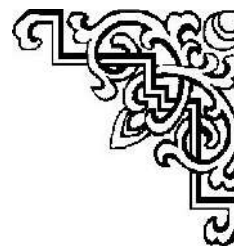

МОНГОЛ СУДЛАЛЫН ХҮРЭЭЛЭН
Монгол Улсын Их Сургууль

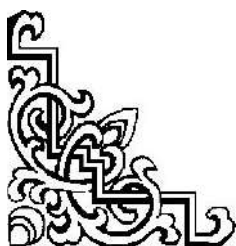

ACTA MONGOLICA

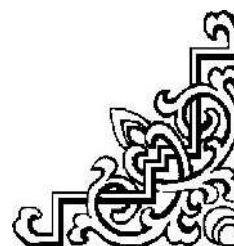
Боть 14 (400)

Монгол Улсын Их Сургуулийн
ЭРДЭМ ШИНЖИЛГЭЭНИЙ БИЧИГ

Ботийг эрхэлсэн
Жанцангийн Бат-Ирээдүй

МУИС ПРЕСС ХЭВЛЭЛИЙН ГАЗАР

INSTITUTE FOR MONGOLIAN STUDIES
National University of Mongolia

ACTA MONGOLICA

Volume 14 (400)

ANNUAL JOURNAL

The National University of Mongolia

Edited by
J. Bat-Ireedui

Монгол Судлалын Хүрээлэнгийн ACTA MONGOLICA сэтгүүлийн Зөвлөл

Дарга:

Ж. Бат–Ирээдүй

Гишүүд:

Алан Ж. Сандерс (Англи)
И Сөн-Гю (БНСУ)
Д. Заяабаатар (Монгол)
Удо Б. Баркманн (ХБНГУ)
Ли Нарангоо (Австрали)
Чимэддорж (БНХАУ)
Хашимото Масарү (Япон)
С. Чулуун (Монгол)
Хитоши Күрибаяаши (Япон)
Юү Вон Сү (БНСУ)

ISSN 2074-1014

Ulaanbaatar
2013

ГЕРМЕНЕВТИК АРГА ЗҮЙН ҮҮДНЭЭС МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧООГ СУДЛАХ НЬ

Л.Баасандорж*

Монголын Нууц Товчоо (МНТ) бол эзэн Чингис хааны язгуур уг гарвал хийгээд түүний амьдрал, тэмцлийг харуулсан зохиол юм. Зохиолд монголчуудын зан заншил, уламжлалыг тусгаж өгчээ. Тус бүтээл нь 13-р зууны монголчуудын ахуй амьдрал, нийгмийн байдал, улс төрийн харилцааг судлах сурвалж болдогоороо ач холбогдолтой юм. Зохиогч зохиолоо нууц газар, нууц байдалтай, зарим үйл явцыг нууц байдлаар бичиж үлдээсэн нь өдгөөгийн өнцгөөс харж, тайлж унших нь чухал байна. Басхүү МНТ-г судлахдаа тухайн үеийн сэтгэхүйн (ментальность) түвшинд нь авч үзэх¹ шаардлагатай юм.

Сурвалжид эр нөхөр нь үгүй болсон атал Алунгоо эх гурван хөвүүн төрүүлдэг. Тэдгээр хөвүүд хэний үрс байж болох талаар асуудал болж тавигдсан байна. Зохиогч уг асуудлыг дотроо дүрсэлж байсан бөгөөд язгууртан овгийн нууцыг хадгалж үлдэхийн тулд тэр чигээр нь орхижээ. Харин өнөөдөр түүхч, судлаачдын өмнө Алунгоо эхийн тэдгээр гурван хөвүүд чухам хэний үр хүүхэд (үрс) болох талаар маргаантай асуудал байсаар байна. Зохиогч уг үйл явцыг бичихдээ хэд хэдэн санааг агуулсныг харж болно. Нэгдүгээрт, Чингис хааны дээд уг гарвал тэнгэр язгууртай бөгөөд үүнийг ч зохиогч зохиолдоо тусгаж өгчээ. Алунгоо эхээс төрсөн Бугу Хатаги, Бухату Салжи, Бодончар мунхаг гурван хөвүүн Малиг Баяудын хүмүүний хөвүүд биш ажээ. Учир нь Алунгоо эх бол тэнгэр язгуур дээд угсаатай хүний гэргий, түүнээс төрсөн хөвүүд ч мөн тэнгэр язгууртай байх ажгуу. Тиймээс Алунгоо эхээс сүүлд төрсөн гурван хөвүүн яаж ч бодсон язгууртан гаралтай хүний үр хойчис болох нь гарцаагүй юм.

Монголчууд ураг удмынхаа түүхийг бусдаас их нууцалдаг, ураг удмаа цааш үргэлжлүүлж авч явах, гал голомтоо залгах үр хойчисынхоо талаар ихэд анхаарч байсныг эндээс харж болно. Тухайн үед эр нөхөр нь дайн байлдаанд үрэгдсэн эсхүл байгаль цаг агаарын эрс тэс нөхцлийг даван гарч чадаагүй тохиолдолд үлдсэн гэр бүлийнхнийг нь овгийнхны зүгээс харж асарч байсан байна. Энэ талаар судлаачид өөр өөрийн байр сууринаас хандсаар байна. Тухайлбал, зарим эрдэмтэд үзэхдээ, “үр удмыг нь тасалдуулахгүйн тулд алтан ургийн, язгууртан эрийг томилж тэдгээр, эр нөхөр нь үгүй болсон айлд үр удмыг нь залгуулах чухал үүргийг даалгадаг байжээ” гэж үзэж байна. Тэр эр үүр цайх үеэр тэдгээр (эр нөхөр нь дайн тулаанд үрэгдсэн) айлд очиж гэрийн эзэгтэйтэй энгэр зөрүүлдэг ёсон байжээ. Тэр эр айлуудаар явахдаа заавал үүр цайх үеэр очдог байсан нь учиртай аж. Учир нь монголчууд эрт дээр үеэс үр хүүхдээ бүр хэвлийд бүрэлдэх хийгээд тэрнээс ч эрт хүүхэд олох цагийг нарийн тогтоосон байна. Үүр цайх үеэр олдсон хүүхэд эрдэм ухаан тэгш, билиг их, оюун цэцэн, сэргэлэн байдгийг монголчууд аль эрт бүр 7, 8-р зуунд (магадгүй тэрнээс ч өмнө) олж мэджээ.

Өнөөдөр энэ асуудал дээр дэлхийн олон улс анхаарлаа хандуулж байгаа бөгөөд шинжлэх ухаан ч үүнийг нэгэнтээ нотолжээ.

МНТ-нд дурдахдаа, тэдгээр гурван хөвүүн чухам хэний үрс болох талаар Алунгоо эх ийнхүү өгүүлжээ: “Шөнө бүр цэгээн шар хүмүүн гэрийн өрх, тотгын гэгээгээр орж, хэвэлийг минь

*Өвөр Монголын Их Сургууль

1. Монгол Улсын түүх (түүх, онол-арга зүйн асуудлууд), УБ.,2006, т.19.

илж, гэгээн инү хэвэлд минь шингэх бүлгээ. Гарахдаа, наран сарны хилээр шар нохой мэт шазвалзаж гарах бүлгээ. Дэмий яахан өгүүлэх, та нар. Түүгээр ухваас, тэмдэг инү тэнгэрийн хөвүүд буюу зэ.

Хар тэргүүт хүмүүнд
Ханилган яахан өгүүлэх, та нар
Хамгийн хаад болбоос

Харцас тэнд ухах, зэ.” хэмээв.² гэжээ. Эндээс ухварлан бодвоос, Алунгоо эх сүүлд төрсөн гурван хөвүүнийхээ эцгийн талаар зүс үзсэн төдий бөгөөд, ухаж үзвэл тэнгэрийн хөвүүд биз гэж өөрөө ч үл мэдсэн аястай өгүүлж байгаа нь дээрх язгууртан эрийн талаархи домгийг баталж буй мэт байна. Алунгоо эх хөвүүддээ эв зетэй байхыг сургаж, хамгийн хаад болсон үедээ учрыг та нар сая ойлгоно, бас тэр үед харц доод хүмүүс учрыг үл тунгаана гэж захиж хэлж байна. Энэ бол Алунгоо эхийн ухаан бөгөөд хэрэв гурван хөвүүдийг Бөртэ чонын удам гэдгийг мэдэх ахул хар санаат хүмүүс хор хүргэхийг тэрээр мэдэж байв. Харин хөвүүдийн удам цааш хамгийн хаад болсон цагт хар санаат хүмүүс хор хүргэж үл чадна, харин тэр цагт хөвүүд хамаг учрыг тунгаах болно гэдгийг Алунгоо эх хөвүүддээ захиж байжээ. Энэхүү асуудлын хүрээнд эрдэмтэн судлаачид өөр өөрийн байр сууринаас хандаж ирсэн бөгөөд одоогоор нэгдсэн нэг дүгнэлтэд хүрээгүй байна. Академич Ш.Бира үзэхдээ: “Хүннү нар хаанаа “Тэнгэрээс заяат Шаньюй/Мао-тун/, “Тэнгэр, газраас төрсөн нар, сараас заяат их Шаньюй” /Лаошан/ гэх зэргээр өргөмжилж байжээ.”³ гээд цааш өгүүлэхдээ: “Тэрлийн үзэл нь балар эртний тотемийн үзлээс илүү боловсронгуй бөгөөд илүү хийсвэр сэтгэлгээний нарийн үзэл баримтлал мөн байсан юм. Тэрхүү үзэл баримтлал нь хаан бол “Тэнгэрийн хөвгүүн” хэмээх өөр нэг гүн утга төгөлдөр үзлийн хамтад гарч байгаа нь тухайн үеийн монголын улс төрийн сэтгэлгээ ихээхэн өндөр түвшинд хүрснийг харуулна.”⁴ гэжээ. Эцэст нь дүгнэн хэлэхэд Алунгоо эхээс сүүлд төрсөн гурван хөвүүн бол Бөртэ чонын удмын үр хойчис болох нь гарцаагүй юм. Гагцхүү тэдгээр гурван хөвүүний эцэг хэн болох талаар одоогоор ямар нэгэн дүгнэлт хийхэд хараахан эрт байна. Учир нь бидний гарт энэ үеийн түүхийг тодорхой өгүүлсэн сурвалж хэрэглэгдэхүүн ховор бөгөөд МНТ зэргийг дурдвал өөр түүхийн сурвалж хомс байна.

МНТ-ны 55, 56 -р зүйлд Есүхэй баатар Өэлүн үжинийг хэрхэн гэргийгээ болгож байгаа тухай дурджээ.⁵ Эндээс 11, 12-р зууны монголчуудын ахуй байдал хийгээд тэдний ёс заншил, уламжлалыг харж болно. Тухайн үед дайн байлдааны олз нь эд хөрөнгө, эхнэр хүүхэд байсан бөгөөд үүний цаана эрх мэдэл ямагт дагалдаж явжээ. Дайнд олзлогсдын дотроос аль гоо үзэмж төгс төгөлдөр нь эрх мэдэлт хаан, түүний төрөл садан, баатар жанжны гэргий болдог ёсон байжээ. Өэлүн эх ч энэ ёсоныг зөрчиж үл болох учир Есүхэй баатрын гэргий болжээ. Өэлүн эхийн эр нөхөртөө хандан хэлсэн үгнээс тухайн нийгмийнхээ ёсоныг үл зөрчих хийгээд түүнд дасан зохицож (тэрхүү ёсоныг мэддэг) чадсан эмэгтэйг харж болно. Өэлүн эх бол гоо сайхны бүрдэл бүхнийг өөртөө агуулсан, гоо зүйн дээд болох ухааныг өөртөө шингээсэн эмэгтэй байсан учир Хиад Боржигоны гал голомтыг тасалдуулалгүй цааш үргэлжлүүлж, Их Монгол Улсыг байгуулалцсан суут эмэгтэй билээ. Өэлүн эр нөхөртөө цамцаа тайлж өгч буй нь юуг дүрсэлсэн хийгээд үүгээрээ зохиогч юуг хэлэх гээд байна вэ? Эндээс олон зүйлийг уншиж болох авч энд цөөнийг дурдую. Нэгдүгээрт, Өэлүн үжин эр нөхөрөө аврах гэсэн санаа. Учир нь Өэлүн үжин цамцаа тайлж буй нь ямар нэгэн юмыг өгүүлэх мэт. Тэрээр би бээр эс хөл хүнд бөгөөд хүний гэргий хараахан болоогүй цэвэр ариун бүсгүй гэдгээ тэдгээр айсан бүхүй гурван хүмүүнд харуулах (хэлэх) гэснийх бүлгээ. Мөн Өэлүн эхийн эр нөхөртөө хэлсэн үг нь

2. “Монголын Нууц Товчоо”, (Монголын Нууц Товчооны эхийг шинээр хөрвүүлж буулгаж, тайлбар хийсэн Ш.Чоймаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, (21 дүгээр зүйл), УБ., 2006, т.17.

3. Ш.Бира “Их Монгол Улсын түүх, үзэл суртлын зарим онцлог асуудлууд”, УБ., 2006, т.54.

4. Ш.Бира “Их Монгол Улсын түүх, үзэл суртлын зарим онцлог асуудлууд”, УБ., 2006, т.56.

5. “Монголын Нууц Товчоо”, (Монголын Нууц Товчооны эхийг шинээр хөрвүүлж буулгаж, тайлбар хийсэн Ш.Чоймаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, (55, 56 дугаар зүйл), УБ., 2006, т.25,26.

сургамжилсан аястай бөгөөд түүний (эр нөхөрийнхээ) цаашдын амьдралыг ч тэрхэн хугацаанд өгүүлж буй нь залуу Өэлүн үжиний ухаан юм.

НТ-ны 67-р зүйлд Есүхэй баатар Татаруудад хорлогдож нас барсан тухай өгүүлдэг.⁶ Эндээс хэд хэдэн гаргалгаа хийж болох юм. Есүхэй баатар урьдын заналт дайсан Татарчуудыг мэдсэн ахул юунд буув. Аль эсвэл тэдгээр татар айлыг Есүхэй баатар эс мэдэв үү? Зуны аагим халуунд булаг, голын уснаас хол ахул ам нь нэлээд цангасан учир арга буюу тэрээр Татар айлд буув уу? Эсвэл монгол заншил ёсоор хурим найр хийж буй айлын дэргэдүүр эс өнгөрөв үү?(эс өнгөрч чадав уу?) /Энэ талаар Академич Б.Я.Владимирцов өгүүлэхдээ: “Хоол унд идэж (Есүхэйг хэлж байна.Л.Б) тамир тэнхээ орохыг бодсон уу, эсхүл найр хуримтай тааралдвал заавал оролцдог монголын заншлыг дагасан уу, ямар ч л гэсэн Есүхэй тэрхүү татарууд дээр саатан буужээ.”⁷ гэж бичжээ/. Ямартай ч тэрээр Татар айлд Татар хүмүүнд хорлогдсон нь үнэн. Энд зохиогч ухаан гаргаж Есүхэй баатрыг Татаруудад хорлогдож насан эцэслэснийг хойч үеийнхэнд Татарууд бол бидний мөнхийн дайсан юм шүү гэдгийг сануулахын (хэлэхийн) тулд тэднийг (Татарчуудыг) бичсэн нь гарцаагүй. Нөгөөтэйгүүр Чингис хааны Татар иргэдийг тэрэгний арлаас дээш гарсан болгоны толгойг нь авах тухай зарлиг зөв байсан. Энэ бол Монголтой эртнээс өшөөт байсан аймгаас өш хонзонгоо авсан л хэрэг гэдгийг улам тодотгож өгөх гэсэн санаа байсан ч байж мэднэ. Нөгөөтэйгүүр Монгол хүнийг хол газар явахдаа болгоомж, сэрэмжтэй явах (урьд өвгөд тань ингэж бусдын гарт хорлогдож байв гэдгийг харуулах гэсэн санаа юм.)-ыг захисан хэрэг. В.Инжаннашийн “Хөх судар”-ын тэргүүн дэвтэрт өгүүлснээр: Өгэлэн эх хөвгүүнээ сурган өгүүлрүүн: “.... Танай эцэг гагцаар явсаар эндэгдсэнийг эс үзэв үү? ...”⁸ гэж сурган хэлжээ. Өэлүн эхийн энэхүү хэлсэн үгээр дамжуулж алтан ургийнханд хандаж, алив цагт явахдаа ганцаар явахгүй байх, хэрэв явах тохиолдолд хянуур, болгоомжтой байхыг сануулжээ. Энэ тухай Монгол ардын үлгэрт Чингис хааныг “Нартай тунгалаг өдөр ч хашир чоно шиг сэрэмжтэй, харанхуй шөнө хар хэрээ шиг болгоомжтой бай” хэмээн сургасан⁹ гэж гардаг. Эндээс үзэхэд дээрх бичлэгт Чингис хааны санаа ч орсон байхыг үгүйсгэх аргагүй юм. Ямартай ч дээр дурьдсанчлан Есүхэй баатар Татаруудад хорлогдсон нь үнэн болой.

МНТ-ны 76, 77-р зүйлд Тэмүжин, Хасар хоёр Бэгтэрийг хоёр талаас нь харваж хороож байгааг дурддаг.¹⁰ Тэмүжин Бэгтэрийг гөхий загас, бялзуухай төдийхөн булаасанд ихэд уурсаж хороов уу? Аль эсвэл олон Монгол овгийг хурааж монгол улсаа байгуулах өндөр их тавилантай хүүгийн амьдрал тэмцлийн эхлэл байв уу?

Тэмүжин Бэгтэрийг харваж байхдаа хойшдын үйл хэрэгт нь дайсан болох нөхрөө хороож буйгаа мэдэж байв. Бэгтэрийг харваж алснаас Тэмүжиний өшөөт дайснаа дарах эхлэл тавигджээ гэж хэлж болох юм. Бэгтэр бол Тэмүжинтэй эцэг нэг, эх ондоотой, түүний (Бэгтэрийн) зан авир нь ч дээрэлхүү, түрэмгий, тэгээд ч тэрээр Тэмүжинээс хоёр насаар ахмад байв. Харин дүү Бэлгүтэй ахаасаа арай өөр зан араншинтай хөвүүн байсан учир Тэмүжин түүнийг хороолгүй үлдээсэн нь илт. Бэлгүтэй бол биерхүү хүчтэй учир тэр гэр бүлд загас барих, ан агнах зэрэг ажилд дуулгавартайгаар хүчээ өгч байхыг Тэмүжин мэдэж байв. Нөгөөтэйгүүр нэг удам угсааны ах дүү хоёрыг хөнөөвөл өстөн дайснууддаа эв эегүй харагдаж бусдын шүдний

6. “Монголын Нууц Товчоо”,(Монголын Нууц Товчооны эхийг шинээр хөрвүүлж буулгаж, тайлбар хийсэн Ш.Чоймаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, (67, 68 дугаар зүйл), УБ.,2006, т.31.

7. Б.Я.Владимирцов “Чингис хаан”, /Олон улсын Монгол судлалын холбооноос эрхлэн гаргав/, “Дэлхийн Монгол судлалын дээжээс” 1996 цуврал (1), /цувралын эрхлэгч Академич Ш.Бира/, (Орос хэлнээс орчуулсан Б.Дашцэрэн), УБ.,1996, т.12, 13.

8. Ванчинбалын Инжаннаши “Хөх судар”, (Тэргүүн дэвтэр), (Монгол бичгээс хөрвүүлэн оршил бичиж, тайлбар зүүлт хийсэн Ш.Чоймаа, М.Баярсайхан), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006, т.129.

9. Б.Я.Владимирцов “Чингис хаан”, /Олон улсын Монгол судлалын холбооноос эрхлэн гаргав/, “Дэлхийн Монгол судлалын дээжээс” 1996 цуврал (1), /цувралын эрхлэгч Академич Ш.Бира/, (Орос хэлнээс орчуулсан Б.Дашцэрэн), УБ.,1996, т.81.

10. “Монголын Нууц Товчоо”,(Монголын Нууц Товчооны эхийг шинээр хөрвүүлж буулгаж, тайлбар хийсэн Ш.Чоймаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, (77 дугаар зүйл), УБ.,2006, т.38.

чигчлүүр болно гэдгийг Тэмүжин хүү ойлгож ухаарсан байжээ.

Нөгөөтэйгүүр нэг удам угсааны ах дүү хоёрыг хөнөөвөл Өэлүн эхийн царайг яаж харах билээ. Бэгтэр, Бэлгүтэй хоёрын эх Сочигэлтэй тэд нэг гэрт яахин багталцах билээ. *(Энэ тухай зохиогч “Тэмүжин, Бэгтэр нарын хоорондын зөрчлийн асуудалд” сэдвээр тусгайлан өгүүлэл бичив.)*

Академич Б.Я.Владимирцов “Чингис хаан” хэмээх номондоо: “Тэрээр зүй ёсны эрх дархаас салж ангижирахыг тэвчидэггүй байсан бөгөөд тэр зан араншин нь ах дүү, ард иргэдээ алж талахаас буцахгүй болгосон байж ч магадгүй юм. Гэхдээ тийм ч цус урсгахыг хичээдэг харгис хэрцгий зан авир залуу Тэмүжинд огт байгаагүй ажээ.”¹¹ гэжээ. Мөн энэ тухай Чжао Хун “Монгол-Татарын бүрэн тэмдэглэл”-д: “Тэр хүмүн /Тэмүжинийг хэлж байна. Л.Б./ баатарлаг бөгөөд эрс шуурхай, цээж уудам, олныг багтааж чадна. Тэнгэр газарт сүсэгтэй, бат журмыг хүндэтгэмой”¹² гэж дурджээ. Эндээс харахад Тэмүжиний Бэгтэрийг хөнөөсөн нь шударга үнэний төлөө гэсэн Чингис хааны зарчим байжээ.

МНТ-ны 138-р зүйлд: “Өгэлүн эх Мэргидийн нутгаас олдсон Хүчү нэрт хөвүүхнийг, Тайчуудын дотор Бэсүдийн нутгаас олдсон Хөхөчү нэрт хөвүүхнийг, Татаарын нутгаас олдсон Шигихэн хутугу нэрт хөвүүхнийг, Жүрханий нутгаас олдсон Борохул нэрт хөвүүхнийг, эд дөрвөнийг гэр дотор тэжээхдээ Өгээлүн эх хөвүүддээн:

“Өдөр үзэхийн нүдэн

Шөнө сонсохын чихэн болгоё” хэмээн гэр дотор тэжээв”¹³ гэжээ.

Ямар учраас тэдгээр хөвүүдийг Өэлүн эх өсгөв? Дайсантай тулалдаж ахуйд дайсны буйран дээр улдсэн нялх хөвүүдийг Чингис хаан олж өөрийн эх Өэлүнд өгч өсгүүлсэн нь ямар учиртай байв. Тэдгээр хөвүүд том болоод эцэг эхийнхээ өшөөг авна гэдгийг Чингис хаан бодоогүй гэж үү. Аль эсвэл тэдгээр хөвүүд хожим өөрт нь тус хүргэнэ гэдгийг Тэмүжин мэдэж байв уу? Тийм ээ тэрээр тэдгээр хөвүүдийг авч өсгөх нь зүйтэй (зөв) байв. Учир нь тэдгээр хөвүүд бол жирийн айлын хөвүүд биш байв. МНТ-нд дурдахдаа: “Татарын хорголсон Нарату шүтээнээ буусан нутгийг талахуйд, нэгэн өчүүхэн хөвүүхэн гэснийг, бидний цэргүүд нутгаас олжухуй. Алтан ээмэг, дөрөвчит булгаар доторлосон таж торгон элгэвчит өчүүхэн хөвүүнийг авчирч, Чингис хаан, Өгээлүн эхэд сауха /бэлэг.Л.Б/ хэмээн өгөв”¹⁴ гэжээ. Эндээс харахад Чингис хаан тэдгээр хөвүүдийг язгууртан, толгойлогчийн хөвүүд гэдгийг мэдэж байв. Тэдгээр хөвүүдийг өсгөх нь Чингис хаанд хэд хэдэн чухал ач холбогдолтой байв. Нэгдүгээрт: хөвүүдийг Чингис хааны эхийн гэрт өсөж буйг мэдсэн харъяатууд нь (хөвүүдийн эцгийн нь харъяат аймгийн хүмүүс) түүнд нэгдэх байв. Хоёрдугаарт: Тэдгээр хөвүүдийг Чингис хаан зүгээр албат харъяатындаа өсгүүлэхгүй төрсөн эхийндээ өсгүүлж байгаа нь учиртай. Тэднийг багаас нь (Тэмүжиний өөрийнх нь өссөн орчинд) Өэлүн эхийн сургаалаар хүмүүжүүлж, ухаан заалгаж, гэрийн боловсрол олгосноор тэд өөрт нь хойшдын хойшид ч маш сайн анд нөхөр болно гэдгийг Чингис хаан ойлгож байв. Энэ тухай МНТ-ны 138-р зүйлд дурдсанчлан дайсны бууцан дээрээс олдсон тэдгээр хөвүүд цөм хөвүүд байсан нь учиртай. Чингис хаан язгууртан гаралтай айлын гал голомт залгах эрэгтэй хөвүүдийг авч өсгөсөн нь түүний ухаан байв. Тэрээр тэдгээр язгууртан айлын удмыг тасалдуулалгүй авч яваа нь өөрийн Боржигон овгийг илүү их эрх мэдэл зангидаж атгахыг хүсэж байсантай шууд холбоотой юм.

11. Б.Я.Владимирцов “Чингис хаан”, /Олон улсын Монгол судлалын холбооноос эрхлэн гаргав/, “Дэлхийн Монгол судлалын дээжээс” 1996 цуврал (1), /цувралын эрхлэгч Академич Ш.Бира/, (Орос хэлнээс орчуулсан Б.Дашцэрэн), УБ.,1996, т.14.

12. Өвөр Монголын эрдэмтэд болох Х.Асралт, Хөх-Өндөр нарын хятад эхээс харгуулан орчуулсан “Богд баатар биеэр дайлсан тэмдэглэл” (Өвөр Монголын Соёлын Хэвлэлийн Хороо, 1985, т.104.)

13. “Монголын Нууц Товчоо”, (Монголын Нууц Товчооны эхийг шинээр хөрвүүлж буулгаж, тайлбар хийсэн Ш.Чоймаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, (138 дугаар зүйл), УБ.,2006, т.81.

14. “Монголын Нууц Товчоо”, (Монголын Нууц Товчооны эхийг шинээр хөрвүүлж буулгаж, тайлбар хийсэн Ш.Чоймаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, (135 дугаар зүйл), УБ.,2006, т.79.

МНТ-ны 156-р зүйлд: “Татаар иргэнийг дагуулин барж, нэгэн өдөр Чингис хаан гадаа сууж, ундаалалдахдаа, Есүй хатан Есүхэн хатан хоёрын думд сууж, ундаалалдан бүхүйд, Есүй хатан ихэд шүүрслэв. Тэнд Чингис хаан дотроон сэтгэж, Боорчу, Мухалитан ноёдыг урьж ирүүлж өгүүлрүүн: “Та нар эд чуулагсад хүмүүн бүгдээрийг аймаг аймаг байлгагтун! Өөрөөс бус өөр аймгийн хүмүүнийг бөлтийлгөгтүн! хэмээн зарлиг болов.”¹⁵ гэжээ. Энд Чингис хааны ухаан харагдаж байна. Тэрээр Есүй хатан эр нөхөрөө санагалзан санаа зовниж буйг төдхөн мэдэрч түүний эр нөхөрийг олон дотроос олохыг тушааж байна. Энэ нь эр нөхөр чинь амьд мэнд байна гэдгийг Есүй хатанд хэлж сэтгэлийг амраах гэсэн санаа авч цаанаа өөр зүйлийг бодож байв. Тэрээр Есүй хатны эр нөхөрийг олуулж буй нь эхнэр тань миний хатан болсон гэдгийг мэдрүүлэх, нөгөө талаар тэрхүү эр нөхөрийг нь өөрийн хараандаа авч цаашид хянаж байхыг баатрууддаа захисан байж ч болох. Энэ талаар “Монголын Нууц Товчоон”-д өгүүлэхдээ, “..., хаан зарлиг болруун: “Тэр хүн хорт сэтгэл өвөртөлж ганцаар тэнэсээр одоо энд ирсэн ажээ. Тэр мэт этгээдийг хэдийний тэнхлэгт чацуулж хядсан биш үү. Юунаас буцна. Нүднээс далд болго” гэсэнд түүнийг даруй алав”¹⁶ гэж бичжээ. Эндээс үзэхэд Чингис хаан хулчгар, зүрх зориг муутай хүнийг үзэн яддаг байсан бөгөөд тэрээр зөвхөн үнэнч шударга хүмүүсээр тойрон хүрээллээ бэхжүүлж байжээ.

МНТ-ны 140-р зүйлд “....Бүри бөх улсын бөх бөгөөтөл, Бэлгүдэйд нуруугаа хугачуулж үхэв”¹⁷ гэжээ. Улсын бөх бөгөөтөл Бэлгүдэйд унаж амиа алдсан нь ямар учиртай вэ? Энд ах дүүгийн хоорондын тэмцлийг Бүри бөх Бэлгүдэйд унаж амиа алдаж ялагдаж буйгаар дүрсэлжээ. Тэмүжин бол Есүхэй баатрын хүү, харин Бүри бол Есүхэй баатрын дүү Хутагт Мөнгүрийн хөвүүн билээ. Иймд тэд ойр төрөл атал яахин нэг нэгнээ хороов? Учир нь Бүри бөх улсын бөх хүн атал Бархагийн талынханд дулдуйдах болсон учир Чингис хаан түүнийг Бэлгүтэйгээр хороолгов. Бархагийн омгийнхон Бүри бөхтэй нийлж өөрийнх нь эсрэг тэмцэх санаархлыг эзэн Чингис хаан аль эрт гадарласан байсан учир Бүри бөхийг хороов. Энэ нь Чингис хааны эсрэг тэмцэх санаархалтай бүхний сэтгэлийг мохоож орхив.

МНТ-нд Тэмүжинийг Тайчууд барьж аван айл айл хэсүүлж, зовоон тарчлааж байх үед Сорхон Шар түүний хоёр хөвүүн болох Чимбай, Чулуун, охин дүү Хадаан нар нь Тэмүжинийг гэртээ нууж, идээ ундаагаар тэтгэж, Тайчуудаас амьд мэнд гарахад нь тусалсанд Тэмүжин ихэд баясч, тэдний ач тусыг хэзээ ч мартаагүй юм гэдгийг зохиогч зохиолдоо тусгаж өгчээ. Тухайлбал: Сорхон Шарыг есөн өрлөгийн нэг болгож, түүний хоёр хүүг хажуудаа авдаг. Харин Сорхон Шарын ганц охин болох Хадаан нь дайн тулааны үеэр хаашаа одсон нь сураггүй байдаг. Нэгэн удаа Чингис хаан Мэргэдийг дайлаад байж байтал Хадаан эр нөхөрөө өршөөхийг гуйн уйлан хайлан ирдэг. Чингис хаан түүний хүссэнээр эр нөхөрийг нь өршөөж цэргүүдээрээ олуулах гэсэн авч (түүний эр нөхөр) аль эрт цэргүүдэд алагдсан байдаг. Ингээд эр нөхрөөсөө өнчирч ганцаар хоцорсон Хадааныг Чингис хаан өөрийн хатан бол гэхэд тэрээр эрс дургүйцдэг. Чингис хаан Хадааныг хатнаа болгоогүйн учир юу байв. Зохиогч энэ талаар бичихдээ нарийн тодорхой дурдаагүй байдаг. Зохиогчийн бичсэнээс цаад санааг нь уншиж болох юм. Эзэн Чингис хаан энэ дэлхийд цорын ганц хаан нь би юм гэдгийг (өөрийн) төрөлхийн ухааны хүчээр (байлдан дагууллаар) хүн төрөлхтөнд мэдрүүлсэн. Түүнд Хадааныг өөрийн болгох эрх мэдэл, сүр хүчийг байсан авч яагаад түүнийг хатнаа болгож авсангүй вэ? Энд түүхэн сэтгэл зүйн үүднээс гаргалгаа хийж болох юм.

15. “Монголын Нууц Товчоо”, (Монголын Нууц Товчооны эхийг шинээр хөрвүүлж буулгаж, тайлбар хийсэн Ш.Чоймаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, (156 дугаар зүйл), УБ., 2006, т.98.

16. “Монголын Нууц Товчоо” (Хуучин монгол хэлнээс одоогийн монгол бичгийн хэлээр Цэндийн Дамдинсүрэн орчуулав), УБ., 1990, т.116, Б.Я.Владимирцов “Чингис хаан”, /Олон улсын Монгол судлалын холбооноос эрхлэн гаргав/, “Дэлхийн Монгол судлалын дээжээс” 1996 цуврал (1), /Цувралын эрхлэгч академич Ш.Бира/, (Орос хэлнээс орчуулсан Б.Дашцэрэн), УБ., 1996, т.79.

17. “Монголын Нууц Товчоо”, (Монголын Нууц Товчооны эхийг шинээр хөрвүүлж буулгаж, тайлбар хийсэн Ш.Чоймаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, (140 дүгээр зүйл), УБ., 2006, т.82.

Чингис хаан Хадааныг өөрийн болгож аваагүй нь хэд хэдэн учир шалтгаан бий. Хадаан бол Тэмүжинд эртнээс сэтгэлтэй байсан, Тэмүжин ч Хадаанд хайртай байсан. Тэр хоёр эрт ханилж суух боломж нөхцөл тааруу байснаас (цагийн эрхэнд) хожуу уулзсан. Чингис хаанд Хадааныг хатнаа болгох санаа их байсан авч Хадаан Монгол төрийн их хатан болохоос эрс татгалзсан. Үүнд, Чингис хаан Хадааны татгалзлалыг хүлээн авч буй нь Тэмүжин түүнд ихэд хайртай байсны илрэл буй за. Их эзэн Чингис хаан түүнийг хайрласан басхүү хүндэтгэсэн учир Хадааныг тайван орхив. Нөгөөтэйгүүр Хадаан бол Чингис хааны харъяат боол, язгуур доод гаралтай хүнтэй дэр нэгтгэсэн байсан учир язгууртан их эзэн Чингис хаанд түүний байдал таалагдаагүй. Нөгөөтэйгүүр Хадаан Чингис хааны харъяанд эцэг эх, ах нарын хамтаар аль эрт орж болох байв. Гэвч тэр Тэмүжиний харъяанд орохыг нэг их хүссэнгүй. Өөр аймгийн хүнтэй гэрлэсэн учраас аав, ах нарынхаа царайг яаж харах хийгээд, Чингис хааны хатан болох эрхгүй гэдгээ тэр мэдэж байв.

Чингис хаан Хадааны эр нөхөрийг цэргүүдээрээ хороолгосон ч байж болох. Үүнийг мэдсэн Хадаан Чингис хааны гуйлтаас эрс татгалзав. Энэ тухай зохиогч арай өөрөөр бичиж үлдээжээ. Учир нь Хадааныг өөрийн хатан болгохын тулд түүний эр нөхөрийг хороох нь зөв байсан. Ингэж эр нөхөрийг нь хороосноор Хадааныг хатнаа болгож авахад Чингис хаанд амар байв.

МНТ-ны 265-р зүйлд “.....нохой жил намар Чингис хаан Тангуд иргэнд морилов. Хатнаас Есүй хатныг авч одов. Зуур, өвөл Арбухын олон хуланг авлаваас, Чингис хаан Зост борыг унаж бүлгээ. Олон хулан дайрч ирвээс, Зост бор үргэж, Чингис хааныг мориноос унагаваас, мариа ину маш өвдөж, Цоорхадд буув. Тэр шөнө хоновоос, манагар Есүй хатан өгүүллүүн: “Хөвүүд ноёд хэлэлцэгтүн! Хаан шөнө мариан халуун хонов” хэмээв.”¹⁸ гэжээ. Энд зохиогч Чингис хаан ямар учраас мориноос унасаныг тодорхой өгүүлсэн байна. Гэсэн хэдий ч зохиогчийн цаад санаанд юу нуугдаж буйг хэн ч үл мэднэ. Үүнийг тунгаан бодож ойлгох нь судлаач хүний үүрэг юм. Ухварлавал: Чингис хаан руу хулангийн сүрэг дайрсан байх магадлал бага юм. Учир нь Чингис хаан ан авд мордохдоо ганцаараа яваагүй нь тодорхой. Тэрээр баатар жанждаасаа авч явсан байж таараа (их цэргийн хэсгээс авч явсан). Мөн эр хүний нөхөр болсон анч сайн ноходоо ч авч явсан байж таарна. Иймд хулангийн сүрэг дайрах боломжгүй юм. Харин хулангийн сүрэг өнгөрч буйг далимдуулж дайснууд их эзэн хаан руу хулангийн сүргийг шахаж амь насанд нь аюул учруулсан ч байж болох юм. Мөн энэ үеэр дайсны хүн хаан эзэн рүү сум, жадны үзүүр далайлгаж амь насыг нь хороосон ч байж болох. Хэрэв зохиогч энэ санааг зохиолдоо тусгах ахул их эзэн Чингис хааны амьдрал, тэмцлийн баялаг түүх нуран унахтай адил болох байв. Ямартай ч Чингис хаан энэ үед амь насандаа хор учруулахуйц зүйлтэй учирч түүний хожмын үхэлд нөлөөлсөн нь дамжиггүй. Монголын хаадын түүхийг өгүүлэх “Хөх түүх” түүхэн сурвалж бичигт Чингис хааны үхлийн шалтгааныг өгүүлэхдээ: “... урьд Хотонгийн шар Сартуулын хаан Султан хэмээхийг алаад, түүний албат улсыг эрхэндээ хураасан цагт, тэр Султан хааны хатан Үнэгин хэмээх өчүүхэн нялх хөвгүүнт нэгнийг, хавт Хасар бээр хатан болгон авсан ажгуу. Хойно Тангудын цэргийн үед эзэн бээр хавт Хасарыг өчүүхэн буруутгаснаар, хатны өчүүхэн хөвгүүн бээр урьд өөрийн эцгийг алсан хийгээд эдүгээ тэжээсэн эцэг Хасарыг буруушаасан хоёрын өсийг санаж тэр мэт муу хэлснээс, улмаар алдаршсанаас бус, чухам нь дээр өгүүлсэн мэт мөн болой.”¹⁹ (Тэрхүү Сартуулын Султаны хөвгүүн өсөж том болоод Чингис хааны аминд хор учруулж урьдын эцгийнхээ өшөөг авсан байж болох талаар сурвалжид өгүүлж байна.Л.Б). Хөх түүхийн зохиогч тэмдэглэхдээ, “... түүний даруйд тэр мэт өчүүхэнд хорлогдож, тэнгэр болов хэмээн доромжлон өгүүлэх нь, магтах доромжлохын ялгалыг эс мэдсэн, утгагүй үг мөнийг нь

18. “Монголын Нууц Товчоо”, (Монголын Нууц Товчооны эхийг шинээр хөрвүүлж буулгаж, тайлбар хийсэн Ш.Чоймаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, (265 дугаар зүйл), УБ.,2006, т.217.

19. “Чингис хааны үе улирлыг тэмдэглэсэн хаадын үндэсний шастир ХӨХ ТҮҮХ”, (Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар, хавсралт хийсэн О.Дэмчигмаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006, т.52.

мэргэн ба тэнэг хэн бээр ч илт мэдэх бөгөөтөл...”²⁰ гэж өгүүлсэн нь Хөх түүхийн зохиогч энэхүү аман ярианд нэг их ач холбогдол өгөөгүй нь харагдаж байна. Дээрхи сурвалжийн мэдээнд хянамгай анхааралтай, болгоомжтой хандах нь зүйтэй юм. Тэрчлэн энэхүү сурвалж дахь мэдээ нь Эзэн Чингис хааны үхлийн шалтгааныг тодруулахад ихээхэн чухал мэдээ төдийгүй судлаачдын хувьд ихэд сонирхолтой юм. Гэвч МНТ-нд энэ талаар өгүүлсэн зүйл нэгээхэн ч үгүй билээ. Энэ явдлаас өмнө Төрийн их хатан Есүй их эзэн хааны бие тавгүй хоносныг хааны хөвүүд, сайд нар, баатар жанждад нь дуулгаж түргэхэн их хуралдай хуралдуулахыг санал болгодог. Тийнхүү их хуралдай дээр Есүй хаан эзний бие тавгүй байгааг айлтгаад хожмын Монголын хувь заяаг бодож хаан эзний амьдад хаан ширээг нь залгамжлах хөвүүнийг сонгохыг хэлдэг. Энэ нь зохиогчийн бичсэнчлэн Есүй хатны санаа хараахан биш агаад Чингис хааны их цэргийг дагалдаж явсан ухаант хүмүүсээс гарсан санаа байх магадлалтай юм. Зохиогч энэ тухай бичихдээ монгол их ухаанаа, монгол соёл, зан заншлаа бодсон хэрэг. Хэрэв гадны хүнээр төрийн ажлаа заалгаж байсан юм бол ертөнц дахиныг байлдан дагуулагч их эзэн Чингис хааны сүр хүч, нэр хүндийг үгүйсгэсэн хэрэг болох байсан учраас төрийн их хатан Есүйг хэлсэн болгож бичсэн нь зохиогчийн ухаан байв. Ямартай ч Чингис хаан амьд сэрүүн ахуйдаа хаан ширээ залгамжлах хөвүүнийг сонгосон нь Монголын хойшдын хувь заяанд сайнаар нөлөөлсөн нь дамжиггүй. Их эзэн Чингис хаан Монголын их хувь заяаг түшилцэх хүнийг өөрийн нүдээр сонгосондоо туйлаас их баярлаж байсан биз ээ. Энэ тухай Рашид-Ад-дин “Судрын чуулган”-нд өгүүлэхдээ: “...тэрбээр тэнгэрт хальж /энэ/ мөнх бус хорвоог орхин нэр алдарт урагтаа хаан ширээ, эзэмшил, төр улсаа үлдээн насан өөд болов.”²¹ гэжээ.

ДҮГНЭЛТ

МНТ бол 13-р зуунд зохиогдсон хийгээд Монгол хаадын амьдрал, тэмцлийг ялангуяа Чингис хааны түүх, түүний ураг удмын нууц бүхнийг агуулсан чухал сурвалж юм. Тус зохиол нь эзэн Чингис хааны уг гарвал хийгээд алтан ургийнхний ахуй амьдрал, тухайн үеийн монголын нийгмийн байдал, улс төрийн амьдралыг судлахад чухал сурвалж болохын хувьд үнэ цэнэтэй бүтээл юм. МНТ зохиолыг хэн бичсэн бэ? гэдэг асуудал дээр судлаачид нэгдсэн нэг дүгнэлтийг хараахан өгөөгүй байна. Зарим судлаачид МНТ зохиолыг бичсэн хүн Шихихутуг байж болох талаар өөрийн дүгнэлтийг хийсэн байдаг. Учир нь Шихихутуг бол улсын их заргач байсан. Тэрээр Чингис хааныг аян дайнд мордоход нь дагалдаж явж, төрийн чухал хэргийг хөтөлж, бичиг дансыг нь мэдэж байжээ. Шигихутуг бол улсын бүхий л баримт бичгийг гардан үйлддэг байсан бөгөөд бичгийн их чадвартай хүн байсан байна. Эрдэмтэн, судлаач Ш.Гаадамба “Монголын Нууц Товчоон”-ыг хосгүй билиг авъяасаараа Аргасун хуурч хэмээн алдаршсан Хоргусун хорчи хэмээгдэх ордны шадар хүн зохиосон гэсэн таамаглал санал дэвшүүлжээ.²² Өвөр Монголын эрдэмтэн Баяр үзэхдээ: “Ордос бууж бүхүйд бичиж дуусгав” гэдэг үг нууц товчооны зохиогч нь ямар хүн болохыг лэбрүүлээд түүнийг хаан ордонд суудаг бичгийн хүн болох нь ямар ч эргэлзээгүй гэж илхэн болгож өгөв”²³ гээд цааш өгүүлэхдээ: “Монголын Нууц Товчооны зохиогч нь баруун гарын улсын туслагч Жингай, бичээчийн даргас Хэрэйдгэ, бичээч Сэчэгүр нараас өөр хүн байж чадахгүй гэж бид үзэж байна”²⁴ гэж өгүүлжээ. Жингай МНТ-ны зохиогч байж болох тухай санааг анх С.Уемура “МНТ-ны тухай тэмдэглэл”[1955] өгүүлэлдээ дэвшүүлсэн байна.²⁵

20. Мөн зохиол, т.52.

21. Рашид-Ад-дин “Судрын чуулган”, (Орос хэлнээс орчуулсан Ц.Сүрэнхорлоо), I боть, УБ.,2002, т.376.

22. Өвөр Монгол “Нийгмийн Шинжлэх Ухаан” сэтгүүл. 1989.1, №38. Т.67-72.

23. “Монголын судлалын өгүүллийн түүвэр” 蒙古学文集I, (Өвөр Монголын Багшийн Их Сургуулийн утга зохиол, түүхийн судлах газраас хэвлүүлэв), 1981, т.5.

24. Мөн тэнд т.23.

25. Д.Цэрэнпил, Б.Сэржав “Монголын нууц товчооны ном зүй, судлалын тойм”, ред:Ч.Догсүрэн, УБ.,1990, т.83.

Уг зохиолын нэр нь Монголын нууц товчоо мөн эсэх (асуудал) дээр эрдэмтэн судлаачид олон өнцгөөс тайлбар гаргалгаа хийсэн байдаг. “Юань-чао ми ши” /“Монголын нууц товчоо”/ гэдэг бол зохиолын анхны нэр биш хожим хятад бичгийн түшмэд галиглан буулгаж хэвлүүлэхдээ өгсөн нэр гэж үзэх үндэслэл болж байна. [Кафаров,1866; Козин,1941.29-31; Пеллио,1949.5; Лигети, 1964.15].²⁶ Японы эрдэмтэн Нака Мичиёо Монголын нууц товчооны жинхэнэ эх нь “Чингис хааны язгуур” нэртэй байсан хэмээн үзэж байв.²⁷ Өвөр Монголын эрдэмтэн Ихмянгадай Иринчин үзэхдээ: “Монголын нууц товчоо гурван хэсэгтэй залгамал зохиол бөгөөд түүний I хэсэг нь (§§1-59) “Чингис хааны язгуур” гэсэн нэртэй Чингисийн 22 үеийн угийн бичиг, 10 үеийн өвөг дээдсийн түүх; II хэсэг нь (§§ 60-268) “Чингисийн товчоон” гэсэн нэртэй Чингис хааны өөрийнх нь намтар; III хэсэг нь (§§ 269-282) “Нууц Товчоо” гэсэн нэртэй Өгэдэйн намтар юм” (Ихмянгадай Иринчин. Монголын нууц товчоон бичгийн сэргээлт, Хөх хот, 1987, т.285-287)²⁸ гэжээ. Зохиолын нэрийн талаар эрдэмтэн судлаачид өөр өөрийн байр сууринаас авч үздэг бөгөөд зарим судлаачид үзэхдээ зохиолын уг нэр нь “Чингис хааны нууц түүх” байж болох талаар бичсэн байдаг. Учир нь уг зохиол 12 бүлэгтэй бөгөөд эхний 10-н бүлэг нь Чингис хааны түүхийг бичсэн байдаг ба сүүлийн хоёр бүлэг нь Өгэдэй хааны хэрэг явдлын тухай өгүүлсэн байдаг. Зохиолын эхний 10 бүлгийг Чингис хааны амьд ахуй цагт бичсэн бөгөөд сүүлийн хоёр бүлгийг нь Өгэдэй хааны үед бичиж дуусгасан байна. Тиймээс “ уг зохиол анх бичигдэх үедээ “Чингис хааны нууц түүх” гэсэн нэртэй байсан ба Өгэдэй хааны үед нэмэж бичих үед “Монголын Нууц Товчоо” нэртэй болсон байж болох юм.” гэдэг дүгнэлтийг зарим эрдэмтэд өгч байна. Энэхүү “Чингис хааны нууц түүх” нь тус зохиолын жинхэнэ (уг) нэр мөн эсэх талаар олон эрдэмтэд ухаан бодлоо уралдуулсан байдаг боловч нэгдмэл нэг дүгнэлтэнд хүрсэн нь одоогоор байхгүй байна. Судлаач Г.Билгүүдэй МНТ-ны зохиолын нэрийн талаар судлахдаа: “МНТ бол бүтцийн хувьд хоёр өөр зорилгоор, өөр цаг үед бичигдсэн хоёр хэсгээс бүрдэж байна. Үүний эхний хэсэг бол Их Монгол улсын Чингис хааны үйл хэргийг түүний алтан ургийнханд зориулан Чингис хааны удмынхны ариун нандин гэрийн угийн бичиг болгон 1228 оны үед зохиосон туурвил юм. Үүнийг бид МНТ-ы уг эх мөн гэж үзээд түүний эхний гурван үгээр “Чингис хааны язгуур” гэж нэрлэв.”²⁹ Судлаач цааш өгүүлэхдээ: “Бидэнд уламжилж ирсэн МНТ-ны эхэд Өгэдэй хааны тухай өгүүлсэн бага шиг хэсэг бий. Үүнийг судлаачид сүүлд нэмсэн хоёр бүлэг буюу “Өгэдэй хааны шастир” гэж нэрийдэх нь тохиолддог. Бид үүнийг “Өгэдэй хааны түүх” гэж нэрлээд, МНТ-ы үндсэн эхний хэсгээс ялган авч үзэх саналтай байна.”³⁰ гэж бичжээ. Монголын нууц товчооны жинхэнэ уг нэр нь ямар байсан талаар эрдэмтэн судлаачид нэгдсэн нэг ойлголтод хүрээгүй байна. Ямартай ч тус сонгодог зохиолын “Монголын нууц товчоо” гэсэн нэр нь дэлхий дахинаа Монгол судлаачид, Монголын нууц товчоо судлаачид, түүхчид, хэл шинжээчдийн дунд өргөн дэлгэрсэн нэр юм. Уг зохиолыг бичигч нь өөрөө хэлний яруу их баялагтай хүн байсан нь зохиол дахь шүлэглэл, цэцэн цэлмэг үгнээс нь ажиглагддаг. Нөгөө талаар зохиогч маань их эрдэмтэй хүн байсан хийгээд тэрээр Чингис хааны ойр хүн байсан байж болох юм. Учир нь тус зохиол нь Чингис хааны нууц түүхийг агуулсан байдгаараа ач холбогдолтой юм. Тийм учраас зохиогч Монгол төрийн түүх, Чингис эзэнтэй (алтан урагтай) холбоотой үйл явдлыг бичихдээ түүхийн гүн ухаанаар тулгуур ашиглаж бичсэн байдаг. Тиймээс тус зохиолыг уншиж, судлахдаа “өнөөгийн байр суурьнаас ямар нэгэн үзэл баримтлалыг авч үзэхэд түүнийг зохиогчийн ухамсарлаж бодоогүй, гол зорилт болгон тавиагүй далд нуугдмал утга санааг илрүүлэх нь гол юм.”³¹

Тус ажлыг бичихдээ ч зохиогчийн далд утга санааг илрүүлэхийг оролдсон болно.

26. Д.Цэрэнпил, Б.Сэржав “Монголын нууц товчооны ном зүй, судлалын тойм”, ред:Ч.Догсүрэн, УБ.,1990, т.78.

27. Н.Пүрэвжав “МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧОО гэдэг нэрийг уламжилж тогтоосон нь”, УБ.,2002, т.15.

28. Мөн тэнд, т.16.

29. Гаадамбын Билгүүдэй “Аман уламжлал ба “Монголын Нууц Товчоо””, УБ.,2000, т.144.

30. Мөн тэнд, т.36.

31. Г.Лодой “Шинжлэх ухааны судалгааны арга зүй” (Магистрантур, докторантурын сургалтын хэрэглэгдэхүүн). УБ.,2005, т.35.

Resume

Secret History of Mongolians is an oeuvre which explained about Chingis King's origin, his life and struggle. In a creature explained about tradition of Mongolian people. This great creature has significance for studying historical, political relations, social condition (position), festivity of Mongolian people in 13 century. By now, it's important to explain for us because of this book written some activities by author at secret place with secret position. Also for studying SHM it's important to explain position of life style and occurrence at that period.

Ном зүй

1. “Монголын Нууц Товчоо”, (Монголын Нууц Товчооны эхийг шинээр хөрвүүлж буулгаж, тайлбар хийсэн Ш.Чоймаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006.
2. Ванчинбалын Инжаннаши “Хөх судар”, (Тэргүүн дэвтэр), (Монгол бичгээс хөрвүүлэн оршил бичиж, тайлбар зүүлт хийсэн Ш.Чоймаа, М.Баярсайхан), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006.
3. “Чингис хааны үе улирлыг тэмдэглэсэн хаадын үндэсний шастир ХӨХ ТҮҮХ”, (Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар, хавсралт хийсэн О.Дэмчигмаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006.
4. “Богд баатар биеэр дайлсан тэмдэглэл”, (Х.Асралт, Хөх-Өндөр нар харгуулан орчуулав), Монгол тулгар бичгийн цуврал, Өвөр Монголын Соёлын Хэвлэлийн Хороо, 1985.
5. Монгол Улсын түүх (түүх, онол-арга зүйн асуудлууд), УБ.,2006.
6. Г.Лодой “Шинжлэх ухааны судалгааны арга зүй” (Магистрантур, докторантурын сургалтын хэрэглэгдэхүүн). УБ.,2005.
7. Рашид-Ад-дин “Судрын чуулган”, Нэгдүгээр боть, (Орос хэлнээс орчуулсан Ц.Сүрэнхорлоо), УБ.,2002.
8. Б.Я.Владимирцов “Чингис хаан”, /Олон улсын Монгол судлалын холбооноос эрхлэн гаргав/, “Дэлхийн Монгол судлалын дээжээс” 1996 цуврал (1), /цувралын эрхлэгч Академич Ш.Бира/, (Орос хэлнээс орчуулсан Б.Дашцэрэн), УБ.,1996.
9. Ш.Бира “Их Монгол Улсын түүх, үзэл суртлын зарим онцлог асуудлууд”, УБ.,2006.
10. Д.Цэрэнпил, Б.Сэржав “Монголын нууц товчооны ном зүй, судлалын тойм”, ред:Ч.Догсүрэн, УБ.,1990.
11. Гаадамбын Билгүүдэй “Аман уламжлал ба “Монголын Нууц Товчоо””, УБ.,2000.
12. Н.Пүрэвжав “МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧОО гэдэг нэрийг уламжилж тогтоосон нь”, УБ.,2002.
13. Өвөр Монгол “Нийгмийн Шинжлэх Ухаан” сэтгүүл. 1989.1, №38.
14. “Монголын судлалын өгүүллийн түүвэр” 蒙古学文集 I, (Өвөр Монголын Багшийн Их Сургуулийн утга зохиол, түүхийн судлах газраас хэвлүүлэв), 1981.

К НАЦИОНАЛЬНО – КУЛЬТУРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ МОНГОЛИИ

З.Батжаргал*

Проблемы национальной идентичности особенно актуализировались в эпоху глобализации как необходимость заново осмыслить самого себя, своё индивидуальное бытие в полном противоречий и динамизма сегодняшнем мире в новых смыслах и мотивах своего неповторимого существования в социуме, своей национальной специфике.

В последнее время вопросам национальной идентичности уделяется пристальное внимание, так как в социальной действительности проблемы наций и национальной идентичности носят негативный и даже драматический характер. С.Хантингтон отмечает, что, – “душа нации – это не кредо, это нечто иное, и она определяется общей историей, традицией, культурой, общими героями и злодеями, победами и поражениями, воплощёнными в “мистических аккордах памяти””.¹

Понятие идентичности содержит в себе внутреннюю семантическую двойственность. С одной стороны оно означает тождество в смысле сходного, аналогичного, которое предполагает субстанциональную неизменную основу, а с другой стороны, это понятие означает тождество в смысле тождества с самим собой, как самость, где во внутреннем опыте всё подвержено изменению. П.Рикёр пишет, что искусство и литература полнее раскрывают антиномичность устойчивости и изменчивости, динамичности идентичности.

Поэтому, национальная идентичность не дана изначально, а формируется, создаётся, трансформируется и изменяется нами самими на протяжении жизни и по ходу времени, характеризуясь темпоральностью и динамизмом. Более того, поиски своего смысла в обществе есть плоскость индивидуального свободного выбора человека, который всегда экзистенциален. Во многом национально – культурная идентичность как осмысление индивидом своей принадлежности к национальному сообществу и самоотождествления с его культурой, зависит и от утверждений, сделанных разными людьми в различных контекстах в разное время и от различных её интерпретаций. Это представление о самом себе и своё понимание смысла себя архиважно и для стран и для людей.

Выделяем такие основные современные проблемы национально – культурной идентичности как её преобразования в условиях глобализации, а именно кризис идентичности, вызвавшие к жизни политику мультикультурализма и вопросы формирования единой гражданской нации. Данные проблемы высвечивают внутреннюю напряжённую двойственность образа нации как политического эгалитарного сообщества равноправных граждан и как этнокультурной конкретной общности в русле основного соотношения глобального и локального, транснационального и национального.

Констатируем, что именно современная культура выполняет объединительную роль

*Соёл Урлагийн Их Сургууль

1. Хантингтон С. Кто мы? М., 2008. С.529.

как основы единства нации и источника национальной идентичности, обусловленная социокультурными и другими процессами современности. Также, именно в горизонте культуры человек сам воспроизводит самого себя, возвышаясь и преображаясь духовно.

Мы суммировали архиважные для любой нации вопросы, поставленные в разное время, которые высвечивают национально – культурную идентичность, а именно – “Что делает нацию той ценностью, за которую можно умереть и умирают?” Андерсона. – “Что же такого специфически “германского” в германской нации?” Гегеля и вопрос Хантингтона, который резюмирует – “Кто мы?”, – “Что объединяет нас в нацию и что отличает нас от других?” Философский характер данных вопросов не требует точных и однозначных ответов, тем более, что национально – культурная идентичность в своей идеальной сути как теоретический конструкт не ограничивается строгим определением и наглядным измерением, не сводится к единственному и окончательному разрешению, а данные вопросы очерчивают направления пути исследования сути национально – культурной идентичности.

Исследование Монголии сквозь призму национально – культурной идентичности как современной проблемы представляет определённую новизну. Сам же термин “идентичность” в значении “самости” пока не определён чётко в научных рамках национального языка, что отражает его неоднозначную и неуловимую суть. Мы предложили “өөрийншил” как вариант, акцентируя важность значения самости, а не тождества в отношении национальной идентичности.

Главный вопрос национальной идентичности – “Кто мы? Что объединяет нас и отличает от других?” особо остро встал перед монголами в эпоху глобализации, когда дальнейшее совершенствование технологизации единого экономического пространства, мировой политики, уравнивание и культурная стандартизация, принимающих всё более транснациональный характер, приводят к насущной потребности выделяться особенностями национального колорита своей культуры и сохранять своё культурное своеобразие, что требует чёткого определения и осмысления национально – культурной идентичности монголов.

Не только кардинальные изменения во всём мире как падение биполярного противостояния, но и коренные глубокие изменения внутри самих стран обнажили кризис национальной идентичности. В переломной ситуации постсоциализма и смены парадигм в результате демократических революционных преобразований во всех сферах общества с начала 1990-х годов в Монголии и целом ряде других постсоциалистических стран остро встали вопросы самоопределения – “Кто мы есть сегодня?” и “Куда мы идём?”. Актуализировались проблемы нации и национальной идентичности, остававшиеся ранее в тени. И в этом смысле идентичность понимается нами как динамический процесс, поиск своего нового смысла, путь определения своей самости, своей сути...

Это не только вопросы осознания индивидами своей принадлежности к монгольской нации и чувства самотождественности с ней, не только осознание её общих черт национальной специфики, отличающих от других, а также вопросы укрепления национального суверенитета, безопасности и будущего нашей страны. Это принципиально важно для Монголии также, как важно для любой нации, ибо исходя из национально – культурной идентичности определяются национальные интересы и деятельность в политике развития национального государства.

В Монголии переосмысление своей национально – культурной идентичности привело к её конструированию, по сути, на основе истории, пробуждая глубокие чувства сопричастности к ней на фоне усиления значимости национального, исторического, традиционного. Главное же, обращение к легендарной истории явилось единственным способом преодоления кризиса идентичности и мы сфокусировали своё внимание в ответе на другой вопрос – “Откуда

мы?», вынужденные отвечать на современные вызовы глобализации согласно своим вековым традициям, обоснованием чего стали грандиозность исторических деяний монголов в XIII веке и величие Чингис Хана. Говоря словами О.Бауэра, общая пережитая история людей определила их общую судьбу и их национальный характер.

В русле основной дихотомии традиции и современности выбор был сделан в сторону возрождения культурных традиций кочевого скотоводства, где утверждается их универсальность и общечеловеческая значимость. При этом, традиционная культура как наследница более древних культур прошлого, начиная с гуннов, и героическая история не просто превозносятся, а призываются решать острые проблемы общества не только сегодняшнего дня, но и будущего. Более того, интерпретированная история с высоты сегодняшнего контекста, оправдывает и утверждает современные взгляды и сегодняшнюю политику, она призвана легитимировать настоящую и даже будущую деятельность современного Монгольского государства, его отношение к нововведениям XXI века. Так, общая великая история, общие герои и традиционная культура монголов стали ключевыми элементами, определяющими у них смысл отождествления себя со своей нацией, став основанием политики идентичности, которая направлена на воссоздание былой самоидентичности народа в современных условиях.

Конечно, без собственного полноценного исторического проекта нет собственной идентичности, а осмысление того периода национальной истории, который был предан забвению в годы строительства социализма, архиважно для познания своих корней, на которые индивид опирается в своём проблематичном существовании в социуме. Однако, с оправданием более отдалённой истории происходит забывание недавней своей истории, обостряя проблему обнаружения различия в том, что необходимо имело место и тем, что является результатом наших, идеальных конструкций и собственного осознания.

Национальная идентичность охватывает все пространственные и временные рамки истории нации, суть которых состоит в их современности. Конструктивистский подход Б.Андерсона позволил рассматривать нации и национальную идентичность как культурные конструкции, которые не являются изначально данными неизменными субстанциями, а создаются с развитием индустриального общества и с трансформациями в таких культурных системах как религия, династии, язык, образование. Обретая своё бытие благодаря воображению, нации приобретают конкретные очертания посредством широкого распространения институциональности уникальной книгопечатной культуры капитализма на основе развития современных национальных языков, что привело к глубинным изменениям в способах восприятия мира, что сделало нацию «мыслимой».² При этом, суверенное государство сегодня политически оформляет культурное единство нации на юридических, политических и экономических принципах.

Традиционная культура охватывает всю программу, коды, символы и знаки для сохранения, поддержания и развития народа, воспроизводя основные конфигурации мировосприятия, общения и поведения, что находит своё отражение в незаменимых культурно – нравственных традициях, закреплённых в обычаях, обрядах и ритуалах, которые приносят интенциональную цельность, упорядоченность, стабильность и устойчивость в жизнь людей, – именно культура их сплачивает. Так, это, несомненно, имеет всё возрастающее значение и, как мы понимаем, относится к традиционной культуре и доминированию этнической составляющей, культурного компонента над гражданской в национальной идентичности монголов. То, что черты современной нации определяются именно традиционной культурой является особенностью развивающегося чувства национальной идентичности в рамках монгольской нации.

2. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. М., 2001.

Возрождаются не только проверенные веками методы ведения скотоводческого хозяйства, ремёсла, традиционный образ жизни монголов, традиционное народное искусство во всём многообразии и своеобразии, а также в современной системе среднего и высшего образования изучается старомонгольская вертикальная письменность, которая приобрела главенствующее значение в утверждении национальной самобытности. Расширилось изучение и преподавание великой истории монголов, направленное на развитие национального самосознания.

Монгольский язык издавна является основным способом объединения монголов. Язык относится к сфере культуры, где нация утверждает свою внутреннюю суверенность. "Трактуемая одновременно и как историческая неизбежность, и как сообщество, которое строится в воображении на основе языка, нация представляется нам одновременно открытой и замкнутой".³ Андерсон придаёт языку, особенно его письменному, печатному варианту, решающую роль в формировании воображения сообщества нации, закладывая основы национальной идентичности. Даже не понимая местных разговорных наречий и не зная друг друга, миллионы людей на расстоянии обрели способность одновременно понимать друг друга через печать, книгу и газету, представлять себя как стабильное монолитное сообщество, неуклонно движущееся из глубин истории непрерывно вперёд. С воспроизведением прошлой истории, которая всегда интерпретируется в языковом повествовании, широко распространённые книга, печать, учебники посредством институтов образования и средств коммуникации могли сопоставлять и воспроизводить одновременность во времени, параллельность и единство представлений о древности и современности своего сообщества нации, социальных связей и отношений его представителей, их культурного родства.

Надо особо заметить, что реформы по возврату старомонгольского вертикального письма были стремлениями возродить великие образы сакральных сообществ прошлого. Это стремление придать современной нации историческую глубину с помощью письменного языка, что выражало уверенность в уникальной священности старого письма. "Была прежняя вера в то, что особый письменный язык даёт привилегированный доступ к онтологической истине, и именно потому, что он – неотъемлемая часть этой истины".⁴ Идея Андерсона в том, что не древние основательные старые языки, а именно современные национальные языки, которые сами также культурно сконструированы, стали при поддержке книгопечатной культуры основой и открыли для большого числа людей возможность осознать самих себя как нацию новыми способами восприятия.

Так, параллельное присутствие старомонгольской письменности и современного монгольского языка, как синхронное восприятие древности и современности, старого и нового времени, как пробуждение важной непрерывной преемственности является подтверждением вышеизложенных положений о монгольской идентичности, для которой важна консолидирующая национальная идея как синтез традиции и современности.

Для Монголии важно укрепление монгольской национальной идентичности как персонифицированный в образе Чингис Хана историко – культурный стержень, опираясь на который сплотится единая монгольская нация, за которую мы ратуем.

3. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. М., 2001. С. 164.

4. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. М., 2001. С. 58.

3.Батжаргал

Товчлол

Хувь хүн өөрийгөө үндэстэнд хамрагдаж байгааг мэдрээд нийгэмд өөрийнгөө ухаарах – “национальная идентичность”, “national identity”-г “үндэсний өөрийншил” хэмээн үзэж Монгол орныг үндэсний өөрийншилийн үзэл баримтлалаар дамжин судлах явдал шинлэг учраас цаашид түүх, философи, сэтгэлзүй, социологи, улс төр судлал ба бусад шинжлэх ухааны зааг дээр нарийвчлан судлахыг өнөө цаг үе шаардаж байна. Ингээд үндэсний нэгдлийг соёл хангаж улмаар өөрийншил ч соёл, уламжлалаар нөхцөлдүүлэн бүрддэг учиртай. Өнөөгийн үе шатанд Монголын нэгдсэн үндэстний үзэл санаа илүү байгааг Монголын үндэсний нэгдэл нягтралыг бэхжүүлэх чухлыг нь орчин үеийн конструктивист онолоор үндэслэлийг гаргахыг оролдов.

Литература

1. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. М.,2001.
2. Хантингтон С. Кто мы? М.,2008.
3. Нации и национализм. Сб. статей. Пер. с англ. М.,2002.
4. Россия-Монголия: Культурная идентичность и межкультурное взаимодействие. СПб., 2011.

**АРИУН ДАГШИН СЭТЭР (ДОХИОЛБОР) АМБИВАЛЕНТ ШИНЖИД
ХОЛБОГДОХ НЬ**

Ч.Болдбаатар*, Т.Цэцэгжаргал**

Монгол бий биелэгт тээгдмэл занга дохиолборыг мистик үзэгдэл болохын хувьд судалбал маш сонирхолтой байж мэдэх баримт гарч ирсээр байна. Бийг ерөөс шидэл гэтэлгэх дом ширэглэгээс гарвалтай гэвэл тэрхүү эрт балрын сэтгэмжид пралогикчлал зайлшгүй хэлэлцэгдэхэд хүрнэ. Гэтэл, энэ мэт пралогик¹ харилцаа дангаар эзэмдэгдэж байгаагүй нь Э.Кассиерийн дэвшүүлсэн санаанд анзаарагддаг. Судлаачийн тайлбар ёсоор, эртнээс нааш биеэр үйлдэгдэх дохио зангыг эрхэмлэгчид шидлээ золиохын зэрэгт өнөө цагийн хүний сэтгэдэг шиг бараг секулярчлах² боломж чадвартай хэмээжээ. Учрыг болгоовол, хүн байгалийн бэлэн зэлэнг ашиглаад зогсохгүй далд хүчийг эерүүлэх замаар гадаад ертөнцдөө нөлөө үзүүлэхийг оролддог байж. Мистик³ биелэгийн чагтад хүмүүний сэтгэл хөдлөл гүн, нуугдмал тухай үүнээс өмнө хэдэнтээ хөндөж өгүүлсэн тул дахин давтах хэрэггүй гэж үзээд зөвхөн дохио тэмдгийн хийгээд үггүй (пантомимо) галбирших ил далд санаа үүдлийг тодруулахыг хичээв.

Нэгэнтээ хүнд зайлшгүй тохиох айдас хүйдэсийн ул мөр түүний сэтгэл санаанд, бүр ой тойнд давтагдмал тохиолдвол “ердийн” хэмээн үзэх аргагүй болно. Уг өвөрмөц ой санамжийг “нэхэл-тамлагын” үүднээс авч үзэхүйд бинарчлан сэтгэх биеэлбэрийн тээлт (хаалт) харагдаад зогсохгүй этнобий нутаг нутгийн арга чаргад сэлгэгдсэн байдалтайг нь нууцлаг хүслээ илгээх гэрч хэмээн үзэх бүрэн боломжтой юм. Өөрөөр хэлбэл, хүний далд хүсэл, тэр тусмаа ухамсаргүй үйлдэгдэх ажиллагаа зуршмал учраас биеэлбэр дохио зангад эсрэг тэсрэг шинж, мөн хуваагдлын тухай огт яригдахгүй гэсэн үг. Чухамдаа үйлдэгдэх шалтгаант чанарыг хэлэлцэхэд хүрвэл түүнд логик сэтгэмжид огт хамааралгүй байх ёстой. Харин логик сэтгэмжийн оронд ад зэтгэрийг (зүүдний хар даралт мэтийг) эерүүлэх ховс шидээр засах нөхөлт (олшруулалт) яригдах биз. Иймэрхүү ширэг тээгээ биеэр зайлуулах ёс үйлдэл хаа сайгүй тархсан бөгөөд тэгснээр ариун дагшин зүйлээ сэтэрлэх бололцоог хангаж өгчээ.⁴ Хамгийн ойлгомжтой нь бодит байдлыг ийнхүү өөрчилж сурснаар хүн өөрийн хүрээллээ хувилган байршуулж эхэлсэн юм. Хий сүг босгон

*Монгол Улсын Их Сургууль

**Монгол Улсын Их Сургууль

1. Пралогик нь шидийн үйлдлээ олшруулах зарчимд нийцүүлэн зохицуулдагаас үүдэлтэй томъёолол. Тэгэхдээ амьдрал үхлийг тэгшитгэхэд биш, олзын үүдийг олшруулахад гол нь оршдог. Өөрөөр хэлбэл шидэл босгох, хий сүгээр зурлага гороо үйлдэхтэй адил.

2. Секуляраар сэтгэх нь ердийн ярианд “санаашрал”-ыг нэрлэх, харин философи утгаар бол “сонирхлоо” амьдарч буй ертөнцдөө олох ёстой гэж үздэгийг хэлдэг. Иймээс л хүн өөрийнхөө тухай бодож эхлэнгүүтээ ертөнцийн тухай төсөөлөхийг оролддог тэр л мэдрэмж. Гэвч практик талаасаа бишрэх, сүсэглэх сонирхлыг “эс үзсэн” эзэнд захируулснаа зөвтгөх үйлдэл болно.

3. Мистик бол лус савдагт саад учруулахгүйгээр олз хүсэх эрмэлзлээ хангах ухамсаргүй гүн давхраа бүхий хэрэгсэл.

4. Газрын дэв эздийг тайх ёслолд холонц эхийг өөрийн онгон дагшин ургамлаар төлөөлүүлэн хий сүг босгодог. Наадааны өргөлийн хэсгийг бүрдүүлэх тайлгад бүсгүй хүн үсээ задгайлж, салхинд өчил өргөнө. Энэ зан үйлд үр болцыг амьшуулах, омог бүлд элбэг дэлбэг байх, хишиг даллагыг тайлга зориулагддаг.

(шидэл) түүндээ хувиран сэлгэхийн сацуу дом ширэглэгийн хүчинд итгэж, өөртөө амьдралын хэв маягийг тааруулдаг ч гэлээ хүмүүсийн хоорондын элгэн хамааралд байгалийн болон шидэчлэхийн эсрэг зөрчил огт ажиглагддаггүй, барагтай л бол ухамсарлагддаггүй байсныг хэлэх нь зүйтэй байх.

Үүнээс үүдээд бий биелэгийн ер бус бинарчлалыг өргөтгөн тайлах шаардлага зүй ёсоор тавигдаад байна. Ямар боловч, ширэглэг занга буюу дүрслэгдэгч-зурлага домьг анхдагч гарвал талаас авч үзэхийн тулд мэдээлэл тайхад өрөгдөх коммуникаци боломжийг ойлгох хэрэгтэй болох нь. Учир нь мистик биеэлбэрт юм, санаа, ойлголт зэргийн аль аль нь дангаар тээгддэг биш харин “аморф”⁵ галбиртай зэрэгцээд гэтэлгэх арга илүүтэй тусгагдаг гэдэг нь анхаарууштай зүйл билээ.

Энд Ж.Лаканы ярьдаг шиг “хүсэл” гэх категори голлож хөндөгддөг тул түүний тайлбарладаг сэтгэцлийг бодит байдал нь угтаа “бэлгэдэл” (символон) үйлээр төдийгүй нэг бол “дүрслэгдэгч” (имагнатив), нөгөө бол “биет” үйлдлээр (функциональ) илэрдэг бүтэцтэйг зориуд тэмдэглэвэл зохино. Бидний ойлгоход, нэрлэх боломжгүй тохиолдлын зүйл болон эс үзэгдэхүйц зүйлийг эзэмдэх тийм сурвалжид бэлгэдэл буюу болзолт угтвар яалт ч үгүй чухал. Гэвч тэдгээр нь зөвхөн шид гэтэлгэх эзэмдэлд сэлгэгдэж гэмээнэ онч дохион үүрэгшлийг олдог байна. Тухайн тохиолдолд тэмдэглэгдэгчийг хувьслын мөчлөгөөр нь ер бус утгалбартай холбож ойлгож болох ч бэлгэдэл өөрөө давхцалын төлвөөс гадуур байршдагийг санах хэрэгтэй. Тэгээд ч тэмдэг хийгээд бэлгэдлийн хоорондох шилжилт нь багтаамжаараа ялгаатай юм. Тухайлбал, “тэмдэг нь ямагт дан утгатай байхад бэлгэдэл нь ойлголтын шууд илэрхий утгаас илүү олон хариулгатай гэдэг. Бэлгэдлүүд нь бас мистик ёсоор, аяндаа үүсэж байдаг”⁶ төдийгүй шидлийн хүч чадлаараа гагцхүү сакраль шинжийг агуулах аж.

Энэ талаасаа ухамсарт бус хүсэл нь хүнд гол болчихдог. Иймд дохион биеэлбэрээс өмнийн шинжтэй ухамсаргүй бүтцийн талаар нэмж хэлэх бас бус зүйл бий. Угаасаа “инстинктэд төвлөрмөл бус тийм дохиог символ хэмээдгийг”⁷ толь бичигт өгүүлжээ. Мөн “урлаг, шүтлэг, засаглал зэрэгт тэмдгийн үүрэг нь аллегорик үүдэлтэйг”⁸, “тэмдэг аваас зөвхөн ганц утгалбартай байхад символ олон янз оноолтоороо ялгардаг”⁹, “жатга занга нь хүний оршин байхуйд илүү нөлөөтэй боловч болзолт буюу тохиолдлын харилцаанд өөр бусдаар нөхөгддөг талтай”¹⁰ гэж тайлбарласныг олж үзэж болно. Тэгвэл мэдрэхуйд өртөгдмөл (совинших) аливаа гадаад нөлөөллийг “дохио” гэж болгоохыг эргэн санахад яав ч илүүц зүйл болохгүй. Эзэн биегүй жич жич дохио гэхэд хоорондоо давталт ба ялгарлын харьцаанд байж янз бүр зэрэгцэл үүсгэх ба урьд урьдын дохионд дэм болж “төлжиж”, “үржиж”, “олширч” байдаг тийм хувилмал зохицлоор тэмдэгшдэг. Ялангуяа бинар тэмдэг гэдэгт бид юуг ойлгох ёстой нь бага сага мэдрэгдэж байна гэсэн үг. Иймээс “зэрэгцэл” хэмээхийг эсрэгцсэн позици мэтээр ухах шаардлагагүй болж таарах нь. Зэрэгцэн давтагдсан дохио дангаараа утга тээх бололцоогүй, занга нь нөгөө зангатайгаа жишигдэж байж кодлогдох учраас шилжилт бүрээс хамааран тэмдэг олон янз болж дэлгэрнэ. Ингэж “дохио” түлхүүрэгдэн утгашиж “мэдээлэл” агуулна. Мэдээлэл хадгалж байгаа л бол дохио (сигнал) юм. Гэхдээ тэр бүгд тэмдэг биш. Жишээлбэл, үүлс бөөгнөрвөл борооших шинж болохоос тэмдэг байж чадахгүй шүү дээ.

Утга дамжуулах биеэлбэр дохио нь чухамдаа тэмдэг байх үнэлэмжтэй болж, улмаар аргадах туршлагын цогцыг нөхөн сэргээснээр мистик тоглол (наадаан) болох нь тэр. Тоглоом гэгч

5. Аморф бол бие эс буй дээд аврагч, элэнц холонцоо сүсгийн үүднээс уул усны эзэн болсон гэж адилтгаад тэдний нууцгийг ер бус хүч чадалд итгэдэг гэх ойлголт юм.

6. Юнг К.Г. Бэлгэдэлт амьдрал. УБ., 2011. т.188

7. Grand Larousse Encyclopedique.-P., 1961.

8. Gyedendals Tibinds Leksikon.-K., 1984.

9. Hagger R.G. A Dictionary of Art Terms, -B., 1962.

10. Cassirer E. The Philosophy of symbolic Forms. Oxf., 1993.

хүний эрхлэлт (инстинкт) тодорхой бие хүнээс гадна олон түмнийг өөртөө татан оруулдаг. Маш товчхондоо хүн л шидлээ гэтэлгэн, ад зэтгэрийг зайлуулж тоглож чадна.¹¹ Үндсэндээ бодит байдал хийгээд боломжийн хооронд оршдог тийм хориг тоглоомд бий. Хориг аваас хүмүүс хоорондын харилцааг зохицуулахын хамт дахиад л хүний ахуйн хөдөлгөөнтэй төсөө (ондоо) бүхий дотоод эрчийг сэлбэх үйдлийн оролцоог нэмэгдүүлдэг зүйл. Тодруулж тайлбал, дом ширэглэгээр бие хийгээд амь, бүр цаашилбал үрсээ аврах засал хамтаар өгөгддөгийг мартаж болохгүй. Наад захын жишээг дурдвал, зооморф¹² тархац хувилан биелэхийн үүдэлд ариун амьтандаа хүмүүн бие, үр төлийн хүслээ давхар давхар даатгах явдал үйл орно. Хувилмал төрхөөр уул усны эзэн савдагтай харилцана гэдэг нь “жир зэрэгцэл” буюу үзэшгүй тээгийг (мангаа) дараалан зольж өөрөө өөрийгөө чөлөөлөх явц юм.¹³ Бидний үзэхээр шидлийг зайлуулах арга чөлөөлөлт нь аналогийн буюу адилтгах шинж бүтээх гэсэн хүний зуршмал чадвартай холбогдоно. Хүн л нийгмийн элдэв туршлагатай тулах тусмаа гарцаа олох нөхцлийг идэвхжүүлэх боломжийг эрэлхийлдэг байна. Энэ утгаараа бэлгэ тэмдгийн категори, занга жатгад хандах нэхэл боломжийг илүү хүчтэй болгосныг тэмдэглэх хэрэгтэй. Ийм байдлаар хүслээ илгээхийн сацуу эс бүтсэн тасалдлыг ид шидийн хүчээр сэлбэсэн давуу талаа сакраль тэмдэгтэд биежүүлсэн хэрэг.

Сүсэлж тайх элдэв сакраль шинж бүхий бэлгэдэл нь экологийн сүйрлийг бас байгалийн хар хүчийг тэнцвэржүүлэх утгыг илэрхийлнэ. Утгашихдаа алив юм бүхэнд эзэн бий гэх санааг илтгэнэ. Монгол домогзүйн сэтгэмж ёсоор уул усны эзэн голдуу савдаг төрхтэй байх нь бий. Савдаг өөрөө хар хүчний нөлөөлөл төдийгүй хүн араатны хоорондох холимог дүр (зэрэмдэг)-ээр тусч буудаг гэх. Хүн ба араатны холимог сэтэр бүхий “монстер” (мангас) ертөнцөд хаа ч үгүй хэрнээ домгийг нь сакраль утгаар үлгэрлэн тайлбарласаар байна. Үүнийгээ бид, объектив оноолгүй, харин хүслээрээ ургуулах юмуу, эсвэл шидийн болзлоор хий сэтэрлэн хүлээгээд авчих тохиолдол цөөнгүй байдаг. Уул усны эзэн хаа оршдог, оршдоггүйд нэг их ач холбогдол өгөлгүй зөвхөн санаа сэтгэлдээ эрхшээдэг нь нууц биш. Энэ нууцлиг буюу сакраль шинжийн илрэлийг мифлиг сэтгэмжийн нөгөө проекц хэмээн үзүүштэй. Домогт гардаг ад зэтгэр зайлуулах бүхий л сакраль үнэлэмжүүд нь мистик өгөгдлөөс үүдэлтэй юм. Мистик үзэгдлийг объективчилж тайлбарлах ямарч боломж байхгүй. Энэ тухайд Э.Дрюкгейм хэлэхдээ “оногдмол шинж хийгээд хам үнэлэмж хоёрын хооронд холбогдмол зүйл маш ховор”¹⁴ гэжээ. Түүний хэлснийг задалбал, сакраль тэмдгийг дангаар оноохын аргагүйг хэлээд байна. Үгүйдээ л гэхэд хүмүүс хүсэл мөрөөдлөө илэрхийлэх зорилгоор баригдахааргүй совин, хөтлөгдөөгүй (аналогигүй) хий санаагаа ямар нэг тээг (занга) болгож хүлээд түүнийг биширч эрхэмлэдэг. Тэгэхлээр утга илэрхийлдэг боловч ямар нэг төсөө заадаггүйг (денотатгүй) тэмдэг гээ. Өөрөөр бол мета тэмдэг. Юу гэх тэмдэггүй хачирхмаар эд юмс шүншиглэсний дараа амьтай буюу байшгүй үнэлэмж дайх тохиолдол бий. Энд объект нь субъектын шалтгаан болдоггүйн дээр тэдгээрийн хооронд шалтгаант холбоо үүсдэггүйг хэлэх ёстой. Асуудлын голыг зарим судлаачид дараах үндэслэлээр тайлбарлах ажээ. Тэр нь “ой санамжид тодорхой зүйл мэт санагдавч барих барьцгүй байгаа л бол үнэлэмжийн нөлөө гарцаагүй мөн бөгөөд түүнийг хүртээд мэдэрчихдэг

11. Энэ мэтчилэн хоол хүнсний гачигдал тохиох бүрт дүр мануухайг (шидлээ) ашиглах, эсвээс дүрд тоглох, ингэхдээ ангийн олзыг урьдчилан ёрлох маягаар (төсөө төсөөгөө төрүүлдэг) гүйцэтгэдэг байсан жишээ түгээмэл ажээ.

12. Зооморф нь сүргийн үйлдлийг дээдлэх буюу “эс үзсэн” амьтны далд хүч чадлыг араатантай дүйлгэсэн нэршил.

13. Галын наадам-түүдэг гал асааж, “үхлийг зайлуулах ёс” гүйцэтгэн “эмгэн шулам” буюу дүр-мануухайг шатааж, ад зэтгэр, муу ёрын сүнсийг хөөж, тойрон чимээлж биелж, цог нурам дээгүүр харайдаг ёс хаа сайгүй төстэй ажээ. Үнсийг нь хөрсөнд булах, цуцал авч голомтондоо гал асаах зэрэг ёсыг гүйцэтгэдэг нь хүй газрын, үр гарцыг нэмэгдүүлэх, мал сүргийг өвчин зовлонгоос хамгаалах, гай тогтороос гэтэлгэх арга байсан юм.

14. Дрюкгейм Э. Социология. М., 1995. с 298.

юм биш, бас ойлгоод ухаарчихдаг ч зүйл биш, гагцхүү бишрэх хэрэгтэй...”¹⁵ гэсэн гаргалгад хүргэж буй. Иймээс үнэлэмжийг тэмдгээр дамжуулж семиотикийн үүдлээр судлах боломжтой юм.

Юмс буюу үйлдэл¹⁶ ер бусын чадлыг олшруулсан үедээ мистик үзэгдэл болдог. Энэ нь зөвхөн нөхөлтийн шинжтэй юм. Учир нь мистик боломж өөр нэг нэмэлт дохиогоор заавал батлагдаж байх ёстой. Савдгийн буулт аваас догширох авиртай тул хэн нэгэн байгалиас алив хүнсийг ашиглахад хүрвэл түүнийг заавал аргадах ёстой. Ийм зан үйлийн цаана зэрэгцэн байрших амбивалент шинжид өр төлөөс илэрдгийг Альфред Кребер, Клайд Клакхоны судалгаа бэлхнээ тодотгож өгөв. Тэгэхлээр тайхын зэрэгцээ аврагдах, үгүй бол өргөлийн зэрэгцээ хишгийг ухаарах үйл явцын элдэв шинж төсөөг хүнийсгэлийн хамгийн дэлгэр туссан үзэгдэл гэж хэлмээр байгаа юм.

Орчин цагийн урлагийн философийн түүхэнд хүний хийгээд хүний бус, түүнчлэн санамсаргүй тохиолдлыг үйлийн эрхшээлээр зайлуулах (зохицуулах) гэсэн хандлагыг тайлбарласан зүйл олонтаа тусчээ. Тухайлбал Арнольд Гелен гэхэд хүн ямагт өөрөө өөрөөсөө хүнийсдэг гэж тэмдэглэдэг. Харин Эдуард Тайлор эртний ёс заншлын баримтыг авч үзэхдээ бүдүүлэг анимизмаас эвдэгч анимизм рүү шилжсэн хэмээн тэс ондоо өнцгөөс тайлбарласан байна. Гэтэл асуудлын нөгөө талд хориг шийдвэрлэх нөлөөтэйг З.Фройд анхлан хөндсөнөөс хойш орчин цагийн нийгэм-түүхийн шинжилгээнд түүний аргачлалыг өргөн хэрэглэх болов. Хориг¹⁷ нь хэсэг бүлгийн хувьд ойлгомжтой мөртөө өөр бусдад ерөөс утга учиргүй болохыг тэр сануулдаг. Түүний тайлбараар бол хүнээс араатны ертөнцөд байдаггүй тийм шинж байдалд зохицоход цээр (шийтгэл) зайлшгүй сахигдах ёстой болдог. Цээрлэх зуршил хэнд ч төрөлхийн бус төдийгүй байгалиас заяамал өгөгдөөгүй авч үндсэндээ цус ясаа сахихаас үүдэн цэгцэрчээ. Үүнийг Фройд анхдагч “нүгэл” (гэм) хэмээгчээс эхтэй гэж үзсэн. Гэхдээ гэмших үйлдэл нь зэм хүлээх мэдрэмжийг хүмүүнд төрүүлэхээс гадна хамгийн гол нь тангарагаасаа няцахгүй байх үүргийг хүлээлгэсэндээ юм. Магадгүй тэр хар мэдрэмж ухамсаргүй шохоорлын агшинг чөдөрлөхөд, улмаар цус холилдохоос сэргийлэх зэрэг анхдагч боломжийг тодотгоход нөлөөлсөн байж таарна. Учир юун гэвэл, Юнг “хүнд хамтын ухамсаргүй үйлдэл байнга дагалддаг нь тохиолдлын шинжтэй бус хүний төрөлх зөн совин, зовнин мэдрэх чадварыг илтгэдэг гэж үзсэн. Түүний хөндсөн ухамсар үгүй түлхэцийн тухай зарчим бол хүн гэх амьтан байгалийн элдэв юм үзэгдлээс өөрийн зөнгөөр хамгаалагдахыг дураар сонгодоггүй, харин тийм сэрэл анхнаасаа өгөгдсөн гэх үндэслэлд суурилдаг юм”¹⁸ гэдгийг магадласан билээ. Ингэж ойлговол, ариун дагшин зүйл ч ялгаагүй овог аймгийн хувь заяаг ивээгч “сүүдэр” (сүнс, сүлд) байж, бүхнийг хамарсан шинжийг олжээ. Энэ талаасаа ариун зүйлс нь хүний хүсэл тэмүүллийн бэлгэдэл төдийгүй өөрийн оршин байхуйн түгээмэл үндэс болсон байна. Тэгснээр хүний олзыг шүтэх залбирал хэтийдээд онго тайх шүтлэгээр солигдов. Энд бидний хөндөж байгаа биеэлбэр

15. Marias J. History of Philosophy. N-Y., 1957. p.420.

16. Эхлээд үйл байв. Үйлийг бүтээдэггүй, харин үйлддэг. Нөгөө талаас сэтгэлгээ бол хүний харьцангуй хожуу үед холбогдох нээлт бололтой. Тэдний хувьд үйлдэл хийх санаархал нь юуны өмнө ухамсарт бус хүчин зүйлс болж байгаад асар их хугацаа өнгөрөөж байж сая нэг өөрсдийг нь урагшуулж буй шалтгааныг ухаарч эхлэх төдий болжээ. (Юнг К.Г. Бэлгэдэлт амьдрал. УБ., 2011. т.214)

17. Хориг янз бүр байх бөгөөд тухайлахад цустай холбоотой цээр түгээмэл байх жишээтэй. Учир нь, цус нь амьтны амь сүнсийг агуулдаг гэж үздэг тул амссан тохиолдолд бие рүү нь мөнөөх сүнс орчихдог гэж ойлгодогоос амьтны цусыг хүнсэнд хэрэглэхээс татгалзах, харин нөгөө тохиолдолд цусаар тангараг өргөх нь буй. Бас үс тайх хориг байна. Хүрэх төдийд эзэндээ айхтар доромжлол учруулдаг тийм дээд зэрэглэлийн ариун дагшин байдлыг толгойд нязлааж ойлгодог тул үс хяргах явдал нь төвөгтэй үйлдэл аж. Үс хяргах нь 2 төрлийн бэрхшээл буюу айдас төрүүлдэг. Нэг бол сүнсийг гомдоож түгшээх аюул, нөгөө бол огтолж авсан хөхөл үсийг оршуулахад бэрхшээл тулгардаг. Балар цагийн хүний хувьд биенийнх нь хэсэг тус бүр өөртэй нь шууд симпатик холбоотой мэт санагддаг тул хяргасан үс, авсан хумс зэргээ ямар нэгэн хөнөөлт хүчинд өртөхөөс зовнин болгоомжилдог нь зүйн хэрэг. (Фрейзер Ж.Ж. Алтан гишүү. УБ., 2011, т.251-255)

18. Болдбаатар Ч. Зураасан зургийн өв //Монгол улсын шинжлэх ухаан-Б. XXI. УБ., 2009. т.8

дохио занга ч хамаатай бөгөөд “...дүрсээ гороолж шидлэж, тусгайлсан шившлэгийг зөвхөн гэтэлгэх явдалдаа тасалж дохиодог...”¹⁹ арга чарга өдгөө мартагдаж бүдгэрсэн ч түүний ул мөрийг гэрчлэх баримт хадгалагдаж үлдсэн байх юм. Тухайлбал, олон газар нутагт онголох тайлга түгээмэл хэрэглэж байж.²⁰ Ийм примитив сэтгэлгээн дэх шүтлэгийн үйл явцыг зарим судлаачид, тэднээс К.Леви-Строс гүнзгий судалжээ. Түүний ашигласан баримтад хүний оршин байхуй хийгээд нийгмийн зохион байгуулалтад шаардлагатай амьдрал, үхлийн нэгдэл мэт зүйлс түлхүү анхаарагддаг. Тэрбээр хүн өөрөө харь хүчний үйл лай, зовлон тоггороос холдохыг хүсэмжилдэг гэдгийг тэмдэглэдэг. Ялангуяа хүн гадаад ертөнцөд дасан зохицохдоо юуны түрүүнд байгалийн нөлөөг давах, хар хүч чадалтай сөргөлдөхүйц өөрийн шинжийг илэрхийлэх явдал чухал гэж үзжээ. Үүний дотор сүсэглэх үйлээ авиа чимээ, биелэг ховсоор дамжуулахыг оролддог ч биеэр дом тайх боломжийг судлах нь эцсийн дүндээ шүтлэгийн “өвөрмөц үйл” (хориг)-ийг илрүүлэхэд тустай хэмээсэн ба баларлиг соёлын хүрээнд оршигч хүний сэтгэхүйн онцлогийг далд хүч чадалд итгэх оролдлого гэсэн нь сонирхол татаж байна. Үүнтэй уялдаад “зэрлэг” ахуйн айдас, “ганцаардлын” айдас, “үхлийн” айдас мэтийн хүний амьдрал дахь эмгэнэлт зүйлсээ аргалж чаргалах шаардлага нэхэгдсэн нь ойлгомжтой. Иймэрхүү инстинктлиг түлхэцийг тайлбарлахад ухамсартайгаар бүрэлддэг илрэлээс гадна тэдгээрийн чанадад буй ухамсарт бусын бүрэлдэхүүн болдог тийм давхрааг ялган ангилах хэрэгтэй болно. Структурализмын баримтлалаар бол примитив (зэрлэг) соёлын гол давхраа нь гүн, ухамсарлагдаагүйд оршдогийг магадладаг. Зарим баримтлалд ухамсарладаг зүйл нь гол гэдгийг, мөн гүн ухамсарлагдаагүй давхраа нь туслах ач холбогдолтой хэмээснийг Леви-Строс үгүйсгэсэн билээ. Түүгээр ч тогтохгүй, Э.Дюркгеймын хүн бол бодгаль ба хамтын ухамсартай байдаг гэснийг залруулахдаа мифлиг байдлаар хөндөж, түүнийгээ хамтын ухамсарлаагүйн илрэл гэснийг зөвшөөрөх нь зүйтэй. Эл магадлал философийн антропологийг үндсээр нь өөрчилсөн байх юм.

Цаашилбал, домогзүйн сэтгэхүйн логикт зууч шаардлагатай буюу үзэгдэх юмыг эс үзэгдэх юмаар адилтгах дадал зуршил хүнд мэдрэгддэгээс ан авын биелэг тайлгаа салхины хүчнээс нууцалдаг ер бусын ховс чарга шаардлагийг Леви-Строс тайлбарлаж дурддаг. Энэ мэт баримт ав гөрөөний “сүүдэр” (сүнс сүлд)-ийг золих ба аргадах ч ялгаагүй шидлээ зайлуулах үйлдэлтэй хам ухагддагийг сануулна. Гөрөөлж гороолох (зурлагыг хамт дайх) биеэлбэрт салхины хар хүчнээс гадна авлах олз омгийг тайх хишиг даллагад хөдөлгөөний хэмнэл, давталт ихээхэн үүрэгтэйг онцлууштай. Гэхдээ авын “сүүдэр” (хий сүг)-ээ хааш хандуулж золих, аргадах нь мөн л жатгын²¹ хүчээс шалтгаална гэдэг. Харин үйлдэх зангын хувиар бол амь буюу өөрийн биеийг суллан авахын тулд шидэл хээлээ “хий хаях” ёстой болдог. Эндээс бид, бий биелэг

19. Мөн зохиолд. т.5.

20. Элдэв онгон шүтээн нь амь зуулгад сэтэр болгосон амьтан болон ургамал байх нь олонтаа. Хийж буй ёс үйлээс хүлээж буй олз хишиг нь овгийг идэш, бусад шаардлагатай зүйлсээ хангах явдал байх ёстой. Ёс үйлүүд нь ямагт хүслээ тайхын дагуур дуурайлт (савдгийн хамгийн ойр хамаатан садан бүхнийг хамарсан байх-Ч.Болдбаатар) байв. Зарим газарт “авгайдай” шүтлэгт эрчүүд, овгийн гишүүд (witchetty grub) хүнсэндээ хэрэглэдэг энэхүү цохны авгалдайн өсөлт үржилтийг залж дуудахын тулд ёс үйл гүйцэтгэдэг. Тийм зан үйлийн нэг нь хүүхэлдэйнээс хагаран гарах шавьжийг дүрслэн харуулах дуугүй жүжиглэл юм. Мөн Эму овгийн эрчүүд явган шувууг өсөж үржихэд нь “нөлөөлж, дэмжлэг үзүүлэхдээ” түүний ариун дагшин дүрийг, ялангуяа биеийн аль амттай, махтай шөлтэй хэсгийг газар дээр дүрслэн зурдаг. Тэд мөнөөх зургаа тойрч суугаад дуулцгаадаг. Ингэснийхээ дараа эму шувууны урт хүзүү, жижигхэн толгойг санагдуулам малгайтай бүжигчид (тахилчид-Ч.Болдбаатар) түүний гадаад төрхийг даган дуурайж шувуу шиг эргэн тойрноо, ийш тийш харж толгойгоо эргэлдүүлэн буйг дүрслэн бүждэг. (Фрейзер Ж.Ж. Алтан гишүү. УБ., 2011, т.20)

-Энэ мэтгэй тун ойрхон жигүүртэнг тайх арга чарга нь тэртээ хүй нэгдлийн зурлагад бас бий. Зурлага бол гороогөрөө төдий шидэл босгох арга-Ч.Болдбаатар.

21. Жатга аваас нэхэл үг гуйх хүслээ хавсаргаад, ад тогторыг холдуулах үйлдэл. Нөгөө талаас бүхнийг чадагч элэнц холонцоо аргадах янз бүрийн дохиолборын жич жич мэнгэ тэмдэг. Угтаа золигийг тайж, амьдралын тасалдлыг үргэлжлүүлэх ёр бэлгийн хүч, чадал.

хэмээх нь “хоёрдогч бие”-ийг тайх ер бус шинжтэй гэж үзэх үндэстэй юм.

Жир буюу хоёрдогч бие хэмээх ойлголтын дор юуг гэтэлгэх, юуг урин залахын “амбивалент” (гороо-гөрөө) шинжийг ухаж мэдэж болно. Уг асуудал М.Вебер, Э.Дрюкгеймийн бүтээлүүдэд тусгалаа олсныг ерөнхийд нь тоймловол, итгэж үнэмшсэн практик амьдралын баримжааг олоход тодорхой үнэт зүйлс нь нийгмийн байгууламжийн үндэс болдогтой адил бололтой. Ингэж нийгмийн бодит байдалд анхаарал хандуулна гэдэг ердөө хүний иррационал зан төлөвийн хүрээг судлах ёстойг, ялангуяа мэдрэмж, хүсэл, зориг гэх мэтэд ач холбогдол өгнө гэсэн үг. Гэхдээ хүн шидэд итгэх дадлаар аврагдахыг хүсэмжилж байлаа ч гэсэн гадаад ертөнцийг нөмөрсөн хөшүүргийн ямар нэг хүрээлэлд хариу үйлдэл үзүүлэх чадваргүй байдгийг бодолцох хэрэгтэй. Эдгээр зөн дадал хүнд “нуугдмал” хэлбэрээр алслагддаг учраас тус тусын нийтлэг бүр өөрийн гэх дуу чимээ, хөдөлгөөн чатга бүхий хориг бүтээх урьдач нөхцлийн тээгч нь болдог. Тухайлбал, ургамлыг таслахаас урьтаад, голыг гатлахаас өмнө нь заавал дуу цуурай өгч, өргөл өргөх байдлаар уул усны эздийг аргаддаг заншил хаа сайгүй байдаг ч хэн тэгж хуульчилсныг эс мэднэ. Ургамал бүр, булаг шанд бүр, хайрхан бүр өөр өөрийн эзэдтэй хэмээгээд ойлгогчихсон хэрэг. Энд анимизм нь байгалийг хүнээс илт хамгаалж буй тал нь гол. Тиймээс л амьд бүхэн үр төл өгөх үйл явцтайг тэд ажиглаад зогсохгүй, цээрийг сахиж “анхны төлжилт”, “анхны цэцэглэлт” мэтийг ариутган онголж тайдаг нь баримттай зүйл. Тэгэхдээ харин ертөнцөд хээл тээх хугацал давтамж нь хариулга цээртэй тохирдогийг нөхөж болгоосноос мифологи цагийн тухай яриа үүджээ. Тэгээд ч Леви-Брюль энэ бүхнийг өмнөх онолчдын тайлбараас тэс өөрөөр ялгамжтай олж хардаг. Тухайлбал, мэдээлэлд (дохион хувилбарт) ухамсарлагдахаас илүүтэй ой санамжид хадгалагддаг “нойрсмол” (дарагдмал) давхраа чухалтайг залруулж тайлбарлажээ. Жишээ нь, хур гуйх тайлгад усаар (шүлс) тургих ухамсаргүй үйлдэл түгээмэл байдаг нь салхины эзнийг урин залахтай хамтдаа совиншдог гэх. Хүүхэд тургийг тэнгэр задарч, бороошихын утгал гэдэг нь ч үүнээс үүдэлтэй. Анхаарууштай зүйл нь үйлийг дөрвөнтөө давтах ёстой байна. Энэ нь хүн байгалийн сүр хүчийг сүслэх хэргээс гадна өөрсдөө уул усны догшин сахиусыг аргадан хөгжөөж, ааль үйлийг хөдөлгөөн эрчмээр засаж болохыг, улмаар бүтээхийн үйлст “галбир-чимээний” хэмнэл нэмэртэйг хэлэх мэт. Маш товчхондоо, ямар нэг байдлаар санааны мэдрэмжийн хэлбэрээр өдөр тутмын амиа аргацаасан зуршлыг давахын тулд биеэлбэрт шилжсэн бололтой. Тэгснээр үелзэх гарын хөдлөлд утга буюу цацлага илэрч анхдагч “тэтэм тэмдэг”-ийн засал-жатга бүрэлдэх нь тэр.²² Түүгээр ч үл барам мөргөл шүтээний дархлааг тэмдэгшүүлэн хэрэглэхдээ мөн л цацлагыг галбирт шилжүүлж шидийн нөлөөг хөгжөөдөг нь тохиолдлын зүйл бишээ.

Э. Кассиерийн томъёололоор хүн өөрөө бэлгэдлийг (символон) бүтээгч амьтан учир ертөнцтэй харилцахдаа бэлгэдэгч арга (үйлдэл) хэрэглэдэг гэдэг. Тэгэхдээ тэрбээр уг арга дохиогоор хязгаарлагддаггүй гээд, зөвхөн үйлдлийн (функциональ) үнэлэмжийг тодотгодог. Энд хамгийн гол үндэслэгээ нь гадаад янз бүрийн түлхээст хүн хариу үйлдэл барьдаг бүхнийг дурддаг. Ингэж үзвэл, хүний сэтгэхүйд бололцоо ч, бодит байдал ч хавсарснаар тэд мистикт итгэхээс өөр аргагүйд хүрсэн бололтой. Магадгүй зарим нэг жатга занга нь од, нар, сарнаас

22. Тулааны биелэгт ард үлдсэн эмс нь зэвсэг, саваа, дэвүүр, мөчир, гишүү, урт цагаан туужуу зэргээр дохиж занган тасралтгүй тайлга залж, үүгээрээ ялалтыг дэмнэдэг ба дэвслэгийг удган тэргүүлж, зэв сэлтэд чимээгүй “нэхэл”, “цацал” өргөх (пантомимо) нь элбэг тохионо. Цацал хэд хэдэн янз байдаг. Үүнд уул усны эзнийг бахархан сөгдөх мэдрэмж, эсвэл шидэт буюу аюулт хүчний өмнө сүр дарагдах мэдрэмж гэх мэт юм. Ийнхүү тайлгыг тайтгарал олох, элдэв төлөв занг засах үйлчлэл гэж ойлгож болно. Нөгөө талаас зөн, хүсэл, бишрэл гурвын харилцан уягдах биеэлбэр дохиог заах аж. Тиймд жич дохионы нэн чухал хөдлөл үйл, үйлдлийн бүрэлдлүүд бас мөн. Цацал дохиолбор биеэс хэтийдэхээр “бий”-г шаарддаг. Тэр нь бас нэхэл үг, үйлдлийг шаарддаг. Энэ хүслээ зөвхөн тайж л болно. Тэгэхлээр “бий биелэг” бол нэг талаас сүсэглэх сэтгэлийн “өргөл”, нөгөө талаас бишрэл төрүүлэх “аврагч” болж өгдөг. Нэхэл үг, үйлдэл янз бүрийн бэлгэдлээр илэрдэг ба биеэлбэр дохио зангыг ч тэр, жатгыг ч тэр “биелэг” гэж нэрлэж болох бололтой. Учир нь “сүсэг” хийгээд “бишрэл” хам ухагдах мистицизмын агуулгатай дүйлгэж болох ойлголт.

буюу босоо, хагас суугаа, хэвтээ байршил бүхий орчлон ертөнцийн эрэмбэ мөчлөг хэрхэн тус тусын солбилцолтойг эрхшээх дохио биеэлбэр ч болж мэдэхээр байна. Ерөөс хүний “нарны” буюу босоо тэнхлэгийн дагуу эрчмийн зохилдлогод шилжих, эсвэл “сарны” буюу хэвтээ тэнхлэгийн дагуу эрчмээ нөхдөг өвөрмөц бэлгэдэл өөрөө мистик арга болсон нь тодорхой болов. Үүгээрээ амбивалент дохио бол бодит байдлын тухай далд өгүүлэгдэх совиншил бүхий ой санамж мөн. Тэгвэл “цацал”, “мөргөл” (цацлага, хаялага, сөхрөх, хагас суугаа байршил...)-ийг занга бүхий биеэлбэр хэмээн үзэж болохоор байна. Тодруулбал, ариун дагшинг сэтэрлэх нь хүний бүтээл туурвилын дээд хэлбэр биш ч амбивалентаар нөөцлөх идэвхит үйл ажиллагаа болж бүрэлдсэнийг илтгэх нэгэн баримт болж тогтсон байна.

Хэрэг дээрээ хамтын ухамсрын “архетиплиг”²³ илрэлүүд онгон дагшин-амьд бүхнийг бүрдүүлдэг ба түүний гүнд л оршдог учир ямар ч зүйл устаж үгүй болдоггүй, ердөө “жир зэрэгцэл”-ийн шинж, хүчний харилцаа болж тогтсон гэх дүгнэлтэнд хүрэв.

SUMMURY

In conclusion, the ambivalent gesture is a hidden (mystic) expression of the real world. Therefore, the moves including “tsatsal (sprinkle)” and “mörgöl (pray)” (tsatslaga, hayalaga, to kneel, half kneeling position) are considered to be a gesture - biyelber.

To make it clear, “archetypal” nature of incipience creating all living things is “parallel” to characteristics and relationship, because it stays in the depth of them and will never disappear.

Ашигласан ном:

1. Болдбаатар Ч. Зураасан зургийн өв //Монгол улсын шинжлэх ухаан-Б. XXI. УБ., 2009.
2. Cassirer E. The Philosophy of symbolic Forms. Oxf., 1993.
3. Дрюкгейм Э. Социология. М., 1995.
4. Grand Larousse Ensycondedigue.-P., 1961.
5. Gyedendals Tibinds Leksikon.-K., 1984.
6. Hagger R.G. A Dictionary of Art Terms, -B., 1962.
7. Marias J. History of Philosophy. N-Y., 1957.
8. Фрейзер Ж.Ж. Алтан гишүү. УБ., 2011.
9. Юнг К.Г. Бэлгэдэлт амьдрал. УБ., 2011.

23. Архетип гэдэг бол нарийн эдүүд нь ялимгүй хэлбэлзэх хэрнээ суурь бүдүүвч зураглалыг хэвээр нь хадгалж чадсан төсөөллийг, сэдлийн иймэрхүү төсөөллийг бүрдүүлэх хандлагыг хэлдэг. (Юнг К.Г. Бэлгэдэлт амьдрал. УБ., 2011. т.203)

**ЛУВСАНДАНЗАНЫ “АЛТАН ТОВЧ” ДАХЬ БИЛИГ СУРГААЛЫН
УТГА ТАЙЛАЛ**

С.Дашдэжид*

“Чингис хааны билиг сургаал” олон зууны туршид судар шастирт тэмдэглэгдэж, ардын аман билгээр уламжилж ирсэн байна. Тухайлбал, “Монголын нууц товчоо”, Рашид-ад-Диний “Судрын чуулган”, Лувсанданзаны “Алтан товч”, Рашпунцагийн “Болор эрхи”, “Чингис хааны цадиг”, “Оюунтүлхүүр”, Жамбын “Асрагч нэртийн түүх”, Дарма гүүшийн “Алтан хүрдэн мянган хигээст”, Галданы “Эрдэнийн эрхи” зэрэг түүхэн сурвалж бичигт уламжлагдан ирсэн билээ.

«Чингис хааны билиг сургаал»-ыг нэлээд тогтолцоотой, илүү өргөн дэлгэр тэмдэглэн уламжилсан хожуу үеийн түүхэн сурвалж бол Лувсанданзаны “Алтан товч”, Рашпунцагийн “Болор эрхи” (1775) хоёр юм. Бусад түүхэн сурвалж бичигт харьцангуй бага боловч, “Чингис хааны билиг сургаал”-ыг ямар нэг хэмжээгээр агуулсан байдаг. Үүнд анхаарваас зохистой нэгэн зүйл бол зарим нэг сурвалж бичигт тохиолдох билиг сургаал нь бусад сурвалж, дурсгал бичигт ер тохиолдохгүй байх нь буй¹[Ш.Чоймаа, 2003.118]. Тийм учраас юуны түрүүнд “Лу. Алтан товч”-д буй билиг сургаалуудыг задлан шинжиллээ.

ХҮП зууны дунд үед байсан гүүш Лувсанданзан “*Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан Алтан Товч хэмээх оршвой*” гэсэн зохиолыг зохиож /1634 онд зохиосон гэх боловч зохиолын дотор өгүүлсэн баримт сэлтээс үндэслэн ХҮП оны II хагаст зохиосон болов уу гэж үздэг 1650-иад он/, Чингис хаанаас эхлэн Лигдэн хаан хүртэлх үеийг хамруулан бичжээ. Уг ном нь эрдэмтдийн дунд *Лу.Алтан товч* хэмээн алдаршжээ. Алтан товчийн жинхэнэ эх болох хулсан үзгийн бичмэлийг 1926 онд судар бичгийн хүрээлэнгийн дарга агсан Онхудын Жамъян гүн (1864-1930) Хан Хэнтий уулын аймгийн Баянтүмэн хошууны Юншээбү овгийн тайж Дарь гэдэг хүнээс олж авснаар Лу.Алтан товч нь Монголын түүх уран зохиолын ховор чухал судалгааны үнэт материал болж монголч эрдэмтдийн анхаарлыг татжээ. Проф. А.Мостаэрт /1881-1971/ “Алтан товч”-ийн ач холбогдлыг үнэлж:

*«Алтан товчид Нууц Товчоонд байдаг зүйлсээс гадна 12, 13-р зууны үеийн бусад түүхэн материал байна. Уг зохиол Монголын эртний түүхийг судлах материал болох төдийгүй утга зохиолын материал билээ. Эртний уран зохиолд цөөн бус яруу сайхан бүтээлийг үлдээж хоцроосон гавьяа нь зөвхөн Алтан товчид бий»*² [А.Мостаэрт, 1952] хэмээн онцлон тэмдэглэжээ. Цөөн бус яруу сайхан бүтээлийг

* Монгол Улсын Их Сургууль

1. Ш.Чоймаа “Их эзэн Чингис хааны билиг сургаалыг судлах асуудалд”, Монгол судлалын өгүүлэлүүд, Улаанбаатар, 2003, 118

2. “Altan Tobči. A Brief History of the Mongols, by ... ” with Critical Introduction by The Reverend Antoine Mostaert, C.I.C.M, Arlington, Virginia, and An Editor’s Foreword by Francis Woodman Cleaves, Associate Professor of Far Eastern Languages, Harvard University, Harvard Yenching Institute, Scripta Mongolica I. Cambridge: Harvard University Press. Massachusetts 1952. Pp. xxvi+IV+161 (Part II).

үлдээж хоцроосон гэсэн нь бусад сурвалжид тэмдэглэгдээгүй олон билиг сургаал гагц “Алтан товч”-д байгааг дурджээ.

Алтан товчийг эрдэмтэн Ж.Цэвээн, академич С.А.Козин, В.Хайссиг, А.Мостаэрт, И.де. Рахевилц, Л.Лигети, Чойж, Ш.Озава, Ш.Бира, Ш.Чоймаа нар тусгайлан судалсан байна.

“Лу.Алтан товч”-д буй дөч орчим билиг сургаалаас хан хөвгүүд, охид гүнж, дүү нартаа хандан соёж сургасан утга тайллыг монгол соёл, сэтгэлгээ, ахуйтай холбон тайлбарлалаа.

Нэг. Хан хөвгүүдээ соён сургасан сургаал

Чингис хаан бээр хөвгүүд, дүү нарынхаа бодол санаа, оюуны цар хэмжээг сорин туршиж, цэцэн цэлмэг үгсийг нь сонсох, билиг сургаал, сөөгэр үгсийг зам мөрдөө хэрхэн баримталж, мөрдөж буйг мэдэх зорилгоор тодорхой асуулт асуун цэц булаалдуулж тэдний билиг оюуныг хурцалдаг байжээ.

[77a 24]

Суут Богд Чингис хаан Цагаадай хөвгүүнээсээ хуримын дээд хурим аль буй хэмээн асууваас, Цагаадай өгүүлрүүн:

“Хуучин он бидний

Хангирсаж одох хэмээн,

Шинэ он бидний

Шилжирч ирэв гэж,

Өлзийт хутагт хэмээн хуримлалдаж,

Хуримын дээд тэр буй за

гэж өгүүлбээс,

Богд Чингис хаан зарлиг болруун:

“Тэд бус.

Нярайгаас хагацсан, нэр эс өгвөөс,

Хэвлийгээс унаад, гэгээнийг эс /нарны гэгээ, нүүрний хүндэтгэл нэр. С.Д/ үзвээс,

Хэний шинийг шинэлэх, та /мэндэлсний ёс төр тэмдэглэх. С.Д/

Хэний нэрийг нэрлэх, та

Үүнээс хойногшид эцгээс өдөж/шалтгаалж, Ш.Ч/

Эхээс төрсөн өдрөө олж,

Хүндлэлдэн уулдваас/найрлаваас, Ш.Ч/

Дээд хурим та нарын энэ буй” хэмээн зарлиг болсон ажгуу.

Энд үр хүүхэд нь төрж өсгөсөн эцэг эхээ өнөд асран, ачийг санаж, хүндэтгэж явах, үүний учир хүмүүнд төрсөн өдөр, гараг чухал гэдгийг сануулан сургасан байна. Энэхүү сургаалаас өнөө цагийн цагаан сарын шинийн нэгний мэндчилгээ аман билгийн уламжлалаар дамжин:

Хуучин жил хангирч

Шинэ жил шилжирч

Хөгшид хүүхэд хөрстэй

Төлөг сүүлтэй

Даага далантай

(Тором бөхтэй

Борлон хэрсэнтэй)

Өн тарган, өөг цатгалан

Сайхан шинэлж байна уу гэхчлэн хэлэлцэж, хөөрөг солилцдог нь шинэ хуучин хоёр он солигдон буй энэ чухаг цаг мөчид хүн зон хотлын амар амгаланг “хөгшид”, “хүүхэд” хэмээх бие тэнхлээр хэврэг насны хоёр туйлаар төлөөлүүлж асуусан бол мал сүргийн бүрэн бүтэн эсэхийг онд мэнд орсон хоёр настай төл малаар төлөөлүүлэн сурагласан маягтай байна. [С.Дулам, 2007, 120]³ Ийнхүү хуучин он хангирсаж одох (хуучин оны улиран буйг монгол тэрэгний хонхны чимээ хангинан жингэнэн алгуур аажим намсан холдож байгаагаар адилтгажээ), шинэ он шилжирч (хуучнаас шинэд шилжихүй) буй үед хэлдэг ерөөл мэндчилгээний үг нь XIII зуунаас өнөө үед уламжлан ирсэн байна. Энэ сургаал мөн Рашпунцагийн “Болор эрхи”⁴-д товч хураангуй байна.

[77b 13]

Өгэдэй хааны төрсөн өдөр болбоос, Өгэдэй хаан умартсан ажгуу. Богд Чингис хаан: “Ай Өгэдэй манагарши /маргааш өглөө, С.Д./ эрт ир” хэмээсэн ажгуу. Өгэдэй эрт айсахуйд /хүрч ирэхэд, Ш.Ч./ хуримууд золгож /учирч, Ш.Ч./, хааны сархад буй ам хүрч уугтун хэмээвээс тэнд буужээ. Богд Чингис хаан идээн бэлдэж сууваас, Өгэдэйн удагдруун /хүлээгдэх үед, Ш.Ч./ хаан маш аймассан /хилэгнэсэн, Ш.Ч/ ажгуу. “Ай Өгэдэй, эцэг, эх бээр үрийн тул бие, сэтгэл зовсныг, үр үл дурдан буй ажгуу” хэмээн өгүүлэн бүхүйн зуур, үдэш сархад морины тэргүүн /морин төөлэй, С.Д./ идээнийг аваад хүрвээс гадна хэн буй хэмээн асуув. Өгэдэй буюу хэмээвээс, ортугай хэмээв. Өгэдэй орвоос, хаан зарлиг болруун: “Ай Өгэдэй, би чамайг эрт ир хэмээсэн бөгөөтөл удаан ирэв, чи” хэмээвээс, Өгэдэй өгүүлрүүн: “Эрт ирэх бүлгээ, би. Зуур хуримууд золгож удав. Насад хаан эцэг маань өгүүлэн бүлгээ. “Болсон идээнээс бултарваас, бут тэврэхүй” хэмээх бүлгээ. Түүгээр оройтов” хэмээн өчвөөс, уурласан царайгаа залирч /тайвширч, Ш.Ч./, морины тэргүүний баруун этгээдийн ухацайг нь этгэж идээд өгүүлрүүн: “Миний засаг зарлигийг гагцхүү Өгэдэй л явуулав. Мөн хойно энэхүү мэт болмуй за” хэмээн зарлиг болсон ажгуу.

Монголчуудын эрхэм хүндэт зоог шүүс, их бүхлийг хөндөх ёсонд эхлээд морины тэргүүнийг магнайлан хөнддөг. “Молор эрдэнэ толгойг нь магнайлан хөндөж наран талаар нь эргүүлж нарийн сайхан хашиж, өлзий талаар нь эргүүлж, үе үеэр нь салгаж, өвгөдийн ёсоор хөндөж” байхыг сурган заасан ажгуу. “Магнайлан хөндөнө” гэж юуг хэлсэн буй гэвэл “Баярын магнай” хэмээн хонины толгой дээр сар зураад ууцан сүүлээс нь нимгэн хальсалж толгой дээр нь тавьж [С.Дулам. 1992.40]⁵ ёслолдог бөгөөд хонь, морин төөлэй ихэс дээдсийн хүндэтгэлийн идээ шүүс байжээ. Энэ сургаалд эзэн морины тэргүүний баруун этгээдийн ухацайг нь этгэж наран талаар нь хөндөж байгаа нь идээ шүүсэнд хүрэх ёсыг тодорхой сайхан дүрсэлжээ.

3. С.Дулам, Г.Нандинбилиг “Монгол аман зохиолын онол”, Улаанбаатар, 2007, 120.

4. Рашпунцаг “Болор эрхи” (Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал) XIII боть, Эхийг хөрвүүлж буулгаж, тайлбар хийсэн М.Баярсайхан нар, Улаанбаатар, Соёмбо принтинг, 2006, 82-р талд, Бус нэгэн цагт, Чингис хаан хөвгүүнээсээ асууруун: “Хуримын дээд нь аль?” хэмээвээс Цагаадай егилрүүн: “Хуучин жил хангирсаж [хэнхэрхсийж, Сайшаал. “Чингис хааны товчоон”, 2010, 429], шинэ жил шилжиж ирэв хэмээн елзий хутагт шинэ едер хуримлаваас, хуримын дээд тэр буй за” хэмээсэнд, Чингис хаан зарлиг болруун: Нярайгаас унаад [үрсээс унаад, Э.Пүрэвжав. “Чингис хааны алтан сургаал” 1999.8]

Нэр эс олбоос

Хэвлээс унаад

Хэвийг эс їзвээс

Хэн зэ шинэлмїй.

Їнээс хойш эцэг эхийн төрсөн едер хуримлаваас, хуримын дээд нь тэр буй”. [Э.Пүрэвжавын эмхтгэсэн, “Чингис хааны алтан сургаал” 1999, “Чингис богдын дурсгалын түүвэр” 2000, “Чингис хааны билиг” 2004 хураангуй буй.]

5. С.Дулам “Цагаан сарын бэлгэдэл”, Улаанбаатар, 1992, 40.

“Ярууны хатан ээжийн домог”-т Хори буриадын Сагаан отогийн тухай

Хари хүниие хүндэлхэ

Хонин төөлэйтэй Сагаангууд,

Манай хүниие хүндэлхэ

Морин төөлэйтэй Сагаангууд.

Морин төөлэй хүндэтэй Сагаан,

Мордохо сагта үдэшэдэг Сагаан гэжээ.

Энд харийн хүнийг хонин төөлэй, өөрийн ураг удмын хүнийг морин төөлэйгээр хүндэтгэн идээ шүүсээр дайлдаг ёс байжээ. Урьд чинээлэг хамниган, Агын буриадууд адууг өрлөж толгойг чанаж “Адуун төөлэй” залж төр хурим хийдэг байжээ. Ийм хурим ерөнхий дэгээр үргэлжлэх бөгөөд адуугаар хүндэтгэл болгосон нь тэр айлын хөрөнгө чинээг л илэрхийлсэн хэрэг ажээ. Найрын зочин нэгэн настан, адуун толгойг өндийлгөхөд хоёр залуу эр чихдэж, дүгрэгийн хоймрын ширээнд залахыг “төөлэй чихдэх” гэнэ. Төөлэйн хамт хавиргыг нь бүтэн чанаж тавина. Энэ уламжлал Дорнодын хамниган, буриадуудын дунд байсаар 1960 оноос энэ зан үйл нь орхигдсон байна.⁶

“Болсон идээнээс бултарваас, бут тэврэхүй” гэсэн сонин хэлц байна. Ардын аман зохиолд “Болсон идээнээс бүү зайл, болох болохгүй хүний үгэнд бүү ор” гэсэн зүйр үгний анхдагч хувилбар байх тун магадтай юм. Энд болсон идээнээс хүртэж амсахгүй бол бут тэвэрдэг гэсэн шууд утга байна. Бут тэвэрнэ гэхээр юун тухай болохыг тодруулбал, С.Дулам “Домог зүйн дүр” бүтээлдээ, Эртний монголчууд өвөг дээдсээ нас нөгчихлөөр тийм нэгэн ариун онгон бут сөөгтэй газар нутаглуулах буюу нэлээн хожуу үед тийм ариун дархан бут сөөгийг нутаглуулсан газар нь тарьдаг байжээ. Энэ тухай Монгол газраар аялсан европын жуулчид Плано Карпини тэмдэглэж бичихдээ: “эдүгээгийн их хааны эцэг Өгөөдэй хаан өөрийн сүнсийг амирлингуй байлгахын тулд нэгэн хэсэг сөөг, шугуй тариулаад байсныг олж үзсэн билээ ...” гэжээ. Тэгээд тэр өвөг дээдэс “бод зам боосон бутны эзэн” болох юм уу, “бут бүр нь бурхан болж” бут бургасны эзэн “бурха, бурханд” хувилна гэж үздэг байжээ. Чухам энэ үеэс эхлээд “бурха, бурхан” гэсэн үгс нь ариун онгон мод бутны эзнийг төдийгүй түүнд хувилсан өвөг дээдсийг бас нэрлэх болжээ. [С.Дулам, 2009, 61-63]⁷

Тэгэхээр болсон идээнээс зайлбал бут тэврэх буюу болсон идээнээс амсалгүй хэтэрхий яарч алс замд гарвал муу зүйл болох, саад тотгор учрах бүр цаашилбал үхнэ гэсэн ёгт егөөдөл юм. Өгэдэй, хаан эцгийн айлдсан ёсоор болсон идээнээс булталгүй, зам зуур таарсан хуримуудад золгосоор удсан учрыг өгүүлэхэд хааны уурласан царай залирч, идээ шүүсэндээ хүрч “Миний засаг зарлигийг гагцхүү Өгэдэй л явуулав. Мөн хойно энэхүү мэт болмуй за” хэмээн зарлиг болжээ. Эндээс хан хүү эцгээ хэрхэн хүндэлж, айлдсан зарлиг билиг сургаалыг алдалгүй даган сахиж байгааг их тодорхой өгүүлжээ. Энэ сургаал өөр сурвалжид байдаггүй.

Хоёр. Охид, гүнж нараа соён сургасан сургаал

Чингис хаан өөртөө дагаар ирсэн томоохон аймаг ханлигуудтай найртай харилцах, олон овог аймгийг өөртөө нэгтгэн захирч байх зорилгоор тэдгээр аймгийн удирдагч, хан хөвгүүдэд өөрийн гүнж охидыг хатан болгон өгч байсан нь эзэн хааны дипломат бодлого «төрийн ураг барилдах ёсон» буюу «алтан аргамжийн хэлхээс»-ийн нэг гэлтэй.

Чингис хаан гүнж нараа багаас нь халуун эх оронч, уужим тэнүүн ухаан бодолтой, хүнлэг энэрэнгүй, ёс журмыг сахигч, өвөг дээдэс, эцэг эхийнхээ сургаалыг хүндлэн дагагч болгон

6. Монгол улсын угсаатны зүй, III боть, Улаанбаатар, 2012, 401.

7. С.Дулам “Домог зүйн дүр”, Улаанбаатар, 2009, 61-63.

С.Дашдэжид

өсгөн хүмүүжүүлж байжээ. Гүнжүүдээс Алаха бэхи сэцэн мэргэн холч ухаанаараа алдаршиж төр түшилцэж явжээ.

[85b 20]

Харлугуудын Арсланд Алаха бэхийг өгч үүсгэхүйд (МНТ§235), **Богд Чингис хаан соён зарлиг болруун:**

Өрөөл хөл минь болон

Хангарихын минь шүтээн /шүт-оюун санаагаар түшиг тулгуур болох, С.Д./,

Халтирахын минь тах болж өгөхүйгээ чи хатууж.

Бас үтэр нөгчих бие

Өнө аху /байх, Ш.Ч./ **нэр**

Өөрийн ухаат /ухаант, Ш.Ч./ **сэтгэлээс**

Сайн нөхөр үгүй,

Урин хилин /уур-хүндэтгэл утга, С.Д./, **алагчин хорт** /алагчлан үзэх, С.Д./

Муу сэтгэлээс дайсангүй

Итгэлтэн олон буй за.

Өөрийн бие мэт итгэлт үгүй

Дотнологдох олон буй за.

Өөрийн сэтгэлээс дотно үгүй

Хайрлагдах олон буй за.

Өөрийн аминаас хайран үгүй

Ариунаа явбаас авуурьд /үүрд, Ш.Ч./ **нут аюу** /байюу, Ш.Ч./,

Сэрж явбаас насад түгэл⁸ аюу,

Хатуужваас насад аюул үгүй аюу,

Өдийхүү хатууж хэмээн соёсон ажгуу.

Энд Алаха бэхийг харьд мордуулахдаа хүний газар бэрлэн очоод хичээн чармайж, хангирсах холоос ухаан бодлоор түшиг тулгуур болж хамгийн итгэлт бие, нэр, сэтгэлээр нөхөр хийж, ариун явах, сэрж явах, хатуужин явах гэсэн гурван зарчмыг гол болгохыг сургажээ.

[86b 12]

Уйгудын Идугудад Ил-Алтун (МНТ: Ал-Алтун) бэхийг өгч үүсгэхүйд (МНТ§238), **Богд Чингис хаан соён, зарлиг болруун:**

“Хатагтай хүн гурван эрт болой.

Аль гурван эр хэмээвээс,

Тэргүүн, төр⁹ /хэв ёс, Ш.Ч, ёс журам, С.Д/ **эр буй.**

Түүний хойно, нэр эр буй.

Түүний хойно, авсан эр буй.

Гурван эр хэмээгдэх энэ.

Төр эрийг хатуужваас

8. Уйгур хэлнээ “Түкэл” хэмээх нь төгс сайн, бүрэн төгөлдөр гэсэн үг аж. Монгол сурвалжуудад 1. амар мэнд, амгалан сайн; 2. төгс төгөлдөр, бүрэн гэсэн утгаар хэрэглэдэг. Түвшин түгэл, эсэн түгэл (эсэн мэнд) гэх мэтээр хоршин хэрэглэх нь ч бий.

9. Олонх судлаачид [Г.Намжил, Г.Аким, Э.Пүрэвжав, Ц.Минжин нарын] “төр” хэмээх үгийг төр гүрэн, төр түшилцэх арга ухаан хэмээн ухаж ойлгон тайлбарласан байдаг.

**Нэр эр бэлэн эсхүү буй.
Бэлэн нэр эрийг бэхэлбээс,
Авсан эр хол ангид,
Алс хэтэс хаана одох
хэмээн зарлиг болсон ажгуу.**

Энэ нь төрийн (эмэгтэй) хүний ёсыг өгүүлсэн боловч монголчуудын хэдүй дээр цагаас төр ёсыг эрхэмлэн дээдэлж, сайн нэрийг байлдан дагуулж, тэрхүү нэр төрийнхөө дууриаллаар шадар шахмын улсаа тогтоон тойруулдаг уламжлалыг өгүүлжээ. Энэ бол монголчуудын төрийг төвлөх уламжлалт үзлийн эмэгтэй хүмүүст холбогдох хэсэг нь гэж хэлж болно. [С.Дулам, 2007, 51]¹⁰

Эмэгтэй хүний төр эр бол хууль цааз, ёс журам, заншил элдэв цээр ёс юм. Үүнийг дээдлэн сахиж хатан хүмүүний арван таван шинжийг бүрдүүлж

**/Номуун (номын) ухаант шинж бүрдсэн
Өнгө үзэсгэлэн гоо сайхан зүстэй
Санаа сэтгэл ариун сайхан
Эсгэх оёход уран
Ачлалт тахимдуу
Энэрэлт эевэрүү
Үйлээ амар бүтээгч
Ааль араншин сайтай найрсаг найрамдуу
Хүндлэж зочломтгой
Ухаалаг хэрсүү
Үг сонсогч
Ашдын хишиг дэлгэр
Барьсан идээ арвин өгөөмөр
Урваж хоёр үл аашлагч**

Ичгүүр сонжуур лугаа төгөлдөр/ хатуужваас нэр эр бэлэн болно. Айл саахалт, улс иргэндээ нэр хүндтэй, үлгэр жишээ бүсгүй хүнээс авсан эр хаа холдох билээ. Ийнхүү эмэгтэй хүн бүрийн даган сахих ёсыг гурвын тоонд хураангуйлан өсөж олширч байхын чанад бэлгэдлийг, товч үгээр гүн утгыг гаргажээ.

[87b 4]

Богд Чингис хаан Сэцэйхэн агайг ойрадын Иналчи-д өгч үүсгэхүйд, Боорчи ноёныг соё /сургамж хэл, Ш.Ч./ хэмээвээс Боорчи ноён соёруун: “Сэцэйхэн агай /авхай, С.Д./ сонс. Хаан эцэг чинь чамайг, охин төрсний тулд, Ойрад иргэнийг дагуулан нутаглав.

**Эрт босч, орой хэвтэн
Өөрөөс ихэс хадмуудаа
Үүр/хэзээд, Ш.Ч./ гадна бүү байлга.
Өдөр шөнө нэгэн сэтгэлээр хатууж.
Амны ухаан билгээ тогтоо
Аланы бургтаа хадгал.
Эс сурсан мууг**

10. С.Дулам “Тооны бэлгэдэл зүй”, тэргүүн дэвтэр, Улаанбаатар, 2007, 51.

Энд тавьж од.

Сурахын сайныг

Аваад од

Ойрад иргэнээ сэлбэн холбон соёрхогтун.

Энэ билиг сургаалд Боорчи Сэцэйхэн агайг хаан эцгээ төлөөлөн харь иргэнд суухдаа гагц сэтгэлээр хатуужин, жич хадмууд ихсийг бэрлэн хүндэтгэх, ихэс дээдсийн сөөгэр үг, билиг сургаалыг цээжиндээ тогтоон, явдал мөрдөө хэрэгжүүлж, эс сурсан мууг төрхөм гэртээ орхиж, сайн сайхнаараа үлгэрлэн дуурайл болж, Ойрад иргэний сэтгэлийг нааш хандуулж, сэлбэн холбож төрийн аргамж болж байхыг сурган захижээ.

Боорчи бол Чингис хааны хамгийн дотны анд, шударга түшмэл болохоор Чингис хаан харьд мордох охинд ихэс ёсын хувиас заан сургажээ. Ер нь маш олон сургаалд нэгэн сэтгэлээр / нэгэн сэтгэлт эмийг эм бус эр хэмээлтэй/ чигч хатуу байхыг сургажээ. Үнэнч шударга шулуун, эрэлхэг зориг, чин үнэнч хоёргүй сэтгэлийг ихэд эрхэмлэдэг Чингис хаан шударга үнэнч, чадварлаг зоригтон бол дайсан явсан этгээдийг ч өршөөн тэтгэдэг байсны зэрэгцээ, хэдий өөрт нь зүтгэхээр ирсэн боловч, эзэндээ халдаж урвасан хүнийг жигшин цээрлүүлдэг байв.

Дээрх гурван сургаалд харьд үдэж, хадамд гаргахыг “өгч үүсгэхүйд” хэмээсэн нь ураг үүсгэх, удам судар үүсгэх гэсэн утга бүхий монгол утга соёл дахь ёслол хүндэтгэлийн үг байжээ. Алаха бэхи, Ил-Алтун бэхи, Сэцэйхэн агай нарт соён сургасан сургаал үгс Лу. “Алтан товч”-оос өөр сурвалжид үгүй.

Гурав. Дүү нар, хөвгүүдээ соён сургасан сургаал

Чингис хаан хөвгүүд, дүү нар, өрлөг жанжиддаа соён сургасан сургаалдаа улс гүрнийг удирдан жолоодох, хураан төвхнүүлэх, эрдэмтэн мэргэд, ихэс дээдсийг хүндлэн, билиг сургаалыг тогтоон цээжлэх, ёс мөр болгож байвал ард иргэдийн сэтгэлийг хурааж төр төвшин амгалан байх тухай үндэс болно хэмээн сургажээ.

[90b 9]

Бас дүү нар, хөвгүүдээ соён зарлиг болруун:

“Ургахуйгаас шингэхүйд хүртэл”¹¹,

Тэнгэрт дэлхийг төгс соёрхогдох бөгөөтөл

Төрийг тэтгэлдэх дүү нар, хөвгүүд төрөлдөж,

Улс засалдах өтгөс буун өгтөж

Ургахуйгаас шингэхүйд хүртэл гэдэг нь Номхон далайн хөвөөнөөс баруун Европ хүртэл хуурай газар буюу Монголын эзэнт гүрний эзэлсэн газар нутгийг хураангуйлах аргаар гайхалтай дүрсэлжээ. Тэнгэрт дэлхий ертөнц бүрэн даатгагдаж, төрийг удирдах дүү нар, хөвгүүд төрж, улс засах өтгөс, ухаантан мэргэд заяаж мөнх тэнгэрийн таалал ивээлээр тэнгэр газар, байгаль дэлхий, өвөг дээдсийн онго тэнгэр бүх хүн төрөлхтнийг харж хамгаалж байдаг. Монгол хүний тэр тусмаа Их эзэн хааны тэнгэрийг шүтэж, тэнгэртэй харьцаж, тэнгэрийн хүчийг авч байдаг нь хөх мөнх тэнгэрийн үзэл юм.

[90b 16]

Хамаг төрийн гадас,

Олон улсын аргамж болбой, за

Би гадас болж

11. Номхон далайн эргээс Хар тэнгис, Дунай мөрний сав газар, өмнөд этгээдэд Зүүн өмнөд Азийн болон далайн арлуудын хараат буюу вассал орнууд, хойд зүгт Умард мөсөн далай Енисей мөрний сав газрын дагаж орсон овог аймгуудын эзэмшлийг хамруулсан өргөн уудам газар нутгийг эзэмшиж байжээ.

Төрийг бэхлэн сахиж,

Аргамж болж

Улсыг барин хатуужсу.

Төрийг гадас болж нэгэн цэгт төвлөрүүлэн төвд тэмүүлэх хүч, улсыг аргамж болж төрийг тойрч буй төвөөс зугтах хүчийг хураангуйлжээ. Зөвхөн монгол хүний сэтгэлгээнд хамгийн ойр байх гадас¹², аргамж¹³, жолоо, цулбуур гэсэн нүүдлийн ахуй соёлын утгат үгсээр төр удирдан жолоодох нарийн арга ухааныг төлөөлүүлэн зүйрлэж хэлжээ.

[90b 20]

Дүү нар, хөвгүүд минь та

Төв язгуурыг сахин,

Төрийн тул төрөлдөн соён хатуужигтун.

Өтгөс/сэцэн мэргэд, буурлууд, С.Д./ нугууд [нүгүүд] минь та,

Өөрийгөө үл санан

Улсын тул өгүүлэн дуртган агтун /байгтун, Ш.Ч./.

Чингис хаан өөрийн ураг удмын хамгийн ойр дотны хүмүүсээр төв язгуурыг сахиулан төрийг төвхнүүлэх үйлст хүчин зүтгүүлж харин төрийн төлөө зүтгэж буй өтгөс болон бусад хүмүүсийг улсын төлөө албат иргэнийг засах ёстой хэмээн үзжээ. Их эзэн Чингис хаан түүнийг тойрон гадас болон төрийн төлөө хатуужин буй дүү нар, хөвгүүд, аргамж болон улсын төлөө өгүүлэн дуртган агч өтгөс нүгүүд байдаг гэсэн төрийн үзэл.

[90b 25]

Эрдэмт билэгт хүнийг олбоос, та

Өөрийн биеэсээ хол үл болгогдохуй.

Хэрвээ эрдэмт билэгтийг олбоос

Эрдэнэ өгч оломлон дурыг нь авбаас

Ач тус нь та нарт их болох¹⁴.

Эрдэм чадалтныг өөртөө татаж, төрийг оюуны хүч, арга ухаанаар засан тохинуулахын чухлыг сургажээ. Чингис хаан өтгөс өвгөдийн үгийг сонсож, төрийн үйлийг төвхнүүлэхэд түшиг тулгуур болгож

Бие баатар болбоос нэгэн үеийн баатар буюу

Билиг баатар болбоос түмэн үеийн баатар буюу

хэмээн биеийн хүчнээс оюуны хүчийг чухалчлах үзэл нь Елюй Чуцайн¹⁵

12. Гадас - Буриад зон “төмөр жолоо” гэж нэрлэдэг.

13. Аргамж - Алсаас удирдан жолоодох гэсэн орон зайн утгатай.

14. “Чингис хааны цадиг” Монгол бичгээс хөрвүүлж, тайлбар зүүлт хийсэн Э.Пүрэвжав, Улаанбаатар, 2012, 153-р талд, “Эрдэмт билигт хүнийг та [нар] олбоос өөрийн биеэсээ хол үл болгогдох

Хэрэв эрдэм билигтийг олбоос эрдэнэ, эд таваар өгч эрдмийг нь уламлан авч явбаас ая тус нь тэнд их болох” хэмээн соён зарлиг болсон ажээ. Мөн “Арван буянт номын цагаан түүх”-д хураангуйгаар

“Эрдэм билиг ухаантай болбоос

Элбэрлийг осолдох болуузай” гэж буй.

15. Ш.Чоймаа “Их эзэн Чингис хааны билиг сургаалыг судлах асуудалд” өгүүлэлдээ, “Елюй Чуцай бээр Чингис, Өгөдэй хаадын дэргэд 30 гаруй жил Их Монгол улсын төрд үнэнчээр зүтгэж, “Морин дэл дээрээс тогтоосон улс гүрнийг морин дэл дээрээс төвхнүүлж болохгүйн” учрыг тайлбарлаж, суурьшмал ард иргэнийг засан тохинуулах арга ухааныг зааж зөвлөж байсан ажээ. Чингис хаан, Елюй Чуцайн үг зөвлөмжийг ихэд анхаардаг байсны нэгэн жишээг дурдая. “Юан улсын судар”-т өгүүлснээр, Чингис хаан 1219 онд Дундад Ази руу аян дайн хийж явахдаа Сартуул улсын нэгэн нум сум хийдэг уран дархныг олзолж, дэргэдээ хэрэглэх болжээ. Тэр дархан эрх олсондоо омогшиж, Чингис хаанд: “Улс гүрнийг хураан тогтооход баатар эр ба над шиг зэр зэвсэг үйлдэх хүн хэрэгтэй. Елюй Чуцай шиг бичгийн хүний хэрэг юун” гэж хэлэхэд, Елюй Чуцай бээр: “Нум сум үйлдэхэд уран дархан хэрэгтэй. Дэлхий дахиныг засахад эрдэмтэн мэргэд хэрэгтэй” гэж хэлснийг Чингис хаан ихэд зөвшөөж, маш

С.Дашдэжид

Нум сум үйлдэхэд уран дархан хэрэгтэй

Дэлхий дахиныг засахад эрдэмтэн мэргэд хэрэгтэй

гэж хэлснийг Чингис хаан ихэд зөвшөөж, маш баясч, улам улам шадарлаж, суурин соёл иргэншил, дорно дахины мэргэдийн оюуны өвөөс суралцаж, тунгаан боловсруулж, ухаантан цэцэд мэргэдийн өгүүлсэн бүгдийг “хойдод хууль болтугай” хэмээн зарлигласан байдаг.

Өмнө эш татсан Елюй Чуцайн сургамж үгийн хувилбарууд сурвалж бичгүүдэд цөөнгүй тохиолддог бөгөөд Цагаадайн хэлсэн¹⁶:

“Буулгаагүй модонд хурц сайн сүх хэрэг

Буулган дуусваас зохиогч сайн уран хэрэг

Байгуулаагүй төрд баатар эр хэрэг

Байгуулан дуусваас багшлагч мэргэн хүн хэрэг” гэсэн сургаалаас тодорхой байна.

[91a 1]

Хан тэнгэрт хамаг бүгд төрийг төгс өгтвэй зэ, би.

Та хөвгүүд, ургууд минь, мөн хойно

Зовон бүтээсэн төрийг минь

Зонхилон үүдэн бүтээснийг минь

Сахин манан хатуужигтун, та

Үүдэж бүтээж

Сахин эс хатуужваас,

Үтэр эвдэрьюү.

Үүдсэн бээр зовсон таны тус энэ больюю.

Бүтээснээс сахисан минь дээр буюу

Та нар ургууд минь

Би хэмээн сэтгэтэл

Билигээ тогтоогтун.

Зовон төвхнүүлэн зассан төр ёс минь сахин хадгалах хамгаас хэцүү, сахин эс хатуужваас тарж бутрах аюул буй. Бүтээснээс сахисан минь дээр, сахихдаа өтгөс өвгөдийн соён сургасан гүн утгат үгсийг бишрэн шүтэж, эрдэмт хүмүүнийг эрхэмлэн дээдлэж, төрд хэрэглэж засахыг сургажээ.

Энэхүү сургаалыг тунгаан үзвэл, зовон бүтээсэн төр, зонхилон үүдэн бүтээсний учир “хөдлөхүйн дээд хөх Монгол хэмээгдэхүй” хэмээн зарлиг болсноос хойш “Хөх улс Монгол хэмээжүхүй”¹⁷ гэж нэрийдсэн гэдэг Саган Сэцэний саналтай бүрэн нийцэж байна.

Ийнхүү “Билиг сургаал”-ын гүн утга үг бүрээс тодорч монголын утга соёлын дахь олон олон чанад утгыг тайлсаар байна.

баясч, улам улам шадар хэрэглэх болжээ” хэмээн ихэд дэлгэрэнгүй бичжээ.

16. Рашпунцаг “Болор эрхи” (Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал) XIII боть, Эхийг хөрвүүлж буулгаж, тайлбар хийсэн М.Баярсайхан нар, Улаанбаатар, Соёмбо принтинг, 2006,

17. Саган Сэцэн “Эрдэнийн товч” (Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал) VIII боть, Сонгомол эх бэлтгэж, хөрвүүлэг, тайлбар зүүлт хийсэн М.Баярсайхан, Улаанбаатар, Соёмбо принтинг, 2006, 63,

“Мунданин явж, намайг зовон зүхэж зонхилон хураахуй

Мунлаж зоволдон жаргалдан хүчээ үлэмж өгсөн

Молор эрдэнэ мэт энэхүү Бэтэ улс минь

Мүнээ үзтэл зовбоос бээр ерөнхийгийн гол болсноор хөдлөхийн дээд хөх Монгол хэмээгдэхүй нь хэмээн зарлиг болсноос хойш Хөх улс Монгол хэмээжээ.

Abstract

It is reasonable to search for the Chinggis Khaan's greatest historical events and his conquests from the "Bilig surgaali". He conquered the half of the world uniting the Mongol Empire under one political division and became known as the great founder.

Luvсанданзан's "Altan товч" is systematically gathered all of knowledges of the Chinggis Khaan's "Bilig surgaali". This source has Chinggis khaan's proverbs targeted at his ancestors such as boys, brothers, girls and marshals. Most of proverbs estimated that leadership requirements for governing are not only strength, enthusiasm, one heartiness, endurance, ability of self-control and encouragement but also honoring knowledge and study from academician and scientist. Therefore, deep understandings of "Bilig surgaali" have been becoming clearer from every word and shining out more and more.

Ном зүй

1. "Altan Tobči. A Brief History of the Mongols, by..." with Critical Introduction by The Reverend Antoine Mostaert, C.I.C.M, Arlington, Virginia, and An Editor's Foreword by Francis Woodman Cleaves, Associate Professor of Far Eastern Languages, Harvard University, Harvard Yenching Institute, Scripta Mongolica I. Cambridge: Harvard University Press. Massachusetts 1952. Pp. xxvi+IV+161 (Part II).
2. С.Дулам "Домог зүйн дүр", Улаанбаатар, 2009
3. С.Дулам, Г.Нандинбилиг "Монгол аман зохиолын онол", Улаанбаатар, 2007
4. С.Дулам "Цагаан сарын бэлгэдэл", Улаанбаатар, 1992
5. С.Дулам "Тооны бэлгэдэл зүй", тэргүүн дэвтэр, Улаанбаатар, 2007
6. Lubsangdanjin, *Erten-ü qad-un ündüsügessen törü yosun-u jokiyal-i tobčilan quriyaγsan al tan tobči kemekü orusibai*. Orusil bičigsen Ša.Bira, Ulus-un töb nom-un sang-dur qadaγalaydaju bui Lubsangdanjin-u γar bičimel eke-ece gerel jiruγ beledkegsen So.Törübatu, Ulus-un keblel-ün γajar, Ulaγanbayatur, 1990
7. Монгол улсын угсаатны зүй, III боть, Улаанбаатар, 2012
8. Namjil.G, Činggis qaγan-u jasay ba bilig, Öbür mongγol-un soyul-un keblel-ün qoriγ-a, 1990
9. Рашид-ад-дин, Судрын чуулган, Нэгдүгээр боть, Орос хэлнээс хөрвүүлсэн Ц.Сүрэнхорлоо, Улаанбаатар, 2002
10. Рашпунцаг "Болор эрхи" (Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал) XIII боть, Эхийг хөрвүүлж буулгаж, тайлбар хийсэн М.Баярсайхан нар, Улаанбаатар, Соёмбо принтинг, 2006
11. "Чингис хааны цадиг" Монгол бичгээс хөрвүүлж, тайлбар зүүлт хийсэн Э.Пүрэвжав, Улаанбаатар, 2012
12. Ш.Чоймаа "Их эзэн Чингис хааны билиг сургаалыг судлах асуудалд", Монгол судлалын өгүүлэлүүд, Улаанбаатар, 2003

ХООСОН ЧАНАР БА МӨНХ ТЭНГЭР

О. Лхагва*

Now Besso (his old friend) has departed from this strange world a little ahead of me. That means nothing. People like us...know that the distinction between past, present, and future is only a stubbornly persistent illusion. Immortality doesn't mean a perpetual existence in time without end, but rather resides outside of time altogether.

A. Einstein

In the light of quantum physics and synergy conceptions the problem of interrelation between the emptiness - the one of Buddhists key teachings and Munkh Tengery- proper science of Nomads is firstly considered. Chinggis Khaan had often declared that his Great Empire has been created under the might of Munkh Tengery. To follow khaans revelation then all Great Steppe Empires of Huns, Turkey and Mongolian may well be founded on the same ground of Tengery power. In this sence Tengery Power has stand for astonishing spiritual force promoting the mysterious civilizations of nomads in Great Steppe. It allows to suppose that undeniable fostering of Steppe Empires has a sacred origin.

Yet Sahiya Muni had firstly affirmed to humankind that he has fallen into a spiritual state where all surroundings looked as if they to be disappeared. This is the transcended state, well known in Buddhism, as emptiness. Coming into it any person should be completely blended in fundamental reality of the Universe consequently, he sees himself as one with it. Thus in such state of no-self or no I, the one belongs absolutely to the perception of unity, that all things are truly empty, inherent land feelings are vanished without leaving a trace. There are no "things" anymore so nothing to generate emotion and feelings.

At the same time under the shaman rituals, nomadic peoples have attained capability to be united in holy state harmony, that allows them to affiliate with mentioned above Munk Tengery power. In accordance with nomadic worldview Munk Tengery is mutable realities of the Universe. Therefore, it seems that nomads are the only nation on the land, whom have been bestowed the fate to possess Munk Tengery power.

From the view point of modern physics and synergy Munk Tengery power represents[1] as result holographic resonance, instigated by harmonies of cosmic and nomadic nations' consciousness, combined into one whole. Thus in the Great Steppe, nomads have collectively achieved to the state of no-self without I moreover we and Universe. Therefore Munk Tengery power represents communal emptiness, attained by whole nomadic peoples. The shaping and reality of Munk Tengery power have probably been acknowledged by prospering of civilizations, which have led to growing Great Steppe Empires.

Улаачлах үг. Эдүгэ Буддын гүн ухааны сургааль, эрин цагийн квант физик, синергетикийн голч үзэл онолын ноён нуруу төсөө чанараараа саахаллан ойртсоор байгаа нь шинжлэх ухаан дахь нэгэн сод үйл учрал даруй мөн бөлгөө. Бодис, хоосон хоёроос Орчлон бүрэлдэнэ гэх

*Монгол Улсын Их Сургууль

Демокритийн номлолоос өрнийн шинжлэх ухаан эх авчээ. Тэгээд илийг эвдэлж үйрүүлэн “эгэл” болгоод тус бүрийг нь шинжиж таниад “онч” сэтгэж эвлүүлэн(нийлбэрлэхүйн зарчим) дүгнэсээр шинжлэх ухаан технологийг хөгжүүлж. Эл аугаа танин мэдэхүй бол хэнд ч гайхал төрүүлсэн, хүмүүний нийгмийг хол давшуулсан сод дэвшил мөн.

Дорнын танин мэдэхүй нь өрнийнхөөс гараа нь ч, бэлчээр нь ч тэс өөр ил хийгээд чинадын ний төөрөгтэй оршихуй- сүнс оронг(тэнгэр) тандан судалдаг аж. Тиймээс эвдэлж бутлаад эгэл болгоод судалдаг “техникт” шинжлэх ухаанаас өөр ундрагатай, үл үзэгдэх, үл баригдах оршихуйд бие- сэрэхүйгээрээ ний болоод түгээмэл зүй тогтлыг нь багцаалан номнодог аж. Судалгаа, танихуйн гол зэвсэг хэрэглүүр нь тийнхүү хүн өөрөө бөгөөд билиг сэрэхүйгээ хөгжүүлэхүйд ил юмс, ахуй бол Орчлонгийн язгуур оршихуй огтхон ч биш харин ч ахар бодол төсөөллөөр зохиож эвлүүлсэн “хийсвэр” загвар мэт болохыг илрүүлжээ.

Энэ нь эртний Грэгийн гүн ухаантан Платон (427-347 мтө) орчлонд гагцхүү билиг сэрэхүйн эрчээр ундрагад нь хүрэхүйд илэрдэг үл хувирах, туйлын бөгөөд түгээмэл дээд ертөнц (сүнс тэнгэр, ОЛ) байна, түүн лүгээ ний болоод жамыг нь дагаваас ариун шудрагаар амьдарч, түгээмэл үнэнийг мэдэрч, юмс оршихуйг таних болно хэмээн сургасныг өөрийн эрхгүй санагдуулнам. Тэрээр уг зүй жамыг хүмэнд ойлгуулахыг хичээхдээ, агууд ахууц суулгасан хоригдол ил юмс, бачуу давчуу орчинд аргамжуулж, таг бөглүү ахуйд үүдсэн мухар мэдрэмждээ дасаж хууртаад хавцлын хананд туссан сүүдрийг бодит юм хэмээн төөрөлдөх лүгээ адил болохыг хэлж байсан аж.

Дорнын гүн ухааны өвөрмөц салаа мөчир бол их талын догшин ширүүн амьдрал дунд, байгаль-хүмэн, бие-сэрэхүй өөрийн эрхгүй нэгэн амьд цогцлон цэгцрэхүйд хөгжсөн нүүдэлчний билиг эрдэм Мөнх Тэнгэр[1] мөн бөлгөө. Сүнс тэнгэрт онгодоор хүрч, билиг ундрагыг нь “дэврүүлэн” ам ам дамжуулан цэгцрүүлсэн эрдэм байсан болохоор өрнийн соёл нэвтрэхийн хирээр монгол туургатныхаа дунд ч алгуур бүдгэрчээ гэж үзнэм. Тиймээс бусад олон орны эрдэмтэн мэргэдэд номын хэлээр бус домог яриа байдлаар хүрсэн бөгөөд тэд голдуу оноч сэтгэлгээний эрдэмтэд учир гүн билиг шидийг нь ухааж тодруулах эрч нь ч дутмаг байсан буюу.

Энэхүү ажилд буддын гүн ухааны нэгэн тулгуур үндэслэл- хоосон чанарын тухай номлолыг эрин цагийн квант физик, синергетикийн цах үзлээр тулж гэрэлтүүлээд, Орчлонгийн оршихуйн талаарх өрнийн гүн ухаан дахь ямагт чинадын бараа, чимээгүй байсаар ирсэн утга санааг нь тодруулахын хамт Мөнх Тэнгэр эрдэм лүгээ харшуулан цэгнээд зарим үр дүн, гарц санааг олны анхааралд толилуулахыг хичээсэн минь энэ. Буддын холч гүн номлолууд өнөөг хүртэл өрнийн эрдэмтэн мэргэдэд ч дампуу мэт сэтгэгдэл төрүүлснээр ирсний учир нь тэндэхийн шинжлэх ухаан нь бодист ахуйн хүрээнд хөгжиж, улмаар мөнхүү тойрондоо гайхамшигтай технологи бүтээгээд бат итгэхчээрээ түүндээ бүр сөгдөн биширч аргамжааны гадас мэтээр тойрч шүтсэн лүгээ шууд холбоотой аж. Энэ тухай өмнө ч цухас өнгө дурьдав.

Квант физик хөгжихүйд бидэнд дасал болж хэвшсэн бодис юмсын салангад тусгаар, харьцуулж тодорхойлдог зүй нь хумхи ертөнцөд бүрэн алдарч, чингэхүйд огторгуй дотор ч, хугацааны туршид ч үл салгаж зааглам, бас үл ялгаж ангилам төрхт оршихуй байхыг илрүүлсэн байна. Эл язгуур зүй тогтолтой өрнийн бүр сэлүүхэн эрдэмтэд ч бас л эвлэрч чадахгүй тэрсэж, мунгинаж явсаар ХХ зууныг бараг туулаад төгсгөл рүү нь хувьслын зүй жамын түлхүүрийг хүмэнд атгуулаад буй синергетик буюу шугаман бус эрдэмтэй нийлэн хүч хавсраад эдүгэ Орчлонгийн тухай хүмүүний танин мэдэхүйг эрс хувиргахад хүргэв. Синергетик сургаалийн үүднээс болгоовол Орчлон бол нэгэн амь хуйлрал эвхрэл бөгөөд монгол эрдмийн ойлголтоор бол хуйврахуйн үйл эвхрэл нь тэнгэрийн суу залийн ивээл сонголтоор шинэ дэг, эрэмбэ, бүтэц бүрэлдүүлдэг жамтай нь тодров. Тиймээс Мөнх Тэнгэрийн их суу заль болбаас синергетик буюу шугаман бус эрдмийн гэрэл лүгээ зүй ёсоор ханьсаад, улмаар аливаа систем нь хуйлрал эвхрэлээр аяндаа цэгцэрч ухаарал, сэрэхүй, дэг эрэмбэ, бүтцийг бүрэлдүүлж бас бүрэлгэх

жамыг багтаасан билиг эрдэм болох нь илэрсээр байна.

Хаос үйлийн үрийг туулахуй дор тэгэхлээр, мөнөөх сэрэхүй ухаарлын далайд хуйврал эвхрэл өрнөж, түүгээр шатлан дамжиж сонголт, бүрэлдэх ба бүрлэхүй өрнөдөг жамтай ажээ. Тиймээс хаос үйл бол эгэл сөрөлт-сэрэхүйгээс дээд оюун ухааны шийдлийг хүртэл үүдэн бүрэлдээд, төлжил цэгцэрлийн мэдээ, сангаа хураахын сацуу бүрэлдэх, бүрлэх, сэрэхүйн цогц төрүүлүүр(их суу залийн шид) нь юм гэж үзэхэд шууд хүргэж байна. Хэлснийг төнхвөл ухаарал-сэрэхүйн цогцос бүрэлдэх, бүрлэх заяа нь Орчлонгийн хувьслын дээд жам бөгөөд алив оршихуй бол мөнх хувьсаж зуурдын төрөл төрхийг дамжиж төгөлдөжихийг зорих аж. Харин хүмэн, бодис юмс, дээд ухаарал хоорондоо чухам ямар үйлээр харилцаж, нийлэх, салахын заяа эдэлдэг асуудал ер нь л төдий л хөндөгдөөгүй асуудал болоов уу даа гэнэм.

Хоосрохуй. Буддын гүн ухаан бол илийн гүн хийгээд чинадын орой, ёроол, хаяа руу тэлж, язгуур төрхийг нь тэмтэрч зүй жамыг нь багцаалан тоймолсон сургааль мөн учир газар ахуйд бурантагтай хүмэнд ойлгомжгүй бүр эгдүүцэл төрүүлж[2] байсныг өмнө бүдэгдүүхэн хэлснээ тэмдэглэе. Үүний нэг нь **sunyata** буюу хоосон чанар мөн. Хоосон чанарын сургааль нь бүхнийг эхлээд өөртэйгөө дараа нь хооронд нь харьцуулан салгаж дүгнээд санаа бодолдоо хий төсөө “загвар” оноож босгоод, зааглан ялгадаг газрын “Би” гэдэг аминч “ухар” мэдрэмж ойлголт бүрэн баларахуйд тэгэхлээр чухамдаа онгод гэгээрэл бүрэн ноёлох төвшинд тохиож буй хүмүүний танихуйн дээд ний зүйг л илрүүлсэн аж. Шинжлэх ухааны танихуй бол мэдрэхүйн эрхтнээр төрх шинж, дуу чимээ, дүрс, өнгө зүсийг мэдрэх хүртэхүйгээс шууд үүдэлтэй. Товчхондоо хүмэний ухаан бодол ил тойрон юмс, Орчлон лугаа “архлаатай” байх нөхцөлд цэгцэрсэн эрдэм мөн.

Тэгээд энүүхэн зууртаа бодислог хуурмаг төсөө загвар бүтээсэн шинжлэх ухаан мөчидхөн болохыг хоосон чанарын номлолд хурц тод илчлээд, чинагш Орчлонгийн язгуур оршихуй нь угтаа ухаарал сэрэхүй(сүнс) далай болохыг тандан тодруулжээ. Хоосон чанарыг бартагдуухан базаж хэлбэл, өчүүхэн “өөрийг” дөвийлгөж шинжилгээний зорилт, дүгнэлтийн цөмд залаад, ухраар бүтээсэн олонлог загвараа гагцхүү “Би” гэх мэдрэмжээр өрж босгосон мөнөөх аминч үзэл, хуурамч загвар-хий нэр томъёо балран замхрахад (anatta, sanskrit: anatman) сүнс тэнгэрт тохиож буй Орчлонгийн оршихуйн дээд төөрөг мөн бөлгөө. Ухаарал сэрэхүйн далай буюу язгуур оршихуйн хувирал нь хүмэн хийгээд бүхий л юмсын бие цогцост бүрэн нэвчиж ханах шид өрнөлтэй. Тэгэхлээр хүмэний бие цогцос нь Орчлонг(тэнгэр)-ийн үнэмлэхүй оршихуйн түгээмэл энерги-мэдээллийг адилхан агуулж, Орчлон лугаа эн тэнцэн шууд амьсан ижилсэх шинж чадалтай. Харин газрын ахуй дахь аминч зуршлаас болоод тэр далд шид чанарыг нь тэнгэрийн жамаас алс хөндийрснээ мэдэлгүй, “БИ” гэх хар амиа шүтдэг гэм газрын эрдэм, хүмэн, ахуй хийгээд раншинд хүчтэй шүтлэснийг тэмдэглэсү.

Түүнээс салгах арга зам байна уу? Байна. Гэгээрч, онгод орсон хүмэн газрын өнөөх дарамтаас салж, тэнгэрийн ухаарал сэрэхүйн далайн ний төрх чанар лугаа гарцаагүй амьсаад өөрөө Орчлонгоос яавч үл ялгарах төрхийг олно. Өлгөж төнхвөл хүмэн бол жинхэнэдээ ухаарал сэрэхүйн далайн нэг “дусал” мэт бөгөөд онгод, гэгээрэлд хүрэхүйд тэнгэрийн сүнс далай лугаа мөнөөх дусал нийлээд даруй бүхий л цараанд нь үл ялгаран амьсан “санаа амарч” амгаланд хүрэх бөлгөө. Чингэхүй дор гагцхүү тэнгэрийн амин чанарын туйл мэдрэмж буюу бүхий л юмс огторгуйгаар зааглан салгах боломжгүй, бас гурван цагийн ангилал баларч нэгэн амь болсныг л мэдрэхүйд бүх юм хоосорсон мэт байх аж. Газрын дарамт зааглал арилж, мөнөөх хуурамч загвар үгүй болохыг “хоосон” гэсэн нь угтаа бодист ойлголт мэдрэмжийн эрдэм бол нэр томъёо төдий болохыг илчилсэн хэрэг мөн. Чухамдаа Орчлон хоосроогүй, Орчлонд гагцхүү оройн амгулан тавилантай сүнс далай буюу дээд язгуур оршихуй л байгааг түүн лүгээ бие-сэрэхүйгээрээ уусаад илрүүлснийг тогтон болгоовол зохиму.

Хоосон чанар тийнхүү Орчлонгийн язгуур ахуу лугаа нийлэхүйд, цоо шинэ өндөрлөг-Орчлонгийн язгуур оршихуй-сүнс далай байгааг дорнын билиг эрдэнм-гүн ухаан тийнхүү

анх нээж илрүүлсэн аж. Язгуур оршихуйд онгод гэгээрлээр(тэнгэрийн улаач) хүрээд ухаарал сэрэхүйгээр Орчлонгийн орон зай, цаг хугацааны зааг ялгаагүй зүй тогтлыг тандан мэддэг билиг эрдэм буюу сүнс тэнгэрийн танихуйн гэгээн жам бодитой байгааг тийнхүү нээсэн байна. Дашрамд, нүүдэлчний Мөнх Тэнгэр бол жинхэнэдээ дээд тэнгэрийн танихуйн жамаар бүрэлдсэн цогц эрдэм ухаан мөнийг дахин тэмдэглэе.

Орчлонгийн сүнс далай болон түүний хуйлрал эвхрэлийн үйлээр бүрэлдсэн царцанги “хөөс”- бодислог ертөнц хоёр нь мэдээж үл салам ний заяатай бөгөөд нэгэн амьд багцран орших тавилантай. Хүмэнэй бие цогцос бол угтаа Орчлонгийн язгуур ухаарал, сэрэхүйг тээж яваа эрчлүүр “хөөс”- эд эс нь юм гэдгийг давтан саная. Онгод, гэгээрэлд хүрэхүйе сүнс далайд тэгж нийлээд Орчлонгийн амилан багсрахуйн язгуур учир зүйг билгээр тандан танихуйд тохиох хоосон чанарыг Будда багш илрүүлж, Нагаржуна хөгжүүлсэн байна.

Холограф ба багсрахуй. Квант физик, синергетикийн заагт шугаман бус оптикийн шинэ зүй илэрсээр буйн дотор холограф[3] бүрэлдэхүйн жамыг нээжээ. Орчлонгийн цэг бүрт нь бүх мэдээллийг нь хувирахуйн жам зүйтэй нь цуг хурмуулан шингээсэн холограф оршихуй шүглэх аж. Холограф нь бүхнийг хориггүй нэвтлэн орой, ёроол, хаяагүй түгэж, чанар чансаа ижил нэвчинэ. Тиймээс Орчлонг дүүргээд бас эвхрэлдэн хувирахуйг нь бүр цэг бүрээсээ хөтөлнө. Холограф бол шугаман бус буюу хаос үйлийн (суу заль)сонголтоор бүрэлдэсэн, өмнө дурссан сүнс далай мөн хэмээнэм. Хүмэний биеийг бүрэлдүүлэгч бөөм хийгээд эд эс бүр нь шат шатныхаа мэдээллийг агуулсан холограф бөгөөд Орчлонгийн бүх мэдээллийг ч тэгж агуулна.

Гэгээрэлд хүрсэн хэн ч бай тэгэхлээр мөнөөх сүнс далайн дусалд хувирах буюу. Мөнхүү дусал сүнс далайн цараанд ижил “сүрэгтээ” нийлэхүйд туйл амгаланг эдэлдэг жамтайг билиг туршилтын баримт өгүүлнэ. Та орчлон лугаа хумхи ертөнцийн квант жамаар амилан шууд ний хийгээд амгалан заяаг эдлэх болно. Мөнөөх “БИ”-г ааглаж дарамталдаг газрын ахуй хий ялгаварлал үгүй болно. Чингэхүй Орчлонг ил бариа юмст зааглан ялгах хөрстийн харьцуулдаг зуршил бүрэн ууршин замхарч хоосрохуй буюу хоосон чанар ноёлно. Тэгж онгодод хүрсэн хүмэн Орчлонгийн сүнс оршихуйн заяаг түшиж, амар амгаланд хүрэх заяатай аж. Хоосрохуй тиймээс Орчлонгийн оршихуйн язгуур төрх чанар нь мөн гэдэг баталгааг квант физик, синергетикийн онол үзүүрээс тийнхүү оллоо хэмээсээр бэдэрнэм.

Харьцангуйн онол ба хоосрохуй. Эйнштейний харьцангуйн ерөнхий онолд масс-энерги, огторгуй- хугацаа харилцан уусан багсрахуйд орчлон чухамдаа “чөлөөт”(хоосон гэгчихмаар) муруй огторгуй руу төрөл арилжихад бүхий л юмсын хувьсал нь зөнгөөрөө тавилангийн гэх “хоосон буюу сул” шугам дагаж өрнөдөг зүй тогтолтой болохыг илрүүлсэн юм. Энэ бол хувьслын явцад, сонгодог физикийн тус тусдаа салангад бод ахуй буюу уяа хэрээс тодотговол: таталцлын хүч, масс, хурдатгал, энерги болон импульс бүгд хоморгонд амилан нийлээд огторгуйн муруйлтын радиус гэх нэгэн хэмжигдэхүүн лүгээ нийлсний үр дүн юм. Чингэхүй олон хэмжээс үүтгэх хэмжигдэхүүнүүд ний төөрөг заяагаа түшэхүйд үл ялгарах, үл салах буюу хоосрохуйн амь төрх олдогийг Эйнштейн харьцангуйн ерөнхий онолдоо илрүүлээдэхсэн байж шүү. Тавилангийн шугам бол “хоосон” муруй огторгуйн нүүхүйн заяаных нь жам гэж төсөөлж болох аж. Орчлонгийн амилахуйн үүнээс өндөр дээд заяа тохиоход сүнс далайн амир амгалангийн “хоосрохуйн” жам байх буюу. Орчлонгийн нүүхүйн язгуур төрх бол хоосрохуй буюу зуурдын “сул” амирлангийн төөрөг бололтой.

Эйнштейний онол дахь хоосрохуйн илэрлээс өлгөвөл сонгодог физикт санаандаа ургуулан “загварчлан” оруулаад эдүгээ үл мөрнөөс нь салж чадахгүй зууралдсаар байгаа тулгуур хүчнүүд үйлчлэлээр нь үүсэх сөргүү хувирал, урвалын тухай төсөө таамнал бол угтаа ялган зааглаж, харьцуулж тодорхойлдог “БИ, БИД” буюу ахуйт сэтгэлгээний мөчид бодлын улбаатай мэт байна. Тэгэхлээр цаашдаа квант физик, синергетикийн охь үзэл, түүнээс үүдсэн гүн ухааны сэтгэлгээ, өнөөгийн тулгуур туршилтын баримтад суурилсан Орчлон ертөнцийн сүнс

жамыг илэрхийлэх билиг хийгээд туршилтад шинжлэх бүрэлдэн хөгжих цаг ойртсоор байна хэмээнэм.

Билиг танихуйн учир. Орчлонгийн холограф далайд хол ойрын шинж илэрдэг бол уу? Үгүй юм байна. Тэгж илэрдэг байсан бол мөнөөх зааглан ялгах, харьцуулан ангилах газрын загварт ухаан руу хөтөлж таарна. Тийм шинж яавч үл илэрнэ. Та хэлснээ баталж чадах уу гэдэг асуулт босоод ирнэ. Энд нотлох санаа хэлье. Нэгдүгээрт, Орчлон хумхи ертөнцөөс(тоосонцор бод орон) бүрэлдэнэ. Хумхи ертөнцөд бүх юмс үл салгам нэгэн амь болохыг квант физикт нотолсон буй[4]. Тэрхүү үл салам “амилсан” оршихуй хумхийн шинжээ хадгалсаар их Орчлонгоо “ширээлэн” бүрэлдүүлнэ. Маньд тусгаар мэт байгаа нь далд амь холбоо хүлээг нь мэдрэхгүй байж, салангад мэтээр хуудуу дүгнэлт хийсэнд оршино. Хоёрдугаарт, Хумхи ертөнц бол маньд дассан үлэг хорвоогоос тэс өөр илүү баян шид шинж төрхтэй. Тэндэхийн зуурдын бөөмлөг-долгиолог бүрэлдэл хоорондох харилцаа нөлөөлөл нь зай хийгээд хугацаанаас хамаарахгүйгээр ямагт нэг дор өвөрлөлдөн эвхрэлдэх мэт нягтралтай байх аж. Үүнийг Парисын их сургуулийн физикчид туршилтаар[5] нотолжээ. Тэгэхлээр Орчлонгийн “бодист” төрх нь ч ялгаагүй квант физикт илрүүлсэн үл салах, үл ялгарах зүй тогтол бүхий хумхийн чинад оршихуйн эрхшээлд бүрэлдэн үүсдэг аж. Гурадугаарт, Бодислог хорвоо бол сүнсний буюу энерги(мэдээлэл)-ухаарал-сэрэхүйн далайд хуйларч эмхэрсэн царцмал хөөс мэтийг давтан саная. Физикийн шинжлэх ухааны өнөөгийн цэгнэлт ёсоор энэ бол Орчлонгийн ялигүй хэсэг нь аж. Масс лугаа хуралдсан сүнс-энерги-сэрэхүй буюу бодис Орчлонгийн зөвхөн 4 хувийг эзэлнэ. Энрги-мэдээлэл-сэхээрэхүйн далай буюу чинад хумхи төрлийн ертөнц тэгэхлээр Орчлонгийн 96 хувийг эзэлнэ. Онгод гэгээрэлд хүрсэн хүмэн чухамдаа бодист хорвоогийн архалаа хүлгээс тасарч, ухаарал сэрэхүйн тэнгэр буюу сүнс далай лугаа ний болох аж. Орчлонгийн оршихуйн дийлэнхийг нь агуулсан далд ертөнц бодислог төрхтэй бус харин квант физикийн хэлээр бол ухаарал сэрэхүйн “уймрал” хувирлын заяатай дан энерги-мэдээллийн долгилог шинжтэй байх ажгуу.

Ил хийгээд далдын ний оршихуйд гагцхүү хувьсахуйн хөтлүүр ир, эрч, ур дэм (суу залийн үйлээр) хуйварна. Тиймээс сүнс далайд хүрсэн улаачийн хувьд минийх, таных, тэрнийх гэх баримжаа нь бүрэн алдран замхраад гагцхүү Тэнгэрийн сүнс ухаарал сэрэхүйн эрхшээлд орно. Чингэхүй Орчлонгийн ил хийгээд далд оршихуй лугаа физик болон сэтгэл, сэрэхүйн хоморгодэнс үйлчлэлийн[6] эргүүлэгт байх юм.

Мөнх Тэнгэрийн хүч. Өгүүлснээс өлгөхүйд, онгодод хүрсэн улаач хэдийгээр тухайн бодгаль цогцос нь хэвээр байх авч Орчлонгийн тулгуур оршихуй-ухаарал сэрэхүйн сүнс орон лугаа сүрэгтээ нийлсэн мэт амьсан уусаад, үл ялгарах, зааг ялгаагүй болж амар амгаланг туулна. Хэрэв нэг омог ясны хотол түм онгод гэгээрэлд нэгэн зэрэг(resonance, дарвин баяссаар) ний орж зуршваас Тэнгэрийн ухааралд нэгэн амиар нийлэн сэрэхүйн их найраг заяаг түшнэ. Чингэж байгаль-хотол хүмэн, бие-сэрэхүй сүнс далайн хувирахуй лугаа амьсан багцарч, улмаар бултаараа тэнгэрийн “нэгэн хүмэнд” цэгцрэх төөрөг тохионо. Энэ бол газрын салангад хар амиа бодсон хүмэний төрх заяанаас салж, тэнгэрийн найраг хүчинээ эрхэнд аугаа ир, эрч, илч чадлыг олох дээд төөрөгт арилжин орж буй хэрэг мөн. Тэнгэрийн тэр төөрөгийг хүмүүн төрөлхтний дотроос их талын нүүдэлчид л хадгалан эзэгнэсээр үлдсэн байна. Бусад, ялангуяа, суурин, давчуу ахуйд хашигдсан олон түмэн тийм чадвараа ихэд гээжээ.

- Та адгуус амьтанд тийм шид чадвар байгаа хэмээх өнгө аяс руу дөхөөд байна уу даа? гэвэл:

тиймээ гэнэм. Загас, шувуу, ялаа, хорхой мэт хамаг амьтас сүргээрээ гайхамшигт уран чадварыг үзүүлж “тоглодогийг” санаж байгаа биздээ. Тэднийг тийм урлагт хэн ч дэглэж сургаагүй, дэгд орж сурах ухааны чадвар ч байхгүй шүү дээ. Энэ бол ухааны далай-Орчлонгоос заяасан билиг маягийн эрчрэл, эвхрэл мөн. Үүнийг физик, синергетикийн дэвшил ёсоор бол холограф резонанс үйл хувирлаар амьд амьтас нь сүнс далайн ухаарал сэрэхүйн хоморго

“дарвихуйн” эрхэнд нэгэн жолоонд бултаараа хуйларч байгаагийн илрэл[7] мөн хэмээх нь эрдмийн зүйд илүү нийцнэ байх.

Сүнс далай лугаа ний болохуй дор тохиож буй цахилгаан соронзон долгионы багсрал(энерги-мэдээлэл шүглүүлсэн) төрөлд суурилсан, эл сүрэг хийгээд хотлын (резонанс) холограф сэрэхүйг тиймээс урьд өмнө хаана ч төдий л хөндөж байгаагүй өвөрмөц заяа- Орчлонгийн жам[7] гэж үзэж байнам. Будда багш гэгээрэлд хүрчихээд Орчлонгийн бүхий л оршихуй лугаа ганцаараа ний төрх төрөл олсноо хүмүүнд анх удаа мэдүүлж номносон аж. Бас өмнө өгүүлснийг санахуй, Плато ч мөн тэр сүнс далайд ний болж байсан нь тодорхой байна.

Тэгэхлээр нэгэн ясны хотол онгодод дарвиж хүрэхүйд гүн билгийн цоо шинэ зүй буюу тэнгэрийн сэрэхүйн хоморго холограф дахь эрч чадлыг олж эзэгнээд бултаараа ний заяагаар Орчлонг нэгэн амиар өвөрлөж, бас нэгэн амиараа хорвоод өвөрлүүлэн хуйлран эвхрэлдэх бөлгөө. Энэ бол шинжлэх ухааны өнөөгийн охь үзлийн гэгээнд тодорч буй сүрэг болон хотлын ухаарал сэрэхүйн дээд төөрөг тавилан даруй мөн буюу. Энэ шид эрч чадал-бодит оршихуйг нүүдэлч монголчууд(Чингис хаан) Мөнх Тэнгэрийн хүчин хэмээн нэрлэсэн нь түүнийг мэдэрч, ашиглаж ирсний баттай баримт ч гэж үзнэм. Сорхагтан хатны хэлмэлд [11]:

“Байгалаас хүнд илүү заяасан бодит хүчин,
Байгалийн бус гэгээрлийн хүчээр түм дахин үржснийг
Бөх(бөө) зөн гэж үзэж бөөд гэгээрч мэрэгштүгэй.
Байгалаас хөх толбот хүнд заяасан
Мон тоба амин хэмийн(бод оршихуйн ? ОЛ) нөөцийг
Байгалийн бус гэгээрлийн их авьяасаар
Маш их дахин үржүүлсэнтэй адил
Мөнх Тэнгэрийн хүчин- бөө зөнд байгааг мэдтүгэй”

хэмээснээс үзэхүл, хөх монголчууд Мөнх Тэнгэрийн хүчин бол чухамдаа хотол олон онгодын ид хаваар дарвиж ний болохуйд аугаа дэг лүгээ цэгцэрч, тэнгэрийн нэгэн хүний сэтгэл сэрэхүйн чадлыг олдог болохыг тов тодорхой өгүүлсэн юм бус уу.

Эндээс өгсүүлж бодохуйд Мөнх Тэнгэр эрдэм нь Будда болон Плато багшийн номносон Орчлонгийн язгуур оршихуйд хүрч амьсан уусахад илэрч байсан дан бодгальд тохиосон “хоосон” чанараас алс хол давшиж, хотлоороо дээд тэнгэрийн заяа буюу тэнгэрийн нэгэн хүнд цэгцрэх хувь тавиланг түшжээ хэмээхэд хүргэж байна. Сүнс буюу язгуур оршихуйг монголчууд хотлоороо мэдэрч байснаас гадна “Мөнх Тэнгэр бол...гагцхүү ертөнцийн эрэмбэ жамыг залж заадаг...”[8] болохыг мэдрэх чадвар олоод бүр үйл амьдралдаа хэрэгжүүлсэн байнам. Тэнгэр бол сүнс далайд бүрэлдэх, бүрлэх зуурдын тавилан(зураг) бөгөөд тэгэхлээр зогсонги хоосрол бус Мөнх хуйлран эвхрэх нүүхүйн заяатайг хотлоороо онгодод хүрээд танин мэдэрсэн аугаа билиг эрдэм байж.

Дээд тэнгэрээс заяат. Мөнх Тэнгэрийн хүчин бол тэгэхлээр нэгэн ясныхан хотол бултаараа хоосорохуй лугаа баясан нийлээд улмаар тэнгэрийн ухаарал сэрэхүйд ний болоод танин мэдэхүйн гэгээн ид шидийг эзэгнэх чадал олсны баримт нь энэ мөн буюу. Хотлоороо тэнгэрийн сэрэхүйн жолоог атгаж увьдас чадалтай болсныг нууц товчоонд[9] олон баримт түшиж өгүүлсэн буй. Чухамхүү Орчлонгийн язгуур оршихуй- сүнс далай лугаа хотлоороо онгодоор нийлэх, найраг хүчин шидийг эзэгнэх чадвартай нэгэн ясны хотол түм өөрснийгөө дээд тэнгэрээс заяат хэмээн нэрлэж байсан гэж үзнэм. Тэд бол чухамдаа тэнгэрийн нэгэн хүмэнд хуйлран эвхрэлдэж, далайд загас бүжиглэхүйн адил нэгэн амь ир, ур, дэмийг эзэгнэн үл няцах, үл урвах, ямагт ялан дийлэхүйн эрч чадлыг олсон байна.

Тиймээс их талын нүүдэлчид тэнгэрийн билиг эрдэм, газрын бодист танихуйн эрч хүчийг хослуулж үржүүлээд, нууц оньс нь одоо ч олдоогүй танихуйн ид шидээр өргөн царга бүхий танихуй хийгээд билиг ундрагат соёлыг хөгжүүлжээ. Түүнийхээ ачаар эзэнт гүрэн үүсгэн байгуулахад шаардлагатай үйлдвэрлэл, нийхэм, урлаг яруу сайхныг хөгжүүлээд, тухайн

үеийнхээ тэргүүн дэвшлийн манлайд хүрч тэр өндөр босгуудыг нь даван аугаа соёл, сэтгэлгээ бадрааж, эрчээр нь суут эзэнт гүрнүүдийг удаа дараалан байгуулсан байна.

Шашин ба Мөнх Тэнгэр. Орчлонгийн ухаарал сэрэхүйн язгуур үндэс лүгээ ний заяа түшээд, тэнгэрийн сүнс тавиланг хүмүүнд анх тандан нээсэн Будда багшийн гүн ухааны сургаалийг дэггүй, элдэв шуналаар базардсан олны сэтгэлийг ариусгаж, амар амгаланд дасгаж номхруулахын тулд Буддын шашны номлолыг үүсгэн хөгжүүлжээ хэмээнэм. Харин нүүдэлчид бол сүнс далайд хотлоороо дарвин нийлээд Мөнх Тэнгэрийн хүчинэй жолоонд ороод, бултаараа Орчлонгийн язгуур амар амгалангийн төлвийг олоод, шудрага үнэний Тэнгэрийн ариун зарлигийг илт чандлан сахиж, өөрсдийгөө бүр дээд тэнгэрээс заяат хэмээн тунхагласан байнам.

Тэгэхлээр нүүдэлчид шашины зориудын номлолд огтхон ч автаагүй, Орчлонгийн язгуур үнэн хийгээд амар амгалангийн оройн дээд сүнс тавилангийн эрхэнд ороод, хорвоо ертөнц лүгээ үл салах нэгэн амь Тэнгэр заяаг шууд эдэлжээ. Чингис хааны нэг цэрэг голын усанд хувцсаа угаасан учир амийг нь хороох ял оноож гэнээ. Мөнх Тэнгэрийн зарлиг ёсоор бол энэ нь нэгэн амь дор багцарсан Тэнгэр эцэг, этүгэн эх болон төрсөн аав, ээжийн цогцос-сэтгэл лүгээ хирээ нэвчүүлж буртагласантай эн тэнцүү бузар хэрэг болохыг гүн мэдэрсний бат нотолгоо мөн. Элдэв шашныг ялгаварладаггүй байсан нь Чингис хаан өөрөө сүнс тэнгэрийн язгуур жамд бүрэн нэвтэрч сахидаг байсны тод илрэл буюу.

Байгаль, уур амьсгал, амьдарлын эрс ялгаатай нөхцөлд онгод, гэгээрэлд хүрэх арга зам ч өөр өөр байж. Халуун орны Сахья Муни олон жил дияан хийж гэгээрэлд хүрсэн, тийм нөхцөл ор заяагаагүй монгол бөө нар нүүдлийн ахуйд тэнгэр-газар-хүмэн, бие-сэрэхүйн амьсахуйн заяатай тулгуур долгиог доргиож хэнгэрэг цохиж бүжиглээд богино хугацаанд онгодод хүрэх замыг олжээ. Эдүгэ соёлт өрнөдөд энэ аргыг өргөн хэрэглэж байна.

Арга зам ямарч байсан, квант физик, синергетикийн үзэл онолын суварга өндөрлөгөөс гийгүүлэхүйд онгод ч, гэгээрэл ч Орчлонгийн нэг л сүнс тэнгэр лүү нийлж байгаа юм. Тиймээс молхи байгальч би бэр Мөнх Тэнгэр, Буддын гүн ухааны үндэс язгуур нь нэг гэдэгт итгэл төгс байна. Учрыг мэдэхгүй байж, дорнын дээд тэнгэр танихуйн хоёр их эрдмийг хооронд нь мугуйдан ялгаварлаж, хүмүүсийн толгойд хорон санаа цацах нь нүгэл болохыг эрхэмлэн хичээвэл зохиму. Тэнгэр эцэг, этүгэн эхээ их хаан шигээ хайрлаж, байгаль-хүмүүний нэгэн амь заяатай унаган төрхийг нь өвөг дээдэс шигээ ариунаар сахихын төлөө тэмцмээр л байна.

Хотлын сэрэхүй (transpersonal psychology). Дашрамд хэлэхэд, техникт шинжлэх ухаан үүсэхээс бүр өмнөх галавын үед хүмүүн (адгуусны чадал?) сүнс далай лугаа “хотлооро” амьсах заяаг илүү эдэлж, танихуйдаа тэнгэрийн хүчийг залж илт ашиглах шид төвшинд хүрсэн байж мэдэхээр буюу. Тэгж Орчлонгийн энерги-ухаарлын язгуур зүйд уусаж ир, ур, дэм, эрчийг үржүүлснээр бодист юмст үйлчлэх язгуур хүчний тэнгэр сэрэхүйн жолоог олж эзэмдээд эдүгэ цагийн техникт дэвшлийн үүднээс ойлгомжгүй, гайхал төрүүлсээр буй аврага чулуун байгууламжийг бүтээсэн байж мэдэх буюу.

Орчлонгийн ухаарал сэрэхүйн ир, ур, дэм, эрч лүгээ дан болон хотлоор ний болохуйд тохиох сэрэхүй сэтгэл зүйг өрнийн эрдэмд transpersonal psychology гэх нэр томъёогоор тодорхойлно. Энэ ч бас л газрын хувь хүний “аминч” раншингаас үүдэлтэй эрдмээсээ төлжүүлэн сүнс тэнгэр лүгээ ний төрх олж хөгждөг хотлын амьсал сэрэхүйг илэрхийлэх үйлс рүү чиглэж яваа гараа энэ буюу. Сэтгэл судалын шинжлэх ухаан хөгжиж улмаар сэрж сэтгэхүйн үйл нь холограф шинжтэйг илрүүлээд чинагш эрчтэй хөгжих төрхийг[10] олоод байна. Хотлын сэрэхүй бол хүмэнэй бие-сэтгэл хийгээд Орчлонгийн сүнс далай лугаа нэгэн эх унги угшилтайг шинжлэх ухааны томъёоллор “...бидний хэн маань ч их Орчлон хийгээд бүхий л оршихуйн амин мэдээллийг өвөрлөн эзэгнэдэг бөгөөд хэн ч бай хумхийн чинээ үүрмэг нь ч бай сансар хорвоогийн бүрэлдүүн бүхний мөч, мөчир салаа нь учир их цогцсынх нь аугаа цараа лугаа ний болон нэвчдэг болохоор билигээр мэдрэх шид чадвартай...”[10] гэж тодорхойлсон байна.

Орчлонгийн ухаарал, сэрэхүйн ир, ур дэм, эрчийг шинжлэх ухааны дэвшилтэй эн зэрэгцүүлэн хэрэглэхэд хүмүүний амьдралд байгаль – хүмүүн- ухаарал сэрэхүйн тэнгэрийн хүчинэй ний заяа дэлгэрэх нь дамжиггүй. Тэнгэрийн хүчинэй тавиланг туулах тэр цагт хүмүүн байгаль, хүн зон ялгаагүй амин ний төрөл болохыг дээдэлж, хэлтгий үзэл, шуналын бузраас салж, Орчлонгийн хоосон чанарын сул чөлөөг эдэлнэ бизээ.

Дурсахуй. Арга эрдмийн бидэр дундаас онч санаа хайж, билиг ухааны дэврэлтээр эвхрэл хуйврал бүрэлдэхийг горилон бясалгаж суухад минь бэлчээрт тогтсон сэтгэлийг үргээхүйг эрхэмлэн аниргүй хүлээхдээ хөрстөөс заяасан бие нь эцнэ байгаа хэмээн зовниж, хар ханд, зоогийг цаг цагт нь дуудан дуудан өгөхөө мартдаггүй, харь хэлээр тэрлүүлсэн ноорогийг үсэг алдалгүй шивэхэд нь үнэнч сэтгэл нь илэрдэг, бүтээл туурвилыг минь адис аван угтдаг, ардынхаа сургалаар цэнхэрлэн харагдах-амьдрал ууланд чин зоригоор нийлэн зүтгэж, цэнгэлийн цэцэг,үр, жимс хамт ургуулж хураасан, газарт ханилж, Мөнх Тэнгэрийн хүчинэй эрч, илчийг хуваалцсан сайхан ханьдаа энэхүү өгүүллийн санааг дуулгаж сууснаа дүрслэн санаж, сүнс далайн төгс амар амгуланд ний болоод эрдэнэт сайн хүний төрөл олохыг ерөөнөм.

Номзүй

1. О. Лхагва, Орчлон, Суу заль, Мөнх Тэнгэр товхимол, Улаанбаатар, 2013
2. О. Лхагва, Ц. Сайнсанаа, Л. Эрдэнэчимэг, Физика и восточная философия, Наука и Буддизм, Материалы научной конференции, с. 60-73, Улан-Уде, 2012.
3. О. Лхагва, Орчлон, суу заль, Мөнх Тэнгэр товхимол: АИИ.7. Холограф ертөнц, х. 68, УБ, 2013,
4. Мөн тэнд, Г.8. Физика и восточная философия, х. 337.
5. Мөн тэнд АИИ.4. ЭПР парадокс, х. 63.
6. Мөн тэнд, Мөнх Тэнгэр: хаос, бүрлэхүй-бүрэлдэхүй, х. 153.
7. Мөн тэнд, Мөнх Тэнгэрийн хүчин- Орчлонгийн жам, х.207.
8. Л. Н. Гумилев, В поисках вымышленного царства, Москва, 1992, с. 212.
9. Монголын нууц товчоо, Сонгомол эх, Мөнхийн үсэг, 2004.
10. S. Grof and Z. Bennet, The Holotrophic Mind, An Overview of the transpersonal Pragdigm, p. 81, Halper Collins e-Books, 2008.
11. Сорхагтани Бэкүн, Хөх монголыг төрөөр бадраах хутагтай нэүрит их засгийн алтан дээд алгуу, XV үеийн өртөөлөгч, Ж. Нүрзэд, Улаанбаатар, 2008, х.116.

(Endnotes)

1 Эдүгэ физикт утга учрыг нь хайж олоод нэгэн аугаа хүч лүгээ ний болох зүй тогтлыг нь илрүүлэхээр чармайсаар буй 4 тулгуур хүч бол Орчлонгийн ухаарал сэрэхүйн сүнс далай дахь үйл- хуйлрал эвхрэлээр “хөөсөрсөн” царцанги- бодислог оршихуйн билиг яс чанар нь огторгуй- хугацааны өөр өөр цараанд төрөл олон амилахуй лугаа дүйж буй бүрэлдэх, бүрлэхүйн зуурд дахь ир, эе, ур, дэм цогцос мэт буюу.

ТУВА БӨӨ МӨРГӨЛИЙН СУДЛАГДСАН БАЙДАЛ

Б. Мөнхцэцэг*

Товч агуулга: Үндэсний цөөнхийн цөөнх болсон түрэг хэлтэй тувачуудын бөө мөргөл нь монгол туургатан бусад үндэстэнгүүдийн бөө мөргөлийг бодвол тун бага судлагдсан байна. Монголын судлаачдаас гадна гадаадын олон арван эрдэмтэд тува бөө мөргөлийг ‘шарын шашинд уусаж мөн чанараа алдаагүй, эрт дээр үеэс уламжилж ирсэн бөөгийн зан үйлээ хэвээр нь хадгалж ирсэн, байгалтайгаа харилцан шүтэлцээтэй амьдардаг ард түмэн’ гэдгээр нь илүү сонирхон судалж ирсэн байна. Цөөн тооны эрдэмтэн, судлаачид тува бөө мөргөлийн талаар судалж эрдмийн зэрэг хамгаалсан байна.

Түлхүүр үгнүүд: тува бөө мөргөл, цаатан тува, оросын тувачууд, онгод, зан үйл

Тува үндэстэнгүүд Монгол, Орос болон Хятад гурван улсын тодорхой газар нутагт амьдардаг ба тодруулбал Монгол улсын Ховд аймгийн төв болон Буянт сум, Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сум, Хөвсгөл аймгийн Цагаан-Уул, Баянзүрх, Ринченлхүмбэ, Халх сумдад (цаатангууд), Сэлэнгэ аймгийн Зүүн бүрэн, Төв аймгийн Заамар сум, Дарханы Орхон, Улаанбаатар хот, мөн Оросын Холбооны улсын Бүгд найрамдах Тува улсад, БНХАУ-ын Шинжан Уйгарын Алтай аймагт тус тус амьдарч байна. Тува үндэстэн нь монгол туургатан үндэстний нэг бөгөөд түүнчлэн түрэг хэлтний бүлэгт хамаарагддаг учраас их онцлог үндэстэн юм. Социализмын он жилүүдэд Монгол оронд монголчуудын үндсэн шүтлэг болсон бөө мөргөлөө шүтэх нь хаалттай байсан ба 1990 оны ардчилсан хувьсгал ялсны дараагаар бөө мөргөл шүтэх явдал сэргэсэн. Монгол улсын үндэсний цөөнхийн цөөнх болсон түрэг хэлтэй Тувачуудын хувьд эрт дээр үеэс өвөг дээдсийн шүтэж ирсэн бөө мөргөлийн шүтлэгээ одоо ч гэсэн хэвээр нь хадгалан шүтэж яваа билээ. Тувачуудын бөө мөргөлийг:

1. Монголын тувачуудын бөө мөргөл

2. Оросын тувачуудын бөө мөргөл

3. Хятадын тувачуудын бөө мөргөл гэж 3 хуваан авч үзэх нь зүйтэй болов уу. Яагаад гэвэл тувачууд тухайн амьдарч байгаа орчин ахуй, соёл, хэлтэйгээ зохицон уусах хандлага ажиглагдаж байна. Жишээ нь, монголд амьдарч байгаа тувачууд тува хэлийг монгол хольж ярьдаг, мөн монгол ёс заншил, буддын зан үйлээс ч амьдрал ахуйдаа хэрэглэж байна. Миний хувьд Монголын болон Оросын тувачуудын бөө мөргөлийн судлагдсан байдлыг судалсан үзсэн билээ. Эхлээд монголын тувачуудын бөө мөргөлийн судлагдсан байдлыг авч үзье. Монголын цаатан тувачуудын бөө мөргөлийн талаар эрдэмтэн С. Бадамхатан “Хөвсгөлийн цаатан ардын аж байдлын тойм” (1962),

С. Бадамхатан. “Тува- цаатан”, (Монголын угсаатны зүй, III боть, УБ, 1996. 270- 297-р тал), Д. Балжинням “Монгол угсаатны бөө мөргөл, дэг ёс, шившлэгтэй яруу найраг” (2005) зэрэг бүтээлүүдийг эс тооцвол ямар нэгэн дорвитой эрдэм шинжилгээний зохиол бүтээл гараагүй

*Монгол Улсын Их Сургууль

зэргээс харахад монгол дахь тува бөө мөргөл нь халх, буриад, дархад бөө мөргөлийг бодвол тун бага судлагдсан гэж хэлж болохоор байна. Энэ нь тувачууд түрэг хэлний бүлэгт багтдаг тува хэлээр ярьдаг учраас, судлаачид тува хэл мэддэггүйгээс судлахад бэрхшээлтэй байсан байж болох юм. Яагаад гэвэл тухайн зайран, удган нь бөөлөх болон бусад зан үйлээ тува хэл дээр хийдэг учраас судлаач хүний хувьд тува бөө мөргөлийг судлахад тува хэлийг мэдэж байвал их чухал юм.

Тува бөө мөргөлийн судлагдсан байдлыг ажиглахад монголын тува бөө мөргөлийг монгол судлаачдаас илүүтэйгээр гадаадын олон эрдэмтэд судалж, ном бүтээлүүд гаргасан байна. АНУ-ын бөө судлалын “Майкл Харнер” (Micheal Harner) сангийн эрдэмтэд 2011 онд Монгол ирж Хөвсгөл аймгийн нутгаар явж зайран, удган нартай биечлэн уулзаж хийсэн судалгааны материалаа олон улсын бөө судлалын “Shamanism annual” сэтгүүлийн нэг дугаарыг монгол бөө мөргөлд зориулсан хэвлүүлжээ. Үүнд: Кевин Төрнэр (Kevin Turner) “Монголын бөө мөргөлийн дахин сэргэлт” (A Revival of Mongolian shamanism) (2011), Франк Липп (Frank J. Lipp) “Нийгэм, улс төрийн түвшинд бөө мөргөлийн дахин сэргэлт” (The revival of shamanism in state-level societies: The central Asian case) (2011), Сузан Грималди (Susan Grimaldi) “Монголын цаатангууд” (Tsaatan reindeer people of Mongolia) (2011) бүтээлүүд хэвлүүлсэн байна. Мөн тува бөө төдийгүй Оросын буддизмыг шүтдэг үндэстэнгүүдийн бөө мөргөлийг судалж олон бүтээл гаргасан эрдэмтэн бол Фридман Ньюман юм. Тэрээр Хөвсгөлийн зайран, удган нарын талаар судалж “Уул тайга, хээр талын дунд: Хөвсгөл аймгийн удганууд” (Amidst steppe and Taiga: Women shamans in Hovsgol province, Mongolia) (2004), мөн олон жил цаатангуудын дунд амьдарч тэдний ахуй амьдрал, бөө мөргөл, шүтлэг, бишрэлийн талаар судалсан хүн бол Америкийн эрдэмтэн Алан Вийлэр /Alan Wheeler/ юм. Тэрээр судалгааныхаа ажилд тулгуурлан 1999 онд “Духа хүмүүс: Монголын цаатангууд” (The Dukha: Mongolia’s reindeer herders) (1999) хэмээх сонирхолтой ном бичсэн байна.

Мөн Жакобсон Естер (Jacobson, Esther) “Бөө нар, бөө мөргөл болон Монгол Алтайн нуруу дахь балар эртний үеийн хадны сүг зурагт хүн төрхийг дүрсэлсэн дүрслэл” (Shamans, shamanism, and Anthropomorphizing imagery in prehistoric rock art of the Mongolian Altai) (2001), Кристина Пратт (Christina Pratt) “Бөө мөргөлийн нэвтэрхий толь, боть 1, 2” (Encyclopedia of Shamanism, vol 1; 2) (2007), Фигурейдо. Д. (Figureido, k. D) “Бөөг бөөтэй харьцуулах нь: Тува бөө мөргөлийн уламжлал ба өөрчлөлт” (Shaman vs shaman: Tradition and change in Tuvan shamanism) (1997) зэрэг тува бөө мөргөлийн талаар ном зохиол гаргажээ. Норвегийн эрдэмтэн Бенедикте Кристенсен 2000-2001 онд ОХУ-ын Тува улс, Хөвсгөл аймагт ирж Цаатан тува бөө нартай уулзаж, монгол бөөгийн талаар судалгаа хийж “Мэдлэгийн амьд орчин: Монголын хойд хэсэгт амьдардаг Духа Тувачуудын дунд хийсэн бөө мөргөлийн талаарх судалгаа, шинжилгээ” (The living landscape of knowledge: An analysis of shamanism among the Duha Tuvians of Northern Mongolia) эрдэм шинжилгээний бүтээлээ Норвегийн их сургуулийн эрдэм шинжилгээний бичигт нийтлүүлсэн ба 10 гаруй жилийн туршид зун бүр Хөвсгөл аймагт ирж, цаатангуудын бөө мөргөлийг судалж байгаа эрдэмтэн билээ.

Бельгийн эрдэмтэн Жан Алфен, Жоси Калазанс (Jan Alphen, José C. Calazans) Тувачуудын бөө мөргөлийг судалж “Бөөгийн хүчинд автах нь: Тувагийн бөө мөргөл” (Spellbound by the Shaman: Shamanism in Tuva) (1997) номоо, Английн эрдэмтэн Кароле Пегг (Carole Pegg) “Монгол хөгжим, бүжиг болон аман хүүрнэл: ижилсэл болон ялгааг авч үзэх нь” (Mongolian Music, Dance, & Oral Narrative: Performing Diverse Identities) (2001) бүтээлээ гаргажээ. Туркийн эрдэмтэд түрэг хэлтэй ард түмэн гэдгээр нь Тува үндэстний бөө мөргөлийг судалсан. Судлаач Акинси Еблар (Akinci, Ebrar) Баян Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын тувачуудын бөө мөргөлийн талаар судалгаа хийж “Баруун Монголын Цэнгэл сумын тувачуудын бөөгийн онгод оруулах зан үйл” (Shamanic Initiation Among the Tsengel Tuvans of Western Mongolia) сэдвээр 2004

онд Станбулын их сургуульд магистрын зэрэг хамгаалсан байна. Эрдэмтэн Татар Магдалена монголын уулын тахилгын талаар, Алтайн үндэстнүүдийн онгод, бөөгийн зан үйлийн талаар “Уулын тахилгын талаарх 2 бичвэр” (Two Mongol texts concerning the cult of the mountains) (1976), “Алтайн хүмүүсийн гунигт болон этгээд онгодууд” (Tragic and stranger Ongons among the Altaic peoples) (1982) хоёр ном гаргасан байна.

Одоо Оросын тувачуудын бөө мөргөл хэрхэн судлагдсаныг авч үзье. Социализмын үед бөө мөргөлөө шүтэх явдал нь хаалттай байсан ба энэ талаар судалгаа хийх нь бас хаалттай байсан гэж хэлж болно. Орос оронд ардчилал ялснаас хойш тувачуудын бөө мөргөлөө шүтэх нь сэргэж, эрдэмтэн судлаачид тува бөө мөргөлийг судалж эхэлсэн байна. ОХУ- дахь Тува бөө мөргөлийг Орос улсын, Оросын тувагийн, мөн гадаадын олон арван эрдэмтэн судлаачид судалсан байдаг. Тува бөө мөргөлийг хамгийн олон жил судалж байгаа тува бөө мөргөл судлалын “эцэг” гэж хэлж болох хүн бол ОХУ-ын Тувагийн бөө мөргөлийн “Дүнгүр” төвийн тэргүүн, өдгөө 90 насыг зооглож байгаа эрдэмтэн Монгуш Бораховых Кенин-Лорсан юм. Тэрээр дэлхийн бөө судлалд оруулж буй хувь нэмрийг нь өндрөөр үнэлж эрдэмтэн Монгуш Кенин-Лорсанг АНУ-ын Бөө мөргөл судлалын сангаас “Дэлхийн амьд эрдэнэ” хэмээх хүндтэй шагналаар шагнасан. Тэрээр тува бөөгийн түүх, яруу найраг, хувцас, хэрэглэл, тамлага, тахилга, зан үйл зэргийг бүх талаас нь судалж зохиол бүтээлээ орос, тува, герман, англи хэл дээр гаргаж дэлхий дахины хүртээл болгосон эрдэмтэн судлаач юм. 1996 онд Москвад “Тува бөө мөргөлийн угсаатны зүйн асуудлууд” сэдвээр докторын зэрэг хамгаалсан байна. Тувагийн эрдэмтэд өөрийн бөө мөргөлөө судалж чамгүй олон бүтээл гаргасан байна. Монгуш Кенин-Лорсан эрдэмтэн одоогоор тува бөө мөргөлийн талаар судалгаа хийж, хамгийн олон ном бүтээл гаргасан эрдэмтэн болоод байна. Тэрээр 20 гаруй бүтээлээ Тува, Орос, Англи, Герман хэл дээр гаргаж дэлхий нийтийн хүртээл болгожээ. Үүнээс дурдвал (Обрядовая практика и фольклор Тувинского шаманства) (1987), “Тувагийн бөө, удганууд” (Шаманы Тувы) (1992), “Тува бөөгийн тамлагууд” (Тыва хамнарнын алгыштары) (1992), “Тува бөөгийн ид шид” (Магия тувинских шаманов) (1993), “Тува бөөгийн аман зохиол” (Tuvan shamanic folklore) (1995), “Тува бөөгийн тамлагууд” (Алгыши тувинских шаманов) (1995), “Тува бөө мөргөлийн угсаатны зүйн судлалын асуудлууд” (Проблемы этнографического изучения тувинского шаманизма: По материалам шаманского фольклора) (1996), (Shamanic songs and myths of Tuva) (1997), “Тува бөөгийн домгууд” (Мифы тувинских шаманов) /Тыва хамнарнын торулгалары/ (2002), (Тувинские шаманы), Москва (2009), (Дыхание черного неба: мифологическое наследие тувинского шаманства) (2010), (Schamanengeschichten aus Tuwa) /Myths and Legend of Tuvan Shamans/ (2011), (Schamanengesänge aus Tuwa) [Songs of Tuvan Shamans- the Algyshstar], (2013) (герман хэлээр) зэрэг бүтээлүүд орно. Мөн түүнчлэн тувагийн эрдэмтдийн бүтээлүүдээс дурдвал Сузуки Валентина (Suzuki, Valentina. U) (Shamanism and musical folklore) (1995), Мижит Э.Б. (Космология тувинского шаманизма. Экология и традиционные религиозно-магические знания) (2001), Слжисарев, Сергей, Ай- Чүрек Оюун (Шаман контакный человек) (2001), Март –оол. С (Персоналии тувинских шаманов (шаман Тойтук-хам) и проблема создания биографической базы данных сибирских шаманов) (2002), С. К Шойгу, К. Д Аракчаа (Урянхай --Тыва дептер: Племена Саяно-Алтая, урянхайцы) (2007), Симчит. К. Маадыр Авий-оолович (Лексика шаманизма в тувинском языке) (2010) зэрэг олон ном, зохиол гаргасан байна. Оросын тувагийн бөө мөргөлийг судалсан гадаадын судлаачдын бүтээлээс харахад Оросын тувачуудын бөө мөргөлийг:

1. “Сибирийн бөө мөргөлтэй үндэстэн”, мөн түүнчлэн

2. “Орос дахь буддын шашинтай ард түмэн” гэсэн 2 төрлөөр судалсан байдал харагдаж байна.

Оросын эрдэмтэд тува бөө мөргөлийг XIX зууны сүүл үеэс судалж эхэлсэн. Үүнд хамгийн анхан Эрдэмтэн Потанин Г.Н. Монголын баруун хойд хэсгийн ард түмний бөө мөргөлийн

талаар судалж “Очерки северо- западное Монголии”, (1881-83) бичсэн бол А. В. Анохин Алтайд амьдардаг ард түмнүүдийн бөө шүтлэгийг судалж “Алтайчуудын бөөгийн материал” гэдэг номыг 1925 онд хэвлүүлжээ. Эрдэмтэн В. Бонак ОХУ-ын тувачуудын бөө мөргөл, түүний онцлогийг тусгасан бүтээл (Bounak, V. Un pays de l'Asie peu connu: le Tannu –Touva) (1928), И. Косоков “Хойд Ази дахь бөө мөргөлийн асуудал” гэдэг зохиол бичиж 1930 онд хэвлүүлжээ. Левин, Потапов нар (М. G. Levin, L. P. Potapov) Сибирийн ард түмний бөө мөргөлийн талаарх “Сибирийн ард түмэн” (The peoples of Siberia) (1964) бүтээлдээ Тувагийн бөө мөргөлийн талаар хийсэн судалгааны ажлаасаа оруулсан байна.

Тува бөө мөргөл, түүний хувцас, хэрэглэлийн талаар судалгаа хийж нилээдгүй бүтээл гаргасан хүн бол В.П. Дьяконова юм. Тэрээр “Тува удганы хэрэглэл, зүүлт” (The Vestments and Paraphernalia of a Tuva shamaness) (1978), “Тува бөө ба түүний нийгмийн үүрэг” (Тувинские шаманы и их социальная роль в обществе) (1981), “Түрэг хэлтэй тувачуудын бөө мөргөл” (Некоторые этнокультурные параллели в шаманстве тюркоязычных народов Саяно- Алтая. Этнокультурные контакты народов Сибири) (1984), “Тувагийн бөө мөргөл” (Shamans in traditional Tuvian society) (1994), “Өмнөд хэсгийн тувачуудын бөө мөргөл” (Шаманство южных тувинцев (по материалам 1960-1970-х гг.) (2004) зэрэг бүтээл гаргасан. Мөн эрдэмтэн судлаач Алексеев Н.А. “Сибирийн түрэг хэлтэй ард түмнүүдийн бөө мөргөл” (Шаманизм тюркоязычных народов Сибири) (1984), Мелчаков. А. (Tuva: from shaman to Buddha) (2001) өгүүлэл, Бутанаев В. Я. “Хонгорайн уламжлалт бөө мөргөл” (Традиционный шаманизм Хонгороя) (2006) зэрэг олон бүтээлүүд гаргасан байна.

Германы эрдэмтдээс Иохансен Улла, Оелшлагел. А, Харле-Силвенной (Harle- Silvennoinen) нар тува бөө мөргөлийг судалж сонирхолтой бүтээлүүд гаргажээ. Үүнээс дурьдвал: Харле-Силвенной “Дуу болон хэнгэргийн дуутай орон: Тува бөөгийн дуудлагыг хүлээн авах нь” (In the land of song and the drum: Receiving inspiration from Tuvan shamans) (1982), Иохансен Улла (Johansen, Ulla) “Бөө мөргөлийн философи: Сүнс – Тува дахь өөрчлөгдөж буй ойлголт” (Shamanistic philosophy: Soul – A changing concept in Tyva) (2003), Оелшлагел. А (Oelschlägel. A) (Der weiße weg: Naturreligion und divination bei den West-Tyva im Süden Sibiriens) (2004) зэрэг бүтээлүүд орно.

Францын эрдэмтэн Жан-Поль Ру нь түрэг болон монголчуудын шүтлэг мөргөлийн талаар судалгаа хийж “Түрэг, Монголчуудын шашин шүтлэг” (La religion des Turcs et des Mongols) (1984) хэмээх ганц сэдэвт зохиол, эрдэмтэн Мари-Доменик Эвен монгол бөөгийн тамлага, дуудлагыг судалснаар “Даяан Дээрхийн дуудлага, тамлага” (Dajan Deerx invoke) (1984), мөн Ч. Степанов Тувагийн шилжилтийн үеийн бөө мөргөлийг судалж “Тува дахь бөө мөргөл болон нийгмийн шилжилт” (Chamanisme et transformation sociale a Touva) (2004) гэсэн бүтээл гаргасан нь бөө мөргөл судалдаг олон судлаачдад үнэ цэнэтэй гарын авлага материал болж өгсөн юм.

Английн Кембрижийн их сургуулийн эрдэмтэн Каролайн Хамфреи Тува бөө мөргөлийг судалж Тувагийн эрдэмтэн Монгушын хамт “Тува лам-бөө нар: Мөнгөн тайгаас” (Tuvian Lama-Shamans. Some stories from Mongun Taiga) (1991) гэсэн бүтээл гаргажээ. Унгарын эрдэмтэн В. Диозеги нь тува, дархад, буриад бөө мөргөлийг, М. Хоппал тува бөө мөргөлийг судалж монгол бөө мөргөлийн судлалд асар их хувь нэмрээ оруулсан эрдэмтэд юм. Эрдэмтэн Диозеги өөрийн биеэр монголд ирж Хөвсгөл аймгийн нутгаар явж зайран, удган нартай уулзаж байсан сонирхолтой баримтууд байдаг. Унгарын эрдэмтдийн бүтээлүүдээс дурдвал, Диозеги (Dioszegi, V) “Монголын бөө мөргөлийн асуудлууд” (Problems of Mongolian shamanism) (1961), “Тува бөө мөргөл” (Tuva shamanism) (1962), Вайнштейн (Vajnstejn, Sevyan I) “Тува (Соёт) бөөгийн хэнгэрэг ба хэнгэргийг амилуулах ёс” (The Tuvan (Soyot) shaman's drum and the ceremony of its “enlivening”) (1968), В. Диозеги, М. Хоппал (Vilmos Diószegi, Mihaly Hoppal) “Сибирийн бөө мөргөл” (Shamanism in Siberia) (1978), В. Диозеги, М. Хоппал (Vilmos Diószegi, Mihaly Hoppal)

“Сибирийн ард түмний итгэл үнэмшил ба бөө мөргөлийн уламжлалууд” (Folk beliefs and shamanistic traditions in Siberia) (1996), Вайнштейн (Vajnszejn, Sevyan I) “Тува бөө мөргөлийн онгодууд” (The eeren in tuvan shamanism) (1996) зэрэг ном зохиол багтана.

АНУ-ын эрдэмтдээс дурьдвал монгол бөө мөргөлийг нилээд сайн судалж байгаа эрдэмтэн бол Фридман Ньюманн (Fridman, Eva Jane Neumann) юм. Тэрээр “Ариун газарзүй: Оросын буддизм шүтдэг бүгд найрамдах улсуудын бөө мөргөл” (Sacred geography: Shamanism in the Buddhist republics of Russia) (1998), “Тува бөө мөргөл” (Tuvan shamanism) (2002), “Ариун газарзүй: Оросын буддизм шүтдэг ард түмнүүдийн бөө мөргөл” (Sacred Geography: Shamanism Among The Buddhist Peoples of Russia) (2004) ном бүтээл гаргажээ. Мөн өөрийгөө монгол гаралтай гэдэг Жулиа /Julia Ann Stewart/ буюу Сарангэрэл удган /Sarangerel Odigan/ нь буриад, тувагийн нутгаар явж, бөөгийн олон зан үйлд оролцож, бөөлж байсан ба бөөгийн талаар “Хийморь хөлөглөх” (Riding windhorses: A journey into the heart of Mongolian shamanism) (2000), “Онгодын сонголт” (Chosen by the spirits) (2001) гэсэн хоёр ном гаргасан байдаг.

Тува бөө мөргөлийн талаар судалгаа хийж, доктор, магистрын зэрэг хамгаалсан эрдэмтэд:

1. Монгуш Бораховых Кенин-Лорсан. “Проблемы этнографического изучения тувинского шаманизма. По материалам шаманского фольклора”. Москва.1996 (Тува бөө мөргөлийн угсаатан зүйн судалгааны асуудлууд)

2. Ондар, Татьяна Алексеевна, “Психологические функции шаманизма в современных социальных и политических процессах”, Москва. 1998, (орчин үеийн нийгэм, эдийн засгийн үйл явц дахь бөө мөргөлийн сэтгэл зүйн функцууд)

3. Симчит. К. Маадыр Авый-оолович. “Лексика шаманизма в тувинском языке”. Москва. 2010. (Тува хэл дэх бөө мөргөлийн нэр томъёонууд) сэдвээр тус тус докторын (Ph.D) зэрэг хамгаалсан байна.

4. Акинси Ебпар (Akinci, Ebrar). “Shamanic Initiation Among the Tsengel Tuvans of Western Mongolia” Станбул. 2004. (Баруун Монголын Цэнгэл сумын тувачуудын бөө болох зан үйл) сэдвээр магистрын зэрэг хамгаалсан байна.

Дүгнэлт

Монгол дахь тувачуудын бөө мөргөлийг судалсан байдлыг авч үзэхэд монгол судлаачдаасаа илүү гадаадын эрдэмтэд их судалсан байна. Мөн монголын бөө мөргөлийг гадаадын судлаачид:

1. Түрэг хэлтэй үндэстний бөө мөргөл
2. Эрт дээр үеэс уламжилж ирсэн бөөгийн зан үйлээ хэвээр нь хадгалж ирсэн ард түмэн гэдгээр нь судалж үзсэн байна.

ОХУ-ын тувагийн олон эрдэмтэн судлаачид өөрийн тува бөө мөргөлийг судалсан байдгаас эрдэмтэн Монгуш Кенин-Ловсан бүх талаас нь судалж 20 гаруй ном бичиж Тува, Орос, Англи Герман хэл дээр хэвлүүлсэн байна. Тува бөө мөргөлийг гадаадын олон эрдэмтэд судалж нилээдгүй бүтээл гаргажээ. Тэд Оросын тувачуудын бөө мөргөлийг:

1. Сибирийн бөө мөргөлтэй үндэстэн,
2. Орос дахь буддын шашинтай (Буриад, Халимаг, Тува) үндэстний бөө мөргөл гэдгээр нь судалсан. Тува бөө мөргөлийг ийм 2 янзаар судалсан байна.

Тийм болохоор монгол болоод гадаадын эрдэмтэн судлаачид ерөнхий нийтлэг зарчмын үүднээс ихэвчлэн судалсан байдаг ба түрэг үндэстний хувьд адил төстэй болон ялгаатай хийгээд бүх үндэстний соёл шүтэн барилдлагатай, мөн биеэ даасан ялгаатай соёл байна хэмээхэд миний судалгаа голлон чиглэх юм.

Abstract

Today the Tuvan shamanism has been studied less than those of the other ethnic groups in Mongolia. The Tuvans are very distinctive nationality, because although they are one of the Mongol ethnic groups, they speak the Tuvan language which belongs to the Turkic language family. Many Mongolian scholars, as well as foreign researchers have studied the Tuvan shamanism as it has been keeping its nature and shamanic rituals for the centuries as if their ancestors did. Not many scholars have done research work on the Tuvan shamanism.

Номзүй

1. С. Бадамхатан. Хөвсгөлийн цаатан ардын аж байдлын тойм. УБ. 1962.
2. С. Бадамхатан. “Тува- цаатан”, (Монголын угсаатны зүй, III боть, УБ, 1996. 270- 297-р тал),
3. Монгуш Бораховых Кенин-Лорсан Тыва хамнарнын алгыштары, Кызыл, 1992.
4. Симчит. К. Маадыр Авый-оолович. Лексика шаманизма в тувинском языке. Автореферат дисс...к. филол. н., Москва. 2010.
5. Christina Pratt. Encyclopedia of Shamanism-vol 1, 2 , 2007./Tuva, burayt sh-sm/
6. Kevin Turner. A Revival of Mongolian shamanism. ‘Shamanism annual’ Journal of the Foundation for Shamanic Studies. Issue 24.2011.
7. Mariko Namba Walter, Eva Jane Neumann Fridman “Shamanism: An encyclopedia of world beliefs, practices and culture”. 2004.

БООЛЫН БООЛ ГЭЖ ХЭН БЭ?

Л.Одзаяа*

Монголд тогтсон Манжийн төрийн бодлогыг судлах нь Монголын түүх, тэр дундаа хилийн түүхийн судалгаанд чухал ач холбогдолтой юм. Манж Дайчин гүрэн бол Хятадыг захирахад Хятадын төрийн уламжлалыг өвлөн авч хэрэглэж, Монголыг захирахад Монголын төрийн уламжлалыг өвлөн авч тэдгээр улсуудыг захирч байжээ. Өөрөөр хэлбэл Монголын эзэн-харъяатын ёсны суурин дээр Манжийн дэглэмийг тогтоож, үүнийгээ бататгахын тулд тэд эдийн засаг, улс төр, гадаад бодлогын гол арга болох худ ургийн холбоо тогтоох, бэлэг өгөх зэрэг уламжлалт аргуудаа Монголыг болон бусад улс, үндэстэнг эзлэхдээ чадамгай ашиглажээ¹.

Монголчууд Манж Дайчин улсын ноёрхолд байсан тус үед Хаант Орос Волга мөрнөөр нутаглаж байсан Халимаг, Байгал нуурын зүүн эргээр нутаглаж байсан Буриадуудын газар нутаг, хүн амыг өөрийн хараат болгож цаашид тус улсын эзэн хааны эрх мэдлийг Төв азид тогтоохоор зүтгэх болсон. Иймээс энэхүү бодлогоо хэрэгжүүлэхийн тулд Оросын хаан Халх Монголын хойд хилийг тогтоох нь Манжийн хааны онцгойлон анхаарсан хэрэг байсан бөгөөд ялангуяа Енисейн эх газар Их Орос улсад харьяалагдах ёстой хэмээн Петр I хаан захисан байдаг. Ингээд түүний захиас ёсоор XIX зууны сүүлчээс алт олзворлогч Оросууд Урианхайн хязгаар буюу Тагна-Тувад ирдэг байсан ба улмаар түүнийг дагаж Оросын тариачин ардууд нутагших болжээ.²

Иймээс Манж Дайчин улс Хаант Оросын газар нутгийн түрэлтийг зогсоохын тулд Халхын хойт хилийг яаралтай нарийвчлан тогтоохоор Хаант Оростой хилийн хэлэлцээр хийж, 1727 онд Буурын гэрээ байгуулав. Уг гэрээгээр Эргүнэ голын зүүн эргийн Авгайт уулнаас баруун Саяны нурууны Шавинайн даваа хүртэл хил тогтоожээ. Ийнхүү Манж Дайчин улс-Хаант Оросын хилийг Ар Монголын нутгийн хойгуур буюу Барга, Халх, Хөвсгөл болон Тагна-Тувагийн нутгийн хойгуур тогтоосон ба энэ нь одоогийн Монгол улсын хойд хилийн үндэс болсон болжээ.³

Тухайн үед Манж улс Хаант Оростой төдийгүй Зүүнгартай мөн хилийн хэлэлцээ хийж байсан бөгөөд Зүүнгар, Манж Дайчин, Хаант Орос улсууд нь нэгэн зэрэг Тагна, Хэм, Хэмчигээр нутаглах урианхай буюу Туваг (одоогийн ОХУ-ын Тува улсын нутаг дэвсгэр) тус тусын нутаг дэвсгэрт багтаах сонирхолтой байсан авч эцсийн дүнд эл бүс нутгийг хуучин харьяалынхаа дагуу Манж Дайчин улс өөрийн нутаг дэвсгэр хэмээн Хаант Орос болоод Зүүнгараар хүлээн зөвшөөрүүлж чадсан юм.

Үүний тулд Манж Дайчин улсын Найралт төв хаан Тагна-Урианхайг өөртөө багтаахын тулд Зүүнгартай найрамдалт харьцаа тогтоох бодлого баримталж, Тагна уулаар нутагладаг Урианхай

* Хууль Сахиулахын Их Сургууль

1. David Sneath. Headless state. NY 2007. Pp-35

2. Умард хөрш сэтгүүл. УБ., 2007. 1-р сар. х.7

3. Б.Цэдэн-Иш. Монгол улсын хил хязгаар бүрэлдэн тогтсон түүхээс. УБ., 2003. т.155

нарын монгол ноёдод үсний алба⁴ барьж байсан явдлыг чадамгай ашиглаж, Урианхайн нутаг буюу хожим “Тагна-Урианхай” хэмээгдэх болсон газар нутгийг Манж Чин улсын нутаг дэвсгэрт багтааж чадсан байна.

Гэхдээ түүхийн хуудсыг сөхвөл Тагна-Тува нь 1715 оноос Манжийн цэрэг Алтай нурууны хойт, Тагны нуруу хүртэл давшиж Урианхай нарыг дагуулах хүртэл тэд Зүүнгарын нөлөөнд байсан билээ. Тэр үед Манж нар гагц Урианхай төдийгүй Тэлэнгэд, Табун, Кэр сахал зэрэг аймгийг бас дагуулсан ба тэднээс Хоролмай тэргүүтэй урианхайгаас бусдыг нь Хармөрөнд нүүлгэсэн юм⁵.

Ингээд Манж Дайчин улсын хаан Тагна-Урианхай нарыг өөрийн харьяаны газар нутаг хэмээн зарласныхаа дараа тэднээр 4 хошуу зохиож уугуул нутагт нь суулгасан хэдий ч үхэр да⁶ нар нь өөрдсөө тамгаа барилгүй Халхын мэйриний занги нарт захирагдаж байжээ. Тиймээс Тагна-Урианхайн үхэр да нар дээш өргөсөн нэгэн бичигт:

“Урьд бид боолын боол дор явсныг богд эзэн энэрэн өршөөж дараа дараагаар өндөр зузаан хүнд их хишиг хүртээж, үхэр да-гийн алтан тамга өгч хошуу зохиож, туг хиур, мэйриний зангийн зэрэг, үхэр да сумны занги, хүнд бошго тавьж, боол болгон тус тус жаргуулснаас хойш, халхын мэйриний занги Мунижав, тэргүүн зэргийн тайж Гомбожав, туслагч Дэлэгдэш нар үхэр дагийн тамга барьж сургамжлан захирч мунхаг маньг бичиг хэрэг шажин ном дор сургасан бөгөөд боол бид мунхаглан санаваас, гагцхүү бид лугаа адил боол Алтай Урианхай, Захчины үхэри да Занабага нар богд эзний хайрласан алтан тамгыг тэдний биесэд тушаан бариулаад Алтай Урианхай, Захчин нарыг Ховдын хэбэй амбан захирсан бөгөөд, Тагна-Урианхай биднийг Улиастайн жанжин, хэбэй амбан захирсан тул эдүгээ мунхаг бид хичээнгүйлэн санахуул үр үрийн тойн дор хүртэл Халхаас гарч захирч суухад адил боолууд бид Манжаас Монголд суулгаж байсан төлөөний сайд суухад адил боолууд бид Алтайн Урианхай, Захчин нартай нэгэн адил маньд өршөөсөн тамгыг боол бидний нэгэнд бариулбаас болох, үл болох явдал захирсан ноён таны газраас уламжлан өргөж сурган заах ажаамуу”⁷

хэмээн мэдүүлсэн байна. Үүний хариуд Улиастайн жанжин, Хэбэй амбаны газраас:

“Тагна-Урианхайн үхэр да нарын дотор хэрэг ухах хүн байсны хойно жич айлтгаад тамгыг нүүлгэтүгэй хэмээн айлтгаж ... тэдний урианхайгийн үхэр да-гийн дотор тамгыг бариваас болох хүн байсны хойно манай газраас шийтгээд айлтгамай”⁸

гэж хариу мэдэгджээ. Тэдний дээр хэлсэнчлэн боолын боол гэдэг үгийг сайтар судалж үзвэл Манжийн цэрэг Бархөл, Өрөмчид давшиж, улмаар 1720 онд Турфаныг эзэлж үүнтэй зэрэгцэн хойт зам буюу Халхад суусан цэрэг 1715 онд Алтайн нурууны хойд хэсэг хүртэл давшсан байна. Манжийн их цэрэг тийнхүү давшсаныг ихэд ашиглан, хотгойдын гүн Бүүвэй, “Урианхай, жич Цэвээнравданы харъяат өөлд, дөрвөдийн Данжины нэг мянган өрхийн хүнийг одож дагуулсугай. Хэрэв тэд мөчөөрхөж эс дагаваас, даруй байлдаж авсагуй” хэмээн урианхайг

4. Үсний алба гэдэг нь Урианхай нараас эхэнд үед Халхын ноёдод болон Манж Чин улсын хаанд албаны бэлэг болгож жил бүр булга, хэрмийн арьс барьдаг байжээ. Урианхайн хошууны алба барих өрх бүр жилд булганы арьс 2 ширхэгийг заавал Манжид тушаах хатуу албатай. Хэрэв халиу, шилүүсний арьс бол нэжгээдийг гурван булгатай, хоёр үнэгийг нэг булгатай, бараан хэрэм дөчийг нэг булгатай тус тус дүйлгэж авдаг байжээ. Урианхайн бэлтгэсэн ангийн үсийг жил бүр зуны дунд сард тусгай томилсон түшмэл хураан авч, Бээжинд Чин улсын хаанд явуулдаг журамтай байв.

5. О.Оюунжаргал. Манж Чин улсаас монголчуудыг захирсан бодлого. УБ., 2009. т.35

6. Тагна-Урианхайн хошууны захирагчийн албан тушаалыг ийнхүү нэрлэдэг байжээ.

7. Оросын шинжлэх ухааны академи, Монголын шинжлэх ухааны академ. Тувагийн түүхэнд холбогдох архивын баримтын эмхтгэл. Боть I. УБ., 2011. х.13

8. Оросын шинжлэх ухааны академи, Монголын шинжлэх ухааны академ. Тувагийн түүхэнд холбогдох архивын баримтын эмхтгэл. Боть I. УБ., 2011. х.13

дайлах санал гаргасанд, Энхамгалан хаан түүнийг хөхүүлэн дэмжиж, өөрийн харьяат 1500 цэрэг болон Халхын засаг нарын цэргийг удирдан, урианхайг дайлаар мордов. Чингээд 1715 оны 9 сард Бүүвэй Энхамгалан хаанд “Урианхайг дараа дараагаар дагуулан оруулсан” тухайгаа айлтажээ.

Дээр дурьдсан хотгойдын гүн Бүүвэй бол 1662 онд Шолой Убашийн ач гуравдугаар Алтан хаан Лувсанринчин халхтай дайтаж ялагдаад, баруун тийш зугатсаны дараа Хойтгойдыг захирах болсон Гэндэн хунтайжийн үрчилсэн хөвгүүн билээ. 1688 онд Галдан Халхад довтлоход нутагтаа үлдсэн Гэндэн бусад Халхын ноёдоос харьцангуй хоцорч 1694 онд Манжид даган орж, засаг бэйлийн хэргэм хүртжээ. Түүнийг 1697 онд төрсөн хөвгүүн Сунжинсэнгэ, 1704 онд үрчилсэн хөвгүүн Бүүвэй нь залгамжилжээ. Бүүвэй бол 16-р зууны сүүлээс хүчирхэгжиж Енисейн мөрөн дагуух түрэг угсаатнаас алба авч байсан Батмөнх хаанаас гаралтай Алтан хааны удмын хүн юм.

Тийнхүү Найралт төв хаан Халх, Зүүнгар, Хаант Орос гурван улсын хязгаарт нутагладаг урианхайг Бүүвэй, Цэрэнванбуу нарт хуваан захируулсны зэрэгцээ тэднийг шагнаж, бас Урианхай нарыг эзэндээ өгөх албыг хүртэл багасгах арга хэмжээ авсны үр дүнд Тагна-Урианхайн нутгийг Манж Дайчин улсад харъяалагдахыг 1727 онд Оросоор, 1740 онд Зүүнгараар хүлээн зөвшөөрүүлж, тус тус хилийн гэрээ байгуулжээ.

Гэвч удалгүй Манж Дайчин гүрэн задран унаж Монгол улс тусгаар тогтнолоо зарлахадаа Хаант Орос улс Монгол тэр дундаа Урианхайн хязгаарт явуулах бодлогоо эргэн харах шаардлагатай болжээ.

Ингээд Монголын засгийн газар Хаант Оростой Урианхайн асуудлаар харилцахдаа Оросыг эсэргүүцэх үү, Монголын тусгаар тогтнолыг хамгаалан бэхжүүлэх гадаад бодлогын түшиг болгохын тулд эвлэрэнгүй бодлого явуулах уу гэсэн альтернатив сонголттой тулгарсан. Ингээд сонголтлоо хийж Хаант Оросыг түшиж түүнтэй эвлэрэнгүй харилцах бодлого явуулахаар тогтсон билээ.

Улмаар 1914 онд Хаант Орос Урианхайн хязгаарыг ивээлдээ авч, оросын оршин суугчдад зориулан тосгон байгуулан, цаашлаад тус оны 4-р сарын 17-нд Туваг өөрийн хараат болгосон тухайгаа зарлан Урианхай хязгаар гэсэн нэрийн дор Енисейн амбан захирагчийн мэдэлд шилжүүлэн авсан бөгөөд⁹ үүний тухай архивын баримтаас харвал: “Баруун хязгаарыг сэргийлэн батлах сайд Зоригт бэйлээс их шавийн Урианхайгийн нэгэн хошууг Орос улс хүчирхэн авах хэмээсэн хэргийг таслан шийтгэхийг ирж уламжлан мэдүүлсэн хэрэг.

Оросын элчин хэдийнээс энэхүү Урианхайн хэргийг хэлэлцэх бүхий 3 этгээдийн хэлэлцээнд огт хэлэлцэхгүй хэмээн дахин давтан яншиж хэлсэн зүйл буй нь одоо хэрхэн хэлэвч энэ удаа тус олох явдалгүй тул үүнийг Дотоод хэргийг бүгд захиран шийтгэх яаманд явуулан хүргэмү”¹⁰ хэмээсэн нь 1915 оны Хиагтын 3 улсын гэрээгээр Тагна-Тувагийн асуудлыг оросын тал хэлэлцэхгүй орхисон мөртлөө уг хэлэлцээр дуусангуут Урианхайд цэрэг цагаан хааны цэрэг оруулахын зэрэгцээ тэдний ноёдуудыг урвуулан авсан билээ.

Гэсэн хэдий ч архивын баримтаас харвал 1921 оны 11 сарын 2-нд Хэмжээт цаазат ардын засгийн газар ба МАХН-ын төв хорооны хамтарсан нэгдүгээр хурлын тогтоолд “Или ба Урианхай зэргийн газрууд лугаа хэлхээ холбоо байгуулах”¹¹, мөн заалтыг оруулж өгснөөрөө тухайн үеийн Монголын засгийн газар, эрх баригчид Тагна-Туваг анхаарлын төвөөсөө бүр гаргасан гэж үзэж болохгүй нь харагдаж байна.

9. Умард хөрш сэтгүүл. УБ., 2011 оны 10 сар. х.16

10. МУУТА. Х-164. Д-1, ХН-722. х-1

11. МУУТА. Х-1, Д-1, ХН-2. х-3

Эцэст нь дүгнэж үзэхэд Тагна-Урианхай бол урьд Манжийн ноёрхлоос өмнө Зүүнгар улсад захирагдаж байгаад 1715 онд Манжийн Энх-Амгалан хааны дэмжлэгтэйгээр хотгойдын гүн Бүүвэй Урианхайн зарим хэсгийг дараа дараагаар өөртөө дагуулан оруулж, тэдний эзэн болж үсний алба авч байсан билээ. Ингээд Манжийн Найралт төв хаан Тагна-Урианхайн монгол ноёдод алба барьж байсан явдлыг чадамгай ашиглаж, Урианхайн нутгийг өөрийн Манж Чин улсын нутаг дэвсгэрт багтааж, үүнийгээ баталгаажуулахын тулд 1727 оны Буурын гэрээгээр Хаант Орос улсаар хүлээн зөвшөөрүүлж, Тагна-Урианхайн нутгийн хойгуур хилээ тогтоосон билээ.

Өөрөөр хэлбэл Халхууд Манжид дагаар орж, тэдний харьяат болсон хэдий ч Манжийн хаан Тагна-Урианхайчуудыг Халхуудад захирагдах явдлыг хэвээр үлдээж үсний алба барих явдлыг хүлээн зөвшөөрсөн байдаг. Үүнээс үзвэл Тагна-Урианхай нарын өмнө мэдүүлсэнчлэн “боолын боол” хэмээх ухагдахууны тайлал нь тэд Халхад захирагдаж, Халхууд Манжид захирагдаж байсантай холбоотой ажээ.

Abstract

In the Data article clarified the questions of the subordination of Tannu Tuva, and the history of their area, reviewed the history in which the Qing Empire invaded and took them in his chain of command.

НҮҮДЭЛЧДИЙН ЭСГИЙ УРЛАЛЫН НЭР ТОМЪЁО АРДЫН ДУУНД

Л.Эрдэнэчимэг*

Малч, нүүдэлч монголчуудын өдөр тутмын ахуй амьдралд морь мал чухал үүрэгтэй байсан төдийгүй таван хошуу малынхаа арьс үс, дэл сүүл, үс хялгас, ноос ноолуурыг ялган авч угааж цэвэрлэн түүгээрээ эсгий урлаж өдөр тутмынхаа ахуй амьдралд хэрэглэсээр иржээ. Монголчуудын өвлүүлж ирсэн биет бус өв ардын аман зохиолын дотор, биет өв болох эсгий ноос ноолуурыг хэрхэн яаж сонгох, бэлтгэх, ямар аргаар боловсруулах, хэрхэн яаж нэрлэх, эсгий ширмэлийн урлалыг оёж шидэх арга хэлбэр, түүнд урлах нэхээс хээ угалз, тамга тэмдгийн талаар ч өдий төдий монгол нэр томъёог үлгэр тууль, ерөөл магтаал ардын дуундаа ч уламжлуулсаар иржээ.

“Монголчууд хэзээнээс малынхаа олон төрлийн зунгаг, ноос ноолуурыг намар (8-9-р сард) бэлтгэж, түүнийгээ төрөл зүйлийн хувьд “охорын ноос” буюу “уртын ноос” хэмээн хоёр төрөлд ангилдаг байна”. Үүний шинэ тутам ургасныг нь богино ноос буюу “охорын ноос”, урт ургасныг нь “уртын ноос” гэж ангилдаг аж. Харин зарим үндэстэн угсаатны дотор “дэрсний ноос” хэмээх нэр томъёо байх ба тэр нь дэрснээс гаргаж авсан ноос гэсэн утга бус, харин (Казак үндэстний заншлаар) “дэрсэн дээр байрлуулж тусгай аргаар бэлтгэсэн ноосыг” “дэрсний ноос” [1] гэж нэрлэсээр иржээ.

Монголчууд таван хошуу малынхаа ноосыг: “охорын ноос”- зарим нутгаар “ахарын ноос” гэж нэрлэдэг байна. Түүнчлэн шинэ ургаж буй ноосоор урласан эсгийг “охорын эсгий” гэх ба, “цэвэр ноос”, “хойнины ноос”, “хурганы ноос”, “ямааны ноос”, “ямааны ноолуур”, “уртын ноос”- уртлаг ноос буюу “уртын эсгий”, “түүдэг”, “зунгаг”, “зээг”, “дэрсний эсгий” гэсэн нэр томъёог өргөн хэрэглэж иржээ. Дэрсний эсгийг боловсруулах арга нь ялангуяа Казакчуудын дунд өргөн дэлгэрчээ. Энэ нь эсгий хийх зунгаг ноосыг услаж боловсруулахаас өмнө, усгүйгээр тусгай дэрсэн дээр байрлуулан саваж, тусгай аргаар бэлтгэсэн ноосыг хэлдэг байна. Түүнчлэн “тэмээний ноос”, “ноолуур” хэмээн ноосыг мал тус бүрээр нь ноосоо ялган нэрлэж боловсруулж эсгийг урлан бүтээж иржээ. Монголчууд хэдэн зууны тэртээгээс малын цэвэр ноосоороо хүний бие, ахуй орчинд хэрэгтэй, агаар салхи нэвтрүүлэх, элч энерги өгөх зэргээр нь эрүүл мэндэд тустай байгалийн цэвэр бүтээгдэхүүн хэмээн өргөнөөр хэрэглэсээр иржээ. Иймээс цагаан эсгийг эрхэмлэн дээдэлж ирсэн төдийгүй эсгий урлалтай холбоотой өдий төдий үг хэллэгийг ардын аман зохиолоос төвөггүй олж болно. Үүнд: эсгий урлаж буй хүнтэй уулзах үед мэндлэхдээ:

“Унгас чинь

Уулын чинээ

Дэвжээ чинь

Дэлхийн чинээ

Саваа чинь

*Монгол Улсын Их Сургууль

Шандас болж

Савсан ноос чинь

Мяндас болог гэхэд хариуд нь “зориг хурц”, “мөр зохь” гэсэн бэлгийн үг хэлдэг” (Х.Н) байна. Түүнчлэн Эсгий хийж буй үед хүнтэй уулзахдаа:

“Хуйгүй хурдан

Салхигүй түргэн

Цаснаас цагаан

Яснаас хатуу болтугай, гэх буюу

Төрийн эд

Төв сайхан

Төрсөн бие

Мөнх сайхан болтугай ” [1] (Х.Н).

Элэгдэлгүй бат бэх болтугай гэхэд хариуд нь: “ зориг хурц”, “мөр зохь” гэсэн бэлгэдлийн үг хэлдэг байна. Ингэж таван хошуу малынхаа унгас, үс, зунгаг, ноосыг ч малын минь ашиг шим хэмээн эрхэмлэн дээдэлдэг байна. Монголчууд хэзээнээс таван [□]хошуу болон зургаан [2] хошуу малынхаа ноос ноолуураар эсгий хийж түүгээрээ нүүдэлчдийн өдөр тутмын ахуй хэрэглээний эд зүйлс, төрөл бүрийн ширмэл ширдэг, гэрийн бүрээс, олбог, гудас, гутал, малгай, хантааз, хувцас зэргийг урлаж, өвлүүлсэн нь бидний үед уламжлан иржээ. Ийнхүү бэлтгэсэн ноос зунгагаараа эсгийг хэрхэн яаж хийж бүтээх арга барил, хэн яаж урлан бүтээж ирсэн тухай өгүүлэмжийг эсгийн ерөөлөөс мэдэж болно. Үүнд:

“Атар сайхан газар дээр

Арван хуруугаараа урлах гэж

Айл аймгаараа хамтарч

Айраг таргаа бэлтгэж

Зун цагийн зүлгийг сонгож

Зуун түмэн хонины

Зунгагтай [3] цагаан унгасыг [4]

Залж, зүйж дэлгээд гэсэн хэсэгт залж, зүйж байрлуулах тухай

Зуун голын усаар

Зулхай [5] бүрийг шүршээд [6]

Эвий нь олж боогоод [7]

Эвтэйхэн эвхэж хуйлаад [8]

Агт мориороо татаж

Ахин дахин өнхрүүлж [9]

Эсгий нэртэй эд нь

Энгүй [10] захтай болтугай хэмээн эсгий хийх аргыг дүрслэн өгүүлэхдээ түүнд байх унгас, ноос, зунгаг, зулхай, гэх нэр томъёог хэрэглэсэн төдийгүй, эсгий хийхэд хэрэглэгдэх, ус, боолт, өнхрүүл зэрэг эд хэрэглэлийг нэрлэн тодотгосон байна. Түүнчлэн

Цагаан эсгий цавгүй

Цааш нааш гавгүй

Цаснаас илүү цагаан гэсэн хэсэгт монголчуудын эрхэмлэдэг цагаан өнгөний бэлгэдлийг дээдлэн авч, эсгийгээ цас шиг цагаан, цэвэр цэмцгэр, өө сэвгүй, байлгах арга ухааныг хэлсэн

Л.Эрдэнэчимэг

бол:

Яснаас илүү хатуу

Мөснөөс илүү мөлгөр

Мөнгөнөөс илүү үнэтэй

Дарсан сайхан эсгий нь

Далан гэрийн бүрээс болог ээ хэмээн эсгийгээ өв сэвгүй, өв тэгш, бөх бат байх тухай ерөөх ба

Зулж хийсэн хүн чинь

Зуун намрыг үзэж яв

Зуун жилээр эдлэж яв

Зуу насалтлаа эдлэж яваарай! гэхчлэн ерөөл бэлгэдлийн үг хэлхээс гадна

Дун [11] шиг дун цагаан

Дурдан [12] шиг артай болог

Эвдэрч [13] задаршгүй бат

Элэгдэж муудашгүй мөнх болх болтугай” [14] (Г. Э 1979, 36-38) хэмээн аман билгийн ерөөл, шүлгийн хэлбэрээр эсгий хийх арга ухааныг бүхэлд өгүүлэмжээр нь дүрслэн шингээж өгсөн байдлыг мэдэж болно. Өөрөөр хэлбэл эсгий хийх аргад: эхлээд

Ноосоо цэвэрлэх,

Ноосыг савах цохих,

Ноосыг мушгих,

Ноосыг ялган давхарлах,

Ноосыг хуйлах,

Ноосыг услах,

Ноосоо хуйлж чирэх, өнхрүүлэх гэх олон арга технологийг хэрэглэж эсгийгээ урлахаас гадна товчхон авч үзвэл бэлдсэн эсгийндээ цаваг наах, хээ угалз гаргах, ар өврийг ширж буюу зээг гарган оёх гэх мэт олон зүйлийн аргуудыг хэрэглэж байж эсгий ширмэлийн урлал бүтдэг байна. Түүнчлэн эсгийгээр урлах арга ухааныг нэрлэсэн нэр томъёонд: “малын үс ноосыг ширэх, ширмэл, ширдэг хэмээсний утгыг “шир, ширэг, ширэлдэх гэсэн үгнээс улбаатай” [15] гэдэг талаар доктор Л. Батчулуун тэмдэглэсэн байна. Ингэж урласан эсгий ширмэлээрээ төрөл бүрийн гэр ахуйн эд хэрэглэл, оромж сууц, хувцас эдлэлийг ч урлаж ахуй зан үйлд хэрэглэсээр ирсэн өдий төдий зан үйлийн ёс бий. Тухайлбал эрт дээр цагаас цагаан эсгийг шүтэж, түүнийгээ айл гэр болох, бэр буулгах ёсны уламжлал, оромж сууц, монгол гэрийн үүд хаалга, дээвэр туурга, эсгий бүрээс, өөрсдийн морь малын эмээлийн тохом, хувцас хунарт өргөнөөр ашиглан хэрэглэсээр иржээ. Тухайлбал: 13-р зууны үеийн сурвалж бичиг Монголын нууц товчооны 189-р зүйлд:

“Cagan tolog deeree berinedien deriliulju otogluulju qugurdaulju ayaga barin taijui” [16] гэсэн ба энд цагаан толог гэдэг нь цагаан эсгийг хэлсэн буюу үүнийг буулгаваас: “Цагаан толог [17] дээр бэргэдээн бэрлүүлж отоглуулж, хуурдуулж аяга барин тайжуй “ хэмээн нас барсан хааны толгойг цагаан олбог эсгий дээр байрлуулан эргэн тойронд нугууд [18] охид зогсоон тайлга буюу оршуулгын зан үйлд эсгий олбог хэрэглэж, хуур хөгжим хангинуулж байсан мэдээ бий. Ийнхүү монголчууд хурим төр, оршуулга, хүндтэй зочин гийчнээ угтах зэрэг хүндэтгэлийн зан үйлд ч эсгийг өргөнөөр хэрэглэдэг байжээ.

Түүнчлэн монголчууд эрт цагаас хурим төрийн ёслолд хүндтэй зочноо цагаан эсгий дэвсэж

угтдаг байсан ба ялангуяа гэр бүл бололцох, худ ураг бололцох, бэр буулгах ёсны зан үйлд бэрийг буулгахдаа гэрийн үүдэнд цагаан эсгий дэвсэж угтдаг байсан уламжлал одоо ч хадгалагдсаар иржээ. Түүнчлэн эсгийгээр урласан төрөл бүрийн гутал хувцасыг янз бүрээр нэрлэж байсныг бид ардын дууны өгүүлэмжид эсгий оймс [19], бойтог[20], гутал [21], гүлдрэг [22], гулдруу [23], цараг [24], тоохуу [25] госон [26] гэх олон зүйл нэр томъёог ардын дууны өгүүлэмжээс мэдэж болно.

Өөрөөр хэлбэл баруун монголчуудын дунд эсгий гутлыг “госон” “хэмээн нэрлэж ирсэн талаар нүүдэлчдийн эсгий урлалыг судлан шинжилсэн эрдэмтэдийн бүтээлд дурьдахдаа: “Ойрад [27]-ын ард түмэн гутал гэхийг “госон” гэж нэрлэж ирсэн. Энэ нь эртний бөө нарын шүтлэгтэй холбоотой буюу бөөгийн шашны уламжлалаас үүдэлтэй бөгөөд бөө нар өөрсдийн өмсгөл зүүтгэлийг мал амьтны ноос, арьс үсээр урладаг байсан төдийгүй малын хөлийг ч зарим угсаатанд “год [28] ” гэж нэрлэсээр ирсэн түүхтэй” (Л. Батчулуун) гэжээ. Иймээс малын хөлийг баруун монголчууд “год” гэх буюу энэ үгнээс хөлдөө углах гутлыг “госон” гэж нэрлэсэн байхад, халхчууд малын хөл буюу сүүлийг годон хэмээн нэрлэдэг байна. Ер нь Баруун монголчуудын дунд дэлгэрсэн өвөрмөц нэгэн эсгий гутал бол “Тоокуу госон” юм. Энэ талаар тусгайлан судалсан хүний нэг бол эрдэмтэн Л. Батчулуун, судлагч Х. Доржханд нар юм. “Тоокуу госон” хэмээх гутал нь үндсэн гурван хэсгээс бүтэх бөгөөд тэдгээрийг дотор нь: эсгий оймс, их бие буюу госон, ул ба цараг, их биеийг холбосон ширэн үдээс буюу гулдруу, гүлдрэг хэмээн нэрлэдэг байна.

Тухайлбал Торгуудын ардын дуунд гарах “Тоокуу [31] нэгэн госон” гэдэг үгийн гарал нь: тоохуу гутлын тухай өгүүлсэн нэр боловч. Энэхүү нэрийн гарал үүслийн талаарх мэдээнээс үзэхэд: ”Эрт үеэс ялангуяа Манж Чин улс, Манжийн дарлалын үед цэрэг эрсүүд болон жирийн ардууд тоохуу гутлыг өмсөх болсон ба хүний мөрийг гаргахгүйн тулд гутлын өмнө ба хойд тал өсгий өлмийг мэдэгдүүлэхгүйн үүднээс мөлгөрөөр урлах болжээ. Үүнийгээ “тоохгүй мөрт” буюу “тодорхойгүй мөр”, “ тоохгүй гутал” буюу “тодорхойгүй гутлын мөр” гэсэн утгаар хэрэглэж байснаас хожим “тоохуу гутал” гэдэг нэр томъёо үүссэн” [32] (Х.Д) гэжээ.

Ийм учраас Торгууд ардын “Тоокуу нэгэн госон” гэдэг дуунд:

Тоокуу нэгэн госон

Тов кийгээд байна даа кө

Торгууд [33] нэгэн сэвгэр

Толгой докиод байна даа кө

Ижил дэлтэй кээр нь

Ижлээ гээд байна даа кө

Их хэл нутгийн сэвгэр

Намайг гээд л байна даа кө хэмээн Торгуудын ард түмний бүтээсэн “Тоокуу госон” гутлыг магтан дуулсан өгүүлэмж дүрслэл байхад нөгөө нэг дуунд Торгууд гутлын төрөл зүйл бусад угсаатны гуталтай харьцуулан Торгууд нарын дунд үүсэж хөгжсөн “Тоохуу госон” бол олон угсаатны дунд дэлгэрсэн, тэдгээр дундаас Торгууд нарын урласан гутлыг тодотгосон өгүүлэмж нь түүхэн бодит баримт болон ардын дуунд мөнхөрсөн байна. Үүнд:

“ Торгууд нэгэн госон” хэмээх дуунд:

Өл манкан тэмээ нь

Өвс чүргөөд байна даа хой

Өөлдийн [34] оёсон госон

Өсгий колгоод байна даа хой

Кар манкан тэмээ нь
Каргана чүргөөд байна даа хой
Калкын [35] оёсон годон [36]
Казгай гишгээд байна даа хой

Бор манкан тэмээ нь
Бутан чүргөөд байна даа хой
Баядын [37] оёсон боотгон [38]
Бас л чалчиаж [39] байна даа хой
Мял манкан тэмээ нь
Малан чүргөөд байна даа хой
Маажуур [40] нэгэн цараг нь
Мянгад [41] госон-ы дотор уу хой
Дөрвөн нүдтэй калтар [42] нь
Дөтөж дөкөөд [43] байна даа хой
Дөрвөд [44] нэгэн гулдруу
Дөрөөнд каршаад [45] байна даа хой
Тоокуу нэгэн госон
Тов кийгээд байна даа хой
Торгууд нэгэн сэвгэр [46]
Толгой докиад [47] байна даа хой

Замаан муриасан [48] тэмээ нь
Зангуунд ороод байна даа хой
Захчин [49] нэгэн гүлдрэг-т

Зангуу [50] наалдаад одов хой [51] ” (Б. Л) хэмээн дүрсэлсэн байдлаас нүүдэлчдийн дунд эсгий урлал хэрхэн хөгжсөн байдлыг ч ажиглаж мэдэж болох баримт юм. Түүнээс гадна эсгий урлалын дэлгэрч хөгжсөн газар нутгийн ангиллыг судлагчид: “төв халх”, “хасаг”, “торгууд”, “захчин”, “мянгад” нарын дунд дэлгэрсэн 52” хэмээн ангилан авч үзсэн байна.

Баруун монгол ардын дуу
Икэл⁵³-ээрээ наадъя дуунд
“Морьны нээ сүүлнээсээ сугалж л авлаавал
Модны нээ дотроос оо огтолж л авлаавал
Годон иштэй сайхан икэлээ
Госны нь гол дээр тавиад л татнав
Ийгээд ма ийгээд ма
Икэл-ээрээ наадъя иклээрээ наадъя
Морьны нээ сүүлнээс нь сугалж л авлаавал
Модны нээ дотроос нь огтолж л авлаавал
Хоёроороо жирийсэн гялаан хялгасаа
Хурууны нь үзүүрээр дараад л татнав
Ийгээд ма ийгээд ма

Икэл-ээрээ наадъя иклээрээ наадъя” [54] (П. Тэмүүжин) хэмээн малын дэл сүүл, хөл, хялгас, арьс үсийг оролцуулан урласан хуур хөгжмийн тухай өгүүлэн дүрсэлсэн өгүүлэмж олон байна. Түүнчлэн эсгийгээр урласан эсгий ширдэг, дээл хувцас, малгай, гутлын ур чимэглэлд

монголчуудын оюун сэтгэлгээний нэгэн өвөрмөц тусгал болсон хээ угалзны нэр томъёо байдаг байна. Тэдгээр хээ угалзыг эсгийнд оёж хатгаж урлахаас гадна, малын тамганд дүрслэх талаар: алхан хээ, алхан тамгатай хээ, бандан хээ, бундан хээ, гал чандмани хээ, гурвалжин хээ, долгионт хээ, дугалуур [56] хээ ба дугуй хээ, навчин хээ, наран хээ, зоосон хээ, өлзий хээ, өнцөг хээ, саран хээ, тойруулган хээ, түмэн наст хээ, угалзан хээ, хаан бугуйвч, хатан сүйх хээ, хулсан хээ, хөвөө [57] хээ, цэцгэн хээ, шургуулга [58] хээ гэхчлэн олныг нэрлэж болох юм. Түүнчлэн 1960-70д оны үед нийтийн дунд өргөн тархсан “Ийм нэгэн сэтгэл” [59] хэмээх нийтийн дууны өгүүлэмжид тамганы хээны тухай дүрслэхдээ:

Алхан тамгатай хээрийгээ

Арилжаалж битгий солиоорой

Амрагаа гэсэн сэтгэлийг

Алсдаа ч битгий мартаарай,

Навчин тамгатай хээрийгээ

Наймаалж битгий солиорой

Намайгаа гэсэн сэтгэлийг

Насандаа ч битгий мартаарай хэмээн алхан тамга, навчин тамгатай хээр морины тухай дүрсэлсэн бол, “Бандан тамгатай хээр морь” хэмээх ардын богино дуунд:

Бандан хээр бандан хээр морь минь

Байлцуулаад байлцуулаад гарлаа даа

Багын жаалхан багын жаалхан тэр минь

Байс хийгээд байс хийгээд гарлаа даа гэхчлэн морь малын тамганы хээ, бусад олон өгүүлэмж дүрслэлүүд ч баруун монгол ардын дуу бүжигт байдаг.

Энэ бүгдээс дүгнэн үзэхэд: Малчин нүүдэлчин монголчууд өөрсдийн урлан бүтээж ирсэн биет бодот өвийн нэг болох эсгий ширмэлийн урлалын талаар монгол ардын аман зохиол, ерөөл магтаал, хөгжимт аман зохиол, ардын дууны өгүүлэмжид шингээн үлдээж уламжлуулж ирснийг хойч үедээ өвлүүлэн үлдээх, түүнээс сурч мэдэх өргөн боломж бидэнд байна. Иймээс бодит өвийн зүйлийг бодит бус өвийн хэлбэрээр ардын дуу хөгжимд дүрслэн үлдээхдээ эх монгол хэлний сан хөмрөг дэх техникийн хэлний зүй, нэр томъёо, үг хэллэгээс суралцаж болох өргөн боломж бидэнд байна. Тэдгээр өвөрмөц хэл зүйг ч бид цаашид монгол ардын аман зохиолын сан хөмрөгөөс судлан сурвалжилж, сургалт судалгаанд өргөнөөр нэвтрүүлэн, өвлүүлэн уламжлуулж болохоор байна. Ялангуяа даяаршлын энэхүү эрин үед орчин цагийн техникийн шинжлэх ухаанд ч ноос ноолуурыг хэрхэн яаж зөв оновчтой боловсруулах арга ухааныг судлаж, улмаар уламжлалт монгол аргатай хослуулах шинэ арга технологийг буй болгож болох юм. Түүнчлэн ноос ноолуурыг боловсруулах, эсгий ширмэлийн урлалын талаарх техник зүйн оноосон нэр томъёо, үг хэллэгээс гадна, эсгийн төрөл зүйл, эд өлгийн төрөл зүйл, урлах арга ухаан, урлах эрдмийн нууц увдис, монгол хээ угалз, тамга тэмдгийн төрөл зүйл, оёж шидэх арга зүйн нэр томъёо тэдгээрийн тус тусын нарийн утга учрыг багтаан тайлбарласан нутгийн аялгууны нэр томъёоны толь бичгийг ч гаргаж болох мэт.

Түүнчлэн эдгээрийг судлаж мэдсэнээр зөвхөн нэг урлах ухааны зүйлээс суралцаад зогсохгүй, цаашлаад уламжлалт техникийн шинжлэх ухаан, эх монгол хэлнийхээ дархлааг сайжруулах, арвин баялаг өв сангаас төрөлжүүлэн судлан сурч мэдэх, сурталчлан таниулж сургалт судалгааны эргэлтэд оруулах, хойч үеэ сургаж хүмүүжүүлэх чухал ач холбогдолтой хэрэглэгдэхүүн юм. Иймээс ардын урлаг бол ард түмний ухаанаас төрдөг амьд эрдэнэс мөн.

Нүүдэлчдийн ур ухаан хөгжих болтугай!

Зүүлт тайлбар

1. Dorjkhand. Kh “ Tookuu goson, Mongolian felt boot” UB, 2008, pp9. Түүнчлэн “ тоокуу гутал” зургийг мөн номоос авав.
- 2.. Нямбуу. Х. “Хамгийн эрхэм ёсон” УБ, УХГ, 1970, 10-11-рт,
3. таван хошуу малд: морь, тэмээ, үхэр, хонь, ямааг оролцуулдаг .
4. зургаа дахь хошуунд сарлагийг оролцуулж иржээ.
- 5 . зунгаг- ноос,
6. унгас- ноос,
- 7 зулхай- давхар,
8. шүршээд- усаар шүрших,
9. боогоод- боох,
10. хуйлаад- хуйлж эргүүлэх,
- 11 .өнхрүүлж- өнхрүүлэх
12. энгүй- их,
13. дун- далайн дун шиг цагаан өнгөтэй байлгах,
14. дурдан шиг- дурдан торго шиг гялгар мөлгөр артай байг,
15. эвдэрч задрашгүй – гэдгээр эвдэрч задархаас сэрэмжлүүлсэн
16. Эрдэнэ-очир Г. “ Монгол ардын сурган хүмүүжүүлэх зүйн уламжлалаас” УБ,УХГ, 1979, 36-38,
17. Батчулуун. Л “Эсгий ширмэлийн урлаг” УБ, 2003,
18. Эрдэнэчимэг Л “ Монголын нууц товчоо ба морин хуур” өгүүлэл илтгэл, МНТ-750 жилийн ойн эрдэм шинжилгээний хуралд тавьсан илтгэл, Монгол Судлалын Холбоо, Олон улсын хурлын эмхэтгэл, УБ, 1996,
19. толог- эсгий олбогийн нэр,
- 20 нугууд- хөвгүүд, (нуган үрс),
21. эсгий оймс- эсгий гутлын дотуур өмсдөг оймс,
22. бойтог- эсгий буюу нэхийгээр урласан хүүхдийн бойтгийг хэлнэ,
23. гутал- халхчуудын дунд дэлгэрсэн гутлын ерөнхий нэр,
24. гүлдрэг- баруун монголчуудын урласан гутлын ширэн үдээсний нэр
25. гүлдруу- Торгууд гутлын үдээс буюу үдээр шидэмсийн нэр,
26. цараг- тоохуу гутлын ширэн улны нэр
27. тоокуу- тоохуу гутлын нэр
28. Батчулуун. Л өмнөтгөл үг; Dorjkhand. Kh “ Tookuu goson, Mongolian felt boot” UB, 2008, pp4.
29. Ойрад -ойн ард,
30. Батчулуун. Л “Монголчуудын эсгий хутаарын урлаг” УБ, 1999,
31. тоохуу-тодорхойгүй мөр гэдгээс гаралтай торгуудын эсгий гутлын нэр,
32. Dorjkhand. Kh “ Tookuu goson, Mongolian felt boot” UB, 2008, pp9.
- . госны гол дээр–хөлийн дунд,
33. Торгууд- угсаатны нэр,

34. Өөлдийн госон -Өөлд нарын гутал,
35. Халх годон- халхчуудын гутал,
36. годон- хөлийн өмсгөл,
37. Баядын- угсаатны нэр,
38. боотгон- бойтог,
39. чалčiaаж- шалчийх,
40. маажуур- загатнуулсан,
41. Мянгад- угсаатны нэр,
42. калтар- халтар нохой,
43. дөкөөд- дөхөөд,
44. Дөрвөд- угсаатны нэр,
45. каршаад- харшаад,
46. сэвгэр- охин,
47. докиад- дохиод,
48. муриасан- мурийсан далжийж далийсан,
49. Захчин- угсаатны нэр,
50. зангуу- наалддаг өвс,
51. Б. Лувсанноров “ Баруун монгол ардын дууны дэвтэр” УБ, 1970 он,
52. Dorjkhand. Kh “ Mongolian felt-quilting works” UB, 2008, pp14.
53. Икэл- баруун монголчуудын дунд дэлгэрсэн хуур хөгжим,
54. П.Тэмүүжин морин хуурчаас үг, аяын хамт 2012 -1- 6 нд тэмдэглэн авав.
55. дугалуур хээ- эсгийг дугуйлж оёх арга,
56. хөвөө хээ- хөвөөлж хээлэх арга,
57. шургуулга хээ- утас шургуулж оёх арга,
58. Норсонжав Ч. ”Ийм нэгэн сэтгэл” зохиолын дууны аяыг зохиожээ.

MARRIAGE MIGRATION OF MONGOLIAN WOMEN TO SOUTH KOREA

Ц.Цэцэгжаргал*
EUGINA KIM**

INTRODUCTION

Since the establishment of diplomatic relations between Mongolia and Republic of Korea¹(will be noted as ‘South Korea’ in this paper) in March 26th, 1990, the partnership between the two countries has been continuously developing. In company with political, diplomatic, and economic relations, Mongolia-South Korea partnerships have grown much wider and deeper in diverse socio-cultural spheres. As the two countries have advanced their relations in diverse spheres, the number of Mongolian visitors to South Korea and vice versa, South Koreans to Mongolia, has steadily increased. The Korean Ministry of Foreign Affairs announced the final total of 61,766 Mongolians and 44,360 Koreans who visited each other in 2012 (MOFA, 2013). More population mobility is expected as political, social and cultural ties of both nations are flourishing. When it comes to the volume of population movement and its growth rate, the two countries display the similar tendency. It is meaningful and desirable in a point that their relations proceed towards bilateral directions, not the unilateral one.

Nevertheless, migration of Mongolian population has shown its own characteristics. First of all, Mongolian visitors are inclined to stay in South Korea relatively for a long time in comparison with South Korean visitors in Mongolia rather shorter. Next, most of Mongolian residents in South Korea (if they are legal laborers) are staying as a foreign worker under the regulation of the *Employment Permit System*², authorized by the South Korean Ministry of Employment and Labor. The rest of Mongolian residents in South Korea are students or female marriage migrants.

Marriage migration of Mongolians to South Korea has increased since the mid-1990s in company with migrant laborers and they have become one of the primary contributors to bi-national population movement. This paper describes unique characteristics of South Korean-Mongolian couples and Mongolian female marriage migrants in South Korea, analyzing relevant statistics and other required researches.

1. MIGRATION OF MONGOLIAN POPULATION TO SOUTH KOREA

International migration of Mongolians had started up with its challenging transition from a command economy to a free-market economy during the 1990s. In the midst of being confronted with

*Монгол Улсын Их Сургууль

** International Women & Family Foundation

1. South Korea's official country name at diplomatic arena

2. The Employment Permit System allows employers who have failed to hire native workers to legally hire an adequate number of foreign workers and is a system that the government introduced to manage foreign workers in Korea in an organized manner. (Source: Human Resources Development Service of Korea's homepage, <http://www.hrdkorea.or.kr/ENG/4/2>)

rampant economic and social dilemmas during the transition period, the surging unemployment rate and low remunerations or wages were the primary contributing factors to Mongolian people's migration to foreign countries. At an initial period, many Mongolians who mastered their study in the west European countries started to settle in their concerned countries to seek for jobs. Also, along with its transition to democracy, control of the past socialism-based government over its citizens had dwindled so that many young generations could travel abroad without any restriction and have opportunities to open their eyes into well-developed countries' polished landscape. Later, some of them persuaded their family members, relatives and friends to join them. Starting from the 2000s, international migration of Mongolians more intensified and assumed far more organized form. Needless to say, the number of people who migrated overseas for a short or a long-term as a foreign labor force drastically increased (Bolormaa, 2008).

According to the first-ever carried-out census on Mongolians with overseas resident experiences, it has more than 107,410 citizens who before used to live abroad or are presently dwelling in other countries for more than six months, as of 2010. According to statistics done by Mongolian National Statistical Office, South Korea is the country in which the greatest proportion of the Mongolian migrant population used to live or now live: it is rather surprising, neither China nor Russia. The [table 1] below indicates the noticeable figure, 29,534 of Mongolians (male 56.1% and female 43.9%) who before shortly stayed with slightly-experienced basics or resided and worked for a long time within South Korea (NSO³, 2010).

[Table 1] Country List Where Mongolian Nationals Reside (2010)

(Unit: the number of people)

Country	South Korea	USA	Czech Republic	China	Japan	Russian Federation
Citizens	29534	17036	7274	7273	5401	5008

(Source: Mongolian National Statistical Office)

South Korea has been the primary destination country for the unskilled Mongolian labor force since as early as 1987, most of whom were illegal foreign workers. After about a decade, in 1998, the South Korean government started to officially recruit low-skilled foreign workers in alliance with its first introduced immigration policy at that juncture with the winds of change towards economic liberalism throughout the whole society. Since then, Mongolian workers were officially and technically legally entitled to work as an industrial trainee or apprentice in South Korean factories, so the surging population has emigrated from Mongolia to South Korea to work or study under the formal or private contracts.

[Table 2] Mongolian Migrants in South Korea by Length of Stay (2010)

(Unit: the average year)

Country	Length of Stay			
	0-1 year	2-5 years	6-10 years	Over 11 years
South Korea	19.6	65.0	12.9	2.4

(Source: Mongolian National Statistical Office)

Amongst such an increasing flow of Mongolian migrants into South Korea, the Government of Mongolia adopted the “Law on receiving overseas laborers and professionals and, vice versa, sending domestic laborers abroad (2001)” to establish the legal background and guarantee its nationals living and working abroad in safety. Before the legislation was initiated, the labor force export was often facilitated through unauthorized agencies or exploitative individuals as well as a few authorized agencies. Since the law was adopted by the Mongolian administration, however, an enlarged volume of work force has been flowing into South Korea under the inter-governmental or inter-organizational intermediary contracts based on the firm legitimacy; nonetheless, the number of Mongolians who have left for South Korea, by means of unauthorized private intermediaries or by their own will, is not declining at all. This is the reason that black labor still remains unresolved, regardless of the favorable legal basis. Of course, the illegal Mongolian migrants⁴ are far more likely to encounter the sweatshop evils and suffer from harsh labor exploitation because they are supposed to work at small and medium-sized factories with dangerous and dirty working environments without any employment insurance and benefits like medical care insurance, industrial accident compensation insurance and other safety protection provisions.

Another plain truth is Mongolian migrants’ outstanding education attainment. Most of Mongolian migrants in South Korea are well qualified in terms of educational standards, even if they are now engaging in the low-level work. Despite their completion of higher education in Mongolia, it is never easy for them to find out an appropriate employment that is perfectly matched with their qualifications and personal expectation. As a stranger in a strange place with unfamiliar culture and different language, they are naturally compelled to face difficulties and need time to adapt themselves to the unaccustomed society. As a result, they are obliged to be employed in somewhat low-level positions in South Korea (Solongo, 2013). Categorizing individual Mongolian migrants into the employment type, the majority belongs to industrial and service sector, except for others which could be construed as all sorts of manual or physical manpower, so-called blue-color jobs.

[Chart 1] The Engagement of Mongolian Migrants in South Korea by Sector (2010)

(Unit: percent, %)

(Source: Mongolian National Statistical Office)

The mass of Mongolian migrants into South Korea is a considerable contribution to Mongolian economy. A great deal of remittances that Mongolian migrants monthly send to their family was measured to account for ten percent of Mongolia’s gross domestic product (GDP) in the mid-2000s. The transferred remittance is usually spent to cover fundamental living expenses and diverse welfare costs like health care benefit and educational spending of Mongolian family members, which has henceforward improved their standard of household living. Comparatively, the remittance has been barely invested in real estate or private business in Mongolia (Solongo, 2013).

2. BI-NATIONAL MARRIAGE

Bi-national marriage is not a new phenomenon at all. Tracing up historical records, all can easily remind of the Mongol Yuan dynasty’s governance over the Koryo dynasty, the ancient Korean kingdom, during the 13rd-14th centuries. That period was full of political, social, cultural, and ethnic mix of the two people from the highest level formal contacts to the common people’s personal contacts. In particular, the marital relations had acted as a magnet for the blooming inter-mingling phenomena among patricians as well as plebeians; during the era, among the aristocratic circles in the Mongol

4. Those people who are illegally employed and are overstaying with 30-day tourist visas on which most Mongolians enter South Korea.

Yuan Empire, there was a growing trend in keeping a young Korean concubine. As for royal marriage, two representative cases were told. One is a Mongolian princess, *Nogukdaejang*, who got married with a Korean king, *Gongmin*. She has been remembered as an admired queen by devotion and commitment to her husband and the Korean people up to date. The other figure is the Empress *Ki*, who was the wife of a Mongolian Emperor. The Empress *Ki* was originally a Korean girl who was taken hostage by the Yuan Empire, but later she was inducted into the First Empress amid factional strife of the Yuan. Such a multi-dimensional mixture must have grown much familiarity with each other until the present.

Marriage migration of Mongolians to South Korea has increased since mid-1990s, in company with the growing migrant laborers. Owing to the political, economic, and social transformation during the transition period, all Mongolians had been suddenly endowed with a great deal of freedom and unprecedented opportunities which were beyond many physical or psychological boundary conceptions under the socialist system and planned economy. While Mongolian people were involved in the abruptly-switching environment, they might anticipate to witness remarkable outputs just within a short term and enjoy a huge benefit in return for the shift period. The reality of Mongolian society was, however, totally different from a rosy future.

As for Mongolian women, especially, it did not bring about any breakthrough in the political, economic, and social status of them, except for education. Notwithstanding the very high level of educational attainment of the female population, they rarely stood on the higher level of prestige than men in Mongolian society. Instead, female labor force participation rate, above all the rate in paid jobs, has rather decreased. Another consequence of the 'reverse' gender gap of the education attainment level was a serious imbalance between males and females in orbit for marriage. The social atmosphere of Mongolia eventually influenced many women to migrate into, mainly, South Korea⁵ for the purpose of marriage as a way to improve their standard of living. The General Authority for State Registration of Mongolia regularly publishes data on international marriage of Mongolians. As the [Table 3] shows, among 6158 international marriage cases of Mongolian citizens (2000-2011), Mongolian-South Korean couples account for 69.8 percent of a total.

[Table 3] International Marriage of Mongolians by a Spouse's Nationality (2000-2011) (List of Top 10 Countries)

(Unit: the number of people)

No.	Country	Marriages
1.	South Korea	4299
2.	Japan	370
3.	China	296
4.	Germany	255
5.	USA	193
6.	Russia	178
7.	UK	121
8.	Switzerland	76
9.	Australia	55
10.	France	40

(Source: General Authority for State Registration, Mongolia)

5. It could be shown that the bi-national population movement steadily increased and naturally cross-bordered human resources have played an important role to understand each counterpart so that such an atmosphere has boosted change on socio-cultural attitudes between the two countries.

Mongolian woman's marriages may seem to be made by their own choice; it is surprising that they make a firm decision to travel abroad to find out a foreign husband because people usually prefer getting married with a person who shares the same or similar cultures. Many Mongolian women actually leave for South Korea to dream of a far better socio-economic status through international marriage. The second surprising fact is that a large number of Mongolian-South Korean couples never saw each other before marriage because most of them met their husbands through international marriage agencies (Seol, 2006). Furthermore, the age gap between Mongolian brides and South Korean grooms are found to be over 10 years or so and more than one-fourth South Korean grooms who got married with Mongolian brides had already the previous marital experience(s) while their Mongolian female spouses never had before (Kim, 2010).

[Chart 2] The Number of Bi-National Marriage (Mongolians-Koreans, 2000-2011)

(Unit: the number of people)

(Source: General Authority for State Registration, Mongolia)

As the [Chart 2] shows, the number of bi-national marriages registered in the General Authority for State Registration of Mongolian has been steadily decreasing since 2007, from 701 in 2007 to 230 in 2011. It could be translated as a result of Mongolia's rapid economic growth and improvement of job opportunity and life standard.

3. MONGOLIAN MARRIAGE MIGRANTS IN SOUTH KOREA

When it comes to South Korea's multicultural phenomenon, the family combination of Mongolian-South Korean is a popular theme. Taking a look at [Table 4] below, however, the proportion of Mongolian marriage migrant women in South Korea is not that high like that of bi-national marriage amongst international marriages of Mongolians. According to the Ministry of Security and Public Administration of Republic of Korean, as of 2011, the number of Mongolian female marriage migrants in South Korea was 2,858 and the percentage was just 1.3% (MOSPA, 2011). The recently released data by the Ministry of Education indicates that the percentage increased into 2.2% (MOE, 2012). Also, a total of 4120 couples are the combination of a Mongolian woman-South Korean man since 2004 up to 2012 (Statistics Korea, 2012).

[Table 4] Nationality of Marriage Migrants in Korea (2011)

(Unit: the number of people, %)

Nationality	China (Korean ethnic)	China	Vietnam	Philippines	Japan	Cambodia	Mongolia
Number	63,110	58,108	41,877	12,132	10,761	4,412	2,858
Percentage	29.8	27.4	19.7	5.7	5.1	2.1	1.3

(Source: Ministry of Security and public Administration, Republic of Korea)

** Above-surveyed statistic figures include a total of male and female marriage migrants, but it could be fine that the figure is almost equivalent to Mongolian female marriage migrants. According to the Ministry of Security and public Administration's 2009 statistics, there is no Mongolian male marriage migrant at all in South Korea.*

In spite of the low percentage, there exists the significance of Mongolian marriage migrants; the reason is more than 40,000 Mongolian expatriates in South Korea. They are not nationalized South Korean citizens but Mongolian citizens even though they have resided and worked in South Korea for

a long time. Among them, many are living together with their children, which is different from other foreign laborers in South Korea, and the youngsters are going to school in South Korea, but are likely to have no idea about applying for nationalization into the South Korean citizen. Exactly speaking, the Mongolian expatriates and their children are not taken into account when counting the total number of Mongolian female marriage migrants or children under the multicultural family background. If not only marriage migrants (nationalized South Korean citizens) but also all non-nationalized expatriates (all residing foreigners) are numbered, the Mongolians will be graded far higher. The Mongol School located in Seoul, the capital of South Korea, proves the assumption. The school principal confessed the significance of the school as following; according to statistics by the Korean Ministry of Education (2003), the number of Mongolian students was the first among all foreign students who were registered in Korean schools although Mongolian workers accounted for only 5% out of all foreign laborers in South Korea. At present, the Mongol School is the only foreign school for children whose parents are foreign laborers.

Another noteworthy feature of Mongolian marriage migrant women is their high-level of education attainment in comparison to other female marriage migrants in South Korea. In 2009, the Korean Ministry of Gender Equality and Family announced its survey result that 62% of Mongolian migrant women completed a college education. The figure is worthwhile to be closely paid attention, especially, compared to (both Korean- and Han-) Chinese female marriage migrants who have recorded the highest percentage among all female marriage migrants; the higher education-level of Korean-Chinese were only 13%, and Han-Chinese had just 19% (MOGEF, 2009). The Policy Report of 2010, *Research Studies to Support the Employment of Female Marriage Migrants*, written by researchers of three ministries and one public research institute, compared the employment rate of foreign migrant women in South Korea with the rate in their own countries before coming to South Korea for the purpose of marriage. The research result explained that Mongolian women showed the second largest gap (- 47.7%), following Japanese marriage migrant women (- 63.7%) (Kim et al, 2010). The figure could be probably construed in two directions; the first interpretation is the lack of the women's capability when seeking for jobs in South Korean society and the second possibility is their outstanding educational or vocational quality in their home land. Looking over various data related to the educational level of marriage migrant women, this paper empowers the second possibility. Regardless of their outstanding quality as a career woman in their own motherland, they should adapt themselves to a totally new environment while settling down in South Korean society. It goes without saying that they be confronted with (un)expected hardships due to a language barrier and cultural differences while looking for employment in an unfamiliar foreign country. In short, the huge gap or declination rate between in Mongolia and in South Korea is reversely a strong proof of the high educational standard of Mongolian women.

Realistically, Mongolian marriage migrant women are mostly from the middle class rather than the lower income family, which is another proof that they are comparatively more educated than migrant women with other nationals. The [Table 5] shows that Mongolian women who married South Korean men in 2004 and 2005 were inclined to obtain the higher educational achievement even than their own Korean husbands. Another table below says that South Korean grooms married to Mongolian brides are found to show considerably the low proportion of employment in agricultural sector and over half of them (57.1 %) residing in Seoul metropolitan area, including Seoul city and Gyeonggi Province.

[Table 5] Education Attainment of Brides and Grooms by Brides' Nationality (2004)

(Unit: percent, %)

Nationality of Foreign Brides	Education Level of Foreign Brides			Education Level of Korean Grooms		
	Middle School	High School	College	Middle School	High School	College
China	48.0	45.3	6.7	29.9	59.3	10.8
Vietnam	50.1	45.3	4.6	27.9	60.2	11.9
Philippines	6.7	49.8	43.5	30.3	53.3	16.4
Mongolia	6.6	35.2	58.2	27.4	58.8	13.9

(Source: Kim, Doo-sub, 2010⁶)**[Table 6] Occupation of Korean Husbands by Brides' Nationality (2004)**

{Mongolian Case Only}

(Unit: percent, %)

Nationality of Foreign Brides	Occupation of Korean Husbands				
	Professor or, Manager or Clerical	Service or Sales	Technical or Manufacture	Agriculture or Simple Laborer	Others
Mongolia	23.0	25.7	31.1	17.1	3.1

(Source: Kim, Doo-sub, 2010)

[Table 7] Residence after marriage by country of origin of foreign spouse, 2004 {Mongolian Case Only}

(Unit: percent, %)

Country of origin of Foreign bride	Residence after marriage				
	Seoul	Seoul metropolitan	Five large cities ¹)	Other regions	Foreign country
Mongolia	22.2	34.9	10.9	31.9	0.0

(Source: Doo-Sub Kim, 2010)

In the midst of such demographic features shown, the role of Mongolian female marriage migrants is gradually coming to the fore in South Korean multicultural society. Above all, the well-educated migrated Mongolian women could act as an excellent mediator between the two nationals at this time that South Korea is being faced with nation-wide multi-dimensional demands by the surging multicultural phenomenon. Also, the prospect toward the Mongolian women resources holds great promise for future in terms of their strong desires for economic activities as well as their high intellectual level (Kim et al, 2010). Mongolian women's hope to enter the South Korean labor market and their willingness to receive vocational education and training (VET) is the highest among all marriage migrant women residing in South Korea. The [Table 8] indicates Mongolian female migrants' willingness or eagerness to participate in diverse VET programs. The enthusiastic attitude increases the suitability of the Mongolian female migrants to play a bridge role between the two cultures. Even though not the satisfactory level, many Mongolian women have been developing their career in diverse sectors like a bilingual teacher, cultural education lecturer, and hospital coordinator.

6. Table 5, 6 , 7 / Micro data from the marriage and divorce registration for 1990-2005 are utilized in Doo-sub Kim's study

[Table 8] Marriage Migrants' Willingness to Receive VET
(Survey subject: 20~44 year-old women)

(Unit: percent, %)

Nationals	Willingness to Receive VET
Mongolia	87.7
Philippines	86.9
Cambodia	82.5
Han Chinese	81.8
Vietnam	81.6
Thailand	79.2
Korean Chinese	72.0
Japan	68.2
North America, Australia, Western Europe	26.8
Others	75.3

Source: Kim et al. 2010)

Women resources development is extremely multi-dimensional. Various factors and surrounding circumstances must be properly integrated into a series of organized processes. Thinking of HRD for 'Mongolian,' 'marriage migrant', and 'women', more specific factors ought to be considered. Also, within the Mongolian female community, individual age group, educational attainments and intelligence, local features of their residence and personal expectations are some of significant considerations to build up suitable strategies for women resources development. Particularly, the development of Mongolian women's resources is to be faced with South Korea's already-existing social dilemmas such as inactive female labor market, women wage disparity, and women's career break, so their challenges ought to be sophisticatedly considered.

Recently, the Korean society is getting to pay more attention to marriage migrant women's human rights such as language and cultural barriers, domestic violence, and their social adaptation, but the issues are likely to touch a surface lightly. In the near future, more sophisticated and in-depth spheres must be definitely dealt with. The fundamental matters like a true equality within their own household and relations with a husband and his family should be handled as a critical issue that is a prerequisite of a radical change from the roots.

CONCLUSION

This paper briefly dealt with migration of Mongolian population to South Korea and bi-national marriage status between the two people. Since the launch of diplomatic relations between Mongolia and Republic of Korea, the bi-national partnership has been continuously stronger and more constructive as time goes on. As primary destination country of Mongolian migrants for the last two decades, South Korea has become the place where over forty thousand Mongolian population including Mongolian marriage migrant women are leading their life. While bi-national influences are very reciprocally intertwined, the Mongolian cross-bordered population need be reviewed in terms of wise human resources development because the population will be sure to continuously increase. In particular, thinking of Mongolian marriage migrant women's high education attainment, the prospect toward the Mongolian women resources holds great promise for future, and they may play a bridge role between the two countries as an excellent mediator. More profound and elaborate studies are needed for migrant women well-being and promising bi-national marriage.

БНСУ-ЫГ ЗОРИХ МОНГОЛ ЭМЭГТЭЙЧҮҮДИЙН ГЭРЛЭЛТИЙН ШИЛЖИЛТ ХӨДӨЛГӨӨН

1990-ээд оны эхэн үед Монгол оронд өрнөсөн улс төр, нийгэм, эдийн засгийн өөрчлөлт болон зах зээлийн харилцаанд шилжих шилжилтийн үеийн хүндрэл бэрхшээл зэрэг хүчин зүйл Монгол улсын иргэдийн гадаад шилжих хөдөлгөөн идэвхижихэд нөлөөлсөн.

Өнөөгийн байдлаар нийт гадаадад оршин суугчдын дунд БНСУ-д оршин суугчид зонхилж байгаа бөгөөд тэдний шилжин суурьшсан шалтгааныг тодруулбал албан ба албан бусаар хөдөлмөр эрхлэх, суралцах, гэрлэлт болон бусад хэмээн ангилж болохуйц байна.

Энэхүү өгүүлэлд БНСУ-руу шилжих хөдөлгөөний тойм болон төдийлөн судлагдаагүй гэрлэлийн шилжилт, ялангуяа нийт гадаадын иргэдтэй гэрлэгсдийн зонхилох хувийг эзэлдэг солонгос иргэдтэй гэрлэсэн эмэгтэйчүүдийн талаар өгүүлсэн болно

REFERENCES

- Alicia Campi. "Expanding prospects for ROK-Mongolian relations- the view from Ulaanbaatar." 2012.
- Batbayar, Tsedendamba. *Mongolia's Foreign Policy in the 1990s: New Identity and New Challenges*. Institute for Strategic Studies, Regional Security Issues and Mongolia, No. 17, Ulaanbaatar, 2010
- Bolormaa Tsogtsaikhan. "Demographic changes and labor migration in Mongolia" Publication of PECC-ABAC Conference on "Demographic Change and International Labor Mobility in the Asia Pacific Region: Implications for Business and Cooperation" in Seoul, Korea on March 25-26, 2008
- Foreign Investment and Foreign Trade Agency of Mongolia (FIFTA). Eurasia Capital. "Korea and Mongolia," June 6, 2011. <http://www.eurasiac.com>
- Foreign Investment and Foreign Trade Agency of Mongolia (FIFTA). Eurasia Capital 3. June 6, 2011. <http://www.eurasiac.com>
- Kim, Doo-sub. "The Rise of Cross-border Marriage and Divorce in Contemporary South Korea" in *Asian Cross-border Marriage Migration Demographic Patterns and Social Issues*. 2010. Amsterdam University Press.
- Kim, Seung Kwon, et al. *Research Studies to Support the Employment of Female Marriage Migrants*. Policy Report 2010-09.
- Ministry of Education (MOE). Education Statistic Data. June 2012.
- Ministry of Foreign Affairs of Republic of Korea (MOFA). Overview on Mongolia. August, 2011. <http://www.mofa.go.kr>
- Ministry of Foreign Affairs of Republic of Korea (MOFA). Brief Information on Mongolia. 2012. <http://www.mofa.go.kr>
- Ministry of Foreign Affairs of Republic of Korea (MOFA). Brief Information on Mongolia. 2013. <http://www.mofa.go.kr>
- Ministry of Gender Equality and Family (MOGEF). Education level of Marriage Migrant Women in South Korea. 2009.
- Mongolian National Statistical Office. "National census on Mongolians living abroad", 2011, Ulaanbaatar
- "Mongolians queue up for jobs in S. Korea," Mongol Messenger, July 29, 2011, 4 and Unuudur, June 4, 2012, 1.
- Okin, S.M. (1999). Is multiculturalism bad for women? In J. Cohen, M. Howard, & M.C. Nussbaum (Eds.). *Is multiculturalism bad for women?* (pp. 9-24). Princeton, NJ: Princeton University.
- "Remarks by Sukhbaatar Batbold, Minister of Foreign Affairs and Trade," Hudson Institute, Washington, D.C., June 8, 2009.
- Seol, Dong-hoon. "Women Marriage Migrants in South Korea: Immigration Process and Adaptation." 2006. http://www.rchss.sinica.edu.tw/capas/publication/newsletter/N33/33_01-2.pdf
- Solongo Alгаа. "Impact of Out-Migration to Korea: Macro- and Micro-Level Consequences in Mongolia" *The Journal of Multicultural Society*, 2013. Vol.4 No.1, pp. 32-75.
- Statistics Korea. *Chronological Statistics on Population Movement: the Number of International Marriages (the Country-based)*. 2012

MONGOLIAN TRIBAL NAMES IN THE HISTORIA TARTARORUM¹

Uhrin Dorottya*

This essay aims to introduce and analyse a less known source called *Historia Tartarorum* (in English *Tartar Relation*) written by C. de Bridia, a franciscan friar, in July 1247. This text based on Carpini's² work³ and because of it in the translations⁴ Bridia's own work was written by cursive.

According to Carpini, the new source is important because its text contains some tribal names in Mongolian. This is remarkable because it might shed some light on the Mongolian pronunciation in the 13th century, considering that the friar wrote down the Mongolian words as he heard them. These words are *kara* which means black, *nara* (sun), *irgen* (people), *nochoy* (noqai=dog) *kazdar* (γajar=place) *Coni* (qoni=sheep) *uzzu* (usu=water) *ucor* (üker=cow) *colon* (köl=foot) *terim* (head). *Terim* is a misunderstood version of *terigün*. Maybe the copyist missed out at least one character from the unknown Mongolian word, and the last two letters were misread: instead of *un* he saw *im*. This mistake was usual in the Middle Ages.

These are the caputs containing Mongolian words:

7. [...] and joining forces with the Karakitai, or Black Kitai (*kara* in *Tartar* means 'black').⁵

This section is almost identical to the text of Carpini. However Bridia's explanation of the word *kara* is different. The Chinese Liao-dynasty was founded by the Kitais: after the fall of their empire (1125) they established the Karakitai realm which existed until 1211. They spoke some kind of Mongolian language.⁶

13. After these *three* months he came to great mountains in a country called *Narayrgen*, that is, *Men of the Sun*, for *Nara* is *Tartar* for sun, and *Irgen* means men.⁷

After this section Bridia gives almost the same description as Carpini. Carpini wrote that the Mongols walked on a land where they did not find people, although, there were trodden trackways.

*

1. The Campus Hungary Program and the Students' Union of Eötvös Loránd University Faculty of Humanities supported my research. Thanks for Mónika Belucz who lectured my essay.

2. Carpini was a Franciscan friar who went as a papal envoy to Güyük's court with Benedictus Polonus, Stephanus Ceslaus and C. de Bridia. Bridia stayed at Corenza's court.

3. See: *Contemporaries of Marco Polo*: consisting of the travel records to the eastern parts of the world of William of Rubruck [1253-1255]; the journey of John of Pian de Carpini [1245-1247]; the journal of Friar Odoric [1318-1330] & the oriental travels of Rabbi Benjamin of Tudela [1160-1173]. New York, Dorset Press, 1989.

4. Skelton, R. A.; Marston, Thomas E., Painter, George Duncan: *The Vinland Map and the Tartar Relation*. New Haven Yale University Press, 1965.

5. [...] et associatis sibi Karakitais vel Nigris Kitatis, kara enim Tartarice Latine nigrum dicitur. Transl.: Skelton, R. A.; Marston, Thomas E., Painter, George Duncan: *The Vinland Map and the Tartar Relation*. New Haven Yale University Press, 1965. p. 58.

6. Vásáry, István: *A régi Belső-Ázsia története*. Budapest, Balassi, 2003. (Magyar Őstörténeti Könyvtár) pp. 118-124.

7. Post hos tres menses venit ad montes magnos terre quae appellatur Narayrgen, id est homines solis, Nara enim tartarice sol dicitur latine irgen homines. Transl.: Skelton, R. A.; Marston, Thomas E., Painter, George Duncan: *The Vinland Map and the Tartar Relation*. New Haven Yale University Press, 1965. p. 64.

Finally they found a woman and a man and Chinggis questioned them about the nation of this country. They said that in this land the people live in the earth under the mountains. Chinggis sent the man as an envoy to them. The people said that they would appear in front of the khaan, but instead, they secretly attacked the Mongols. The Mongolian army left the territory because of the great losses and because of the Sun that comes up with such a noise it is impossible to endure.⁸ The Tartar Relation adds to this that they were attacked at niyt and „the aforesaid country is situated at the very end of the world, and beyond it no land is found, but only the ocean sea”.⁹

18. *The Tartars, however, not daring to return to their own land before the appointed time, lest Chingis Khan should condemn them to death, proceeded to the southeast, and marching for more than a month throuyt the desert reached the Land of Dogs, which in Tartar is called Nochoy Kadzar; for nochoy means dog in Tartar, and kadzar means land. They found only women there without men, and taking two of these prisoner they waited by the river which flows throught the middle of the country. They asked the women where and what kind the men were, and they replied that they were dogs by nature, and had crossed the river and rolled themselves in the sand, which owing to the coldness of the weather then froze. For a second and third time they did the same, and as the dogs were shaggy the mixture of ice and sand froze a hand's-breadth thick. This done, they charged upon the Tartars, who lauyed and began to shoot them with their arrows, but succeeded in killing very few, as it was impossible to wound them except in the mouth or eyes. But the dogs ran swiftly up, throwing a horse to the ground with one bit and trotting it with the next. The Tartars, seeing that neither arrow nor sword could hurt the dogs, took to fliyt; and the dogs pursued them for three days, killed very many, dismissed them from their country, and so had peace from them ever after. One of the Tartars even told Friar Benedict, that his father was killed by the dogs at that time; and Friar Benedict believes beyond doubt that he saw one of the dog's women with the Tartars, and says she had even borne male children from them, but the boys were monsters. The aforesaid dogs are exceptionally shaggy, and understand every word that women say, while the women understand the dogs's sign language. If a woman bears a female child, it has a human form like mother, while if the child is a male it takes the shape of a dog like the father.*¹⁰ The Land of Dogs (Kürin noqai ulus) also appears in the Mongolian historical tradition. However in this tradition the dogs are also described being maroon.

There is a list of nations in the LuAT¹¹ (*Forty tümen Mongol, four tümen Oyrat, six thousand Üjiged, Ongoča, Osgi, Bargu*¹², *Buriad, Tuwa, Urianhai, Uruyan, Qamiyan, Enggüd, intelligent*

8. Carpini V/16

9. TR 14 §

10. Tartari autem redire non presumentes ad propria ante statutum tempus a Cingis can, ne subirent sententiam capitalem, processerunt inter orientalem plagam et meridianam. Ambulantes plus quam mensem per desertum peruenerunt ad terram canum, que appellatur Tartarice Nochoy Kadzar. Nochoy enim Tartarice canis dicitur Latine, kadzar vero Tartarice 'terra' dicitur Latine. Inuenerunt tantummodo mulieres preter viros, quibus captis remanserunt duobus [diebus] iuxta flumen, quod medium terre transit, cumque int[e]r[rog]assent de viris, quales et ubi essent, responderunt quod canes naturales [essent], et audita fama hostium flumen transivisse. Tercia autem die canes omnes qui in terra fuerant coadunari apparuerunt, sed Tartaris iocum de eis facientibus transito flumine involverunt se sabulo, quod propter temporis frigiditatem congelatum est. Sicque secundo et tercio fecerunt, et quia canes pilosi erant, glacies cum sabulo congelata est ad spissitudinem unius palme. Quo facto super Tartaros irruerunt. Qui risum facientes sagittis eos impetere ceperunt. Sed quia nisi per os et oculos ledi non poterant, paucissimos peremerunt. Canes vero accurrentes citius uno morsu equum deiciebant, altero Tatarum strangulabant. Tartari ergo cernentes quod canibus nec sagitte nec gladii nocere poterant, fugam inierunt quos canes persequentes per triduum interfectis plurimis a suis eos finibus eiecerunt. Et sic pacem ab eis de cetero habuerunt. Narravit etiam quidam fratri B Tartarus patrem suum a canibus tunc temporis interemptum. Frater preterea B. credit pro certo inter Tartaros unam de canum mulieribus se vidisse, quam etiam dicit peperisse a Tartaris, sed pueros monstruosos. Dicti autem canes sunt magis pilosi, intelligentes omnia verba mulierum (et mulieres nutus canum). Si mulier parit feminam, humanam formam matris habet, si masculum, canis efficitur sicut pater. See: Carpini V/13.

11. Shahdaryn Bira: *Mongolian Historical Writing from 1200 to 1700*. Center for East Asian Studies, 2002. pp. 170-219. ёс Д. Баярсайхан: *Монголын түүх бичлэг. Арван долоодугаар зуун. Улаанбаатар*, 2011. pp. 63-74.

12. Name of a buryad ethnical group, means 'churlish'

people, pinto horse, the people of the team with the golden bowl, the people of maroon dogs, the people of brad, the people of the striped one-legged and others...)¹³ where this tribe is mentioned.¹⁴ The Land of the Dogs is also mentioned in the early Chinese sources and situated them northwest from the Shang China.¹⁵ There lived a tribe („*Dog Jung*”) whose ancestors were dogs. A Chinese traveller Hi Chiao in the 10th century stayed among the Kitais and he wrote about the dog-tribe (dog-headed men) living north from the Kitais.¹⁶ The tribe of Dog-man and their anthropomorphic wife was also mentioned in an other foreign source: in the description of travel of King Hethum.¹⁷ He started his journey to the Mongol court in 1253, where Möngke received him.¹⁸ In the 17th century Manchu sources wrote about a „*dog-sender*”(in manchu: indahūn takūrara) tribe.¹⁹

Plinius²⁰ located the „*dog-tribe*” in Western-Africa (in the Canaries, because the Latin word *canis* means dog, and he identified the islands’ name with the Latin word of the dog)²¹. They and the dog-headed are frequently associated with the Amazons and are located in the Eastern end of the world.²² They were derived from Adam and Eve, but after who were chased to East from Eden.²³

The Mongols believed they were descended from a grey wolf (and a red hind),²⁴ but the dogs were also important in the Mongolian culture. Presumably, the ancient, medieval and Chinese sources’ origin is en rapport with the Altai people’s (furthermore, with the Estonian, Hungarian and Finnish) beliefs that they have an animal ancestor. Many times this ancestor was a wolf or a dog.²⁵ This topos spread in Europe based on Herodotus’ description. The Chinese had direct connection with the nomads because they had heard about their animal ancestors.

20. *The Comanians, however, joined forces with the whole nation of the Russians and fought the Tartars near two small rivers, one called Kalka and the other called Coniuzzu (that is, Sheep’s Water for coni means sheep in Tartar and uzzu means water), and were beaten by the Tartars.*²⁶

This part describes the battle of Kalka when the Kievan–Cuman–Russian army was defeated on 31 May 1223.²⁷ This is the only record about the name of the other, but it still might be correct. Maybe this river was the Kal’mius, because its name sounds like *conizzu* as well.²⁸

21. Lastly they came to the people called *Ucorcolon*, that is, *Ox-feet*, because *ucor* is Tartar for *ox* and *colon* for *foot*, or otherwise *Nochoyerim*, that is *Dog-heads*, *nochoy* being Tartar for *dog* and

13. döcin tümen Mongyol : dörben tümen Oyirad : jiryuyan mingyan Üjiged : Ongyoca : Osgi . Baryu : Buriyad . Tou-a . Uriyangqan . Uruytan . Qamiyan : Enggüd : oyin irgen . alay aduyutu : altan tebsitü bölög cölög ulus : kürin noqai ulus : terigün ügei ulus : eriyen yayca kül-tü ulus terigüten : edün ekiten ulus-i erke-tür-iyen oroyulju

14. Lubsandanjan: Altan Tobči. Ulayanbayatur, 1990. p. 130. and the transcription, see Vietze, Hans-Peter; Lubsang, Gendeng; Altan Tobči. Eine mongolische Chronik des XVII. Jahrhunderts von Blo Bzañ bstan ’jin. Text und Index. Tokyo, 1992. p. 92.

15. Chinese dynasty, BC. XVII-XI. century

16. White, David Gordon: Myths of the Dog-Man. University of Chicago, 1991. p. 133.

17. White,; Myths of the Dog-Man p.131-132.

18. Adalian, Rouben Paul: The Historical Dictionary of Armenia. Scarecrow Press, 2010. p. 361.

19. Daicing gurun i fukjin doro neihe bodogon i bithe. s.l. 1778. V/46

20. Plinius (AD 23-79) was a Roman author and natural philosopher. He wrote an encyclopedic work called *Naturalis Historia*.

21. White,; Myths of the Dog-Man p. 59.

22. White,; Myths of the Dog-Man pp. 58-59.

23. White: Myths of the Dog-Man p. 63.

24. Secret History of Mongols 1 §

25. White: Myths of the Dog-Man p. 131.

26. Comani autem coadunati cum Ruthenis omnibus pugnaverunt cum Tartaris iuxta duos rivulos - nomen unius Calc, alterius vero Coniuzzu, id est ovium aqua, coni enim Tartarice oves dicuntur Latine, uzzum vero aqua - et devicti sunt a Tartaris. see Carpini V/11

27. Sinor: A mongolok nyugaton. p. 312.

28. Painter: The Tartar Relation. p. 73. 5. note

*terim for head. They have feet like oxen from the ankles down, and a human head from the back of the head to their ears, but with a face in every respect like a dog's, and for that reason they take their name from the part of monstrous in form. They speak two words and bark the third, and so can be called dogs for this reason also. They, too live in forests and are nimble enough when they run, and the Tartars despised them like others.*²⁹

About the ox-feet the LuAT³⁰ does not write, but it does write about the people people who are one-legged and even that one is striped (*eriyen γayča köl-tü ulus*). Maybe these two tribes are two parts of the same tradition. Carpini too wrote about the one-legged.³¹

The idea of the dog-headed man (*cynocephalus*) has also appeared in Herodotus' writings.³² Ctesias also wrote about them,³³ and they were also reported in the Ancient Egypt. In the orthodox Christian tradition Saint Christopher (third-century martyr) is portrayed with a dog-head. In the medieval West the *Alexander Romance* spread and influenced the legends of saints – like Andrew's. The non-European tribes were compared to the monsters described in the *Alexander Romance*: the Scythians, Parthians, Huns, Alans, Mongols and Türks were pictured being dog-headed in the mind of the early medieval people.³⁴

Carpini also wrote about the dog-headed and we can find the tribe in Marco Polo's description as well. However he located them to the northern parts of the island of Angamanain (as opposed to Bridia and Carpini).³⁵ Hu Chiao wrote in the 10th century:

Further to north is the Kingdom of Dogs [Kou Kuo], where the inhabitants have the bodies of men and the heads of dogs. They have long hair, they have no clothes they overcome wild beasts with their bare hands, their language is the barking of dogs. Their women have a human form and can speak Chinese; when they give birth to males, they have the form of dogs; when they give birth to females, these have the forms of humans.³⁶

It should be noted that these descriptions located these tribes to the edges of the known world. Based on this caputs it can be concluded these descriptions were not just part of the European imagination, but they were spread across the world. Although the idea of the dog-headed men originates from antiquity, probably these ideas existed among the Mongols as well as we saw in the description of Bridia who gave the name of this tribe correctly in classical Mongolian. Probably the origins of these imaginations were the dog ancestors of nomads, an image that spread in Europe through Herodotus. The Chinese had direct connection with the nomads so they may have known about their myths. However they got to know a distorted version in which the humans had dog-heads or the humans have the forms of dogs. Maybe the Mongols heard back this wide-spread myth and that is the reason why the Altan Tobči writes about the Land of the Dogs.

29. Postremo venerunt ad eos qui vocantur Ucorcolon – ucor Tartarice Latine dicitur bos, colon pedes – quasi boves pedis, vel dicuntur Nochoyterim: nochoy canis, terim [caput] dicitur, id est canis caput, Latine vero dicuntur canina capita. Habent bovinos pedes a talis deorsum, caput hominis ab occipite usque ad aures, faciem autem per omnia sicut canis, et ideo a parte denominantur degeneri. Isti duo verba locuntur et tertium latrant, et idcirco etiam canes possunt nominari. Sunt etiam silvestres et in cursu agiles competenter et hos similiter contempserunt. see Carpini V/31

30. Lubsandanjan: Altan Tobči. *Ulaγanbayatur*, 1990. p. 130. transcription I. Vietze, Hans-Peter; Lubsang, Gendeng: Altan Tobči. *Eine mongolische Chronik des XVII. Jahrhunderts von Blo Bzañ bstan 'jin*. Text und Index. Tokyo, 1992. p. 92.

31. Carpini V/33

32. Herodotus: *The Histories*. London, W. Heinemann; New York, G.P. Putnam's Sons, 1921-24. IV/191.

33. White: *Myths of the Dog-Man* p. 52.

34. White: *Myths of the Dog-Man* pp. 52-53.

35. Marco Polo III/13

36. White: *Myths of the Dog-Man* p. 133.

BIBLIOGRAPHY

Adalian, Rouben Paul: *The Historical Dictionary of Armenia*. Scarecrow Press, 2010.

Vásáry, István: *A régi Belső-Ázsia története*. Budapest, Balassi, 2003. (Magyar Östörténeti Könyvtár)

Painter, George D. (ed.): The Tartar Relation. in: Skelton, R. A.; Marston, Thomas E., Painter, George Duncan: *The Vinland Map and the Tartar Relation*. New Haven Yale University Press, 1995.

Shahdaryn Bira: *Mongolian Historical Writing from 1200 to 1700*. Center for East Asian Studies, 2002.

Sinor, Dénes: A mongolok nyugaton. In: Nagy Balázs (ed.): *Tatárjárás*. Budapest, Osiris, 2003.

White, David Gordon: *Myths of the Dog-Man*. University of Chicago, 1991. 133. o.

Д. Баярсайхан: *Монголын түүх бичлэг*. Арван долоодугаар зуун. Улаанбаатар, 2011. [D. Bayarsaixan: *Mongoliin tүүх bičleg*. Arvan doloodugaar zuun. Ulaanbaatar, 2011.

Sources

Daicing gurun i fukjin doro neihe bodogon i bithe. s. l. 1778. V/46

Lubsandanjan: *Altan Tobči*. Ulaanbayatur, 1990. [faksimile] = Vietze, Hans-Peter; Lubsang, Gendeng: *Altan Tobči*. Eine mongolische Chronik des XVII. Jahrhunderts von Blo Bzañ bstan 'jin. Text und Index. Tokyo, 1992.

Giovanni di Pian di Carpine: *Storia dei Mongoli*. Ed.: Menestó, Enrico. Spoleto, 1989.

Contemporaries of Marco Polo: Consisting of the travel records to the eastern parts of the world of William of Rubruck [1253-1255]; The journey of John of Pian de Carpine [1245-1247]; the journal of Friar Odoric [1318-1330] & the oriental travels of Rabbi Benjamin of Tudela [1160-1173]. New York, Dorset Press, 1989.

Herodotus: *The Histories*. London, W. Heinemann; New York, G.P. Putnam's Sons, 1921-24.

The Secret History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century. Transl.: De Rachiewiltz, Igor. Brill, 2006

Tartar Relation (transl.: Painter, George D.) In: Skelton, R. A.; Marston, Thomas E., Painter, George Duncan: *The Vinland Map and the Tartar Relation*. New Haven Yale University Press, 1995.

**MING YINGZONG EARLY WERE CAPTURED BY MONGOLIA MINGMENG
ENVOYS BETWEEN RESEARCH (AUGUST-OCTOBER, 1449)**

Hang Hui Ling*

Abstract: Ming Yingzong after being captured in Mongolia, Esen Taishi first army called Pro Beijing Ming Yingzong was captured early. Scholars believe that this period Mingmeng exchange of envoys between two or three times. This article refer to the official repair histories and historical records of private writings and other records, scholars in the past to correct erroneous views, propose this period should be a total of five envoys exchanges.

Keywords: Mingmeng relationship between envoys Three times
Five times

Мин Инзун хаан монголд олзлогдсон эхэн үеийн Мин улс хийгээд Монголын хоорондох элчийн харилцааны тухай

(1449 оны 8-р сараас 1449 оны 10 сар хүртэл)

Товч агуулга: Мин Инзун хаан монголд олзлогдсны дараа Эсэн тайш цэрэг дайчлан анх удаа Бээжин рүү чиглэн хөдөлсөн хүртэлх хугацааг **Мин Инзун хаан монголд олзлогдсон эхний үе** хэмээн нэрийддэг. Энэ хугацаанд Мин улс хийгээд Монголын хооронд нийт хоёроос гурван удаагийн элчийн харилцаатай байсан гэж өмнөх түүх судлаачид үздэг. Гэвч албанаас найруулсан сурвалжид, мөн хувь хүний зохиосон түүхэн зохиолд тэмдэглэсэн мэдээг харгуулан үзвээс энэ нь нийт таван удаагийн элчийн харилцаа байсныг тодруулж болохоор байна.

Түлхүүр үг: Мин улс хийгээд Монголын хоорондох элчийн харилцаа, гурван удаа, таван удаа

1449 онд Ойрадын Эсэн тайшийн дайчилсан монгол морьт цэрэг Хэ Бей мужийн Түмүбао¹ гэх газар Мин улсын тавин түмэн цэргийг бут ниргэн, Инзун хаан болон түүний олон ноёд түшмэдийг олзолсныг түүхнээ “Түмүбаогийн байлдаан” гэдэг. Мөн онд Эсэн тайш олзлогдсон Инзун хааныг барьцаа болгон Бээжинг бүслэн Мин улсыг шахамдуулав. Энэ нь Мин улсын түүхэн дэх хамгийн том түүхт хэргийн нэг тул тухайн үедээ олон сурвалж материалуудад тэмдэглэгдэн үлджээ. Үүнд Мин улсын албанаас найруулсан сурвалж, түүхийн ухаантнуудын туурвисан түүхэн зохиолууд, мөн Мин Инзун хааныг дагалдсан ноёд түшмэдийн бодит тэмдэглэлүүд болох үнэ цэнэтэй сурвалжуудыг хэлж болно.

Мин Инзун хаан монголд олзлогдон бүтэн нэг жил Монголд амьдрах хугацаанд түүний дэргэд үүссэн хамгийн олон хэрэг учир бол даруй Мин улс хийгээд Монголын хоорондох элчийн харилцаа болно. Өмнөх судлаачид анхны эх сурвалжийг үндэслэн Мин Инзун хаан Монголд олзлогдсноос хойш Эсэн тайш анхдугаар удаа цэрэг дайчлан Бээжин хүрсэн үе хүртэлх хугацаанд Мин улс хийгээд Монголын хооронд хоёроос гурван удаагийн элчийн харилцаатай

* Өвөр Монголын Их Сургууль

1. 土木堡

байсан хэмээн үздэгТухайлбал, судлаач Одон “Эсэн тайш”² хэмээх номондоо элч Лиан Гүй³ болон Юэ Циан⁴-ы хоёр удаагийн элчийн харилцааны тухай тэмдэглэсэн байдаг бол Тан Ган, Нан Бин Вэн нарын “Мин улсын түүх”⁵-д зөвхөн Лиан Гүй элчийн тухай дурдсан байна. Жау И, Луо Дон Яан нарын “Жэн Тон хааны их намтар” зохиолд Лиан Гүй, Юэ Циан, Жи Дуо нарын тухай тэмдэглэсэн байна⁶.

Мин Инзун хаан монголд олзлогдсон эхэн үеийн хугацаан дахь элчийн харилцааны тухай тэмдэглэгдсэн сурвалжийг тоймлон хүргэвэл доорх мэт байна.

Минзун хааныг Монголд олзлогдож байх үед шадарлаж байсан хүмүүсийн бодит тэмдэглэл

1. **Юан Бин, “Умарш дайлсан үйл ажиллагаа”**⁷. Нэг боть. 1449 онд Юан Бин торгон дээлт⁸ цэргийн ноёны хувиар Инзун хааны шадар цэрэгтэй хамт умар тийш хөдөлж, Түмүбаогийн байлдаанд Инзун хаантай цуг Эсэн тайшид олзлогдов. Инзун хааныг Монголд хоригдох хугацаанд тэрээр хааны бараа болж, бичиг захиа үйлдэн Бээжинтэй харилцаж байжээ. Чен Хуагийн үед (1465-1489) хааны ордноос Мин Инзун хааны цадигийг бичих үеэр түүний умарш дайлсан түүхэн материалыг цуглуулах болсонд Юан Бин өөрийн эргэцүүлэлэн бичжээ. Уг тэмдэглэлдээ 1449 оны 8-р сарын 15-наас 1550 оны 8-р сарын 25 хүртэлх Мин Инзун хааны Монгол дахь амьдрал түүнчлэн Монгол хийгээд Мин улсын харилцааны үйл явдлыг нарийн нягт тэмдэглэжээ. Иймээс тус тэмдэглэл бол Түмүбаогийн байлдааны дараах Мин болоод Монголын улс төрийн харилцааны тухай чухал материал болох төдийгүй Монголын дотоод байдлыг судлах үнэ цэнэтэй сурвалж юм.

2. **“Жэн Тонгийн үед Монголд хүрсэн тэмдэглэл”**⁹ нэг ботитой. Зохиогч Яан Мин нь торгон дээлт цэргийн удирдагч, хотон хүн. Жэн Тонгийн үе (1436-1449)-д Яан Мин хааны зарлигаар Монголд элчээр очоод байсан үед Түмүбаогийн байлдаанаар Инзун хаан баривчлагджээ. Тэрээр мөн Монголд хоригдон Инзун хааны орчуулагч болбай. Хожим нь Монгол цэргийн хуаран дахь олзлогдогчийн амьдралаан эргэцүүлэн тус тэмдэглэлэн туурвисан байна. Энэ тэмдэглэлд Түмүбаогийн байлдаан үүссэн шалтгаан, Инзун хааны олзлогдсон хийгээд Монголд саатсан үеийн амьдралын байдал, мөн Мин Инзун хааныг буцаах асуудлын тухай тодорхой өгүүлсэн байна. Иймээс энэ бичиг нь тухайн үеийн Монгол ба Мин улсын харилцаа жич Монголын дотоод байдлыг судлах чухал материалд тооцогддог.

3. **“Жэн Тонгийн үед умарш авласан нь”**¹⁰ нэг боть зохиол. Зохиогч нь тодорхой бус. “Жэн Тонгийн үе Монголд хүрсэн тэмдэглэл”-тэй агуулга нь нэлээд төстэй. Уг хэллэг нь урсам тод, зарим тэмдэглээс нь “Жэн Тонгийн үе Монголд хүрсэн тэмдэглэл” зохиолын нөхвөр болдог.

Таван удаагийн элчийн харилцааны тухай задлан шинжлэлт

Нэгдүгээр удаа: Жэн Тунгийн арван дөрөвдүгээр он (1449) –ы 8-р сарын 16-ны өдөр Мин Инзун хаан өөрийн учралаан хаан ордондоо мэдэгдэхийн төлөө Юан Бин-ээр захидал бичүүлж, Лиан Гүй (Монголд суугаа Мин улсын элч)-г Бээжинд томилон Мин улсын ордонд дамжуулав.

2. Одон, Эсэн тайш, Өвөр Монголын ардын хэвлэлийн хороо, 1988, тал 57-58

3. 梁贵

4. 岳谦

5. 汤纲、南炳文《明史》1985页219

6. 赵毅、罗冬阳《正统皇帝大传》1993页132、页153、页160

7. 袁彬、北征事迹

8. 锦衣卫-Мин Хон У-гийн 15-р он (1382)-д байгуулагдсан ба хаан болон хааны ордныг хамгаалах үүрэгтэй.

9. 杨 铭《正统临戎录》

10. 正统北狩事迹

Мингийн ордноос хариу илгээгээгүй. Үүний тухай “Умарш дайлсан үйл ажиллагаа”¹¹ хийгээд “Жэн Тунгийн үе Монголд хүрсэн тэмдэглэл”¹²-д тодорхой тэмдэглэгджээ.

Хоёрдугаар удаа: Жэн Тунгийн арван дөрөвдүгээр он (1449)-ы 8 сарын 18-ны өдөр Монголд олзлогдсон Мин Инзун хаан болон Эсэн тайшийн зарлигаар тайган Си Нин (монгол хүн, Мингийн ордон дахь тайган түшмэл, Түмүбаогийн байлдааны үеэр Эсэнд буун өгч, Монголын талын төлөөлөгчөөр Мингийн ордонд элчээр очив) зэрэг хүмүүсийг Бээжинд томилон элчээр явуулахад, Мингийн ордноос Юэ Циан¹³ зэргийг Си Нинтэй хамт Монголд хариу элч илгээв. Энэ нь доорх тэмдэглэлийг үндэслэжээ. Үүнд: “Умарш дайлсан үйл ажиллагаа”-д “8-р сарын 18-ны өдөр зарлиг буулган Си Нин-г Бээжинд элчээр томилон шан харамж нэхэв”¹⁴ гэж тэмдэглэжээ. Үүнд Юэ Цианыг Си Нинтэй хамт ойрдад ирснийг дурдаагүй байна. “Жэн Тонгийн үе Монголд хүрсэн тэмдэглэл”-д Си Нингийн тухай: “...Би (Инзун хаан) Эсэнтэй хэлэлцэн тайган Си Нин зэргийг Монголын элчтэй хамт Бээжинд томилон очуулсан буй”¹⁵ гэж тэмдэглэсэн байдаг. Мөн Юэ Цианы тухай “Сүүлээр нь ордноос ерөнхий захирагч Юэ Циан зэрэг хүмүүс тайган Си Нинтэй хамт Эсэнд бэлэг хүргэхээр Монголд ирж, *Чэн Ван (Инзунгийн дүү)-г 9-р сарын 6-ны өдөр хаан суухаар байна* гэх мэдээг мэдүүлжээ”¹⁶. “Жэн Тонгийн үед умарш авласан хэрэг учир”-т үүнтэй адилхан мэдээлсэн байдаг. Үүнд: “Элч томилон тайган Си Нин-г Бээжинд явуулан айлтган мэдүүлсэнд думдад улсаас ерөнхий захирагч Юэ Цианийг Си Нинтэй хамт Монголд ирүүлж, думдад улс Чэн Ваныг хаан суулгахаар байна гэж мэдүүлжээ”¹⁷. Энэхүү Мин Инзун хаан болон Эсэн тайшийн зарлигаар Си Нинийг Бээжинд элчээр томилсныг, мөн Мингийн ордноос Юэ Цианийг Монголд хариу элчээр явуулсныг судлаачид хамтадган ганц удаагийн явдал хэмээн үздэг.

“Мин Инзунгийн магад хууль”-д “8-р сарын ... хөх хулгана (17-ны өдөр) хаан Си Нин-г томилон Бээжинд хүрч ирэн, харилцааны элч Юэ Циантай хамт шагналын алт мөнгө зэргийг авч Монгол руу буцав”¹⁸ гэж тэмдэглэсэн нь Юэ Цианы анх удаагийн Монголд элчээр очсоны баримт юм. Мөн энэ явдал нь наймдугаар сард үүсгэсэн хэрэг учир, өдөр сарын талаар “Умарш дайлсан үйл ажиллагаа”-аас нэг өдрийн зөрөөтэй тэмдэглэсэн байгаа боловчиг угтаа нэг үйл явдлыг хэлжээ.

Гурав дахь удаа: Гурав дахь удаагийн элчийн харилцааны тухай Юан Бин зэрэг хүмүүсийн анхны сурвалж бичигт дурдаагүй боловч үүний тухай албанаас найруулсан “Мин Инзуны магад хууль”-иас мэдэж болно.

“Мин Инзунгийн магад хууль”-д “Жэн Тонгийн 14-р оны 9-р сарын цагаан луу өдөр (3-ны өдөр)-ийн зурваст тэмдэглэсэн нь: “Ойрадын Эсэнээс элч Нагацу зэргийг томилон ирж айлтгав”¹⁹ гэдэг. 9-р сарын цагаагчин үхэр өдөр (4-ний өдөр)-ийн зурваст бас Юэ Цианийг ойрдад элчилсэн гавъяа зүтгэлтэй хэмээн ноён зэрэгт дэвшүүлсэн тухай тэмдэглэсэн буй”²⁰. Бас нэгэн баримтыг дурдвал, “Жэн Тонгийн үе Монголд хүрсэн тухай тэмдэглэл”-д “...сүүлээр ордноос ерөнхий захирагч Юэ Циан зэрэг хүмүүс тайган Си Нинтэй хамт Эсэнд бэлэг сэлтийн зүйлс хүргэхээр Монголд ирж, *Чэн Ван 9-р сарын 6-ны өдөр хаан суухаар байна*” гэх мэдээг мэдүүлжээ”. 8-р сарын үеэр Чэн Ван-г хаан өргөмжлөх талаар тогтоогүй байсан. Юэ Цианы 2 дахь удаагийн Бээжингээс мордсон цаг нь 9-р сарын 5-ны өдөр, Чэн Ван хаан суусан

11. 袁彬《北征事迹》纪录。

12. 哈铭《正统临戎录》记录汇编本

13. 岳谦

14. 袁彬《北征事迹》纪录。

15. 哈铭《正统临戎录》记录汇编本

16. 哈铭《正统临戎录》记录汇编本

17. 佚名《正统北狩事迹》记录汇编本

18. 《明英宗实录》台湾中央研究院历史语言研究所校印本，1962

19. 《明英宗实录》台湾中央研究院历史语言研究所校印本，1962

20. 《明英宗实录》台湾中央研究院历史语言研究所校印本，1962

нь 6-ны өдөр. Юэ Циан Ойрадад очоод Мин улсаас шинэ хаан өргөмжлөх гэж байгаа чимээг мэдүүлсэн байна.

Юэ Цианы хоёр дахь удаагийн илчээр томилогдсон тухай “Умарш дайлсан үйл ажиллагаа”-д тэмдэглэгдсэнгүй. “Жэн Тонгийн үе Монголд хүрсэн тухай тэмдэглэл”-д тэмдэглэсэн боловч агуулга нь бүрэн гүйцэд биш, тодорхой бус учраас өмнөх судлаачид нэг л удаа ташаа ойлгож байжээ. Үүнээс хянан тодруулах чухалтай.

Дөрөв дэх болон тав дахь удаагийн элчийн харилцаа

Жэн Тонгийн 14-р оны 9-р сарын 16-ны өдөр Мингийн ордноос Жи Дуо²¹-г томилон Монголд элчээр илгээсэн байна. Жи Дуогийн Ойрадад элчээр очсон тухай “Умарш дайлсан үйл ажиллагаа”-нд “9-р сарын 16-ны өдөр, Жи Дуо бэлэг сэлт жич хааны эхийн Мин Инзун-д явуулсан хувцас, малгай зэрэг зүйлийг авч Эсэний хороонд ирээд, (9-р сарын) 6-ны өдөр Чэн Ван нэгэнтээ хаан сууринд суусныг айлтгав” хэмээжээ. Энэ нь дөрөв дэх удаагийн элчийн харилцаа болно. “Жэн Тонгийн үе Монголд хүрсэн тухай тэмдэглэл”-д “Жи Дуо хийгээд Нагацу зэрэг хойноос гүйцэн ирж, ордны хэрэг учрыг мэдүүлсэн байна...” гэж тэмдэглэсэн байдаг. Энэ зурвас нь тус зохиолын 10-р сарын 9-нөөс хойшхи тэмдэглэлд хамаарна. Энд цаг хугацааны алдаа байна уу эсвэл Жи Дуо 10-р сард дахин Монголд элчээр очсон уу?

“Умарш дайлсан үйл ажиллагаа”-д тэмдэглэснээр Жи Дуо 9-р сарын 16-ны өдөр Монголд очсон. Харин “Мин Инзуны магад хууль”-д Жи Дуогийн энэ удаагийн ойрадад элчээр очсон цаг хугацааны тухай тодорхой тэмдэглэсэн зүйлгүй. Гэвч 9-р сарын 24-ны өдөр Жи Дуо Мингийн ордондоо буцан ирсэн тухай тэмдэглэл байдаг. Жэн Тунгийн 14 оны 9-р сарын 24-ний өдрийн зурваст: “Суан Фу-гийн бүгдийг захирагч түшмэл чан пин бо²² Ян Хун²³-гийн айлтгасан нь: Ойрадад элчээр очсон элч Жи Дуогийн мэдүүлснээр, Эсэн тайш бэлгийн зүйлсийг цөөхөн хэмээв. Бас хааныг Бээжинд аваачин хаан оронд нь суулгах гэж... бараг дөрөв таван өдрийн дараа Да Тон²⁴-д хүрнэ”²⁵ гэжээ. Эндээс үзвэл, Жи Дуо 9-р сарын 16-ны өдөр анхдугаар удаа ойрадад элчилэн, буцахдаа ойрадын элчин Нагацутай хамт ирсэн байна. Мин улсын хил хүрээд Суан Фу-гийн бүгдийг захирагч түшмэлд байдалаан айлтгав. Тан Циан-ы “Гуо Чүэ”²⁶ –д “Жэн Тонгийн 14-р оны 9-р сарын 25-ны өдрийн зурваст: “Ойрадын элч Нагацу зэрэг хүмүүс ордонд хүрч ирсэн” хэмээжээ. Энэ нь даруй дээрх учрыг зааж буй. 24-ны өдөр Суан Фу-д хүрч, 25-ны өдөр Мингийн ордонд очжээ. 9-р сарын 28-ны өдөр Мингийн ордноос Жи Дуогийн ноён зэргийг дэвшүүлж²⁷, 9-р сарын 30-ны өдөр “Ойрадын элчид буцав”²⁸ гэдгээс Жи Дуо тэдэнтэй хамт хоёр дахь удаа ойрадад очсон байна гэдгийг харж болно. “Жэн Тонгийн үе Монголд хүрсэн тухай тэмдэглэл” дэх “Жи Дуо хийгээд Нагацу зэрэг хойноос амжин ирж, Мин улсын хэрэг учрыг мэдүүлсэн байна...” гэдэг нь даруй Жи Дуо 10-р сард хоёрдугаар удаагийн ойрадад хүрсэн хэрэг учрыг илтгэсэн дам тэмдэглэл болно. Учир нь Жи Дуо 9-р сарын 30-ны өдөр Бээжингээс мордох үеэр Эсэн тайш Инзуны хамт нэгэнтээ их цэргээн дайчлан Бээжин зүг хөдөлсөн байлаа. Тэд хэдийгээр замдаа зөрөлдсөн боловч 10-р сарын 9-нээс хойш Жи Дуо Инзун хааныг гүйцэн очив. Энэ бол Жи Дуо-гийн хоёр дахь удаагийн, Мин улс хийгээд Монголын хоорондох 5 дахь удаагийн харилцаа болно.

21. 季铎

22. 昌平伯- Ноёны зэрэг

23. 杨洪

24. 大同-Шан Си мужид харъяалагддаг газрын нэр

25. 《明英宗实录》台湾中央研究院历史语言研究所校印本, 1962

26. 谈迁《国榷》中华1988

27. 《明英宗实录》台湾中央研究院历史语言研究所校印本, 1962

28. 《明英宗实录》台湾中央研究院历史语言研究所校印本, 1962

Бид түүхээ судлахдаа зөвхөн анхлан тэмдэглэгдсэн түүхэн сурвалжид шууд итгэн гарын авлага болгон ашиглах нь учир дутагдалтай юм. Хэдийгээр анхны эх сурвалжууд нь хосгүй үнэ цэнэтэй хэдий ч зарим талаар агуулгын хувьд бүх талыг хамарч чаддаггүй учир дутагдалтай байдаг. Иймээс албанаас найруулсан тэмдэглэл хийгээд бусад сурвалжуудыг харгуулан судалбаас зохилтой.

Ном зүй :

1. Одон, Эсэн тайш, Өвөр Монголын ардын хэвлэлийн хороо, 1988
2. 汤纲、南炳文《明史》1985
3. 赵毅、罗冬阳《正统皇帝大传》
4. 杨 铭《正统临戎录》
5. 哈铭《正统临戎录》记录汇编本
6. 袁彬 《北征事迹》纪录
7. 《明英宗实录》台湾中央研究院历史语言研究所校印本， 1962
8. 谈迁《国榷》中华1988

“ГУТАЛ” ХЭМЭЭХ ҮГИЙН ХЭЛ, СОЁЛЫН АСУУДАЛД

Д.Баасанбат*

“Анд нөхөр нүүр лүү нь, атаат дайсан хөл рүү нь хардаг” гэсэн ардын зүйр үг байдаг. “Хүний ул шагайж дайсагналгүйгээр, зүгээр л эргэн тойрондоо байгаа хүмүүсийн хөл рүү нэг хараарай. Бүгд л гуталтай байгаа биз.

Эрт үед дэлхий өргөстэй, чулуу иртэй төдийгүй өвлийн хүйтэнд хөл жиндэх даарах, хайрагдах хөлдөх аюултай тул хүмүүс авласан ангийн арьсаараа хөлөө хучин (ул тавгаа ороож) боодог байжээ. Тийнхүү хөлдөө боосон арьсаа боодог гэх болсон нь гутлын анхдагч юм. Тэр үеэс өнөөг хүртэл улс үндэстэн бүхэнд үеэс үед, соёлоос соёлд өөрчлөгдөн хөгжсөөр хүний амьдралд байр сууриа эзэлсэн эрхэм хувцасны нэг болжээ. Зүсэм арьс ширийг хүн хөлдөө тааруулж зөвхөн улыг нь хамгаалахад зориулж, улавчин гутал хийж хөлийн шаа хэсэгтээ үдээр болон шөрмөсөөр хэрсэн байсан аж. “Хүний хөлийн хамгийн эртний өмсгөл бол гур, гөрөөс мэтийн арьсны годоор, хүн годон гутал хийж байсан” гэж түүхч Пэрлээ¹⁰ бичсэн байна.

Гутлын нэрийг толь бичигт:

-Турк хэлэнд: Gutil is, ayakkabi, cizme, tot - гэрийн гутал,

Ayakkabisi - гутлын тос, Gutilcin - гуталчин Турк-монгол толь 2006.

-Солонгос хэлэнд: shin bal- гутал, long boot(*ron boots*) - түрийтэй гутал, Shot boot - түрийгүй гутал,

-Япон хэлэнд: Kutsu - түрийгүй гутал, Nagagutsu - түрийтэй гутал.

-Халимаг хэлэнд: Башмак - түрийгүй, госн - түрийтэй.

-Якут хэлэнд: Этэрбэс, Сапог - гутал, савхин гутал,

-Дагуур хэлэнд: Ход,

-Ойрд аялгуунд: Госон, годосу, годул, гутал,

-Буриад болон Алшаа аялгуунд: Годос (Маралын годон годост...МНТ-114,) , годохон, годосуны чимээ, годосны түрий, арьсан годосон,

-Дуншаан, Бао- ань хэлэнд: Gudusung

-Зүүн Ёгор хэлэнд: Gudusun

-Монгол хэлэнд: Guduse

-Зүрчид хэлэнд: Кулха

-Орос хэлэнд: Обувь, сапоги, унты, башмаки-гутал; рабочая обувь, спецобувь - ажлын гутал, спортивные тапочки, чешки, кеды, бутсы - биеийн тамирын гутал, домашние тапочки- гэрийн гутал, гутулы (монгольские кожаные сапоги)- монгол гутал, сапоги- савхин гутал, резиновые сапоги- сунадаг гутал, туфли, ботинки - шаахай гутал, валенки, катаки - эсгий гутал, сапоги и чулки - гутал оймс хорш, обувать кого-л- гутал өмсгөх, обуваться- гутал өмсөх; снимать

*Монгол Улсын Их Сургууль

сапоги, разуваться - гутал тайлах;

Сапог –происхождение неясно. Предполагают, что сущ. Сапог является др.-русск. Производным посредством суф. –ог "ср. Пирог, творог" от той же основы, что и сопеть, диал. Соп-"печная труба", сопля- "штанина". Развитие значения шло, вероятно, таким образом: "дудка>труба>штаны в виде трубки из кожи>сопаги. Н.М.Шанский..Краткий этимологический словарь русского языка М.1971.гэх мэтээр үгийн язгуур ижил болон өөр өөр нэр томьёо үг хэллэгийг хэрэглэдэг байх юм.

Орон орны гутлын үүсэл хөгжлийн тухай хэвлэл мэдээллийн хэрэгслүүдэд: “Анхны гутал нь “сандаал” байв. Сандаал нь одоогийнх шиг дээд болон хажуугаараа онгорхой, гуталтай төстэй байжээ. Түүнийг хөлдөө углаж олс, арьс мэтээр уядаг байв.

Гутлыг анх НТӨ 1600-1200 оны үед одоогийн Ираны хил орчим нутгаар амьдардаг Бабилын уулархаг нутгийнхан хэрэглэдэг байв. Эдгээр гутал зөөлөн арьстай, богино түрийтэй, мокасен нэртэй байв. Гутал гэхээсээ арьс гэж болохоор аж.

Эртний Юань хүмүүс ихэнхдээ хөл нүцгэн юм уу, сандаалтай явдаг байв. Харин гэртээ зөөлөн, битүү голдуу улаан цагаан өнгөтэй шаахай өмсдөг байжээ.

Гутлын хөгжлийн үе нь Ромын үе бөгөөд баруун зүүн хөлд өөр өөр гутал өмсөх болжээ.

Анх Африкт гутал өмссөн цагаан арьстнууд очиход амьдралдаа гутал өмсөж үзээгүй уугуул нутгийнхны гайхашлыг төрүүлж, алмайруулж байжээ. Тэд, цагаан арьстнуудын хөл мал шиг хос туурайтай тул түүнийгээ нууж гутал өмсдөг гэж итгэдэг байв.

Англи улсад анх гутлын хэмжээг тогтоосон түүхтэй. 1205 онд Английн хаан 1-р Эдуард нэг инч (2.5см) буюу гурван хатсан буудайтай тэнцүү хэмжээг тодорхойлсноор гутлын хэмжээг албан ёсоор тогтоосон гэж үздэг. Ингэснээр 13 ширхэг буудайтай тэнцэх ултай гутал нь 13 размер гэх жишээтэй.

XIY-XV зууны үед гутлын хоншоор урьд урьдынхаас урт болж байсан бол сүүлээр нь бөөрөнхий хоншоортой гутлыг илүү сонирхох болжээ.

XVI зуунд гутлын хоншоор өргөн болж, галууны залаатай төстэй болов. Энэ үеэс эрэгтэй эмэгтэй гутал гэж ялгагдах болжээ. Урт хормойтой хувцас өмсдөг эмэгтэйчүүдийн хувьд өргөн хоншоортой гутал тийм ч үзэмжтэй бус байлаа. Харин эрэгтэйчүүдэд илүү тохиромжтой аж.

XVI-XVII зуунд Европт голдуу түрийтэй гутал хэрэглэж байв. Чухам энэ үеэс гутлыг элдэв чулуу зэргээр чимэглэснээр, гутал нь зөвхөн өмсөхөд зориулсан бус харин хүмүүсийн бэл бэнчин, зэрэг зиндааг илтгэх болжээ. Франц, Английн гутлууд хүмүүсийн анхаарлыг татаж эхлэв. Гутал нэгэнт хэрэгцээ их болоод ирэхээр гутлын уранхай цоорхойг засах ажил гарч засварчин хэмээх мэргэжил бий болсон байна. Гутал ч үнэтэй болсон. Хийх материалаас шалтгаалж чанар нь өөр өөр байхын зэрэгцээ баячууд ядуучуудын гэх зэргээр ялгаатай болов.

Бас өөр өөр төрөл зүйлийн гутал сонирхож байсны нэг жишээ нь Япон, Хятадын эмэгтэйчүүд жижиг гутал өмсөхийг илүүд үзэж, иймээс тэд хөлөө томсгохгүйг хичээдэг нь түүх болжээ.

1760 онд Америкийн Массачусетс хотод анхны гутлын үйлдвэр байгуулагджээ.

Харин XIX зууны үед оёдлын машин бий болсноор хямд төсөр үйлдвэрлэл явуулж шинэ арга нэвтэрч, гутлын хэрэгцээ өсч, үйлдвэрлэл эрс нэмэгджээ” гэх мэтээр тэмдэглэсэн байна.

Монголчуудын гутлын талаарх мэдээ сурвалж нь:

МАЗ-д оймс гутал, хөлийн тухай оньсого олон байна.

Таван гэлэн давхиад ирэхэд тавхай лам тосоод авлаа (хөл, гутал)

Хүн хонь мөргөнө хонь үхэр мөргөнө, үхэр газар мөргөнө (хөл, оймс, гутал)

Их гэрт бага гэр бага гэрт балчир хүүхэд (гутал, оймс, хөл)

Д.Баасанбат

Анги ангидаа арвуулаа ашлаад тавибал хоёулаа (гутал, хөл)
Харагч гүүгээ унагалуулах гэсэн
Халзан цагаан хонь гарлаа
Халзан цагаан хонио хургалуулах гэсэн
Бой нь арилсан борви нь тэнийсэн хүүхэд гарлаа (монгол гутал)
Гэдгэр хар гэдсээрээ явна (монгол гутал)
Лийдав өвгөний хамар нь хотгор (монгол гутал)
Хар морь ногоон ногттой (монгол, гутал)
Хар үхэр хайр долооно (гутал)
Хув хонь хуваг шороо долооно (гутал)
Шураг шураг явдалтай шороо хомог идэштэй (гутал)
Хоёр хүн өдөр хол явна, шөнө орон доогуур хэвтэнэ (гутал)
Зээрд морь зэвэн хазаартай (дөрвөд гутал)
Үхэр гадартай хонь дотортой хонго мойн шаант чөмөг (гутал, оймс)
Хатуу харагчин хамниган цагаагчин хайрт улаагчин (гутал, оймс, хөл)
Хайдаг харагч ингэ халамцаг цагаагч гунж (гутал, оймс)
Анги ангидаа арвуулаа амилуулаад тавибал хоёулаа (гутал өмсөх)
Улаан тугал уруудаж гүйгээд уулын завд очоод тогтоно (гутал өмсөх)
Тав нь гүйгээд тарвага нь хөөнө тансаг ламыг нүхэнд оруулна, (гутал өмсөх)
Нүцгэн чөтгөр нүхэндээ оров, (гутал өмсөх)
Галзуу хайнаг газар долооно (гутлын ул)
Оёдолгүй хувцас тэр юу вэ? (эсгий гутал)
Өдөр нь махтай тулам шөнө нь хийтэй тулам (гутал)
Төө хэрийн биетэй түмэн олон цэрэгтэй (гутлын улны ширээс)
Хар морины хазаар ньногоон (сарьстай гутал)
Хоёр хар морийг нэг хүн унах (гутал)
Цагаан морь хар ногттой (бойтог)
Годгороор годгодоод жодгороор жодгодоод
Бүлхээр бөглөн орхино (гутал уллах)
Хоёр могой нэг нүхээр хоёр тийшээ цувна (гутал уллах)
Улаан тугал уруугаа гүйж ногоон ногттой хар морьтой ижилсэх (гутал өмсөх)
Арвуулаа нийлээд хоёр хэсэг (гутал) зэргээр оньсоголсон байхад,
ардын аман болон эрт эдүгээгийн зохиол бүтээлд гутлын талаар дурдсанаас авч үзвэл, жишээ нь: “Тутал шүтээн болсон нь” хэмээх домогт:

Зун халууцан ядарсан Баадай мөргөлийн дацанд мөргөх далимаар сэрүүцэхээр орвол тахилч лам нь эзгүй байж гэнэ. Тэгэхэд нь Баадай, хулгайч орж ирлээ хэмээн эндүүрэх магадгүй гэж болгоомжлон буцаад гарах гэтэл гаднаас тахилч лам орж яваа бололтой хөлийн чимээ гарсанд, Баадай сандрахдаа шуумал бурхны нь араар орж нуугдав гэнэ. Тахилч лам бурхандаа зул өргөж эхлэх үед Баадай арга буюу найтааж орхисонд тахилч лам бурхан минь амь оров хэмээн эндүүрч,

-Бурхан минь өршөө хэмээн залбиран хашхирсанд, Баадай:

-Будаатай цай гэж дуугарав. Тахилч лам гүйж гарч будаатай цай авчирч ширээн дээр тавиад,"Амилсан бурхан минь зооглохсон болов уу?" гэсэнд, Баадай "Мах" гэж дуугарав. Тахилч лам гонир (хаалганы түлхүүрч) лам хоёр хоёул уралдан харайсаар хонины ууц авчран бурханы өмнө тавиад, бас хөнөг дүүрэн айраг сөгнөн өргөн бариад,"Амилсан бурхан минь өршөө" хэмээн мөргөхөд нь, Баадай "За боллоо. Явцгаа" гэж гэнэ.

Өнөө хоёр залбирсаар гарч явсан хойгуур нь Баадай дацангийн үүдийг дотроос нь түгжээд цай, мах, айрагнаас цадтал идэж уугаад, тэндээ тавтай унтаж амрав гэнэ. Маргааш нь өглөө эрт дацангаас гарч явахдаа мань Баадай гутлаа мартаад явчихжээ.

Удсангүй гонир, тахилч хоёр нь ирээд "Амилсан бурхан минь гутлаа орхиод явжээ" гэж хэлэлцээд, Баадайн гутлыг сүмийн голд тавин эрхэм шүтээн болгов гэнэ.Д.Цэрэнсодном. Монгол аман зохиолын тайлбар дээж бичиг. 2012 .х.574.

Хууч ярианд:

Гэгээн шавийн лам нарын гутлын хоншоор нь нүхтэй байжээ. Энэ нь урдаа байгаа хорхой шавьж мэт өчүүхэн амьтдыг хий салхи гаргаж үлээж холдуулдаг байсан гэх домогтой ажээ. Хөлөө өргөхөд онгойгоод гишгэхэд(хамхин үлээдэг гутал...амьтныг хороохгүй нүгэл хийхгүй нь утгат...) Баянхонгор аймгийн Өлзийт сумын өндөр настан С.Бямба гуай, ээж минь тэгэж ярьдаг байсан юм гэж хуучлав.

Шар туужид: ...Чи бэр дорно зүгийн харцага шувуу суусан мэт малгайтай, гахайн хамар мэт гуталтай, модон тор мэт гэртэй, монгол улсын эзэн бодисадын хувилгаан Годан нарт хаан чамайг залму...гэх мэт.

Орчин үеийн уран зохиол, яруу найрагт ч бас ийн өгүүлжээ.

Хүлээж байгаа ээж.

...Араг үүрсэн ээж минь нүүдэл хөтөлж

Алаг цэцгийг ээтэн гутал нь үнсэж...

...Цэлхэртэл уйлсан нүд шиг талын зовхис

Цэлдэн хөх униар дунд мэнэрчээ

Хэний хэн маань орхисон үүр юм бэ?

Хэдэн бор гэр л хотын зүг саравчилжээ.

Г.Мэнд-Ооёо. Хүлээж байгаа ээж.

Гутал

Морины үнэтэй гутал авлаа би

Мөрөн дээрээ тахихгүй нь лавтай

Газар хээлэх хувьтай гутлыг

Гарцаагүй л хөлдөө өмсөнө өө

Энэ ертөнцөд хөлөөрөө ирээгүй ээ

Эргэхийн цагт ч хөлөөрөө буцахгүй

Эхлэл төгсгөлийн дунд хөл намайг авч явдаг

Ийм л учир би түүнд гутал өмсгөдөг

Он жилүүд гутлыг бүү хэл, хүнийг

Онгоож элээж, оргүй болгодог хойно

Д.Баасанбат

Эврээ шүтэгч буга биш, эрдэнэт хүн болохоороо
Энэ амьдралын утгыг тайлахаар би явнаа

Хүсэл шатсан зүрхий минь тээж явдаг болохлоор
Хөл минь чамд гутлын хөөрхнийг шилж явлаа
Орчлонд гутлын биш миний мөр үлдэх юм чинь
Олон олон гутал чи надаар авахуулаарай

Д.Сумьяа. “Агинастын шувуу” шүлгийн түүвэр. УБ. 2012 он. 224-р нүүрт

Хонхон дуутай бойтог
...Буруу зөвгүй өмсдөг
Баруун зүүнгүй угладаг
Хоёр жаахан бойтогны нь
Хонх жингэнэж өнжинө
...Хоёул уралдан очиж
Хонхтой бойтогий нь үнсэнэ
Алаг хорвоод үр минь
Анхны мөрөө гаргана
Газар дэлхий үрийн минь
Гаргасан мөрийг таньж эхэлнэ
Д.Батжаргал. Мөрөн 1988,
Даалууны гуншинд:
Гуя гундан гутал чойндон
ургийн улаан улцан ягаан хайдав арслан. ёж егөө
Дуунд:
...Торгон савхи гутал
Товс товс гээд гишгэнэ
Торгууд нэгэн сэвгэр намайг намайг гээд байна...
...Гутал гэмээнэ гутал юм даа
Гучин хоёр угалзтай ...
...Гуталныхаа хойноос гуньж гутраад байвал даа
Гудамныхаа эхэнд гурав мөргөөд аваарай даа...Самьяа ноён
...Урныг гаргаж хийсэн
Утас татаж чамсэн
Удамт монголын гутал
Уудам нутагтаа хүндтэй..
(П.Хорлоо. Монгол ардын дууны яруу найраг)
Гутлын тухай манай ард түмний үг яриа, хэллэгт:
-гутал нь хоол нэхэх (гутлынх нь ул ханзарсан)
-гуталдаа хавчигдсан хөл шиг

эхнэртээ дарлуулсан эр шиг (сэтгэлийн шаналгаатай)

-гутлыг нь өмсөөд эзнийг нь өшиглөх (даврах)

-гутал муут арагны цаана

эмээл муут тэрэгний цаана (нэрлэхэх)

-гутал муут гурвын ард (ур хийцээр тааруухан гуталтай хүн төр, хуримын баяр ёслолд, нийтийн ажил төрөлд оролцож чадахгүйн сацуу бөх барилдахдаа гутлаа ногтолж бэхэлдэг шиг бат бөх байхын болзол болгосон зүйр үг юм).

-хүсэл ихтийн заяа бага

хөл ихтийн гутал бага (санаан зоргоор бус)

-өөрийн юм өөртөө зөв

өрөөл булигаар гуталдаа зөв (таарч тохирох)

-ус үзээгүй гутал тайлах

уул үзээгүй хормой шуух (юм үзэж нүд тайлах,)

-өрөөсөн гутал, өрөөсөн дугуй, таарсан таар шуудай, хоёр таарсан амьтан, ижил дугуй(два сапоги пара, *адилхан муу*) гэх утгаар хэлэлцдэг.

Судлаачдын бүтээлд;

Оймсны гадуур хөлд өмсөх гадуур өмсгөлийг гутал гэдэг.

Монгол хүний нэг ёст хувцас бол хөлд өмсөх урт түрийтэй гутал юм. Монголчууд монгол (ээтэн монгол) гутлыг Хүннүгийн үеэс уламжлан Их гүрний үед одоогийн хэлбэр загвартаа оржээ. XIX-XX зууны заагт халх даяар нийтлэг дэлгэрч нийтэд “монгол” гэж алдаршсан гутал нь ээтэн хоншоортой, наамал болон эсгий ултай, шагай зулаг, түрийдээ угалзтай ба угалзгүй, ганц буюу гурван хавчаартай, эсгий болон даавуун ширмэл оймстой, ямарч улиралд хаа ч өмсөнө. Ганцхан өвлийн хүйтэнд хээр хөдөөд хөдсөн нэхий гутал өмсөнө. Хээр хоноход (өвлийн улиралд) ямааны арьсан гутал, зузаан эсгий оймс өмсөхөд хөл дааруулах нь бага. Дэгтий өмсвөл бүр ч даарахгүй. Гутлын түрий, зулгийг элдэж боловсруулсан арьс ширээр хийх боловч хааяа зарим нь торго бөсөөр орлуулсан ч байдаг. Монгол гутал, оймс, дэгтий хийхэд өрөөл булигаар, арьс, сарьс, өнгийн булигаар, метр даалимба, мөн хэмжээний цагаан цууямбуу, уллах хөх шир, эсгий утас, хулс, цавуу, хээ угалзны нүх, нүдээр цухуйлгах өнгийн арьс, торго, утас ордог. Монгол гутал эсгэх оёход угалз оёх нарийн зүүнүүд, гол хавчаар хоёр мухар үзүүртэй зүү, угалз цоолох хутга, нимгэлэх, өөлөх хутга, ул, түрий, хавчаар угалзны шивүүр, шөвөг, хуруувч, хулс цуулах, цувих багаж, зүү, тэвнэ, татах бахь зэрэг багаж зайлшгүй орно. Гутлын хээ нь дугариг, ээтэн, явуут ээтэн гутал гэх мэт олон төрөл.. Гутлыг урлах байдлаар нь төв угалзтай гутал, цоохор гутал, тохомтой гутал, халзан хошоотой гутал, сувдан угалзтай гутал¹⁰ гэх зэргээр нэрлэдэг байна.

Гутлын эд ангитай холбоотой нэр томъёо элбэг байна.

гутлын омог (*гутлын түрийн дээд ирмэг*), гутлын хамар (*гутлын өмнө үзүүр*), гутлын боом (*зулаг түрий хоёрын уулзвар*), гутлын зуузай (*гутлын өсгийн дотор талд тавих хатуулга*), гутлын зулаг (монгол гутлын түрий дор залгасан хоёр хажуу, гутлын эмжээр (гутлын зулаг, түрийг эмжсэн сарьс), гутлын боолт (гутлыг ханзрахаас хамгаалж тусгайлан хийсэн сур), гутлын хүлээ (боолт, барилдах бөхийн гутлыг бэхлэн батлах ба хальтарч гулсах, гутал сугарахаас сэргийлэх баталгаа юм), гутлын өсгий (гутлын улны хойд хэсэг), гутлын тос (*гутал өнгөлөх тос*), гутлын тэвчээр (*зулаг ул хоёрын завсар барьж хавчуулсан юм*), гутлын үйлдвэр (*гутал хийх газар*), гутлын хавчаар (*зулаг түрий хоёрын завсар хавчуулсан юм*), гутлын хэв (хөлийн хэлбэрийг гаргадаг мод), гутлын хэвлүүр (*гутал хийхэд хэрэглэх хөлийн хэлбэр бүхий*

Д.Баасанбат

хэлбүүр мод , гутлын гануу (гутлын өлмийн дээд хэсэг) , гутал хувцас хоршоо (өмсөх хувцас) - Түүнд үстэй дээл, гутал хувцас, чөдөр ногтны тасархай хүртэл чихээстэй байлаа. Л.Түдэв. Нүүдэл, гуталдах (гутлаар цохих), гуталдуулах (гутлаар цохиулах), гуталч(ин) (гутал хийх, засах ажилд мэргэшсэн хүн), годочи (элдүүрчин) гэх мэт.

Монголчууд гутлын төрлийн тухайд: халхад гутал, ойрдод гогсон, гогс, буриадад годохон, өвөрлөгчдөд готол, гутусун гэх ба малын хөлийн шилбэний арьс болох год гэсэн үгтэй холбон үзэж болох мэт. Эрт цагт хүн амьтны хөлийн сарвуу тагалцагны яснаас год “бушнаг”-ыг суллаад хөлөө дүрж өмсгөл болгодог байв. Түүнээ “гутусун” гэх мэтээр нэрлэжээ. Хожим сунжран сүүлчийн “сун” төгсгөл хаягдан голу буюу готул, гутал болж тэр нь аялгуунаа хадгалагдан үлдсэн байна¹⁰ гэж бичсэн бол, туульч Т.Галсан

Монголчууд оюуны соёлоор төдийгүй эд агуурсын соёлоор бусад үндэстнээс дутуугүй төдийгүй, зарим талаар илүү нь бахархалтай. Зөвхөн хөлдөө 300 гаруй төрлийн гутал өмсдөг. Үүнээс цөөнийг дурдвал,

Боодог. Бурхан багш хүнд гутал заяасангүй. Гэтэл дэлхий өргөстэй, чулуу иртэй төдийгүй өвлийн хүйтэнд хөл хөлдөх аюул хүнийг нээнэтэглэжээ. Тэгээд ч хүн элдэв ан гөрөөсний арьс ширээр хөлөө боодог болов. Тийнхүү хөлдөө боосон арьсаа боодог гэх болсон нь гутлын анхдагч юм.

Баартаг. Хөлөө боодог арьснаас хамгийн эдэлгээ сайн даадаг, мөн ч хөлийн хэлбэрээр хэвшээд, задралгүй тогтдог нь үхрийн шир мөнийг балар эртний хүмүүс амь зуулгын урт хугацаанд танин мэджээ. Тэгээд ч ангийн үс, хонь ямааны арьсаар бус зөвхөн үхрийн ширээр хөлөө хулдах болжээ. Тийнхүү хөлдөө тааруулж хулдаад, улмаар хөлөө сугалан тайлдаг, мөн өмсдөг болхихон гутлыг баартаг гэж нэрлэжээ.

Годон. Хүрэл зэвсгийн үеэс хүрэл зүү тэвнээр гөрөөсний год зүйж, гурын хүзүүгээр улан гутал урлах болсон нь амь зуулгын том дэвшил юм. Тийнхүү годоор үйлдсэн хөнгөн гутлыг годон гутал гэнэ.

Гос. Хотын гудмаар өрөөсөн хөлдөө эсгий гутал, нөгөө талдаа шаахай угласан хүн явахыг харвал яасан их доогдох бол? Гэтэл эрт цагт нэг хөлдөө боодог юм уу баартагтай, нөгөө талдаа жижиг ангийн тулам угласан хүн тийм ч инээдтэй харагддаггүй байжээ. Хүн ижил буруу өрөөсөн гуталтай явах нь ерийн үзэгдэл байж. Гар урлал хөгжихийн хэрээр хос хөлдөө ижилсгэн өмсөх гутал элбэгшсэнээс гогс (хос) гэх болжээ.

Будаар. Хөлд булигаараар бус арьс нэхийгээр урлаж, эсгий ширээр урласан, монгол гутлаас хавьгүй хөнгөн гутал хот хөдөөгүй дэлгэрэв. Угалз хээгээр монгол гутлыг гүйцэхгүй ч ур хийцээр хэнд ч үл гологдох тэрхүү гогсыг манайхан “буриад гутал” гэдэг. Оноосон нэр нь будаар юм.

Тогонцог. Эрт цагаас хот суурингийн хүүхнүүд богино түрийтэй гутал өмсөх болжээ. Учир нь морь унаж өдөржин явахаа больсон тэдний хөл шагай шилбэ дөрөө дөрөөний сурандаа холгогдохын аюулгүй болсон аж. Нөгөө талаар эд арвилан хэмнэх төдийгүй гангалахад түрийгээ богиносгох нь хожоотой байсан юм. Тийнхүү дэлгэрүүлсэн богино түрийтэй гутлыг тогонцог(дуганцаг) гэдэг ажээ.

Олонгодой. Усны гутал. ус бага нэвтрэх эдээр хийдэг. Түрий нь урт. Цавинд хүрэх төдийгүй бэлхүүсээр бүсэлсэн ч хүрнэ.

Сувдан гутал. Эхнэр гутлыг хэлхсэн сувдаар угалзлан чимбээс сувдан гутал болно. Бэлтэй эрийн хайртай эхнэр сувдан гутлаар гангарахыг хэн байг гэх вэ?

Түнгэ. Түрийнээс нь нарийн сураар татаж оосорлоод , өмдний тэлээнээс уяж тогтоодог чамирхал ганга ихтэй гутал. түнгэ, эдэлгээ сайтай төдийгүй товруу, төдөг, хэрээс, ширээс,

товч, тэвэг зэрэг чамирхлаар гайхуулах нь их боломжтой гэж тайлбарласан байна..

Мөн мал аж ахуйн ашиг шим боловсруулах хүний ухаан улам боловсронгуй болж монгол гутал (хоншоор ээтэн, түрийтэй гутал), буриад гутал (*зөөлөн дулаан гутал*), савхин гутал (савхиар хийсэн урт түрийтэй гутал), тоохуу гутал (*үхрийн элдсэн арьсан таваг, эсгий оймс, элдсэн суран цараг, уяа зэргээс бүрддэг торгууд гутал*), усны гутал (бороо усанд өмсөх ус нэвтэрдэггүй гутал), шалбуур гутал (түүхий арьсыг хөлнөөс хүйс хүргэн бүхлээр нь хийсэн ус гатлахад өмсөх гутал), эсгий гутал (эсгийгээр хийсэн өвлийн гутал), эсгий бойтог (мал сүрэг явган хариулахад зориулсан, хөнгөн авсаархан, хийц загвар энгийн бөгөөд ширээр урласан), бойтог (хөмөн гутал гарч хэрэглэгдэх үед түүний дотор хийж өмсөх эсгий оймс болж шилжсэн бололтой), хөмөн гутал (зулаг түрий үргэлж, баруун зүүн хоёр хэсгээс бүрддэг амьтны арьсаар хийдэг гутал юм. Хөмөн гутлын хошуу ээтэн бус. Ул өргөн ар өсгий тавиу байна) хөдсөн гутал, оймс, эсгий, ширэн бойтог, торгон бойвь (бойвог □ торгон шаахайвч, зэргийг урлан хэрэглэж ирсэн.

Хүмүүсийн өмсдөг олон гутлын дотроос өвөрмөц сонин гутлууд бас байна. Ж:нь.

Бөхийн гутал (бөхийн гутлыг булигаар буюу торгон сайраар гол материал болгон, зулаг түрийн завсар нь гурван давхар сарьс хавчин оёж, ширмэл ул хийж өмсдөг, бөгөөд дотуур нь олон давхар зузаалан хийсэн бөс оймс тааруулж өмсдөг. Гутлын хүлээ \боолт\ барилдах бөхийн гутлыг бэхлэн батлах ба хальтарч гулсах, хөлөөс гутал сугарахаас сэргийлэх баталгаа юм. Хүлээг хийхдээ нимгэвтэр сайн сурыг барагцаагаар 6 тохой урт, 2см хэртэй өргөн зүсэж, нэг үзүүрт нь гууль юм уу төмөр гархи хийж битүү гогцоо гутлаа 3-5 давхар ногтлон хүлнэ),

Догшидын гутал (хоншоорт үүлэн хээ товойлгосон сөөхий гутал),

Ахмад том ламын гутал (түнтгэрдүү мохос хоншоортой, идэр ламынх ээтэн хоншоортой байдаг. Хүүхдийн гутал арьсан гутал байдаг).

Хорчин бүсгүйчүүл (зулаг түрий дүүрэн хатгамал гадартай эсвэл оймстой өөдөн гутал хорчин бүсгүйчүүл өмснө. Бас оёмол гутал хурим төр ёсонд өмснө. Оёмол гутлын хэлбэр нь дөрвөлжин, бөмбөгөр, ээтэн байх бөгөөд өнгө нь эрчүүд голдуу хар өөдөнг эрхэмлэж залуу бэр охид бол ногоон ягаан өөдөнгөөр хийдэг).

Хорчин эрчүүлийн (гутлын зулагт үүлэн толгой, матрын хумс, ороомог угалз, оймс хэлхэх, үүл ороох мэтийн хээ угалз ороож түрийн дунд нь өлзий, ондонгийн эвхмэл буюу дүүрэн чандманийн эвхмэл хас тамга зэргийг шаглан, 4 өнцөгт нь өлзий утсан сийлмэл зэрэг хээ угалз оёно. Эмэгтэйчүүд заслын гутал дээр гарди галбингаагаас эхлээд цэцэг навч хүртэл хатгана).

Шинжааны ойрдууд (шаахайг настангууд эр, эм, хүүхэд, охидын гэж ялгана. Бажинкур шаахай, цараг бойтог үхэр морь тэмээний арьсаар хийдэг).

Бөөгийн гутал (онгоны (хэнгэргэнд зурсан согооны) хөл болж, хэц амилуулахад согооны гүйдлээр бөө хүн хөдөлдөг гэж үздэг. Тэрхүү гуталд хоншоорын дагуу цагаан утас оёх бөгөөд үүнийг шагайны яс гэж нэрлэн үзүүрт нь сарвуу гаргадаг. Мөн гутлынхаа хоёр түрийд шагай борви хадах нь ч бий. Бөөгийн гутлыг гур, турагийн сармай арьсаар хийх ба хэлбэр маяг нь сөөхий(шормон) гуталтай адил бөгөөд урд гануу (боом) талд нь гурван манжиг унжуулан, гадна талын түрийд 2 хонгинуур, үзүүртэй зэв харвал нэгийг хаддаг. Бөө нарын үзлээр заарин удган нар бөө бөөлж онгон заларч ирэхэд гутал нь онгон сахиусны хөл болон амилдаг ажээ. Энэ утгыг гутлын чимэг зүүсгэл нь давхар илэрхийлдэг). *Х.Нямбуу. Монгол хувцасны түүх х.130.* гэж тус тус тэмдэглэжээ.

Үүнээс үзэхэд: Монгол хэлний аман аялгуунд амьтны шилбэ шийр зэргийн арьсыг годосун, годосу, годон, годохон - ходон, госон - хосон, году - ходу, годо-ход, годочи, гудул, гутул, гутал гэх мэтээр (о-у д-т, х-г, д-с) авиа сэлгэж, авиа ижилсэж, годон малгай, годон дотортой дээл,

үнэгэний годоор дээл хийх, ходон түрийт гутал гэх мэтээр ярьж хэлэлцдэг байна.

Монголын олон ястанд дөрвөд “госон”, торгууд “гоохуу”, “цараг”, урианхай “маага”, дархад, цаатан “шормон”, “годон”, буриад “годохон”, “шархи”, “бойтог”, “сөөхий”, халх “ээтэн”, өөлд “хатуу госон”, өвөрлөгчид “сөөхий”, ойн иргэд “бойтог”, “горос “маралын годон бошиго” г.м хийц загвараараа өөр өөр гутал байсан ба халхад “монгол гутал” түгээмэл дэлгэрсэн нь угтаа уул ястны бүтээсэн соёл юм.

Эрт үед гутлыг арьсаар хийж байсан бол, харин орчин үед өөр материалаар ч хийж байна. Мөн арьстай холин хийдэг янз бүрийн эд ч бас гарчээ. Тэдний нэг нь химийн аргаар хийсэн “gore-tex” гэдэг эд юм. Химичдээс асуувал “polister”, “termoplastik” эсвэл тефлоны (наалддаггүй сав) төрлийн түүхий эд болох “politetraffloroetilen” гэж хэлэх байх. Үүнийг нэг төрлийн даавуу гэж хэлж болно. Гэхдээ энэ их онцгой даавуу бөгөөд сонгины хальснаас ч нимгэн юм. Мөн ийм нимгэн хэрнээ дундаа нүхтэй. Нэг нүх нь дусал усыг 20 мянга хуваасны нэгтэй тэнцэхээр жижиг хэмжээтэй ус нэвтрэхгүй. Усны дусал энэ нүхээр нэвтрэхгүй ч уур нэвтэрдэг. Харин энэ нүх усны уурнаас даруй 700 дахин том учир ус ууршин гадагшилж хөл хөлөрч гутал чийг татахгүй гэсэн үг. Ийм гутал өмсөөд хэдэн цагаар ч хамаагүй халууцаж хөлрөлгүй алхаж, тоглож болно гэсэн үг юм.

Орчин үед ийм санаанаас эх авч гутлан машин, мөс цасан дээр халтирдаггүй хадаасан ултай гутал, дотроо унтлагын өрөөтэй, тагттай, аварга гутал, үдээсийг нь алдуурахаас сэргийлсэн түгжээтэй, тамирчны гутал, уландаа пүрштэй үсрэхэд зориулагдсан гутал, саран дээр мөрөө гаргасан алдартай гутал, өсгийний хажуу тал дах нэгэн товчлуур дарангуут л зузаан улан дотроосоо яг л онгоцны дугуй гарах адил гарч ирдэг дугуйтай гутал байна. Энэ нь аюулгүй байдлыг хангаж үүднээс дугуйндаа түгжээтэй. Ингээд хүссэнээрээ дугуйгаар гулга, гулламааргүй байвал дугуйгаа уландаа хийгээд алхах цаг хэмнэсэн дугуйтай гутал, тус бүрдээ 16 хүлээн авагчтай, мэдэрсэн хөдөлгөөнөө дуунд шилжүүлдэг, хөгжмийн хэмнэлд тааруулан хөдөлдөг технологийн гайхамшигт хөгжимтэй гутал г.м. АНУ-д байдаг MIT (Massachusetts institute of Technology)-ийн лабораторид үргэлж шинэ нээлт хийж байдаг, энэ газар эдгээр гутлыг хийсэн байна. Гоёлын, матрын, могойн арьсан гутал их үнэтэй.

Гутал нь хөл хамгаалах үндсэн хэрэгсэл болохоос гадна өнөө үеийн нийгмийн хэрэгцээ шаардлагаас үүдэн зориулалт, бүтэх эдээсээ хамаараад өдөр тутмын, гоёлын, биеийн тамирын, бүжгийн, аяллын, ажлын, уулын, усны, гэрийн, савхин, эсгий, бугын арьсан, матрын, тэмээний ширэн гэх мэт олон төрөл зүйл болж, хүний биеийн галбир, гоо сайханд ихээхэн нөлөөлж, нэг хүний төдийгүй бүхэл бүтэн үндэстэн угсаатны хэрэглээ, соёлынх нь илэрхийлэл болж байна.

Resume

This article mentioned that about the boots worlds culture, including Mongolian boots culture such as wearing, origin words and phrases about boots, in oral and literature. The writer clarified in his article that Mongol boots names and Mongolian minority special features, fashion, forms, and usages.

НОМ ЗҮЙ

- 1.Галсан.Т. Мэдэхгүй монгол хэл. Та ямар гутал өмсдөг вэ? АС
- 2.Зээнямбуу. Орос монгол англи ярианы толь.
- 3.Монгол гэрийн ном . Түмэн оньсого. 1,2. Уб.,2013х-156.
- 4.Монгол орос тайлбар толь
- 5.Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь. Уб., 2008.
- 6.Монголын Нууц Товчоо. Х-114
- 7.Монгольско-руско-французский словарь.Э-1. Казань 1846.
- 8.Ковалевский.О. *Chaussure, botte* х-1029.
- 9.Мэнд-Ооёо.Г. Хүлээж байгаа ээж.
- 10.Нямбуу.Х. Монгол хувцасны түүх.Уб.,2002. х.130.
- 11.Орос монгол толь . уб.,1982 х-628.
- 12.Сумьяа.Д. “Агинастын шувуу” шүлгийн түүвэр. УБ. 2012 он.х-224
- 13.Турк-монгол толь 2006.Х-1029
- 14.Түдэв.Л. Нүүдэл.
- 15.Хорин наймтын тын толь . Хөх хот. х-1133\.
- 16.Хорлоо.П. Монгол ардын дууны яруу найраг. 1983. Х-153.
- 17.Цэрэнсодном.Д. Монгол аман зохиолын тайлбар дээж бичиг. Уб., 2012.
- 18.Цэцэнцогт. Үгийн язгуурын толь . Хөх хот.1988. х-1288.
- 19.Шанский.Н.М. Краткий этимологический словарь русского языка М.1971.

**МОНГОЛ ХЭЛНИЙ ДАВТАХ ЁСНЫ
БҮТЭЦ ХЭЛБЭР, УТГА, НАЙРУУЛГА СУДЛАЛЫН АСУУДАЛД**

Ж.Бат-Ирээдүй*

Давталт буюу reduplication гэх хэлний элемент давтах үзэгдэл бол дэлхийн хэлнүүдэд нийтлэг байдаг зүйл бөгөөд зарим зүй тогтол, гүйцэтгэх үүрэг, утгаараа хэл хэлэнд ойролцоо төстэй ч байдаг байна. Тухайлбал, Хэлшинжлэлийн нэр томъёоны толь бичигт, “Давталт бол үгзүйн үзэгдэл бөгөөд үгзүйн төрөл бүрийн хэсгийг үгийн сан, хэлзүйн янз бүрийн үүргээр давтах явдал байдаг бөгөөд давталт бол дэлхийн олон хэлэнд байдаг нийтлэг үзэгдэл бөгөөд төрөл бүрийн учир зорилгоор давтдаг байна.” (*The morphological phenomenon in which some morphological material is repeated within a single form for lexical or grammatical purposes. Reduplication is a common phenomenon in the languages of the world, taking a variety of forms and serving a variety of purposes.*¹) , Аливаа хэлбэрийг хэсэгчилэн болон бүхлээр давтах нь үгзүйн процесс бөгөөд латин хэлний *momordi* гэдэг үгийн *mord* хэмээх эхний үеийг давтаж *mo-mord* гэж давтаж байгаа нь хэсэгчилсэн давталтын хэлбэр юм. (*A morphological process by which all or part of a form is repeated. E.g. the latin stem momord- (in momordi ‘I bit’) is derived from mord-by reduplication of the initial consonant and vowel: mord- → mo-mord. This is a case of partial reduplication;*²) хэмээн тус тус бичжээ. Жишээ нь, англи хэлэнд *for months and months, for years and years, goody-goody, hugger-mugger, wishy-washy*, гэх мэт, малай хэлэнд *baik – сайн, baik-baik – бүр сайн, bunga-цэцэг, bunga-bunga цэцгүүд, mata-нүд, mata-mata-цагдаа, anak – хүүхэд, anak-anak хүүхдүүд, тагалог хэлэнд tatlo – гурав, tatatlo гэвэл гуравхан гэсэн утгатай болох зэрэг давтсан үг хэллэг (a word, phrase, etc) олон байдаг байна. Дэлхийн олон хэлний давталтын үүргийг ажиглавал олны утга заах, хүч нэмэгдүүлэх, давтах утга заах үүргээрээ төстэй байдаг байна. Гэтэл зарим хэлэнд давталтыг үйл үгийн цаг, үйлээс нэр үг үүсэх, тийн ялгалын хувиргалын үүргээр хэрэглэх зэрэг тохиолдол байдаг байна. Жишээлбэл, Грек хэлэнд *luo* гэвэл хаях гэдэг үгийн одоо цаг, *luo luo* гэж давтвал хаясан гэх тухайн үгийн өнгөрсөн цаг заадаг байна.*

Монгол хэл бол давталтын сонин сонин хэлбэр, бүтэц, загвар арвинтай хэл бөгөөд энэхүү язгуур, үндэс, үг хэллэг давтах үзэгдлийг хэлшинжлэлийн үүднээс үг давталт, давтмал үг, давтац үг, давтах ёс, давтан хоршоо, дууриан хоршоо, цуурай үг гэх мэтээр судлаачид янз бүрээр нэрлэж бичиж тайлбарлаж иржээ.

Харин бид энэ өгүүлэлдээ монгол хэлний давталтын төрөл бүрийн хэлбэр онцлог, зүй тогтол зэргийг ерөнхийд нь аль болох бүрэн багтаагаад давтах ёс хэмээн нэрлэлээ. Энэхүү давтах ёсонд монгол хэлний үгийн үндэс давтахаас эхлээд, үг давтах, хэллэг давтах, өгүүлбэр давтах, эх давтах хүртэлх өргөн ухагдахууныг багтаан авч үзэхийг хичээсэн болно.

*Монгол Улсын Их Сургууль

1. R.L.Trask, 1993, “A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics”, Routledge
2. P.H.Matthews, 2005, “Concise Dictionary of Linguistics” OUP, pp.310

Монгол хэлний давталт, давтах ёсны талаар гадаад дотоодын эрдэмтэд дагнан болон дайвар шинжтэй судалсаар иржээ. Тухайлбал монголч эрдэмтэн Б.Ринчен, Т.А.Бертагаев, Г.Д.Санжеев, П.Бямбасан³, С.Нямсүрэн, У.Ж.Ш.Дондуков, Г.Ц.Пюрбеев, З.В.Шевернина, Т.Пагва, Т.А.Бертагаев, Ц.Сүхбаатар, М.Базаррагчаа, Д.Бадамдорж, Д.Алтангэрэл, Б.Пүрэв-Очир⁴, Ц.Өнөрбаян⁵ нар судалгаа хийж цөөнгүй эрдэм шинжилгээний өгүүлэл тусгайлан бичиж янз бүрийн санал онол дэвшүүлж, эрдэм шинжилгээний бичгүүдэд хэвлүүлжээ.

Монгол хэлэнд хамгийн өргөн давтамжтай нь үг давталт бөгөөд энэ талаар эрдэмтэд голлон судалж иржээ. Монгол хэлний хувьд үг давталт нь маш түгээмэл үзэгдэл юм. Үг давтсанаар ямар ямар утга илэрхийлэх талаар эрдэмтэд дор бүрнээ тайлбарлаж, хэлзүйн болон үгийн сан утгын талаас нарийн судалгаа хийсэн байна.

Эрдэмтэн Т.Пагва, “Давталтын дүнд олон тоо, хүчлүүлэх утга, үйл үгийн байдлын утга голдуу илэрдэг.”⁶ гэжээ. Эрдэмтэн П.Бямбасан, “Үг давтахын нэгэн учир” бүтээлдээ, “Давтагдаж байгаа үйл үг хэлзүйн хэлбэрээрээ ижил ба ижил бус хоёр янз байдаг бол давтагдаж байгаа нэр үгийн хэлзүйн хэлбэр бас ижил ба өөр байхаас гадна үндсэн үгийн авианы бүтцийг хэвээр нь давтах, гутал мутал, дэвтэр мэвтэр, мах зах гэх мэтээр хоёр дахь үгийн авианы бүтцийг өөрчлөн давтах хоёр янз байна. Ижил давтагдаж байгаа нь нэр үгийн хоёр дахийг харьяалах, өгөх орших, гарах, заах, хамтрах, чиглэхийн тийн ялгалаар хувиргаж өгүүлэгдэхүүн, өгүүлэхүүн, тусагдахуун зэрэг гишүүний үүрэг гүйцэтгэж байгаа холбогдох үгэнд нь захируулж болох ба хамаатуулах нөхцлөөр өөр үгтэй холбодог.”⁷ гэж давтмал үгийн үндсэн шинж чанарыг тодорхойлжээ.

Монгол хэлний давталтын бас нэг утга бол олны буюу олон тооны утга илэрхийлэл байна. Үүнийг олон эрдэмтэн нэгэн дуугаар хүлээн зөвшөөрдөг. Энэ тухай Б.Пүрэв-Очир, “Нэр үгийн ерөнхий олон тооны утгыг илтгэх нэг задлаг арга бол давталт мөн... Энд хамааруулж буй нэг зүйл давталт бол бидний ойлгож байгаагаар үгийн язгуурт холбогдолгүй, харин үгийн хэлбэр давтсан давталт юм.” гэсэн бол Ц.Өнөрбаян, “Жинхэнэ нэрийг тодотгож байгаа тэмдэг нэрийг давталт тодотгуулагч жинхэнэ нэрийн ерөнхий олон тоог заана.” гэжээ.

Давтах ёсны хэлзүйн байгууллын талаар проф. Ц.Өнөрбаян нэлээд өргөн хүрээтэй судалгаа хийж орчин цагийн монгол хэлний давталтыг бүрэн давталт (full reduplication), бүрэн бус давталт (partial reduplication) гэж хоёр хувааж хэлзүйн бүрэн задлал хийсэн байна. Үүнд монгол хэлний жинхэнэ нэр, тэмдэг нэр, тооны нэр, орон цагийн нэр, төлөөний үг, үйл үг, чимэх үгийг давтаж болно гэдгийг утга зохиолын жишээ баримтаар баталж, ялангуяа үйл үгийн давталтын хэлзүйн хэлбэрийн тогтолцоог гаргажээ. Ингэж тогтолцоог задлан нарийн судалсанаар давталтын утга илэрхийлэх үүрэг буюу голдуу олон тоо, давтамж, үйлийн болц, эрчим, ялгамж утга илэрхийлэх боломжийг тоочин гаргажээ.

Монгол хэлний давталтыг ажиглавал байгалиасаа давталттай болдог хөдөлгөөн, дуу, чимээ, зэрэг зүйлийг илэрхийлэхэд хэрэглэдэг нэг ёс байх шиг байна. Жишээлбэл, хүн амьтны дуу авиа, шувууны далавч гэх мэт араатан болоод гэрийн тэжээмэл амьтны явдал хөдөлгөөн, байгалийн элдэв үзэгдлийн давтамжит чимээ, үйл, зэрэг олон зүйлийг илэрхийлэхдээ тухайн үгийг хоёроос дээш давтах маягаар утгыг үзүүлдэг байна.

Бүрэн бус давталт буюу partial reduplication-ийн тухайд профессор Ц.Өнөрбаян бүрэн бус давталт гэдэгт “... бүрэн бус давталт нь үг бүтээх үүрэг нь давамгайлсан давталт юм. Монгол хэлний баримтыг ажиглавал бүрэн давталтаас бүрэн бус давталтыг дамжин зэрэгцсэн нийлмэл

3. П.Бямбасан, “Үг давтахын нэгэн учир”, 1978, [Хэлзохиол судлал, боть 13, 11-р дэвтэр, 87-97 дах тал]

4. Б.Пүрэв-Очир, 1998, “Монгол хэлэн дэх зарим давталтын онцлог, утга, найруулгын үүрэг”, [Монгол хэлний өгүүлбэрзүй - 2, Уб., 89-110 дах тал]

5. Ц.Өнөрбаян, 2006, “Орчин цагийн монгол хэлний давталтын арга, түүний үүрэг”, [Монгол судлалын чуулган, Боть 6, Уб., 12-22 дах тал]

6. Т.Пагва, 1976, “Хэлшинжлэлийн удиртгал”, 119 дэх тал

7. П.Бямбасан, 1979 “Үг давтахын нэгэн учир” [Хэл зохиол судлал, 13-р боть, 9-р дэвтэр,] Уб., 87-97 дах тал.

үг үүсдэг зүй тогтолт дараалал байдаг. ... бүрэн бус давталт нь утгын хувьд задгай хэв шинжтэй байна...”⁸ гээд гөрөөс мөрөөс, эрээн мэрээн, арав марван, цаана маана, өнөөдөр мөнөөдөр, тийм мийм, усалж мусалж гэх мэт үгийг жишээ болгон авчээ. Давтмал үг түүх цуглуулах явцад бүрэн бус давталтыг ажиглавал монголын утга зохиолын хэл найруулгад цөөнгүй таарч байна. Жишээлбэл, “Сохор мохроо ч хайхралгүй соёо шүдээ ч хайрлалгүй үхээрийн муу чонотой л үзэлцэж гэнэ нэгийгээ.” (Ш.Гаадамба, “Сохор нохой”), “Жанжин манжин нь санд мэнд босон гүйлдэв.” Д.Нацагдорж, “Бүр харь элгийн хүнтэй үерхэж нөхөрлөх гээд байсан юм бол нутаг ус, дүр төрх нь арай эерүү юм орос моросуудтай нөхөрлөхгүй дээ.” (Ц.Буянзаяа, “Шинэ цагийн Молом тойны намтар”), “Үгүй байх аа, хавар эх нь очсон, үглэж дуулсан, цол мол хамгаалах юм ярьж байна гэсэн.” (Р.Ганбат, “Хадлангийн оросууд”); Ингээд бид монгол хэлэнд байдаг, монголын уран зохиолын жишээ баримтаар батлагдаж байгаа энэхүү бүрэн бус давталтыг “бүрэн хэмжээгээр” хүлээн зөвшөөрч байгаа бөгөөд яах аргагүй монгол хэлний давталтын тодорхой нэгэн хэв маяг мөн болно.

Монгол хэлний хувьд давталт бие даасан үзэгдэл мөн үү, биш үү гэдэг сонин юм. Давталтыг хамгийн их хольж хутгадаг үзэгдэл бол хоршоо үг юм. Энэ талаар зарим эрдэмтэд хорших үзэгдэл гэж үзнэ, зарим нь ялгаатай гэнэ, зарим нь бүр тэс өөр үзэгдэл гэж үздэг.

Монголч эрдэмтэн хэл судлаач Т.А.Бертагаев⁹, Г.Д.Санжеев¹⁰ нар хэлзүйн утга илтгэж байвал давтсан үг гэж хоршоо үгээс ялгаж байж. Профессор М.Базаррагчаа, “Үг хорших нь давтахыг, үг давтах нь хоршихын утгыг тус тус агуулсан байдаг тул үг давтахыг үг хоршихоос ялгахад төвөгтэй юм. Гэвч “эрээн мэрээн, үхэр мүйхэр, цав цагаан, хав хар, яв явсаар, гэр гэртээ гэх мэтээр язгуурыг бага сага өөрчлөн давтсан нь үгийн санжсан утгыг бус, үйлийн үргэлжлэх, давтах, эрчимжүүлэх, хэсэгчлэх зэрэг хэлзүйн хийсвэр утгыг илтгэж байна. Бага сага, ач тач, эрээн мяраан, хага хуга, хальт хулыт, арай чарай, шалдар булдар, илүү булуу, пүл пал, үүр цүүр, ахих дахих, эрвийх сэрвийх, урвах хөрвөх гэх зэрэг хоршоо үг нь давталтаар үүссэн юм шиг авч дээрх давталтаас чөлөөтэй бус, тогтвортой байдгаараа ялгаатай юм. Тодруулбал, эрээн мяраан, хага хуга гэх мэтээр авианы сэлгэц болон гийгүүлэгчийн сугарлаар нэг үгээс салаалан үүссэн тул адилавар үгс давтагдсан боловч “Яван явсаар хүн хүн гэр гэртээ орцгоожээ.” гэхчилэнгийн чөлөөт давталтыг бодвол хоршиж буй үг нь хэвшин тогтворжсон байдаг. Үүнээс үзвэл давтах шинж нь хэлзүйн утгыг илтгэх бол хорших шинж нь үгийн сангийн утгыг илтгэж байна.”¹¹ гэжээ. Өөрөөр хэлбэл хорших, давтах хоёр бол хоёр өөр утга илэрхийлдэг хоёр өөр зүйл гэсэн санаа гэж эндээс ойлгож болно.

Профессор Б.Пүрэв-Очир, “давталт бол өвөрмөц системтэй ба хорших-оос бас ч ялгаатай, судлах эзнээ хүлээж байгаа монгол хэлшинжлэлийн нэг сонин сэдэв, олон талтай асуудал мөн... давталт бол хоршоо үг, хоршоо зэрэгцлээс утга, үүрэг, хэв шинжээрээ ялгаатай хэл, хэлэхүйн учир холбогдолтой өөр үзэгдэл мөн.”¹² гэж 1998 онд бичиж байж.

Судлаач Ч.Баттулга, “... давтан хоршсон нийлмэл үгийг нэгэн төрлийн өвөрмөц давталт хэмээн үзсэн эрдэмтэдтэй санал нийлж байна.”¹³ гэсэн боловч дүгнэлтдээ, “монгол хэлний цуурай үг буюу давтан хоршсон нийлмэл үг нь монгол хэлний нэн эртний үзэгдэл бөгөөд хоршоо үгээс үүсэл гарал, бүтэх аргын хувьд ялгаатай, авиалбарзүй, бүтээвэрзүйн шинжтэй дэлхийн олон хэлэнд байдаг нэг төрлийн давталт юм.”¹⁴ хэмээн бичжээ.

8. Ц.Өнөрбаян, 2006, “Орчин цагийн монгол хэлний давталтын арга, түүний үүрэг” 12-22 дах тал, [Монгол судлалын чуулган, №6, (36)]

9. Т.А.Бертагаев, 1971, “Сочетания слов и современная терминология”, М, 1-33 дах тал

10. Г.Д.Санжеев, 1941, “Грамматика бурят-монгольского языка, М-Л., 116-123 дах тал

11. М.Базаррагчаа, 1990, “Монгол хэлний хоршоо үгийг хэрэглэх тухайд”, Уб., 5-6 дах тал

12. Б.Пүрэв-Очир, мөн өгүүлэл, 90 дэх тал

13. Ч.Баттулга, 2012, “Монгол хэлний хоршоо үгийг үүсэл гарлын асуудал”, [Монгол судлалын чуулган, №12(47)] 71 дэх тал

14. Ч.Баттулга, мөн үгүүлэл-ийн 74 дэх тал

Мөн тус өгүүлэлд Ч.Баттулга, монгол хэлний давтсан үг буюу цуурай үгийг “1-рт хоёр үг нь хоёулаа утгатай, 2-рт эхний үг нь утгатай, 3-рт хоёр үг нь хоёулаа утгагүй, нийлж нэг утга илэрхийлдэг” хэмээн ангилах санал дэвшүүлсэн байна.

Монголч эрдэмтэн А.А.Дарбеева “давталт бол хоршоо үг биш, давталт хоршоо үг хоёр нь бүтэц, үгийн сан, хэлзүйн утгаараа ялгаатай гэж үздэг.” гэж бичжээ.

Бид үүний өмнөхөн хэвлүүлсэн монгол хэлний хоршоо үгийн анхны толь бичигтээ¹⁵ давтмал үгийг хоршоо үгээс тусад нь авч үзэн толилсон бөгөөд тэр туршлагадаа тулгуурлан энэхүү бичил санг бүрдүүлэн хэвлүүлж байгаа юм. Бидний ажигласнаар үгийн утгаас нь авч үзсэн ч хоршиц буюу хорших ёс бол хэлбэр бүтцийн хувьд хоёр өөр утгын хувьд нэн ойр буюу эсрэг элементийн хүрээнд буюу А эсвэл В гийн хооронд буюу [A and B] бүтэцтэй баймаар харин давталт буюу давтах ёс бол хэлбэр бүтцийн хувьд хоёр ижил буюу бараг ижил элемент буюу А ба А, эсвэл В ба В-гийн хооронд буюу [A and A or B and B] бүтэцтэй байж болох учраас хорших, давтах хоёр бол шал өмнөө хоёр өөр асуудал байна гэж үзэж байна.

Тийм учраас хоршиц бол давтац биш, давтац бол хоршиц биш юм. Ингээд энэхүү толь бичигт давталт мөн гэж баталж оруулсан хэлний жишээ баримтаас үзвэл давталт бол хоршоо үгээс тэс өөр ялгаатай хэлний бие даасан үзэгдэл мөн гэж тодорхойлох саналтай байна.

Яагаад хоршоо биш гэж үзэхийн хувьд дээр дурдсан эрдэмтдийн санаа онооноос гадна бусад судалгааг сөхөн үзвэл тэртээ 1951 онд Ш.Лувсанвандан, Б.Дэмчигдорж нарын “Монгол хэлний зүй” номын нэгдүгээр дэвтэрт, “...хоёр өөр үндэс бүхий үгсийг хоршиж шинэ үгийг бүтээдэг. Жишээлбэл, халуун хүйтэн, цаг уур, худаг ус гэхэд уул үгсийг дан дангаараа байснаас өөр шинэ үгсийг бүтээсэн гэж үздэг. Ингээж бүтсэн үгийг хоршоо үг гэнэ.” гэсэн нэг тодорхойлолт байдаг бөгөөд энэ бол хоршоо үгийн жинхэнэ мөн чанарыг илэрхийлсэн тодорхойлолт гэж үзэж байна. Гэвч тэр номдоо “бага сага, эрээм мэрээн, дарга марга-ийг давтан дуудсан, цав цагаан, хав хар зэргийг мөхсөн язгуурт в тулгаж, давтан дуудсан, хүн хүн, газар газар гэхчлэн нэг үг давтсан, яван яван, яв явсаар гэхчлэн үйл үгийг давтсан хоршоо үг бүтэж байна.” хэмээн оруулжээ. Иймэрхүү маягаар хольж хутгасан зүйл бол их байна.

Давталт бол үгийн сангийн биш хэлзүйн үзэгдэл гэж үзэж болох бөгөөд учир нь шинэ үг бүтээж байгаа биш шинэ утга үүсгэж байгаа гэдгээрээ онцлог юм. Монгол хэлний давталтаар хэлзүйн өөр өөр утга үүсэж байдаг нь утга зохиолын жишээ баримтаас үзвэл илэрхий байна. Б.Пүрэв-Очир “Хуучин сүмийн дээвэр доор шувуу шувуундаа жиргэн, хошуу хошуугаа нийлүүлэн шувуу шувуундаа дуулна. (Б.Лхагвасүрэн) гэдэг өгүүлбэрт шувуу шувуундаа, хошуу хошуугаа, гэсэн давталт давтагдаж байна. Энэ жишээг ажиглавал хоёр дах үгийн бүтцэд өгөх оршихын болон ерөнхийлөн хамаатуулахын нөхцөл нэмж залгаснаас болоод англи хэлний bird to bird гэсэн шиг утга үүсэх бөгөөд нэг шувуу нөгөө нэг шувуунд гэсэн өөр утга үүсэж байна. Гэтэл шувуу шувууны гэвэл энэ нь every single birds гэсэн шиг утгат үүсгэж байх шиг. Иймэрхүү давталт нь аливаа гадаад хэлэнд орчуулахад илүү анзаарагдаж утга нь ялгарч мэдэгдэж байдаг бөгөөд гадаад хэлний орчуулгыг давтмал үгийн утгыг ялгаруулах бас нэгэн шалгуур болгож болох талтай.

Гэтэл давталтаас ижил үг хэллэг үүсэх тохиолдол бий бөгөөд үүнийг ялгаж салгаж үзэх учиртай. Тухайлбал, дээрх шувуу шувуундаа гэдэг давтсан хэлбэр нь хоёр өөр утгыг үзүүлэх бөгөөд энэ нь гагц өгүүлбэрийн болон найруулгын хам сэдвээс шалтгаалах юм. Жишээ нь, “Шувуу шувуундаа бүр том тас шувуу шүү” гэдэг үгүүлбэр байя гэж үзэхэд энд байгаа шувуу шувуундаа бол утгыг лавшруулсан, ялгасан утга илтгэх бөгөөд шувуу шувууны дундаас, шувуу шувууны дотроос гэсэн шиг утга илэрхийлэх юм.

Профессор Б.Пүрэв-Очир, “монгол хэлэн дэх давталтын онцлог, хэв шинж, утга, үүргийг ажиглахад авианзүйн учир холбогдлоос үгзүйн учир холбогдолтой болж, улмаар үгийн сан-

15. Ж.Бат-Ирээдүй, 2011, “Монгол хэлний хоршоо, давтмал үг хэллэгийн сан”, Уб.,

өгүүлбэрзүйн учир холбогдолтой болох тийм хандлага, тогтолцоо байна.”¹⁶ гэж үзжээ. Бид монгол хэлний давталтыг бүрэн ба бүрэн бус давталт хэмээн ангилах профессор Ц.Өнөрбаяны саналтай бүрэн санаа нийлж байгаа бөгөөд харин бүрэн бус давталтад хамруулсан нэгэн зүйл давталттай санал нийлэхгүй байгааг энд дэлгэрэнгүй тайлбарлана.

Мөн давталтын ерөнхий шинжийг ажиглаж давталтын илэрхийлж байгаа утгын талаар тодорхой тогтолцоо бүхий зарим ажиглалт хийснээ толилуулж байна. Монгол хэлний давтамал үгийн хувьд “давтсан үг нь заавал язгуур юм уу үндэс нэгтэй байх учиртай. Хэлзүйн учир шалтгаанаар төрөл бүрийн дагавар нөхцөл залгаж болох боловч заавал үндсэн үгийг давтсан байх учиртай.

Тийм учраас монгол хэлний “там тум, эл хуль, дэл сул, мурий сарий, бүдэг бадаг, пид пад, хар хур, хам хум, жирэв зурав, ярвиг яршиг, ум хум, гэх мэт эхний үгэнд оролцсон гийгүүлэгч юм уу эгшиг дангаараа юмуу давхраараа өөрчлөгдөж байгааг нь хоршоо үгэнд, харин үндсэн үгийн эхний үсэг дээр нэмэгдэх юм уу тухайн үгийг бүтцийн хувьд өөрчлөхгүйгээр бүтэн болон хагас давтаж байгаа үгсийг давтамал үгэнд багтаах саналтай байна. Тухайлбал, “ов тов, ач тач, ой той, бүүр түүр, мөлгөр гөлгөр, тахир махир, сарий мурий, үүр цүүр, гангар гунгар, бага сага, нал шал, чим чим, чив чив, хон хон, тог тог, бувар бувар, бөн бөн, бөндөг бөндөг, хонь монь, морь зорь, ном зом, идэх мэдэх, харах марах, үймэн сүймэн, илбэ жилбэ,” гэх үгс нь давтамал үг болно гэж үзэж буй юм.

Харин профессор Ц.Өнөрбаян нарын бүрэн бус давталтын 2.2-т хамруулан үзсэн “өнгө, хэлбэр хэмжээ, дүр төрх заасан тэмдэг нэрийн утга эрчимжүүлэх арга”¹⁷ хэмээн нэрлэсэн тэмдэг үгийн эхний үе дээр “в” гийгүүлэгч нэмж “давтах”-ыг бид давталт биш гэж үзэж байна. Энэ бол хэдийгээр тухайн үгийн язгуурыг хадгалж байгаа боловч утгыг эрчимжүүлж, хүчжүүлж, нэмэлт хүч өгч буйгаас өөр юу ч биш юм. Тийм учраас энэхүү бөв бөөрөнхий, нов ногоон, бов бор, був буурал, хүв хүрэн, шив шинэ, хав хар, дув дугуй, хув хуурай, цав цагаан, дув дуугай, цэв цэнхэр гэх мэтээр үүсэж болох тэргүүтнийг бид давталт биш гэж үзлээ.

Ийм учраас энэхүү давтсан үгийн толь бичигт ч иймэрхүү жишээ оруулсангүй. Үүнийг бас проф. Б.Пүрэв-Очир “Монгол хэлэнд цав цагаан, цэв цэнхэр, хөв хөх, ув улаан, нов ногоон, ив ижил, ав адил, зав залуу гм-ээр гол төлөв тэмдэг үгийн язгуурыг эс өөрчлөн давтаж тухайн тэмдэг нэрийн утгыг эрчимжүүлдэг ёс арвин бий. Энд ца, цэ, хө, но, за гм язгуурыг өөрчлөн давтаагүй зөвхөн язгуурын авианы бүрхүүлд –в авиа жийрэглэж, авиан зүйн аргаар давтсан онцлогтой. Ийм хэв маягийн давталт нь мөн л микро давталтын нэгэн хэв маяг бөгөөд хүчлүүлэх утгын холбогдолтой гэж үзэж болох юм.”¹⁸ гэсэн дээрх өгүүлбэрт давтаж, өөрчлөн давтаагүй, давтсан хэмээн бичсэн нь нэг бол давталт гээд байгаа юм шиг, эс бол үгүй юм шиг зөрчилтэй санаатай болсон байна. Монгол судлаач З.В.Шевернина, “Давтагдаж байгаа үйл үг хэлзүйн хэлбэрээрээ ижил ба ижил бус хоёр янз байдаг”¹⁹ гэж үзсэн нь бидний бодоход давталт гэдэг үгийнхээ утгад нэгэнт таарахгүй бөгөөд давталтын гол шинж бол хоёр гишүүн хоёул адил байх ёстой гэдэг ойлголтондоо таарахгүй байна. Эрдэмтэн П.Бямбасан бээр, “Бид нэг үгийг давтан хэрэглэхийг хэлзүйн утга илрүүлэх арга, давтагдаж байгаа нэг үгийг энх тайван, эрдэм мэдлэг, суртал нэвтрүүлэг, ах дүү, халуун хүйтэн гэх мэт хоршсон нийлмэл үгтэй адил зүйл биш, товчхон хэлбэл хоршсон нийлмэл үг биш гэж бодож байна.” хэмээн үзжээ.

Харин тэрбээр, “Монгол хэлэнд нэр үг, үйл үг, тэмдэг нэр, тооны нэр, төлөөний үг, аялга үг зэрэг олон аймгийн үгсийг давтан хэрэглэнэ. Судалгаа шинжилгээний зүйл, хэлний

16. Ч.Баттулга, мөн өгүүлэл, 99 дэх тал

17. Ц.Өнөрбаян, мөн дээрх өгүүлэл, 19 дэх тал

18. Б.Пүрэв-Очир, 1998, “Монгол хэлэн дэх зарим давталтын онцлог, утга, найруулгын үүрэг”, [Монгол хэлний өгүүлбэрзүй, Уб.,] 91 дэх тал

19. Шевернина З.В 1974, “Редупликации деепричастий в монгольском языке [Исследования по восточной филологии. М] 333-338 дах тал.

материалаас үзвэл давталт нь хоёр гишүүнтэй байх бөгөөд тэр хоёр гишүүн нь яг адил нэг хэлбэрээр давтагдах, хоёр гишүүний нь аль нэг нэр, үйлийн ямар нэгэн нөхцөл авч хэлзүйн хувирлаар хувиран давтагдах, нэгний нь эхний авиаг м, з зэрэг авиагаар сольж давтах, давтах үг нь эгшгээр эхэлсэн бол м, з зэрэг гийгүүлэгч нэмж давтах хэдэн янзын хэлбэртэй байна.”²⁰ хэмээн тодорхойлсон байна. Ингээд цааш нь, “Нэр томьёоны ихэнхи хувийг эзэлж байгаа нийлмэл нэрлэлтэд хоёр өөр үг хоршуулан бүтээсэн хоршоо нийлмэл үг олон байгаа боловч нэг үгийг хүн хүн, айл айл гэх мэт ижил буюу малгай залгай, шавар мавар гэх мэт нэгийн нь авианы бүтцийг хувирган давтаж бүтээсэн нэр томьёо нэг ч байхгүйгээр барахгүй мал мал, хүн хүн, айл айл, дээл мээл, мах зах, бодол модол, ааш мааш гэх мэт үгээр нэрлэгдсэн ямар ч юм үзэгдэл үнэн хэрэгтэй хаана ч байхгүй учраас монгол хэлний ямар ч толь бичигт давтан бүтсэн нэр үг, үйл үг ч байдаггүй билээ. Энэ нь үгийн сангийн хоёр өөр нэгж болох хоёр өөр үгийг нийлүүлбэл гуравдагч өөр үг бүтэхээс биш, үгийн сангийн нэг нэгж болох нэг үгийг яаж ч давтахад өөр үг болдоггүйг гэрчилж байна. Энэ бол усан дээр ус нэмбэл арвижихаас биш, тос болдоггүйтэй адил орчлонгийн жам диалектикийн хууль билээ.”²¹ гээд “Монгол хэлэнд үг давтаж үг бүтэх ёс байхгүйн дагуу давтан хоршсон нийлмэл үйл үг монгол хэлэнд байхгүй. Нөхцөл үйлийг хэд хэдэн янзаар давтаж байгаа нь үйл үг бүтээж байгаа бус үйлийн болц байдлыг илрүүлэн байгаа арга хэрэглүүр болж байна.” хэмээн үзжээ.

Ингэж үзвэл давталт нь хэлний зүйн асуудал болж түүний арга хэлбэрээр утгыг үзүүлдэг үзэгдэл болох нь тодорхой байна. Бидний хувьд цуглуулсан хэлний хэрэглэгдэхүүнийг ажиглан үзвэл монгол хэлний давтамал үгийг бүтцийн хувьд дараах мэт байж болох юм хэмээн үзэж байна.

Үүнд: үг + үг (ангас ангас, байн байн, *барь барь, бичиг бичиг, биш биш, дассаар дассаар, дош дош, дуудаад дуудаад, ерөөл ерөөлийн, ёдор ёдор, жигүүртэн жигүүртэн, имрэн имрэн, манан манан манан, майл майлсаар, наадан наадан, очиж очиж, гэх мэт*), холбоо үг + холбоо үг (амаа ангайгаад, амаа ангайгаад; даргиатай болоод, даргиатай болоод, дуниарч тодроод л, дуниарч тодроод л, жаргалан будан, жаргалан будан, жижигхэн түүний, жижигхэн түүний, жижигхэн цагаан, жижигхэн цагаан, цахилан цогин, цахилан цогин гэх мэт), хэллэг + хэллэг (бага л харын, бага л харын, журай гэлдэн журай гэлдэн; зуун намар, зуун намар; манай цэцэрлэг манай цэцэрлэг; нарийн жанхай, нарийн жанхай; намрын шувуу, намрын шувуу; нэг үе нэг үе; нэгэн цагт, нэгэн цагт; нэг л мэдэхэд, нэг л мэдэхэд; шүлэг минь хүлэг минь, шүлэг минь хүлэг минь гэх мэт), өгүүлбэр + өгүүлбэр (амархан ч юм даа, амархан ч юм даа; бөжинхөн чиг туулай би, бөжинхөн чиг туулай би; гутал гэмээ нь гутал юм, гутал гэмээ нь гутал юм; дөрөөн дээрээ дарсан тамгатай, дөрөөн дээрээ дарсан тамга нь; зүгээр сууна, зүгээр сууна; лойж байна, лойж байна; наадаж сууна, наадаж сууна, цас орлоо, цас орлоо; өнгийх л юм өтөг, өнгийх л юм өтөг; гэх мэт) давтах гэж ерөнхийлөн хувааж үзэж болох юм.

Харин үгийн бүтцийн хэмжээнд бүр нарийвчилан авч үзвэл дотроо нэр үг + нэр үг (аяс аяс, бөөр бөөр, бурхан бурхан, горхи горхины, гөөлөө, гөөлөө, гөөлөө, гүрэн гүрэн, гэр гэр, дуу дууны, жил жил, зан зан, зун зуны, зүг зүг, лүг лүг, могой могой, мод мод, морь морио, найр найр, ноёд ноёдын, ном ном, нүгэл нүглийг, гэх мэт), үйл үг + үйл үг (асуумаар асуумаар, багассаар багассаар, байдаг байдаг, байн байн, босон босон, бөртөлзөх бөртөлзөх, бутраах бутраах, бүлхийх бүлхийх, ганганан ганганан, гүйлээ гүйлээ, гээн гээн, дуулж дуулж, дүүлэн дүүлэн, жирэн жирэн, жууман жууман, зажилж зажилж, зайлан зайлан, зөрөн зөрөн, зугтах зугтах, майлсаар майлсаар, мөрөөдөн мөрөөдөн, мяралзан мяралзан, наадан наадан, найган найган, нахилзан нахилзан, ноцон ноцон, гэх мэт), холбоос үг + холбоос үг (агаад агаад, *гээж гээж, гэмээ гэмээ, болоод болоод, гэх мэт*), тооны үг + тооны үг (арав арав, бум буман, түм

20. П.Бямбасан, 1978, “Үг давтахын нэгэн учир”, [Монгол хэлний онол, бүтцийн асуудалд, 2006, Уб.,] 343-344 дэх тал.

21. Мөн өгүүлэл, номын 347 дах тал

түмэн, гучин гучин, далан далан, дөрөв дөрөв, жаран жаран, зуу зуун, мянга мянга, наян наян, гэх мэт.), тэмдэг үг + тэмдэг үг (ариун ариун, аяар аяар, бай бай, балга балга, бор бор, бөн бөн, бөмбөр бөмбөр, бөөн бөөн, бувар бувар, бушуу бушуу, бүгээн бүгээн, гүдгэр гүдгэр, гялс гялс, давхар давхар, дан дан, дугуй дугуй, дүүрэн дүүрэн, дэндүү дэндүү, ёдор ёдор, жижиг жижиг, жин жин, зөөлөн зөөлөн, мөнгөн мөнгөн, муруй муруй, мэлмэс мэлмэс, найгас найгас, намс намс, гэх мэт.) төлөөний үг + төлөөний үг (дараа дараагаар, хэн хэндээ, үүгээр түүгээр, дэргэдэх дэргэдэх, ингэх ингэх, ингэсээр ингэсээр, минийх минийх, тийм тийм, тэгэн тэгэн, тэр тэр, гэх мэт), чимэх үг + чимэх үг (биш биш, бөвөг бөвөг, бөг бөг, вааг вааг, ваар ваар, год год, годос годос, жин жин, ичиг ичиг, нэн нэн, гэх мэт) гэсэн хэлзүйн ижил хэлбэрүүдийг давтсан бүтэцтэй давталт үүсэж байдаг байна.

Монгол хэлний жишээ баримт, найруулгын ур маягыг нягтлан үзвээс давтмал үгийн илэрхийлж байгаа хэлзүйн утгыг доорх мэт ангилж болмоор санагдана. Тухайлбал,

Үйл хөдлөл зөвхөн давтах буюу дахин давтан болохыг заах утга илэрхийлэх: ангас ангас, тонгос тонгос, нуг нуг, атис атис гэх мэт.

Үйлийг эрчимжүүлэх утга илэрхийлэх: өрдөн өрдөн, чагнан чагнан, мяралзан мяралзан, дүүрэнхэн дүүрэнхэн, гэх мэт.

Хүн ба юм, үзэгдлийн олны буюу төрлийн олон тооны утга илэрхийлэх: айл айл, хүн хүн, мал мал, гэх мэт. Үүнийг П.Бямбасан, “Нэр үгийг ижил ба ижил бус хэлбэрээр давтаж, давтагдан байгаа нэр үгээр нэрлэгдсэн зүйл ганц бус болохыг үзүүлдэг байна.”, проф. Б.Пүрэв-Очир “... үгийн хэлбэр давтсан, үгзүйн үндэстэй, хэлзүйн арга болдог давталт” хэмээн нэрлэжээ.

Үгүйсгэх хэлц утга илэрхийлэх: явж явж, очиж очиж, байж байж, тэгж тэгж, гэх мэт.

Ялгах буюу утга илэрхийлэх: шувуу шувуундаа, хүн хүндээ, нохой нохойдоо гэх мэт.

Дахин давтан болох дүр байдлын утга илэрхийлэх: бувар бувар, бөг бөг, тас тас, гэх мэт.

Давуу зэрэг илэрхийлэх: сайхнаас сайхан, ариухнаас ариухан, эмзэгээс эмзэг, гэх мэт.

Дуу чимээ илэрхийлэх: тас тас, шал шал, шол шол, шүг шүг, дүнгэр дүнгэр, хон хон, хав хав, хогир хогир, гэх мэт.

Цаг хугацааны утга буюу үйл хөдлөл зэрэг нь харьцангуй удаан хугацаанд үргэлжлэн болсон утга илэрхийлэх: явж явж, алхаж алхаж, гүйж гүйж,

Монгол хэлний давтмал үгийн бас нэг онцлог бол ижил хэлбэртэй, өөр утгатай байж болдог бөгөөд бичвэрийн хам сэдвээс хамаарч утгыг ойлгох шаардлагатай болдог байна. Өөрөөр хэлбэл давтмал үгийн ижил үг гэж бий гэсэн үг. Тухайлбал, явж явж гэдэг давтмал үгийн утгыг авч үзвэл “Балбар хонин дотроо явж явж нэг тарган халзан ирэг барьж аваад хүчийг нь үзсэнээ тавьчихав.” (С.Дашдооров) гэсэн эхний өгүүлбэрт хонин дотроо их л удаан явсан гэсэн цагийн утга илэрхийлж байгаа бол “Агваан явж явж харин овоо юм мэддэг нэгэнтэй ярьчихсан биш биз.” (С.Пүрэв, “Сүүдэр догширох цаг”) гэсэн дараагийн өгүүлбэрт адаг сүүлд нь, эцсийн дүнд гэсэн шал өөр бүр үгүйсгэх утга илэрхийлж байгааг ажиглаж болно.

Давталтын тухай ярихад түүний найруулгын онцлог бусад хэв маяг, хэлбэр шинжүүдийг заавал авч үзмээр санагдана. Монгол яруу найраг, уран зохиолын төрөл бүрийн хэлбэрт хэлзүй, найруулга зүйн үүрэг учир шалтгаанаар хэлний төрөл бүрийн давталт үүсэн бий болсоор байна. Энэхүү найруулгын давталтын ур маягууд бол сэтгэлгээний царааг илэрхийлэх, уран зохиолын боломжийг харуулах бас нэгэн сонин баримт яах аргагүй мөн гэж бодогдоно. Энэхүү найруулгын үүргээр үүсэн бий болж байгаа давталт бол хэлзүйн давталтаас бүтэц, үүргээрээ нэлээд өөр бөгөөд гагцхүү зохиолыг уран яруу болгох, хүмүүний ой тойнд ойлгуулах, утга яруу цогцолыг олох, сондгойруулахгүй байх зэрэг олон зүйлд учир холбогдолтой давталтын хэв маяг болж байна.

Монгол хэлний утга зохиолын найруулга тэр дундаа яруу найрагт мөр алгассан давталт арвин буй. Үүнийг Ц.Сүхбаатар “жаазалсан давталт”²², Б.Пүрэв-Очир “мөр өргөсөн аяс хэв маягийн

22. Ц.Сүхбаатар, 1988 “Орчин цагийн монгол хэлний найруулга зүй”, Уб., 146 дах тал

найруулга зүйн учир холбогдолтой давталт”²³ гээд өгүүлбэрийн бүтэц хэв маяг, өгүүлэх зорилго, утгын талаас ажиглаж тайлбарласан зүйл байна. Бидний утга зохиолын баримтаас олсон жишээ хэмээвээс, “Сүүмэлзэнхэн харагдах нь сүмтэй будрын чулуу, сүүмэлзэнхэн харагдах нь миний нэг алдрай юу.” (Ар хөвчийн унага МАУДуу), “Дүн шөнөөр гэв гэнэт хуучин бишгүүрийн дуу хангинаж цочсон шувууд чиг зүггүй шидсэн чулуу шиг бараа тасарлаа, дүн шөнөөр.” (Б.Ичинхорлоо), “Мартсан би, чамайг мартсан магад үнэний анхны харц.” (Б.Ичинхорлоо), “Өвсний шуугианд шивнэхийг сонсоод нэг л мэдэхэд сэтгэл мэлмэрнэм, нэг л мэдэхэд үс онгоном.” (Б.Ичинхорлоо), “Би чамдаа очно, нулимс ивлэх талын хөх тэнгэ болж очно, нуугдаж үүлэн цаанаа туньсан наран болж мандана, үнэнийг худалд багтаасан сураг болж алдарна, чамдаа би очно.” (Б.Ичинхорлоо, “Аяз”)

Ер нь монгол хэлний утга зохиолын төрөл бүрийг баримтыг сайн ажиглавал монгол хэлэнд хэлзүйн хэлбэрийн давталт, уран зохиолын буюу найруулгын давталт гэж хоёр зүйл давталт байх шиг. Хэлбэрийн давталт нь гадна үндсэн хэлбэрээрээ адил бөгөөд харин утгын давталт нь үндсэн хэлбэрээрээ адилгүй өөр өөр байж болох ч гагцхүү утгын хувьд энэ тэнцүү буюу давтагдаж байх бололцоотой гэж үзэж байна.

Энэ тухай эрдэмтэн Э.Пүрэвжав, “Өгүүлэгч этгээд хэлж байгаа зарим үгийнхээ утга санааг лавшруулах, сонсогч, уншигчийн анхаарлыг татах, өгүүлж байгаа зүйлдээ хандлах хандлага, сэтгэлийн хөдөлгөөн зэргийг илрүүлэх үүрэгтэй давталт байхаас гадна, найруулгын өнгө аястай арга барилд хамаарах давталт ч байдаг.”²⁴ хэмээн тэмдэглэжээ.

Монголын уран зохиолын найруулгуудыг нягтлан анзаарвал монгол хэл сэтгэлгээний онцлогийг илэрхийлсэн төрөл бүрийн давталт байгаа нь ажиглагдаж байна. Тухайлбал, үг алгасан давтах давталт гэж нэрлэж болмоор нэгэн зүйл давталт байна. Жишээ нь: “Саальчин хонгор бүсгүй минь саагаарай, малаа саагаарай, ... Саальчин хонгор бүсгүй минь самраарай, сүүгээ самраарай, саальчин хонгор бүсгүй минь савлаарай сүүгээ савлаарай.” (Ц.Цэдэнжав, “Сүүний тухай дуу”)

Мөн ахиулал маягийн давталт гэж нэрлэж болмоор бас нэг сонин давталт байгаа бөгөөд энэ нь шүлэг яруу найргийн мөрөөс мөрт, шадаас шадад ахиулах хүч оруулах маягаар давтдаг давталт байна. Жишээ нь: “Шүлэг минь хүлэг минь чи бид хоёр шүүдэр мэлтрэн цэцэг уйлтал дуулах ёстой, шүлэг минь хүлэг минь сар мэлмэрэн хээр хонотол дуулах ёстой.” (Б.Явуухулан, “Шүлэг минь хүлэг минь”), “Униар татсан хөндийд чинь унаган бие минь өсөн жаргав аа, унаган бие минь жаргасны учраа ухаан хүчээ тандаа зориулна.”, “Рашаан болор мөрөнд чинь алдхан бие минь торнин жаргав аа, алдхан бие минь жаргасны учраа амь насаа тандаа зориулна.” (Ж.Шагдар, “Эх орон танаа”), гэх буюу “Уулсын эгшиг татах цуурианаас унаган насны дуугаа сонслоо, унаган насны дуугаа сонсохлоор ухаан санаа уужранхан байна, урсгал түргэн голын боргионоос уяхан зүрхний цохилтоо чагналаа, уяхан зүрхний цохилтоо чагнахлаар урам сэргээд жавхаажин байна.” (Д.Цэдэв, “Буянт нутаг”);

Голдуу шүлэг яруу найргийн нэг мөр, нэг өгүүлбэрийн эхлэл болон дунд, мөн төгсгөлд үгийг ахин ахин давтах давталт байна. Жишээлбэл “Тэмээ – таван хошуу малын минь нэг, тэмээ – таван амьд эрдэнийн минь нэг, тэмээ – таван тивийн улсаас манайд олон нь бий, тэмээ - тал, хангай, говь гурван нутагт минь дүүрэн бий.” (П.Бадарч, “Тэмээ”), “Голын доторхи хуурайг хэн мэдэрнэ, галын доторхи жаварт хэн жихүүцнэ, амттаны доторхи гашуунд хэн ярвайна, аниргүйн доторхи хөгжмийг хэн сонсоно.” (З.Түмэнжаргал), “Чимээ анигүй шөнө, чимээ аниргүй газарт, чимээ аниргүй сарыг угтаж, чимээ аниргүй салцгаав.” (До.Цэнджав, “Чимээ аниргүй шөнө”) гэх мөрүүдэд тэмээ, таван, нэг, доторхи, хэн, чимээ аниргүй гэх үгсийг мөр бүхний эхэн, дунд, адагт давтаж тухайн үйлийн болц байдлыг тодруулах зорилгоор хэрэглэжээ.

23. Б.Пүрэв-Очир, 1998, “Монгол хэлэн дэх зарим давталтын онцлог, тэдгээрийн бүтэц, хэвшинж, утга, үүрэг”, [Монгол хэлний өгүүлбэрзүй] Уб., 104-108 дах тал

24. Э.Пүрэвжав, “Пагмын Бямбасан”, 2004, [Монгол хэл бичгийн судлал, Уб.,] 15 дах тал

Үүнийг утга зохиол судлаачид бол дунд холболт (middle rhyme) гэж үздэг юм байна. Тухайлбал, д-р Г.Галбаяр, "... зүйр цэцэн үгнээс харахад шадуудын толгой сүүлийг нарийн чанд холбосноос гадна дунд холбоц тэднээс дутахааргүй зарим талаар бүр гүн холбогдсон байна. Энэ жишээнд ихэвчлэн ижил үгээр (давталт ЖБ) дунд холбоцыг хийсэн онцлог харагдаж байна. ... нэг үгийг давтаж юм уу хоршоо холбоо үгээр дунд холбоц хийхээс гадна ойролцоо, эсрэг утгатай үгээр дунд холбоц хийх нь түгээмэл үзэгдэл байна."²⁵ гэжээ. Гэхдээ дээрх дундын холбоц гагц яруу найрагт биш мөн үргэлжилсэн үгийн зохиолд байж байдаг. Жишээ нь: "Учир нь Сарнай ч ялгаагүй, Болор ч ялгаагүй гэртээ харьсан хойноо бие биеэ санана." (Д.Гармаа, "Үнсэлт")

Зөвхөн өгүүлбэрийн төгсгөлд давтах ёс гэж бас байна. Жишээлбэл, "Монголын үзэсгэлэнт саран гуа намайг төрүүлсэн ижий, яруу сайхан эгшгээрээ бөн бөн бүүвэйлсэн ижий, зөөлөн цагаан гараараа хөдөлгөн өсгөсөн ижий, зүйтэй уран үгсээрээ сурган хүмүүжүүлсэн ижий." (Д.Нацагдорж, "Миний ижий"), "Эх бүхний цээжнээс эхэлдэг элбэг урсгалтай сүүн мөрөн ижий мөрөн, үрээ л дагаж урсан үйлийн үртэй цагаан мөрөн ижий мөрөн, ижий ижий адилхан ижий мөрөн, миний л ижий адилхан ижий мөрөн." (Б.Лхагвасүрэн), "Эцэг өвгөдийн сүнс биднээс асууж байна, эрхт төрийн сүлдэн биднээс асууж байна." (Ж.Мөнхбат, "Бурхан хүсэл"), "Цахирмаа жижиг цэцэг царс мод том цэцэг, далимандарваа жижиг цэцэг, далдуу мод том цэцэг." (З.Түмэнжаргал), "Цэцэгний тухай", "Танцаардан суухад цэцэг ч хүйтэн болоод уйтай, ганц нэгээр шившрэх бороо ч хүйтэн болоод уйтай, тэнгэрийн доорхи нангиад тосгон ч хүйтэн болоод уйтай, тэвэрье гэвч чи холын хол, сэтгэл хүйтэн болоод уйтай." (До.Цэнджав, "Хүйтэн болоод уйтай"), "Тайван бор нүд чинь талимаарахаараа хөөрхөн, гэрэл татсан гээг чинь намирахаараа хөөрхөн, хацрын чинь хонхорхой мишээхээрээ хөөрхөн, зөөлөн ягаан уруул тань жимийхээрээ хөөрхөн." (Ц.Цолмон, "Дандаа"), "Соёрхож чамд бурхан мутраа тэнийлгэсэнд хотлоор гайхах хагас, бишрэх хагас, цогт зүрх юүгээн чи нүглийн хальс болгосонд тэд харин харамсах хагас, жигших хагас, сормосноосоо үе үе бороо дуслуулан явдгийг чинь сонсоод би бээр өрөвдөх хагас, шаналах хагас." (З.Түмэнжаргал), "Тас зөрөхдөө ч би өөрийнхөөрөө, тачаах үзэн ядахдаа ч би өөрийнхөөрөө, тарчилж зовохдоо ч би өөрийнхөөрөө, танхайрч туйлахдаа ч би өөрийнхөөрөө." (Б.Лхагвасүрэн, "Өөрийнхөөрөө"), "Бөөцийлөх бүр цаашаа, бөмбөрөх бүр цаашаа, аргадах бүр цаашаа, алганд өнгөрүүлэх бүр цаашаа." (До.Цэнджав, "Цаашаа"), "Ижийтэйгээ үзсэн тэр жилийн наадам, цэцэг нар хоёртоо бахардсан наадам, ижийтэй үзсэн тэр наадам, чихэр инээд хоёртоо бялуурсан наадам." (Б.Лхагвасүрэн) гэх мэтээр монголын орчин үеийн уран зохиолын найруулгад өргөн дэлгэр хэрэглэж байгаа нь дээрх жишээнүүдээс тодорхой байна.

Эдгээрийг шүлэг яруу найраг, найраглал зэрэгт байдаг толгой, сүүл холбон давтах хамгийн түгээмэл ур хийц гэж үздэг бөгөөд монгол аман зохиолын болон монголын орчин үеийн утга зохиолын баримтаас үзвэл иймэрхүү жишээ хэдэн зуугаар нь олж болно. Өөрөөр хэлбэл аман зохиолоос уламжлалтай ур хийц орчин үеийн утга зохиолд мөн уламжлагдах, үргэлжлэх, шингэх, давтагдах шинжтэй байна гэж үзэж болно.

Монгол хэлний давталтын онцлог юу вэ? Монгол хэлэнд үг давтахдаа ихэнхидээ хосоор буюу хоёроор давтдаг боловч цаашлаад гурав, дөрөв, тав хүртэл "үсэрч" дараалан давтах тохиолдол байгааг проф. Б.Пүрэв-Очир мөн ажигласан байна. Жишээ нь, "Атиран мяралзах Туулын боргионд ангир саран бутарч урсана, амраг минь, амраг минь, амраг минь гэсээр явтал аархаж явсан насны нар бууралтаж урсана." (Б.Лхагвасүрэн, "Насны урсгал"), "Юу ч биш, юу ч биш, юу ч бишийн дотор юм юм бий." (До.Цэнджав), "Найрын дууны цуурай хоносон талын намар оройн нуур газрын хөх пянз эргэлдэнэ, намар, намар, намар" (Б.Лхагвасүрэн, "Намрын нуурын сонат"), гэхэд гурав гурваар, "Далай далай гэвч далай далайдаа цутгадаггүй юм аа, дарс дарс гэвч, дарс дарсныхаа амтанд уусдаггүй юм аа." (До.Цэнджав, "Миний бодол") гэхэд дөрөв

25. Г.Галбаяр, 2012, "Монгол шүлгийн дунд холбоцын зарим онцлог", [Утга соёл судлал], Уб., 252-253 дах тал

дөрвөөр угсарсан бол, “Найгаад найгаад найгаад найгаад найгаад ганхахуйд насны жаалхан хонгор хүүгээ наадам болгонд санаад байна хө” гэхэд тав угсарч давтсан байх жишээтэй.

Монгол хэлний давталт өөр нэг сонин зүйл бол нэг өгүүлбэрт хоёроос дээш, хоорондоо ялгаатай өөр өөр хэдэн ч давталт орж болдог нэг боломж байдаг байна. Жишээлбэл, “Яндан хогир хогир хөдлөн, өрх сэв сэв хийн гэрийн гадаа элдэв юм савс савс хөдөлж эхлэв бололтой. Асар удсангүй яндан бүр чахар чахар савчиж, өрх ургаш хойш савж хаяагаар салхи хүүдийлэж хуугиж эхлэв.” (Б.Бааст, “Ногтруу”), “Нүүдэл нүүдэл үүлэнд нь саран тормолзож эрхэлнэ, нүгэл нүглийг мартан, нүд нүдэндээ эрхэлнэ.” (Б.Лхагвасүрэн, “Эрхлэхийн заяатай хорвоо”)

Өгүүлбэр нь тэр чигээрээ давталтаар бүтэх ч боломж монгол хэл найруулгад байна. Тухайлбал үүнийг хүүхдийн уран зохиолын төрөл бүрийн хэлбэр найруулгад их ашигласан байдаг. Жишээ нь: “Туулай туулай дэгдлээ дэгдлээ, тулаад тулаад ирлээ ирлээ. Бутанд бутанд бултгас бултгас, буцаад буцаад дэгдгэс дэгдгэс, араас нь араас нь хөөлөө хөөлөө, амьсгаадан амьсгаадан, гүйлээ гүйлээ, хаашаа хаашаа, жирийв ээ жирийв ээ, хаагуур хаагуур нуугдав аа нуугдав аа.” 3.Түмэнжаргал, “Туулай бид хоёр”

Монголын уран зохиолын бүх төрөл түүний дундаас хүүхдийн уран зохиолын найруулгад давтмал үгийг маш их хэмжээгээр хэрэглэдэг нь ажиглагдаж байна. Тухайлбал энд бид хүүхдийн уран зохиолын хамгийн түгээмэл сэдэв болох туулайн тухайн шүлгүүдэд түүний хөдөлгөөн, үйл, дүр төрх, байдлыг илэрхийлэх давтмал үгийн хэрэглээг төлөөлөл болгон цухас ажиглаж үзвэл энд дэлбэгэс дэлбэгэс, дэлдгэс дэлдгэс, дэгдгэс дэгдгэс, бүлтгэс бүлтгэс, бултгас бултгас, тонгос тонгос, бултан бултан, дэгдэн дэгдэн, бөг бөг, бөөн бөөн, бөн бөн, тайган тайган, бөмбөн бөмбөн, дэгдэн дэгдэн, сэртэн сэртэн, годос годос, дээр дээр, шөмбөс шөмбөс, бүлтэс бүлтэс, жирийх жирийх, гэх мэт давтмал үг хэллэгийг маш олон зохиолч өргөн ашигласан байх жишээтэй. Иймэрхүү давтмал үгийн сан энэ толь бичигт нэлээд хэсгийг эзэлж буйг энэ дашрамд дурдалтай.

Монгол оньсогын уран сайхан найруулгын хэв маягт давталтын үүрэг ба онцлог. Энэхүү номд орсон давтмал үг хэллэгийн нэлээд хэсэг нь оньсогын хэл найруулгад орсон давтмал үгийн сангаас бүрдэж байгаа юм. Тийм учраас бид монгол ардын оньсогын хэл найруулгад давтмал үгийн гүйцэтгэх үүрэг, онцлогийн талаар зарим ажиглалтаа энд дурдаж оруулах нь зүйтэй гэж үзсэн юм.

Монголын ард түмэн оюуны ухааны оньст тайлал болсон олон түмэн оньсогыг зохион, түүнийгээ үе дамжуулан хэлэлцэж, утга учрыг нь тайлж, тайлбарлаж ирсэн түүхтэй бөгөөд түүнийг судлаачид хэл, сэтгэлгээ, бүтэц, утга, найруулга зэрэг тал бүрээс нь нягтлан судалсаар байна.

Профессор Д.Галбаатар, “Уран зохиол: онол, түүх, шүүмжлэл” нэвтэрхий толь бичигтээ, “Оньсого монголчуудын уран сайхны сэтгэлгээний абстракт чиглэлийн эртний төрөл юм. Оньсого хийсвэрлэн сэтгэх үйл ажиллагааны дээд түвшинд бодот ахуйг дуурайлгүй харин ч эвдэх, ондоошуулах аргаар оюуны хийсвэр ертөнц рүү хөтөлж, бодот ертөнцийн юмс үзэгдлийг өөрсдийн ахуй амьдралтай холбон хийсвэрлэх тусгай тайлал шаардаж, түүнийгээ дахин хийсвэрлэл болгон хувиргадаг өвөрмөц туурвил зүй юм.”²⁶ гэж оньсогын сэтгэлгээний онцлогийг тодорхойлсон бол “Оньсого бол ард түмний хурц ухаан, цэцэн оюун билгийн хүчээр юмыг урнаар тоочих, дүрслэх, илэрхийлэх, хийсвэрлэн сэтгэхийн гайхамшигтай үлгэр мөний учир уран сайхны олон талын арга хэрэглүүрийг ашиглаж зохиогдсон байдаг. Оньсогот юмс үзэгдлийн мөн чанарыг шууд илээр бус, утга далдалсан дүр дүрслэлээр гаргаж, заавал тайлал шаарддагаараа аман зохиолын бусад төрөл зүйлээс онцлог ялгаатай. Иймд оньсого нь юмыг тэр чигээр нь шууд бус ерөнхийд нь “хийсвэрлэн тусгаж, дүрслэлд хувирган шилжүүлж бүтээдэг байна.”²⁷ гэж аман зохиолын бусад төрлөөс ялгарах онцлогийг дурдсан байна.

26. Д.Галбаатар, 2012, “Уран зохиол, онол, түүх, шүүмжлэл нэвтэрхий толь”, Уб., 264 дэх тал;

27. Д.Галбаатар, 2001, “Монголын уран зохиолын онол түүхийн зангилаа асуудлууд”, Уб., 110 дах тал

Монгол оньсого дагнан судласан эрдэмтэн Г.Ловор, “Агуулгын хувьд байгаль, нийгмийн юм үзэгдлийн дотроос ... юм үзэгдлийн байдал төрх, байр орон, шинж чанар, үүрэг зориулалт гэх зэргийн адил төстэй талд түшиглэн нэгнийх нь нэрийг нууцлан, нөгөөгөөр нь төлөөлөмж болгон хошин ёгтоор шүлэглэж, хүний оюун билгийг шалгах, хариулт шаардсан аман зохиолын дүр дүрслэлт бичил төрөл зүйл гэж хэлж болно. Оньсого бол ямар нэг юм хийгээд үзэгдлийг хүний ой тойнд шингэм айзам хэмнэл бүхий уран ёгт цөөн үг бүхий шүлгийн хэллэгээр дүрсэлдэг учраас хүмүүст яруу найраг, хэл, гоо зүйн ойлголт өгөх бас нэг үүрэгтэй аман бүтээл юм.”²⁸ гэж тодорхойлжээ.

Монгол оньсогоын бүтэц, утга, хэлний онцлогыг олон эрдэмтэн мөн судалж тэмдэглэж иржээ. Оньсогоын тэрхүү хүний ой тойнд шингэм айзам хэмнэл бүхий уран яруу байгаагийн утга учир гагцхүү хэл найруулгад нь орших бөгөөд харин оньсогойн хэлний асуудлыг тусгайлан судлаагүй бөгөөд харин зарим эрдэмтэд уран сайхны асуудал хөндөхдөө дайвар маягтай дурдсан зүйлүүд бол бий. Тухайлбал эрдэмтэн Г.Ловор монгол оньсогоны уран сайхны онцлог, утга, учир зүйг судлан бичсэн нэгэн сэдэвт зохиолдоо оньсогоын дүр дүрслэл, агуулга, хэлбэр, уран сайхны онцлог, бэлгэдэл тэргүүтнийг судалснаас гадна утга хэлний асуудлыг хөндөж гүнзгийрүүлэн судалж дүгнэхдээ бидний энд авч үзэн буй давталтын тухай ч ажиглан үзжээ. Тэрбээр, “Уг юмын хэсгийн бүтэц өнгө зүс, шинж тэмдгээр ижилдүү бол уг зүйлийг хүч нэмэгдүүлэх маягтай утга тодгүй үгээр давтан тухайлбал, зүү зүү шаргал, зүс нэг шаргал, бай бай шаргал, бас нэг шаргал (хамхуул), бай бай цагаан, байдаггүй шаргал, зүй зүй цагаан зүйдэлгүй цагаан (цаас) гэхчилэн нэгэн жигдийн юм гэсэн санааг гаргах жишээтэй.”²⁹ хэмээн дурджээ.

Монгол оньсогоын хэлний хэрэглүүрийг нарийн сайн ажиглавал авиа дууриах болон дүрслэх үгээр бүтсэн давтамал үг нь түүнийг бүтээх гол түүхий эд болдог байна. Тийм учраас энэ номд давтамал үг хэллэгийн жишээ болсон маш олон оньсого багтаж орсон бөгөөд тэдгээрийн утга чанарыг ажиглавал ихэнхи нь аливаа хүн амьтан болоод юмын үйл хөдөлгөөнийг илэрхийлсэн (бөмбөө бөмбөө, бөн бөн, бувар бувар, бугдас бугдас, бултан бултан, бушуу бушуу, гагар гагар, гилжин гилжин, годор годор, годос годос, гозго гозго, гуйван гуйван, гулжин гулжин, гулс гулс, гунхан гунхан, гүдэн гүдэн, гэлэр гэлэр, дагар дагар, дэг дэг, ёдор ёдор, живэр живэр, жийвэн жийвэн, жийг жийг, жирэн жирэн, жовон жовон, зэвэн зэвэн, идээд идээд, лав лав, лагар лагар, лэг лэг, мидар мидар, моожинхон моожинхон, мэгэр мэгэр, мятар мятар, найга найга, нам нам, нислээ нислээ, ноог ноог, гэх мэт), дуу чимээг илэрхийлсэн (бүм бүм, бүүр бүүр, вааг вааг, ваар ваар, гангар гангар, гоог гоог, гос гос, гохин гохин, гөд гөд, хүд хүд, гуа гуа, гуваа гуваа, гуд гуд, гун гун, гүд гүд, дон дон, дэр дэр, ёо ёо, жав жав, жангар жангар, жин жин, жингэр жингэр, ин ин, маа маа, майг майг, миаг миаг, нир нир, гэх мэт), хэмжээ дамжааг илэрхийлсэн (бууран бууран, гур гур, гургаа гургаа, давхар давхар, лог лог, луг луг, гэх мэт), тоо хэмжээг заасан (гучин гучин, далан далан, дош дош, мянга мянга, түм түм, наян наян, гэх мэт), дүр байдлыг илтгэсэн (бөртөн бөртөн, бэдэр бэдэр, гүдгэр гүдгэр, занги занги, зэрэг зэрэг, гэх мэт), өнгө зүсийг тодруулсан (буур буур, гялав гялав, гялан гялан, жарав жарав, жирс жирс гэх мэт), хэлбэр дүрсийг илэрхийлсэн (бүдэр бүдэр, гэх мэт), нэр нэршил болж тодотгосон (будаа будаа, бурхан бурхан, дүүдий дүүдий, дэлүү дэлүү, мич мич, могой могой, муруй муруй, найр найр, гэх мэт) зэрэг олон зүйл хэлбэрийг ашиглан оньсогогч уран сайхны хувьд уран яруу болгохоос гадна сэтгэлгээний хувьд тогтооход хялбар, тухайн зүйлийг илүү амар хурдан таньж мэдэх боломж олгодог гэж үзэж болохоор байна. Энэ нь аливаа давталт бол ой тогтоолтод нөлөөлж байдагтай холбоотой юм.

Учир нь ийнхүү давтаж хэлсэн зүйл бол хүний ялангуяа хүүхдийн оюун ухаанд амархан тогтох бөгөөд тухайн зүйлийн дүр дүрслэлийг тогтоох, хялбар хурдан таньж мэдэж ойлгоход чухал үүрэг гүйцэтгэдэг байна.

28. Г.Ловор, 2005, “Монгол оньсогоын уран сайхны онцлог, утга, учир зүй”, Уб., 23 дах тал

29. Г.Ловор, 2005, “Монгол оньсогоын уран сайхны онцлог, утга, учир зүй”, Уб., 119 дэх тал

Жишээлбэл монгол оньсогот оролцсон үгийн бүрэлдэхүүнийг харвал хүмүүсийн сайн мэдэх, өдөр тутмын амьдралд тохиолддог алд алд, алцага алцага, ангас ангас, баахан баахан, бар бар, биш биш, бөвөг бөвөг, бөг бөг, бур бур, год год, гүдэн гүдэн, дэгдэн дэгдэн, ёрдого ёрдого, жарав жарав, жир жир, зөв зөв, нам нам, нэмэн нэмэн, орилон орилон, өөвөн өөвөн, пур пур, гэх мэт давтмал үг их байхаас гадна өдөр тутам хэрэглэгддэггүй, толь бичигт байдаггүй, бараг зөвхөн оньсогын хэл найруулгат л байдаг болов уу гэмээр агдар агдар, байл байл, бахаг бахаг, бөөг бөөг, бунтан бунтан, бээжир бээжир, гагар гагар, ганж ганж, горгой горгой, гөмбөр гөмбөр, гэлэр гэлэр, гээнэ гээнэ, даадар даадар, дөөдэй дөөдэй, дүүдий дүүдий, жаргай жаргай, жийл жийл, жөвөн жөвөн, зэвэн зэвэн, иглэр иглэр, лар лар, маахар маахар, мидар мидар, мэгэр мэгэр, мээг мээг, мяаг мяаг, наг наг, ноог ноог, нягар нягар, олон давтмал үг хэллэг байх бөгөөд эдгээрийн ихэнхи нь тайлбар толь бичигт байдаггүй учраас утгыг тайлж мэдэхэд зарим бэрхшээл гардаг байна. Үүнийг чухам монгол хүний сэтгэлгээгээр тухайн амьтан юмын хөдөлгөөний байдал, өгүүлбэр, үг хэллэгийн өнгө аясаас нь ажиглан түүнтэй уялдуулан утгыг тайлж ойлгох бөгөөд харин түүнийг тэр бүр тайлбарласан жишээ баримт бид олж чадсангүй.

Ийнхүү монгол оньсогын хэл найруулгын гарцаагүй нэгэн сонин хэв маяг нь давтмал үг хэллэг мөн болох нь бидний цуглуулсан жишээ баримтаас тодорхой бөгөөд дээрх үг хэллэгүүдээс ажиглавал аливаа амьтан хүн юмын дуу авиаг илэрхийлсэн үг хэллэг их байгаа нь дуу авиагаар аливаа зүйлийг дүрслэн үзүүлэх ур маягыг оньсогот ихээхэн ашигладаг болох нь харагдаж байна. Үүнийг профессор Б.Пүрэв-Очир мөн ажиглаж, "... ихэвчлэн дуу чимээний үг ба дүрслэх үгийн язгуурыг эс өөрчлөн давтан хэрэглэсэн нь элбэг байдаг. Ерөөс дуу чимээний үг, дүр байдал заах дүрслэх үгс нь язгуураараа өөрөө давтагдаж байж, тэрхүү дуу чимээний болон дүрслэх утгаа илүү тодорхой үзүүлж байдаг зүй тогтолтой шиг байна."³⁰ хэмээн бичжээ.

Монгол ардын аман зохиолын бусад хэлбэр түүний дотор шүлэглэсэн хэлбэрүүдийн найруулгын өнгө аяс, хэв маягийг ажиглавал оньсогоос бусдад нь тэр болгон давтмал үг хэллэг бараг хэрэглэдэггүй бөгөөд хэвшмэл хэллэгт хаа нэгтээ (Хумсалсаар хумсалсаар хулгайч, хуурсаар хуурсаар хулгайч, гэх мэт) тохиолдохоос биш бараг олоход бэрхтэй байдаг. Тийм учраас давтмал үг хэллэг бол монгол оньсого бүтээх хэл зүй, үгийн сан утга зүйн нэгэн зүйл өвөрмөц хэв маяг гарцаагүй мөн гэж тодорхойлж болох юм.

Дүгнэхэд монгол хэлний давтмал үг бол бусад гадаад хэлний нэгэн адил бүрэн ба бүрэн бус гэсэн хэлбэртэй, голлон хэлний зүйн утга илэрхийлэх үүрэг гүйцэтгэх, уран зохиолын төрөл бүрийн найруулга тэр дундаа аман зохиол, оньсого, хүүхдийн зохиолын найруулгад өргөн дэлгэр хэрэглэгддэг хоршоо үгээс огт ялгаатай, үгээс өгүүлбэр хүртэл төвшинд байж болдог хэлний бие даасан үзэгдэл мөн болох нь тодорхой байна.

30. Б.Пүрэв-Очир, 1998, "Монгол хэлэн дэх зарим давталтын онцлог, тэдгээрийн бүтэц, хэвшинж, утга, үүрэг", [Монгол хэлний өгүүлбэрзүй Уб.,] 92 дах тал

**ГАДААДЫН ХҮНД МОНГОЛ ХЭЛ ЗААХ ЯВЦАД МОНГОЛЧУУДЫН ЭЦЭГ ЭХЭЭ
ХҮНДЭТГЭДЭГ ЁСНООС ТАНИУЛАХ НЬ****

Д.Отгонцэцэг*

Өгүүлэлд монгол хэлийг гадаад хүнд төрөлжсөн эх дээр тулгуурлан заахын нэгэн жишээгээр монголчуудын эцэг эхээ хүндэтгэдэг ёс болон түүнтэй холбогдолтой зүйр цэцэн үг, сургааль үгийн талаар өгүүлэх болно. Хэлний их нэгж болох Эх нь тодорхой мэдлэг мэдээллийг агуулдаг тул Эх сэдэвт тулгуурлан заах нь нэгд, монгол хэлийг хэлний бага нэгж /бүтээвэр, үг, өгүүлбэр-д хуваан салангид хэсэгчлэн үзэхгүй, нэгтгэн төвлөрүүлж үзэх сайн талтай, хоёрт, төрөлжсөн эхээр дамжуулж суралцагчдад шинэ мэдлэг мэдээллийг олгодгоороо давуутай ба сурч буй хэлээрээ ярилцагч ард түмний ёс заншил, соёлоос суралцах боломжтой юм.

Иймд бид гадаад хүнд монгол хэлийг дунд, гүнзгийрүүлсэн аль ч төвшинд заахдаа тодорхой нэг сэдвийг сонгон авч, түүгээр дамжуулж монголын соёл түүх, зан заншлаас мэдүүлэхийн хамт тухайн сэдвийг уншиж ойлгуулах явцад төрөл бүрийн дасгал ажиллуулж мэдлэг чадварыг нь улам бататгах зорилго тавьж байна. Унших, бичих, ярих чадварт сургах эх сэдэвт орсон шинэ үг хэллэгийн утгыг тайлбарлах, зүйр цэцэн үг, сургаал үгийг цээжлүүлэх, хэл яриандаа хэрэглэж сурах, уншсанаа ойлгох, ойлгосноо өөрийн үгээр ярих, багшийн асуултад хариулах, бас суралцагч уг сэдвийн дагуу гүнзгийрүүлж мэдэхийн тул сонирхсон зүйлээ багшаас асуух зэргээр асуулт хариултын аргаар ч хичээлийг явуулах бүрэн боломжтой.

1. Монголчуудын эцэг эхээ хүндэтгэж ирсэн түүхэн уламжлалаас

Ер нь аль ч улс үндэстэнд эх эцгээ хайрлан хүндэтгэх ёс байдаг боловч тухайн үндэстний аж төрөх ёс, эрхэлж ирсэн аж ахуй, зан заншил, түүх соёл, хэл сэтгэлгээний ялгаанаас болж, өөр өөрийн өвөрмөц онцлогтой, харилцан адилгүй байдаг. Монголчууд ч дэлхийн улс үндэстнүүдийн нэгэн адил эрт дээр үеэс эцэг эх нь үр хүүхдээ, үр хүүхэд нь эцэг эхээ хүндлэх эрхэм ёсыг сахисаар ирсэн билээ.

Монголчуудын хувьд хүн ам цөөн, өргөн уудам тал нутагт тархан, нүүдэллэн амьдардаг амьдралын хэвшлээс шалтгаалж, нэг өрх айл гэхэд олон хүүхэдтэй, хүүхдүүд нь аав ээжийнхээ үлгэр дууриал, үг сургаалаар өсөн хүмүүждэг. Төрүүлж өсгөсөн эцэг эхийнхээ ач, энэрэл хайрыг байнга санаж явахыг амьдралынхаа туршид баримталж явах ёстой бичигдээгүй хууль гэж үздэг.

“Эр өсөж, эсгий сунах” гэсэн нас биед хүрэхийг хэлсэн хэлц үг бий. Үүнийг бас “хөл нь дөрөөнд, гар нь ганзаганд хүрэх” гэсэн зүйр үгээр ч нэрлэдэг. Хүүхдүүд нь өрх гэр тусгаарласан ч аав ээжийгээ эргэж тойрч, үхэн үхтэл нь өргөж асардаг. Тиймээс монголчуудын эцэг эхээ хүндэтгэх нь бусад улс үндэстнээс илэрхий давуу, энэ ёсыг “хүндэтгэх” гэсэн ерийн үгээр нэрлэдэггүй, “аав ээжийг ачлах ёс” гэх буюу “тахимдуу ёс” гэдэг.

*Associate Professor, College of Oriental Languages, Dept of Mongolian Hankuk University of Foreign Studies.

** This work was supported by the Hankuk University of Foreign Studies Research Fund of 2013.

Харин аав ээж нь үр хүүхдээ хайрлан өсгөхийг **“асрал, энэрлийн ёс”** хэмээдэг. Монгол ардын заншил, хэл соёлын өв уламжлалд **“Айл гэрийн эрхэмлэх 6 ёсон”** гэж буй. Энэ нь **“Эцэг асралтай, Хөвгүүн тахимдуу, Эм эвтэй, Эр найртай, Эх элэгсэг, Дүү бишрэлт”** гэж ачлах ёсны гурван эзэн эх, эцэг, хүүхдийн гэр бүлийн гишүүдийн ёсзүйн гол чанарыг дурджээ.

Буриадын их номч, дооромбо Эрдэнэ-Галшыев “Билгүүн толь”¹ хэмээх 1000 бадаг шүлэг бүхий алдартай нэгэн сургаалдаа: “Ачит эх эцэг хоёрыгоо, Номын ёсоор асран хүндэл. Эцэг эх хоёрыг энэ насны, Амьд бурхан гэж орчлонгийнхон ярьдаг” хэмээн бичжээ. Амьд хоёр бурханыг монголчууд юу гэж нэрлэж, ямраар үздэг байсан бэ?

Ээж /ижий, эх-ойролцоо үг/ хүнийг монголчууд Сүүн ээж, Өрлөг ээж, Хөхөлт ээж, Өндөр ээж, Өлзийт ээж, Авай ээж, Төрсөн ээж, Бүүвэй ээж, Бурхан ээж, Хатан ээж, Багш ээж...гэх мэтээр аль сайхан өргөмжит хүндэтгэлт үгээр нэрлэдэг. Орчин үед ч олон хүүхэд төрүүлсэн эхийг төрөөс алдаршуулж, “Эхийн одон” \нэг, хоёрдугаар зэрэг\ шагнахаас гадна төрийн бус байгууллагуудаас **“Асралт ээж”, “Буянт ээж”, “Ачлалт ээж”, “Саран ээж”, “Энэрэлт ээж”** цол өргөмжлөлийг буй болгож олон зуун эхийг шагнаж алдаршуулаад байна. Энэ бол эхийн ач гавьяаг, эх хүнийг төрөөс, ард түмнээс өргөмжилсөн их хүндэтгэл, хайр, талархал, шагнал юм. Монголчууд эх хүний эрдэм билгийг шинжихдээ: **“Өнгөнд цэвэр, Үйлэнд уран, Үрдээ энэрэлтэй, Үргэлж цэмцгэр, Ханьдаа халамжтай, Хадамдаа элэгтэй, Найранд ерөөлтэй, Настанд буянтай”** хэмээн тодорхойлжээ. Ээжийн хайр, элбэрэл, асралыг гүйцэх сэтгэл ер үгүй. Ээжтэй хүн эрхэлж жаргадаг, ээжгүй хүн эмтэрч туулдаг хорвоо гэж ярих нь ч бий.

Аав \эцэг-ойролцоо үг\ хүнийг монголчууд өрхийн тэргүүн, эрийн хийморь, үр хүүхдийн сүр сүлд, гэрийн ноён нуруу, эх орны эр цэрэг, эрэмгий дайчин хүн гэж үздэг. Аавын нөмөр нөөлөг, алсын хараа, амьдралын туршлага, үг сургаал үр хүүхдэд нь хэчнээн ач тустайг өгүүлэх юун. Гэрийн эзэн аавд байх 5 шинж гэж байдаг. Үүнд Алсын хараа, Холч ухаан, Өршөөнгүй сэтгэл, Эв найр, Эрхэм ёслол юм. Мөн эцэг хүний таван эрдэм гэж бий. Үүнийг Уужим ухаан, Хатан зориг, Бат журам, Өрх гэрийн түшиг, Үр хүүхдийн сүр сүлд хэмээн тодорхойлжээ.

Гэрт амьдардаг нүүдэлчин монголчуудын хувьд үр хүүхэд нь өглөөд эцэг эхийнхээ гэрийн өрхийг татаж, аав ээжийгээ хэр зэрэг амарсныг нь асууж мэндчилээд, цай ундыг нь чанаж аягалж өгдөг. Өдрийн цагт бол түлээ түлш, усыг нь дөхүүлж, орой хоол хийж, шөнө унтахад нь ор дэрийг нь засч, хөлийг нь хучиж өгөхийг өөрийн үүрэг хэмээн үздэг. Ийм ч учраас монгол хүн “Хөлөө хучуулах үр хүүхэд” гэж ярьдаг юм. Энэ нь эх газрын эрс тэс уур амьсгалтай газар өвлийн улиралд гэрт шөнө их хүйтэн байдагтай холбоотой. Өвлийн шөнийн хүйтэнд эх хүн босч хүүхдээ хөхүүлэх их амаргүй байдаг тул зуун цэцгийн шүүдрийн усыг цуглуулаад цай чанаж өгч чадвал ээжийнхээ ганц шөнө хөхүүлсэн ачийг нь хариулж байгаа хэрэг хэмээдэг. Монгол ардын дуунд:

Үрэл гэдэг модоор

Өлгийг сийлсэн аав минь

Өвлийн шөнийн хүйтэнд

Өндийж хөхүүлсэн ээж минь гэж дуулдаг бол Монгол ардын цэцэн үгэнд:

Аавыгаа алд хүндэл

Ээжийгээ дэлэм хүндэл

Аавын сургаал алт

Ээжийн сургаал эрдэнэ

Зөөж буухад зүлэг сайхан

Зөвлөж асуухад аав сайхан

Эргүүлж мөлжихөд хүзүү сайхан

Эргэж уулзахад ээж сайхан гэх мэтээр хэлдэг. Аливаа хүн эхэлж өөрийн гэр бүл дотроо харилцана. Мэдээж хамгийн ойр байдаг эцэг эх хоёрынхоо сургаал юуг нь сонсож, зөвлөгөө авдаг учир “Зөвлөж асуухад аав сайхан” гэж хэлжээ.

“Зөөж буухад зүлэг сайхан” гэж хэлсний учир нь жилийн дөрвөн улиралд усны тунгалаг, бэлчээрийн сайхныг даган нүүдэллэн гэрт суудаг монголчуудын амьдралтай нь холбоотой. Ногоон зүлгэн дээр гэр барихад амархан бөгөөд сайхан байдаг. “Эргүүлж мөлжихөд хүзүү сайхан” гэж хэлэхэд гадаадын хүнд бол утга нь далд, ойлгомжгүй байна. Хүзүү амны хөндийд ойр байдаг учраас их амттай, өөх багатай, мах ихтэй байдаг төдийгүй цилиндр хэлбэртэй тул эргүүлж мөлжихөд хялбар, сонирхолтой байдаг. Энэ мэтээр монгол ахуй, соёлтой холбоотой үг хэллэгийг тайлбарлахад монгол хүний аж төрөх ёс, сэтгэлгээний онцлог харагдана. Хэл сэтгэхүй хоёрыг холбоотой гэж үздэг. Энэ холбоо монгол хүний хувьд зүйр цэцэн үг, сургаал үг, өвөрмөц хэлцийн утгаас илүү их ойлгомжтой.

2. Монгол хэл, соёлыг заахад эцэг эхээ хүндэтгэх ёсыг хэрхэн таниулж ойлгуулах талаар

Энэ орчлонд эрдэнэт хүмүүн биеийг төрүүлсэн ээж аавын ач эгнэшгүй гэдэг. Монгол хэл, соёлд: **“Аав ээж амьд бурхан, алт мөнгө үнэт эрдэнэ”, “Аавын ач алтан magnaгтай адил, ээжийн ач энтэй торготой ижил”, “Аав хүнийг уурлуулбал Алтай Хангай нурсан мэт, Ээж хүнийг гомдоовол эхтэй булаг ширгэсэн мэт”, “Ааваа алд хүндэл, дүүгээ дэлэм хүндэл”, “Аавын буйд хүнтэй танилц, агтын буйд газар үз”** гэх зүйр үг, хэлц хэллэгээс эхлээд Чингисийн билигт: **“Эцэг эхээ үл хүндлэгч хүн, Эргүү малаас ялгаа юун, Эцэг эхээ үл асрагч, Хүмүүний адаг мунхаг болох”** хэмээсэн сургаал олон бий.

Ер нь монголчуудын дунд аав ээжийг ачлах ёс нэн эрхэм бөгөөд энэхүү ёсноос хүнийг хүндэтгэх, хайрлах, хүнч ёсны харилцаа эхэлдэг юм. “То ван” хэмээх Тогтохтөр 1853 онд бичсэн “Аж төрөхийг заасан сургаал”-даа *“Хүн эцэг эхийн ачийг марталгүй санан явж, цагаан сарын шинийн нэгэнд эцэг эхдээ сөгдөн ёслон мөргөж, хадаг барин золгох, ойр бол өдөр бүр уух идэх, дөрвөн цагийн хувцсыг дутуугүй хичээн, олдсон амттайг идүүлж, хөнгөн дулааныг өмсгөн сайхан ачлан хүндэл”* гэж сургажээ. Ер нь хэний боловч ээж аав үр хүүхдээ **“Хүн шиг хүн болгох”, “Хүн болох багаасаа хүлэг болох унаганаасаа”** зүйр үг гэхнээ “Эрхийг сурахаар бэрхийг сур” гэж сурган, “Хайраа дотроо, халаа гаднаа” байлгаж, өөрийн биеэр үлгэрлэн дагуулан сургаж, ажил хөдөлмөр хийлгэж, биеийг нь даалган хүмүүжүүлэн сургаж ирсэн уламжлалтай.

Ер хүмүүн гэгч хүмүүний ухаан мэдрэл суух үеэс аав ээжийн ачийг хариулах тахимдуу ёсонд сурах бөлгөө. Амьд хоёр бурханаа насан туршид нь ачлан өргөж асарму. Аав ээжийн алтан сургаалыг анхааран авч, сургаал ёсоор явах ба аав ээжийн бие, сэтгэлийг үр хөвгүүд бологчид хумсны толион, чигчий хурууны чинээ /маш бага/ эс зовоохыг хичээн эрхэмлэнэ хэмээн сургасан нь бас буй.¹

Аав ээжийгээ үр хүүхэд нь амьдад нь ачлан тэтгэж, өглөө үдэшгүй өргөж асраад, өөд болсон хойно нь ч аав ээжийн нэрийг сайнаар дуурсган явж, хэзээ ямагт дурсан санаж, буян ном арвин үйлдэж эцэг эх, үр хүүхдийн үүрдийн холбоогоо бататган бэхжүүлэх ёстой билээ.

Монголын өтгөс мэргэн Ч.Дандаа хэмээх Дэмчигдорж сургахдаа: Ер нь аливаа үр хөвүүн болсон хүн эцэг эхийн санааг баясуулан ачлах ба эцэг эхийн гажуу санааг сайнд улируулах ба

1. “Асралыг мэдвээс сая аав ээж болмуй” /Ишданзанванжил/.

зовлон гамшигт болбоос хэдий амь биед хүрэвч хайрлалгүй зовлон гамшгаас гэтэлгэж чадваас, сая элбэрэлт хөвүүний туйлын эрдмийн манлай болоод, алтны доторх шижир алт ба сувдын доторх гэрэлт сувдын мэт адилтгал, зүйрлэл/ үвтэгш эрдэм болно² хэмээжээ.

Энэхүү эцэг эхээ хайрлах ёсон нь сургаал үг, зүйр цэцэн үг, өвөрмөц хэллэгээр илэрч байгаа учраас оюутанд тайлбарлаж таниулах асуудал аяндаа урган гарна. Монгол хүн юмыг мал болоод мал аж ахуйн үйл хөдөлмөрөөр жишдэг нь дээр дурдсан бүлэгт дурдсан “Эргүүлж мөлжихөд хүзүү сайхан”, “Зөөж буухад зүлэг сайхан”, “Эцэг эхээ үл хүндлэгч эргүү малаас ялгаан юун” гэх мэт цэцэн үг, сургаал үгсээс харагдаж байна. Нөгөө талаас монголчууд тэнгэр эцэг, газар эх² гэж ярьдаг тэнгэрийн үзэлтэй ард түмэн учраас аливаа юмсыг тэнгэр, нар, сар, уул, ус, ургамал, ан амьтан зэрэг байгаль болон байгалийн зүйлстэй жишиж харьцуулж, дүйцүүлж хэлдэг. Монгол хүн юмыг их бэлгэддэг. Монгол хүн хэзээ ч болохгүй байна, бүтэхгүй байна, муу байна гэж хэлдэггүй юмыг дандаа сайн талаас нь эерүүлж хэлдэг.

“Амны бэлгээс ашдын бэлгэ” гэж.... болж байна, бүтэж байна, сайн байна.... гэж ярьдаг. Эндээс харахад монгол хүн сэтгэл бол ноёлог буюу бүх юм сэтгэлээс хамаардаг гэдгийг аль хэдийнээс мэджээ.

Дээр бичсэн монгол ёс заншил, суртахуун, үг хэллэг, сурган хүмүүжил, эцэг эх үр хүүхдийн хоорондын харилцаа, хүндэтгэлийг танин мэдүүлж, гадаад оюутны монгол хэлний үгийн санг нэмэгдүүлж, шинэ үг хэллэгээр баяжуулах, монгол бичгийн хэлний сонгодог сайхан найруулгатай танилцуулах нь тэдний монгол хэлний мэдлэг чадварт үртэй сайнаар нөлөөлөх нь дамжиггүй.

3.Эцэг эхээ хүндэтгэдэг монгол соёлоор дамжуулж суралцагчийн монгол хэлний чадварыг дээшлүүлэх нь

Нэгэнт монгол хүний сэтгэхүйн онцлогийг баримжаалж мэдсэн хүн мэдэхгүй үг, хэллэг гараад ирвэл нэг бол бэлгэдэлтэй нь, нэг бол байгальтай нь нэг бол эрхэлсэн аж ахуйтай нь холбоотой үг байх нь гэж таамаглах чадвартай болж ирнэ. Энэ бол хэлээр нь дамжуулж сэтгэлгээг нь ойлгох чадвар бий болж байгаа хэрэг юм. Оюутан энэ зүй тогтлыг танин мэдсэн учраас уг зүйлийг ойлгохын тулд шантралгүй өөрөө бүтээлчээр хандах, монгол сэтгэлгээг ургуулан бодох дадал чадварт суралцах болно.

Ер нь монгол хэлний эцэг эхтэй холбоотой монгол зүйр цэцэн үгэнд үр хүүхдэдээ эцэг эх нь зааж сургах, хатуу бэрхийг даван туулах, эргүүлээд үр хүүхэд нь эцэг эхээ хүндлэх зэргээр мэдлэгийг уламжлан дамжуулахын чухлыг сургасан байдаг. Үүнийг доорх хэдэн зүйр үгсээс харж болно.

Аавын уургыг барьж сур

Адуу мал чинь өснө

Ээжийн зүүг барьж сур

Эрхэм үйлс чинь бүтнэ.... гэсэн энэ зүйр үгэнд мэдлэгийг уламжлан дамжуулахын чухлыг сургажээ.

2. Монголчууд хэзээнээс “дээд шүтээн-тэнгэр”, “дэргэдэх шүтээн-эцэг эх”, “доорх шүтээн-газар” /монголын аман билиг/ гэсэн үзэл баримтлалтай байжээ. Дээрх хөх тэнгэртээ бүх амьдрал, үйлсээ даатган шүтнэ. Доорх бор дэлхийгээ тэжээж тэтгэх, тулж босох, шингэж уусах газар минь гэж шүтнэ. Дэргэдээ байх эцэг эхээ ачтаны дээд ачтан гэж бүх насаараа ачийг нь хариулахын төлөө эрмэлзэнэ.

Д.Отгонцэцэг

Аавын буйд хүнтэй танилц

Агтны буйд газар үз.... гэдэг нь аливаа юм цаг хугацаатай байдаг. Ажлыг цагт нь хий гэсэн утгыг илэрхийлж үр хүүхэддээ зааж сургаж байна.

Сэгсгэр ч гэсэн ээж минь

Сиймхий ч гэсэн гэр минь

Энэ үгэнд монголчууд оюун санааг материаллаг зүйлээс дээгүүр тавьдгийг илэрхийлж байна.

Эцэг мэт асарч

Эх мэт тэжээх.... гэсэн үг нь бусдыг эцэг эх шигээ халамжлах хэрэгтэй гэсэн утгыг илэрхийлж байна.

Эцэг эхийн ач их

Эрдэм соёлын тус их... гэдэг нь эцэг эх хүн үр хүүхдэдээ хичнээн их тусалдгийн адил сурсан эрдэм ч хүнд тусаа өгдгийг хэлсэн байна. Чингисийн билиг сургаалд ч эцэг эхээ ачлан эрдэм ном сурахын чухлыг:

Эцгээ хүндэлж, эхээ ачилж

Эрхийг цээрлэн, эрдэмд хичээгтүн! гэж сургажээ.

Монголчууд эцэг эхээ муулах, өөдөөс нь үг сөрөх, эцэг эхдээ халамж анхаарал тавихгүй байх, тэднийг гомдоохыг хүний ёсноос гажууд зүйл хэмээн цээрлэдэг. Монгол цэцэн үгэнд:

Эцгийгээ муулбал Сүмбэр уул хагарах

Эхийгээ муулбал Сүн далай ширгэх гэж өгүүлдэг нь эцэг эхийгээ муу хэлбэл ийм аюул тохиолдож болзошгүй гэсэн санаа. Дээрх Чингисийн билиг сургаалд:

Эцэг эхээ үл хүндлэгч эргүү малаас ялгаа юун

Эцэг эхээ үл асрагч, хүмүүний адаг мунхаг болох хэмээн эцэг эхээ хүндэлдэггүй хүнийг малтай адилтган зүйрлэсэн байдаг. Мөн 1240 онд зохиогдсон Монголын нууц товчоо зохиолд:

Зүрхнээс төрсөн эх юүгээн буруутгаваас

Сэтгэл нь хөрч, тайтгаруулж үл болюу

Хэвлийгээс төрсөн эх юүгээн гэмрүүлбээс

Гэмрэлийг нь гэсгээж үл болюу³ хэмээн сургасан байдаг билээ.

Энэ сургаалыг уншуулж утгыг ойлгуулах явцад монгол бичгийн хэлний сонгодог найруулгыг ахисан төвшиний суралцагчдад давхар таниулж болно.

Аавдаа адуу манахыг заах гэгчээр

Эцэгтээ эхнэр авахыг заах гэгчээр

Энэ өвөрмөц хэллэгт адуу хурдан хөлийн амьтан учраас шөнө манаж хонохгүй бол хол газар гүйж алдагддаг. Адууг яаж манахыг эцэг хүн л сайн мэддэг. Хүү нь аавдаа хэзээ ч адууг яаж манахыг зааж чадахгүй тул түүнтэй жишиж их юм мэддэг царйлж сагсуурч болохгүйг сургажээ.

Монголчуудын эцэг эхээ хүндэтгэх ёсыг заахдаа монгол хүний сэтгэхүйн хэв шинж болон онцлогийг давхар таниулж тухайн нэг үгийг тайлбарлах нь гол биш ерөнхий шинж чанар, зүй тогтлыг нь учир шалтгааны холбоонд нь тайлбарлах хэрэгтэй.

3. Монголын нууц товчоо, сонгомол эх 137 хуудас.

Аавыгаа алд хүндэл

Ээжийгээ дэлэм хүндэл гэдэг цэцэн үг буюу тогтвортой хэллэгийг заахад алд дэлэм гэдэг үгсийг өөрийн биеэр, үзүүлж тайлбарлахад гадаад хүн хурдан ойлгоно. Өөр нэг арга бол тухайн суралцагчийн төрөлх хэлнийх нь ойролцоо үгээр орчуулж хэлж өгөх арга юм. Иймд суралцагч хүн өөрийн эх хэл, соёлоо сайн мэддэг байх ёстой. Өөрийнх нь эх хэл дээр түшиглэн харьцуулж заавал суралцагчид сайн ойлгодог. Оюутантайгаа уг сэдвээр харилцан ярилцах замаар хичээлээ заавал оюутанд илүү ойлгомжтой бөгөөд сонирхолтой байдаг. Харин гадаад хүнтэй ярилцах явцад тэр яриа нь хоромхон зуур усны урсгал мэт давтагдахгүй өнгөрөх учир ярианд гарсан шинэ үг хэллэгийг тэр даруйд нь шүүрэн авч тунгаан бодох учрыг нь нарийвчлан ойлгох цаг хугацаа байдаггүй билээ.

Ер нь гадаад хэлээр уншиж байгаа зүйлээ ойлгоход уг уншиж буй хүний мэдлэгийн хүрээ, туршлага, хэл сурах авьяас их үүрэгтэй байдаг.

Унших үйл ажиллагаа бол гаднаас нь харахад идэвхгүй үйл ажиллагаа мэт боловч энэ нь сэтгэн бодох ажиллагаа шаардсан идэвхтэй үйл явц юм. Унших явцад хүн уншиж байгаа зүйлээ ойлгох, өмнө нь мэдсэн зүйлтэйгээ харьцуулах, контекстээр нь ойлгох, дүрслэн бодох, ерөнхийлөн дүгнэх үйлдлийг хийдэг нарийн үйл явц юм. Гадаад хэлээрх эхийг уншихад хүн нэлээд хугацаа зарцуулж уншсан юмаа ойлгох бол буцаж эргэн харах, бодож тунгаах боломж ихтэй байдаг билээ.

Нөгөөтэйгүүр заагч багш гадаад хүн бол монгол аж төрөх ёс, ахуй амьдрал, ажил хөдөлмөр, зан үйл бүхэнд хамаатай ухагдахуун бүрийг тэмдэглэсэн үг хэллэгийн утга гарлыг сайтар мэддэг байх шаардлагатай.

4. Дүгнэлт

Энэ өгүүлэлд монгол хэлийг гадаад хүнд төрөлжсөн эх дээр тулгуурлан заахын нэгэн жишээгээр монголчуудын эцэг эхээ хүндэтгэдэг ёс болон түүнтэй холбогдолтой зүйр цэцэн үг, сургааль үгийн талаар товч авч үзсэн болно. Энэ нь гадаадын хүнд монгол хэлээр дамжуулж монголын уламжлалт ахуй, аж төрөх ёс, аж ахуй, соёл, түүх, ардын сурган хүмүүжил зэрэг олон талын мэдлэгийг давхар өгч байгаагаараа ач холбогдолтой. Ялангуяа монгол хэл сурч байгаа ахисан төвшний суралцагчдад дээрхийн адил аль болохоор тухайн хэлээр бичсэн, хялбаршуулаагүй жинхэнэ эхийг уншуулах нь ач холбогдолтой байдаг. Өнгөц харахад хялбаршуулсан эх нь гадаад хэл сурч байгаа суралцагчдад ойлгоход амар хялбар байдаг боловч үнэн хэрэгтээ тухайн хэлээрх жинхэнэ эх нь ямар нэг үг хэллэг ойлголт, санааг өөр үгээр тал бүрээс нь тайлбарлах зэрэг янз бүрийн аргууд хэрэглэгддэг учир эхийн утгыг суралцагч ойлгоход дөхөмтэй байдаг.

Энэ өгүүлэлд иш авсан цөөн хэдэн жишээнээс л харахад монгол гэр бүлийн уламжлал, түүхэн туршлага бол монголчуудын эцэг эхээ хүндлэх, эцэг эх нь үр хүүхдээ асран өсгөж хүмүүжүүлэх ёс их л нарийн дэг, ёс горимтой байсан нь тодорхой харагдаж байна. Гэхдээ энэ уламжлал эдүгээ нүүдэлчин амьдрал, монгол ахуйгаасаа улам бүр холдож байгаа өнөө цагт ихэд алдагдах болсныг шүүмжлэн үзүүштэй.

Номзүй

1. Билгүүн толь. Эмхтгэж оршил бичсэн Г. Жамсранжав. УБ., 2000
2. Тогтохтөр. Аж төрөхийг заасан сургаал буюу Сургуулийн зүйл. Эмхтгэж, оршил бичсэн Хорлоо П. УБ.1998
3. Ишданзанванжилын зохиол бүтээлийн үсэн бийрийн бичмэл судрууд оршвой. БНХАУ, ӨМӨЗОрны .Ардын хэвлэлийн хороо. Хөх хот, 2006, [4].
4. Ачлалт ном /”Таван ном, дөрвөн бичиг” хэмээн дорно дахинаа алдаршсан нэгэн зүйл бичмэл судар/
5. Дэмчигдорж Ч. Эрдэнэт толь хэмээх шастир оршвой. Монгол бичгээс хөрвүүлж тайлбар бичсэн Д.Дашбадрах. УБ.,1991,
6. Баттогтох Д. Монгол ардын сурган хүмүүжүүлэх ухаан. /”Монгол улсын шинжлэх ухаан” цувралын 48-р боть, УБ. 2013 /Эхийн хүмүүжил, эхийн сургаал/
7. Бат-Очир Л. “Мандах нарны туяа” хэмээх сургаал. УБ. 1992 , 4-р тал
8. Монголын нууц товчоо [сонгомол эх], УБ 2004, 137-р тал

НАЦАГДОРЖ, ЗОХИОЛУУДДАА ГАДААД ҮГИЙГ ХЭРЭГЛЭСЭН ТУРШЛАГА

Б.Пүрэв-Очир*

Мой верный друг,
мой друг коварный,
мой царь,
мой раб -
родной язык! (В.Брюсов)

Хүн судлаачид, хэлшинжээчид, сэтгэл судлаачид, гүн ухаантнууд, физикчдээс өгсүүлээд, уран илтгэгчид, эзотерикч нар, яруу найрагчид, зохиолч-нийтлэлч нар хүртэл дэлхийн олон хэлний авианы нийлэмж, зохицол, үг өгүүлбэр хорших ёс, үг хэллэг, метафор загварчлал, эдгээрийн хэрэглээ, соёл, эрчим энергийг судалж төнхөөд, хүмүүний хэлний үг хэллэг, өгүүлбэрийг ид шидтэй, ухааны болон сэтгэхүйн хүчирхэг зэвсэг, багаж гэж үзсээр иржээ.

Бас ойрын ба холын төрөл садан-дэлхийн олон хэл нь бие биед өглөгийн гараа сунгаж, хүн-нийгэм хийгээд соёл хоорондын харилцааны явцад олон мянган үг, утгыг бие биедээ өгч, авсаар ирж. Тэр нь соёлын харилцаа, ярианы болон бичиг зохиолын хэлээр дамжин хэрэгждэг жам ёстой аж. Эндээс үүдэж, алив хэлний үг-утгын сан хөмрөгт “харь үг”, “гадаад үг”, “зээлбэр үг”, “ормол үг”, “олон улс дундын үг” г.м. ухагдахуун, ойлголт, нэртөмьёо гарч, нэг хэл, нэг соёлын хам хүрээнээс хальж, олон хэл, олон соёлын харилцаа, бие биед нэвчих ёс, хэм хэмжээг илэрхийлж ирж.

Хүмүүний харилцахуйн багаж зэвсэг-үг хэлийг ярианы, сонин нийтлэлийн, албан хэргийн, эрдэм шинжилгээний, **уранзохиолын** г.м. найруулгын үндсэн төрлүүдэд хэрэглэх, гадаад үг, нэртөмьёо, олон улс дундын үгийг орчуулан буулгаж хэрэглэх, эс орчуулан хэрэглэх г.м. асуудал бол цаг цагийн уран зохиол, утга соёл, найруулгад бас л хуультай, хязгаартай байдаг.

Урансайхны найруулгад л гэхэд 20-30-аад оныхон дотроос харь үг-гадаад үг хэллэгийг өөрийн зохиол бүтээлд оновчтой, онцлогтой, гайхалтай баялаг сайхан хэрэглэсэн зохиолч бол бараг гагц Дашдоржийн Нацагдорж гэж хэлэх үндэстэй байна.

Нацагдорж бол алс газар аа сураар одож, эрдэм боловсролын сувд таныг шүүрдэж ирсэн, шинэ цагийн сайн боловсрол гэгээрэлтэй сэхээтний нэгэн байсан. Ялангуяа цаг үеийнхэн дотроо гадаад хэлний мэдлэг боловсрол сайтай, олон хэлний зах зухтай, зарим хэлийг нь тун чамбай сайн эзэмшсэн, бусад хэлийг шимтэн сонирхдог хүн байв.

Нацагдоржийн амьдрал, уран бүтээлийг ултай сайн судалсан эрдэмтэн С.Лочингийн тэмдэглэснээр: “Их зохиолч Нацагдорж нэгэн анкетдаа: “-Бусад хэл хэр мэдэх?” гэсэн асуултад: орос, герман, бас нэгтгээд, орос, герман, англи мэднэ гэж хариулсан бий. Бас нэг өөр газар орос, герман хэл мэднэ, англи, хятад хэл төсөөлнө гэж ч бий. Нацагдорж, Монголын хуучны бичигтэй хүний ёсоор дорно дахины хэд хэдэн хэл мэддэг байсан тухай дуртхал бий. Энэ бүхэн бол Нацагдорж олон хэл мэддэг хүн байсан, **орчуулах** түвшинд байсан гэдэг нь баримтаар бүрэн батлагдаж байгаа юм.” (М.З.Э.”Нацагдоржийн уламжлал, утга зохиолын өнөөгийн

*Монгол Улсын Боловсролын Их Сургууль

зангилаа асуудлаад”, Уб., 1990) гэсэн байна.

Тэрээр, К.Марксын “Капитал” зохиолын нэгдүгээр ботийн “Товар ба мөнгө” хэмээх тэргүүн ангиас; Шинжлэх ухааны хүрээлэнгийн захиалгаар Г.Е.Гржимайлогийн “Монголын түүхээс; Марко Пологийн жуулчлалын “Их хааны ордонд” гэсэн бичгээс; Оросын дипломатич Кростовецкийн “Чингис хаанаас Зөвлөлт Бүгд Найрамдах улс хүртэл” номын зарим бүлгээс орчуулж байсан тухай мэдээ баримтыг судлаач нар тэмдэглэжээ. Бас тэрээр Оросын их найрагч А.С.Пушкиний “Анчар” (1828) (орч.1936), “Пробуждение” (1816) (орч.1936), “Земля и море” (1821) (орч.1936), “Узник” (1822) (орч.1936), “Ворон летит к ворону” (1828) (орч.1936) гэх зэрэг алдарт шүлэг болон Английн зохиолч Эдгар Аллан По-гийн “Алтан цох” зэрэг зохиолыг орчуулсан. Бас Д.Нацагдорж, “Герман-Монгол толь бичиг” зохиож байж. (Хэл зохиолын хүрээлэн, гар бичмэл, 546 хуудас бүхий.) Энэ бүхэн нь их зохиолч орос, герман хэлний сайн боловсролтой, орчуулах эрдмийн авьяас билэгтэй, гадаад хэл, түүх, соёлын боловсролдоо ихэд анхаардаг хүн байсныг илтгэдэг. Тиймээс ч их Нацагдорж өөрийн анхны зохиолуудаас эхлээд л “Хэлхээ үгүй сувд”-ыг хүртэлх зохиолдоо олон улсын дундын үг, гадаад үг хэллэгийг тун оновчтой, өвөрмөц хэрэглэсэн туршлага байна.

Д.Нацагдоржийн “Берлин явсан замын тэмдэглэл” (1927) бол баримтат-урансайхны зохиол. Энд өдий төдий газар ус, хот суурин, унаа хөсгийн нэрийг, заримы нь монгол үгийн авианы дуудлагад яльгүй нийцүүлэн **бэрвааз** (перевоз), **Торойцарь** (Тройцкосавск), Оросын **паар** (уурын) тэрэг, **Улаан яарсаг** хот (Красно-Ярск), **Об** (Обь) мөрөн, **Омсог** (Омск) хэмээх хот, **Баятка** (Вятка) хот, **Гасби** (Каспи)-ийн далай, **канал** (суваг), **Их Нева Штениний их банхув** (буудал) г.м.-ээр хэрэглэсэн нь сонин, өвөрмөц туршлага болсон билээ.

Их Нацагдорж, хэд хэдэн зохиолынхоо нэр-сэдвийг гадаад үгээр нэрлэсэн нь сонин байдаг. Үүнд:

“...**Пионер** багачуудын дуу” (1925),

“**Пионер**” лагерь дээр (1930),

“**МИОД**” (1930),

“**Магнит**” (1930),

“**Шансонет**” (Завхай дуун) (1931),

“**Феодалын** янаглал” (1931),

“**Октябрь**” (1932),

“**Гуанзны** хүүхэн” (1934),

“**Эрүүл пионер**” (1935),

“**Нянгийн** яриан” (1935),

“**Майн** нэгнийг хөрөнгөтний газар үзжээ” (1928),

“**Амазонка**” (1931) г.м. Үүний:

- “**Пионер**”¹- гэдэг үг нь франц гаралтай (pionnier) гэсэн үг бөгөөд “анхдагч эхлүүлэгч, залгамжлагч” гэсэн утгатай аж. Тиймээс ч Нацагдорж гуай “Залгамжлагчийг залгамжлагч” гэж бас монголоор давхар нэрлэсэн буй.

- “**МИОД**”, зарим түүвэр, судалгааны зүйлд “**МИЮД**” гэсэн буй. Энэ нь “Международный Юношеский День” гэдгийг товчилсон үг (Олон улсын залуучуудын өдөр) болно.

- “**Магнит**”, “**соронзон**” гэсэн утгаар хэрэглэсэн буй.

- “**Лагерь**” –герман хэлний үг. **Lager**, хүрээ, тал гэсэн утгатай аж.

- “**Шансонет**”, chansonnette гэсэн герман үг бөгөөд “Пикник” буюу хөдөө хээрийн зоогийн газар дуулдаг алиа наргиа (завхай) дууг хэлдэг аж.

- “**Феодал**”, “**feodalis**” гэдэг латин гаралтай үг, газрын эзэн, хамжлагат ноён гэжээ.

1. Эдгээр үгсийн тайлбар ба товч утга зэргийг д-р.Н.Балжиннямын «Монгол хэлний гадаад үгийн толь» (монгол-орос-англи) Уб., 2008 номд дуудуйдав.

- **“Гуанз”**, хятад хэлний “guan zi” буюу хоолны газар гэсэн үг.
- **“Нян”**, Төвд гаралтай “gnyan” гэсэн үг бөгөөд утгы нь анх төрмөл бичил махбод гэжээ.

Энэ үг түүний “Эрүүл энхийн шүлгүүд”-д 10 гаруй удаа давтагджээ.

Нацагдоржийн яруу найргийн, үргэлжилсэн үгийн, жүжгийн зохиолд санскрит, төвд, хятад, латин, англи, франц, орос, герман, араб, перс г.м. олон хэлний үг давхардсан тоогоор 650 гаруй удаа хэрэглэгджээ. Эдгээрээс зарим нэг үгийн гарал төрөл, Нацагдоржийн шинэ цагт хэрэглэсэн туршлага онцлогийг л сонирхвол сонин байж болох. Тухайлбал:

Нэгд: “Зээлийн чимэг” шүлэгтээ **“духи”** гэдэг орос (дух-и) гаралтай, сүрчиг гэсэн утгатай үгийг машид өвөрмөц хэрэглэсэн нь:

Нүдэндээ том гэгчийн дүгрэг шил хийж, хүнтэй уулзвал хөмсгөө зангидна. Нүүртээ бага оо тавьж, хүүхэнтэй уулзвас жаахан духи үнэртүүлнэ... Хичээл эрдэм нь гэвэл хөзөр даалуу, архи, дарс, ял зугаа... гэж. Энд зохиолын баатрын дүрийг тод томруун болгоход **“духи, хөзөр, даалуу, архи...** г.м.” гадаад үгийг хэд хэдийг хэрэглэсэн нь их оновчтой болсон буй.

Хоёрт, Нацагдорж өөрийн зохиолуудад тэр цаг үед төдий л орчуулдаггүй байсан, олон улсын дундын шинжтэй улс ба хотуудын нэр, мөн тэрчлэн Маркс, Ленин, Унгерн тэргүүтэн хүний нэр, **градус**, генерал, доктор, пролетари, гэ-мин (цэрэг), Будда (бурхан багш), лам (эрхэм дээд их багштан), бодисад (бодь сэтгэлтэн), санваар (шашны ёс сахил), микроскоп, гимнастик, лагерь, вокзал, колони, пиво, завод, комбинат, колбаса, гааль, роман, интернациональ, хуанли г.м. элдэв зүйлийн нэрийг монгол хэлэнд хэвшсэн дуудлага ба бичлэгээр нь хэрэглэсэн байдаг. Ийм үгс тун олон байгаа бөгөөд Нацагдоржийн хэрэглэсэн туршлагаас харвал:

...Богд уулын ард

Дөчин **градус** хүйтэн дээ, хүйтэн дээ.

Бяцхан хүүхний өвөрт

Наян **градус** халуун даа, халуун даа... г.м.

Ер, тэгээд бидний монголчууд их Нацагдоржоос хойш бараг 100 жилийн дараа л профессор Чой.Лувсанжав багштаны оноон тохоож, толь бичигт оруулан, олон удаа тайлбарлаж сэнхрүүлж өгсний ачаар л градус-граадус (1925) (gradus) гэдэг латин үгээс нэг салмар болж, сүүлийн 10 жилд **“хэм”**, **“хэм”** хэцгээж, ярьж бичиж байх шиг санагдана.

Гуравт, Нацагдорж, зохиолууддаа орчин цагийн монгол аман ба бичгийн утга зохиолын хэлэнд орж хэвшээд, монгол үг мэт болж **нутагшсан архи, лан, нярав, феодал, лам, санваар, нирваан, хийд, лус, савдаг, цан, хэнгэрэг, хонх, дамар, гавж, хүж, гүрэм, дором, дуган, лай, зээл, ханз, рашаан, гуанз, гяндан, нанчид, данжаад, ваар, пин, туйпуу, даалуу, чичаан, банз, дүнз, дэнлүү, лаа, дэн, лимбэ, шаахай...** гэх мэт санскрит, араб, перс, хятад, манж, төвд үгсийг монгол бичгээр хэрхэн, яаж бичдэг, дууддаг байсан, тэр л байдлаар нь олонт хэрэглэсэн байдаг. Жишээлбэл:

Ваартай цэцгийн хажуу дор

Бага залуу хоёр зохиолч зугаацан сууж,

Пиво хэмээх **архиар** гэдсээ баясуулан,

Бахтай сонин яриагаар сэтгэлээ хөгжүүлнэ... (“Хоёр зохиолч”),

...Тэрхүү **хийдийн** суварга тэнд гайхамшигтай манжлага цамхаг дор өлгөсөн **хонхны** дуу нь хангинан жингэнэнэ. Бүрээ бишгүүрийн дуун үргэлжлэн донгиноно. **Цам жахар** бүжиглэж буй ажгуу... (“Хөдөө талын үзэсгэлэн” буюу “Амзонка”-гаас) г.м.

Дөрөвт, Нацагдоржийн “Эрүүл энхийн сэдэвт шүлгүүд”-д: **доктор, нян, лейкоцит...**г.м . цөөн хэдэн харь үг үзэгдэнэ. Энд грек гаралтай **“лейкоцит”** гэдэг үгийг хэрэглэж, улмаар “Цусны цагаан дүгрэг” (1935) гэдэг богино таталбартаа **“лейкоцит”**-ийг тайлбарласан нь их сонин болсон.

“Лейкоцит”-ийг **“Цусны цагаан дүгрэг”** гэж монголоор оноогоод, тайлбарыг нь их

өвөрмөц, урансайхан хийсэн.

Өгүүлэх нь: Хүний цусны доторх цагаан дүгрэгийг грек хэлээр лейкоцит хэмээх бөгөөд ямар нэгэн өвчин тохиолдохуй дор түүний нян хорхой хүний цусан дор орж үржин, биеийг өвчлүүлэн хорлодог тул, тэрхүү цусны цагаан дүгрэг, түүнийг үзмэгц, жишээлбээс айлын хотон дор чоно орохуй дор гэрийн нохой өмнөөс нь эсэргүүцэн тэмцдэг лүгээ адил, өвчний нян хорхой лугаа тулалдан байлдана.

Аливаа хүний биеийн махбод нь чийрэг болоод, цусны цагаан дүгрэг нь баялаг чадалтай аваас, өвчний хорхой дийлэгдэн, юу ч үйлдэж чадалгүй сөнөнө. Цусны нэгэн хэсэг цагаан дүгрэг ямар нэг өвчний нян хорхойтой учирваас бүхий л цусан дахь бусад нөхдөдөө зарлан дуудах бөгөөд хүчин хавсран бусад нян хорхой лугаа тулалцдаг буй... гэж бичжээ. Тэгэхлээр Нацагдорж, гадаад, харь үгийг зохиол бүтээлдээ санамсаргүй, тохиолдол төдийгөөр ер хэрэглэдэггүй, уг үгийн гарвал, төрөл, утга учрыг судалж, толь бичиг лугаа үзэж нягтлаад, хүн ардаа эгээрүүлэх, гэгээрүүлэх таниулах, сэнхрүүлэх үүдэн зорилгоор хэрэглэдэг их өвөрмөц туршлагатай, бодлоготой байсан нь дээрхээс харагддаг. Өнөөгийн анагаах ухааны клиник лабораторид ч хэрэглэсээр буй “цагаан эс”, “цагаан бөөм” буюу “лейкоцит” гэдэг үгийг эмнэлгийн, олон улсын шинжилгээний практикт лейкоцитийг “WBC” гэж товчлон латин үсгээр тэмдэглэдэг аж. Тэгэхлээр 100 жилийн өмнө уранзохиолд хэрэглэсэн Нацагдоржийн “цусны цагаан дүгрэг” гэдэг грек гаралтай үг өнөөдөр ч хуучраагүй, хэрэглэгдсээр буй нь сонин юм.

ᠵᠡᠭ Тавд, гадаад үгийг уранзохиолд хэрэглэх талд их Нацагдоржийн олж бодсон, хэрэгжүүлсэн нэг сонин туршлага, танин мэдүүлсэн арга бол товчилсон гадаад үгийг шинэ уранзохиолд анх түрүү хэрэглэсэн явдал. Энэ хоёр үг бол “МЮД”, “МАРЗ” хоёр болно. “МЮД”-ийг өмнө тайлбарласан билээ. “МАРЗ” бол сонин товчлол болсон бөгөөд “Таван минут” (1930) таталбартаа:

Таван минутын хугацаа хэдийгээр богино боловч, тархи ухаан таван тив дор хэдэнтээ зугаалан одож, хэдэнтээ эгэж ирэх бөгөөд “МАРЗ”-ын байшингаас дэгдэн гарч, МАРС-ын ертөнц дээр нисэн одвоос харин зуун жилийн зузаан нөхөр наука лугаа учирсан бөгөөд удалгүй МАРС ба МАРЗ хоёрын хооронд замыг нээж, уранзохиолчдыг урин аваачиж, шинэ сониныг үзүүлж хэмээнэ. гэж маш уран сайхан санааг зурсан буй.

“МАРЗ” гэдэг нь “Международная Ассоциация Революционных Зохиолчид” гэсэн товчлол болой.

Зургаад, гадаад үг буюу харь хэлний үгийг монгол үгтэй хоршин хэрэглэсэн тийм арга туршлага 20-30-аад оныхон дотор зөвхөн Нацагдоржид л байсан нь одоо шинжлэхэд сонин байна. Тухайлбал, “заль” гэдэг санскрит гаралтай үгийг “цог”, “суу” гэдэг монгол үгтэй хоршин “цог заль”, “суу заль” гэж; “фантаз” гэдэг грек гаралтай үгийг “дурсхал” гэдэг монгол үгтэй хоршин, “дурсхал фантаз” гэж; “будда” гэдэг санскрит үгийг “бурхан” гэдэг монгол үгтэй хоршин, “бурхан будда” гэж; “мандариваа” гэдэг хятад үгийг “цэцэг” гэдэг монгол үгтэй хоршиж, “мандариваа цэцэг” гэж; “роша” гэдэг орос үгийг “цэцэрлэг” гэдэг монгол үгтэй хоршинхон “роша цэцэрлэг” гэж; “наука” гэдэг орос үгийг “нөхөр” гэдэг монгол үгтэй хоршин зэрэгцүүлж, “нөхөр наука” гэх мэтээр машид сонин, хоёр хэлний хоршоо үгс үүсгэн хэрэглэсэн байна. Жишээнүүд нь:

...Сүлжилдэн давхилдах хөдөөгийн хүмүүсийн цэнгэл нь миний сэтгэлийг даруй бахдуулж, Сан бэйсийн морины сайхан нь миний дурыг хөвсөлзүүлэн хөдөлгөнө. Монгол газар минь уужим юм аа. Маш сайхан морьтой юм аа, морио унаад давхихад манай цог заль сэргэнэ. (“Хөдөө талын үзэсгэлэн”),

Зоригт монголын ач нар, түм түмэн үрс.

Золбоот хөвгүүд охид, цог заль төгс... (“Сэхээтэн”),

...Дараагаар нь бас нэг сүрэг цэцгийн хөг айлчлан ирэх тул, хэдийнээ миний хүсэл мөрөөдөл,

дурсхал фантаз хурим дор бэлтгэсэн ширээний дээрх лүгээ адил зэрэгцэж... (“Нэгэн сэтгэлийг бөмбөрүүлсэн үе”),

Бурхан буддагийн номлолыг үсээ цайтал өдөр бүр уншаад,

Босхалын бялуу шийдмийг өмнөө барьж боссон ямар хорт гар хөл буй?

(“Эсэргүүт сонсвоос”),

Эрүүл явбаас насан хутаг тэр.

Энэ нь гагцхүү өөрийн анхаарал.

Идэр насан хэмээгч нь

Мандариваа цэцгийн адил... (“Залуу нас цэцгийн адил”),

Опел дугуйдаа мордьё доо.

Роша цэцэрлэгтээ очъё доо. (“Шансонет”),

...МАРЗ-ын байшингаас дэгдэн гарч, МАРС-ын ертөнц дээр нисэн одвоос

харин зуун жилийн зузаан нөхөр наука лугаа учирсан бөгөөд... (“Таван минут”) гэх мэт.

Эцэст нь дүгнэн хэлэхэд,

1) Их зохиолч Д.Нацагдорж бол олон хэл, соёлын боловсролтой, гадаад хэлээр зохиол бүтээл олныг уншиж орчуулсан тэргүүний сэхээтэн байсны хувьд, уншигч олон ардаа эгээрүүлэх гэгээрүүлэх, ертөнцийн явдал, шинэ соргог зүйлийг танин мэдүүлэх зорилгоор өөрийн зохиол, бүтээлд гадаад үгийг судалгаатай, зорилготой хэрэглэсэн байна.

2) Хоёр өөр хэл, хоёр өөр соёлын ялгамжааг илэрхийлэх, хүн ардаа төсөөлөл өгөх зорилгоор харь үгийг олонт хэрэглэжээ.

3) Олон улс дундын үгийг нарийн мэдэрч орчуулалгүй хэрэглэсэн өвөрмөц туршлага байна.

4) Зохиолынхоо баатрын дүрийг товойлгох, түүний хэл ярианы онцлогийг гаргах зорилгоор цөөнгүй зохиолдоо гадаад үгийг хэрэглэсэн нь харагдаж байна.

5) Бодит байдал хийгээд зохиолын “хэрэг явдал”, “үйл явдал”-д үнэлэмж өгөх, мэдрэмжээ илэрхийлэх, хошин шог өнгө аяс, зохиолчийн сэтгэлийн хөдөлгөөнөө оруулахад гадаад хэлний үгийг машид оновчтой хэрэглэсэн туршлага ажиглагдаж байна.

6) Үе үе хээнцэрлэх, чамирхах өнгө аясаар ч зарим гадаад үгийг хэрэглэсэн байгаа тохиолдол ч бий. Үүний нэг баримт бол “Шансонет” шүлэг юм.

v v v

P.S. Их Нацагдоржид “Фольклор”, “Ажлын төлөвлөгөө”, “Тэмдэглэл” г.м. сонирхолтой, бас “Нацагдорж болон түүний...” гэдгийн эргэн тойронд чухаг чухаг мэдээ мэдээллийг зөөж тээж ирсэн “дэвтрүүд” байсан байна.

Энэ дэвтрүүдэд тэр их бичгийн хүн маань хийж бүтээх хэт алсын болон өдөр тутмын ажлаа, санаж сэдэж байсан зүйлээ монгол бичгээр, оросоор, германаар, хааяа энд тэнд англиар тэмдэглэж байсан сонин баримт цөөнгүй байна. Энэ бол манай Нацагдорж, гадаад хэлний, ялангуяа орос, герман хэлний тун чамбай боловсролтой, түүнийгээ амьдрал ахуй, зохиол бүтээлдээ ашиглаж хэрэглэж чаддаг тийм тэргүүний сэхээтэн байсныг харуулж буй юм.

“Ажлын төлөвлөгөө” (Рабочий план~Arbeites plan, 1936) гэх 17 тал тууш шугамтай дэвтэр-энэ дэвтэр бол Дамдины (Хөдөөгийн) Пэрэнлэй гуайгаас Балданы Содном гуайд хүлээлгэн өгсөн дэвтэр юм. Энд сонин хачин, товч тодорхой цөөнгүй тэмдэглэл бий. Тухайлбал,

“Оросын гадаад засгийн төлөөний сайд Коростовецийн зохиосон Монголын түүхээс чухал хэрэглэгдэх үүнийг орчуулах...” (А.Т.8-р тал);

“Эрдэмтэн Бартольдийн зохиосон Монголын байлдан довтолсон үеийн Тюркстан хэмээх дэвтрийг үүсгэн орчуулах...” (А.Т.9-р тал);

“Эрдэмтэн Владимирцовын зохиосон Чингис хэмээх зохиолыг хэвлэн нийтлэх ажлыг үргэлжлүүлэх...” (10-р тал);

“Монголын түүхэн дор холбогдох Дөрвөн Ойрадыг нэгтгэсэн Зүүн гарын улсын бичгийг үүсгэн орчуулах...” (А.Т.14-р тал) г.м.-ээр “орчуулах, нийтлүүлэх, хүн ардаа гэгээрүүлэх” ажил олныг сэдэж, өөрөө тэргүүлэн хийж байсан нь тодорхой харагдаж байгаа билээ.

Бас “Нацагдорж: Бүрэн зохиол-3”-д буй “Тэмдэглэл” гэдэг хэсгийг эш үндэс болговол:

Orthographie

Grammatik

Phonetik

Morphographie

Syntax

Linguistik

Philologie

Philosophie

.....

Talent

Phantasie

Methode г.м.-ээр зарим хэл, утга, соёлын нэртомьёог англиар, олон улс дундын үгээр жагсаан тэмдэглэсэн байгаа. Энэ бол зохиолч Нацагдорж хэл бичиг, гүн ухаан, уран зохиол, утга соёлын олон улс дундын нэртомьёо, мэргэжлийн үг хэллэгийг сонирхож, түүнийг сурч, олон шинжлэхүй ухааны салбарыг гадарладаг тийм гадаад хэл, соёлын боловсролтой байсныг харуулдаг.

Бас Нацагдоржийн “Фольклор”, “Ажлын төлөвлөгөө”, “Тэмдэглэл” сэлтэд нэмэн тодосгож, бинтлэн цохолборлосон тийм зүйл цөөнгүй бий. Түүнээс нь хоёрыг сонирхож үзье.

Номзүй

1. Балдан Л. нар, Монгол хэлний сувд эрих нэрт ховор үгийн толь, Уб., 1992.
2. Балжинням Н, Монгол хэлний гадаад үгийн толь, (Монгол-орос-англи), Уб., 2008.
3. Балжинням Н, Монгол хэлний хятад ормол үгийн судалгаа, (Хятад-монгол- орос-англи), Уб., 2011.
4. Дамбажав И, Д.Солонго, Д.Алтан-Од, “Монгольско-Русский словарь по орфографии классического монгольского языка, Прага, 1995.
5. Дамдинсүрэн Ц, А.Лувсандэндэв, “Русско-Монгольский словарь”, Уб., 1982.
6. Кручкин Ю, Большой современный русско-монгольский-монгольско- русский словарь, М., 2006.
7. Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь, (Таван боть), Анхдугаар хэвлэл, Уб., 2008.
8. Нацагдорж Д, “Бүрэн зохиол-1” (Оршил, удиртгал бичиж, тайлбар, номзүй үйлдэн, хэвлэлд бэлтгэсэн Д.Цэдэв), Уб., 2006.
9. Нацагдорж Д, “Бүрэн зохиол-3” (Оршил, удиртгал бичиж, тайлбар, номзүй үйлдэн, хэвлэлд бэлтгэсэн Х.Сампилдэндэв, С.Лочин, Ч.Жачин, А.Очир), Уб., 2006.
10. Д.Нацагдоржийн сонгодог тайламж, Бээжин их сургуулийн монгол судлалын цуврал бичиг, Гуравдугаар боть, 2009 он.
11. Сүхбаатар О, Монгол хэлний харь үгийн толь, Уб., 1999.
12. Цэвэл Я, Монгол хэлний товч тайлбар толь, нэмж дэлгэрүүлсэн хоёрдугаар хэвлэл, (Үг, утга, жишээ, тайлбар, хавсралт тэргүүтнийг нэмж, хянасан Ц.Шагдарсүрэн), Уб., 2013.
13. Цэдэндамба Ц, “Монгол-орос толь”, Уб., 1997.
14. Яцковская К.Н., Дашдоржийн Нацагдорж (Жизнь и творчество) Изд. “Наука”, М., 1974.

२७ अक्षर

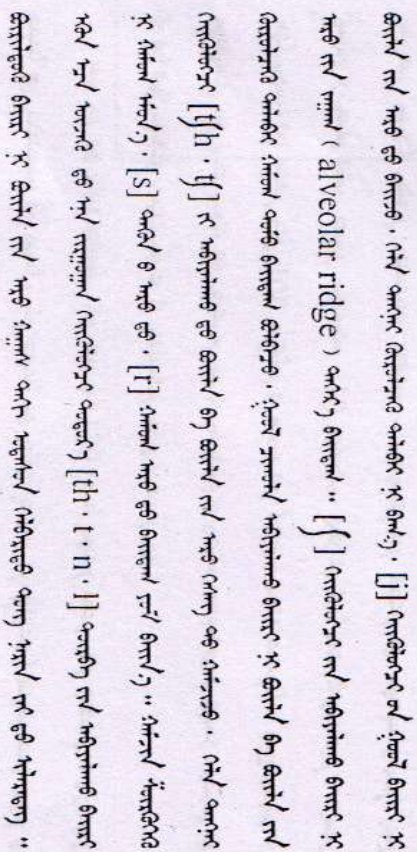
अथर्ववेद

1. Երկուսն էլ Երվանդունի
 Երվանդունի Երվանդունի

115

[illegible]

اسماء ..
مستطير . مستوي
منحرف منقوس

[illegible][illegible]

АНГЛИ ТҮРЭГ МОНГОЛ ХЭЛНИЙ ТИЙН ЯЛГАЛ БА ЗАЛГАА ЁСНЫ ТУХАЙ

М. Ууганбаяр*

В. Дашдаваа тийн ялгал нь үндэслэгч болоод түүний төрлийн бүтцийн шинж байржихийн харьцаанд хамаарах өгүүлбэрзүйн хүрээлэлийн хоорондох харьцаа бөгөөд тийн ялгалын оноолтыг тодорхойлоход чухал үүрэг гүйцэтгэх энэхүү харьцааг захирах ёс гэдэг тухай бичсэн ба

1. А нь орой байх

а. А нь В -г их эрхшээх

б. А ба В нь залгаа бол

в. А нь В -г захирна гэжээ.(Дашдаваа 2012: 20)

Захирах ёсны дагуу тухайн тийн ялгалыг шаардах нэрийн хэлхэцтэй залгаа байх тийн ялгалыг оноогч шаардагдах ба англи хэлнээ

2. I believe very deeply that she is genius

(Би итгэдэг маш гүнзгий гэж тэр сод ухаантай)

Би түүнийг сод ухаантай гэж маш гүнзгий итгэдэг

гэсэн өгүүлбэрт тийн ялгалыг зөвшөөрч буй нөхцөлд *deeply* дайвар үг үйл үг нөхөлтийн хэлхцийн завсар орж байгаа нь *that she is genius* гэх нөхөлтийн хэлхэц тийн ялгалыг оноохгүй байгаатай холбогдох бол

3. I will very deeply her to be genius

Би маш гүнзгий түүнийг сод ухаантай гэж

гэх өгүүлбэр хэл зүйн бус болж байгаа нь бүтцийн тийн ялгалын залгаа ёсны нөхцлийг зөрчиж буйгаас хамаарах ажээ. (Дашдаваа 2012: 20)

Өөрөөр хэлбэл тийн ялгалын онолын үүднээс бүтцийн тийн ялгалын бүтцийн шинж залгаа ёсны зарчимд тулгуурладаг. Хэлхцийн орой ямар нэг нэрийн хэлхцэд бүтцийн тийн ялгалыг оноохын тулд тухайн орой болон нэрийн тийн ялгал залгаа байрлалтай байх хооронд нь өөр махбод орохгүй байх ёстой гэсэн үг. Жишээлбэл:

4. I like ice cream very much

Би мөхөөлдөст маш их дуртай.

Гэтэл

5.*I like very much ice cream

*Би маш их мөхөөлдөст дуртай

гэх өгүүлбэрт буй *very much* хэмээх махбод *ice cream* гэх тусагдахуун түүнд тийн ялгал оноох үйл үгийн хооронд орсноороо тийн ялгал оноолтын хэрэгжилтэд хориг үүсгэж байна.

*Монгол Улсын Их Сургууль

Англи хэлнээ тийн ялгалыг оноогч оноогдогч залгаа байвал үйл үгийн нөхөгчийн байрлалд байх нэрийн хэлхцэд бүтцийн тийн ялгалыг онооно.

Н. Э .Үзүн залгаа ёс нь бүтцийн тийн ялгал дотоод тийн ялгалыг зөв ялгадаг гээд дотоод тийн ялгал нь бүтцийн тийн ялгал биш тул оноогдож буй нэрийн хэлхцэ нь энэхүү нэрийн хэлхцэд айн хувьд эрхшээж захирч сэдэгчийг оноох айтай залгаа байх шаардлагагүй байдгийг түрэг хэлнээ

6. Ali eve dün baktı

Али өчигдөр гэрээ харав

гэх жишээнд чиглэх буюу дотоод тийн ялгалд оноогдсон *ev* гэх нэрийн хэлхцэ захирч буй үйл үгтэйгээ залгаа байрлахгүй байгаагаар үзүүлжээ. (Үзүн 2000: 203)

Гэхдээ залгаа ёс нь бүтцийн тийн ялгал үгзүйн тийн ялгал болдог түрэг мэтийн хэлнээ үгзүйн тийн ялгалд оноогдсон нэрийн хэлхцүүд өөрт нь тийн ялгал оноох оройтойгоо залгаа бус байх аж.

7. Ali kitabı dün okudu

Али ном өчигдөр уншив

Энд заахын тийн ялгал буюу бүтцийн тийн ялгалыг хүлээн авсан *kitabı* хэмээх нэрийн хэлхцэ, тийн ялгал оноогч үйл үгтэйгээ залгаа байрлалтай биш байна. Түрэг хэлнээ англи хэл лүгээ адилаар заахын тийн ялгалыг оноох тусах үйл үг тусагдахууны хооронд өөр махбод орж болдоггүй байна .

8. Ali bugün kitap okuyor

Али өнөөдөр ном уншиж байна.

9.*Ali kitap bugün okuyor

Али ном өнөөдөр уншиж байна.

Энд сүүлчийн жишээнд *kitab* заахын тийн ялгалын ил бус хэлбэр *okuyor* (унших) хэмээх үйл үгийн хоорнд *bugün* (өнөөдөр) хэмээх махбод ороход тийн ялгалыг оноож болохгүй байгаа ба тийн ялгалын шүүлтүүрт үлдэн хэл зүйн бус өгүүлбэр болжээ.

Гэхдээ түрэг хэлний энэхүү залгаа ёс туйлын бус бөгөөд заахын тийн ялгалтай нэрийн хэлхцэ үйл үг залгаа бус ч байж болох ажээ.

Жишээ нь:

10. Ali bir kitap dün aldı bir kitap bugün

Али нэг ном өчигдөр авав. Нэг ном өнөөдөр

11. Ali kitap da (bile) dahi aldı

Али номыг ч авав.

Харин В. Дашдаваа монгол хэлний тийн ялгалыг зөвшөөрөх ёсны хувьд

12. Дулмаа тэр номыг номын санд орхисон

гэсэн өгүүлбэрт номын санд гэх орны дайвар үг тусагдахуун үйл үгийн хооронд орж байгаа бөгөөд тусагдахуунд заахын тийн ялгал оноогдож байгаа бол

13. Дулмаа Баттай өнөөдөр уулзсан

гэх өгүүлбэрт цагийн дайвар үг тусагдахуун дайвар үгийн хооронд орж байгаа бөгөөд тусагдахуунд заахын тийн ялгал оноогдож байна. Үүнээс үзэхэд, монгол хэлнээ заахын тийн ялгалыг зөвшөөрөх залгаа ёсны зарчим хэрэгжихгүй гэжээ. (Дашдаваа 2012:20)

Summary

In this article author touches upon the case and adjacency in English Turkish and Mongolian. From the point of view of case theory in Universal Grammar structural cases shows its peculiarities on adjacency and while in English and Turkish accusative cases adjacency principle realizes and Mongolian accusative does not behave like it.

Ном зүй

- Chomsky N., (1957). *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton
- Chomsky N., (1965). *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge: The MIT Press
- Chomsky N., (1981) *Lectures on Government and Binding*. Foris, Dordrecht,
- Chomsky, N. (1986) *Knowledge of Language its Nature, Origin and Use*, Praeger, New York
- Chomsky N., (1988) *Language and Problems of Knowledge: The Managua Lectures*. Cambridge, Mass.:MIT Press.
- Cook V. J., (1988) *Chomsky's Universal Grammar. An Introduction*. Basil Blackwell.
- Cook V. J., Newson M., (1996) *Chomsky's Universal Grammar. An Introduction*. Basil Blackwell.
- Dashdavaa V., (2012) *A Study on Case in English and Mongolian* PhD dissertation, Kookmin University. Seoul Korea
- Fromkin, V. Rodman, R. and Hyams, N. /2003/ *An Introduction to Language*, Thomson/Heinle
- Fillmore C. J., (1968) *Lexical Entries for Verbs* *Foundations of Language*, 4.
- Gruber, J. S., (1965) *Studies in Lexical Relations*, PhD dissertation, MIT, Cambridge, Mass.
- Haegeman L., (1994) *Introduction to Government and Binding theory*. Blackwell,
- Jackendoff R. S., (1972) *Semantic Interpretation in Generative Grammar*, *Semantic Interpretation*, MIT, Cambridge, Mass.
- Marantz, A. (1984) *On the Nature of Grammatical Relations*, MIT Press, Cambridge, Mass
- Matthews P. H., (2000). *Oxford Concise Dictionary of Linguistics*. Oxford: Oxford University Press
- Radford, A. (1988) *Transformational Grammar*, Cambridge University Press
- Radford, A. (1997) *Syntax: Minimalist Introduction*, Cambridge University Press

ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ С ОПОРОЙ НА ТЕОРИЮ УМСТВЕННОЙ СОВОКУПНОСТИ

Г.Сувдмаа*

Краткое содержание:

Мы, исследуя процесс овладения английским языком монгольских студентов по повышению эффективности обучения английскому языку, опираясь на теорию умственной совокупности, с учетом особенностей усовершенствования методологии обучения иностранным языкам в вузах нашей страны, обмениваемся мнением по методологической проблеме, основываясь на умственных способностях.

Ключевые слова и выражения:

Обучение и овладение английским языком, совокупность умственных способностей, практическая методология.

Цель проекта – выполнение комплекса научных исследований на базе университета, ”Орхон” необходимых в дальнейшем для разработки и внедрения комплексной педагогической-образовательной технологии, направленной на повышение эффективности обучения английскому языку монгольских учащихся, опираясь на теорию умственной совокупности.

Теория умственной совокупности является одной из известных современных теорий развития личности. Основатель теории умственной совокупности американский психолог Х. Гарднер рассматривает, что интеллект человека состоит из спектра самостоятельных способностей. Данное понятие содержит 7 других самостоятельных способностей, которые создают свои особенные типы. Не является обязательным равномерное развитие каждого типа в человеке. В основном, активно развиваются один-два типа, другие –на посредственном уровне. В зависимости от доминирования какого-либо типа интеллекта, адаптация человека проходит сравнительно неодинаково. Гарднер считает, что развитие личности состоит из спектра многих составляющих развитие детей, также личности, есть единство восьми (8) независимых типов, которые надо формировать в связи. К ним относятся лингвистический, логико-математический, телесно-кинестетический, внутри-личностный, межличностный, природный интеллекты, которые тесно взаимосвязаны. Позже в 1999 году был выдвинут абстрактный интеллект.

Люди видят, слушают, воспринимают, мыслят, общаются с собой, другими людьми, также с природой, в результате чего преобразуется абстрактное мышление. Умственная способность характеризуется учеными-исследователями как “умение”. Исходя из этого, мы приходим к понятию “способность”, которое оценивается умением понимать, осмысливать, выполнять, решать. Если взять за основы некоторые определения, то они характеризуются следующим образом. ”Умение использовать воображение, абстрагирование, понимание, опыт, знания, память”¹;

* Монгольский Государственный Университет
1. American Psychological Association[28]

”Умение приобретать и применять знания”²; “Личность отличается умением тонко разбираться в чем-либо адаптироваться к среде, учиться из опыта, устанавливать причину в запутанных делах, преодолевать препятствия”.[□] Данные опеределения говорят о том, что умственные способности человека являются факторами, многосторонне влияющими на обучение. Например, лингвистический интеллект влияет на диалогические умения, а также на способности читать, слушать; логико-математический интеллект—на способность абстрактно дифференцировать; пространственный интеллект на способность воспринимать и получать визуальную информацию; музыкальный интеллект—на способность воспринимать ритм и мелодию; интеллект двигательного равновесия – на способность овладения двигательными действиями; внутриличностный интеллект – на способность самостоятельно работать; рассуждать; межличностный интеллект – способность совместно работать, природный интеллект – на способность общаться с природой.

Интеллект человека не только воспринимает внешнее раздражение, но и, как другие живые организмы, которые развиваются, изменяются, адаптируются, является результатом развития эволюции.

Мы знаем, что каждый человек не обязан быть одинаков. Из выше названного следует что в одном человеке необязательно должны одинаково развиваться все типы интеллекта. Отсюда следует, что каждый ребенок имеет свою особенность, по-своему уникален. Целесообразно организовать учебную деятельность с учетом данных различий. В обучении иностранному языку учащиеся в процессе аудирования и чтения получают определённые знания и информацию о реальном использовании языка, обрабатывают, осваивают и творчески применяют её в процессе говорения и письма.

Методы исследования. Краткое описание.

В процессе экспериментального обучения – исследования, мы подробно изучили теорию умственной совокупности, наряду с установлением уровня умственных способностей учащихся, участвующих в исследовании; мы провели повторные исследования среди учащихся экспериментальной и контрольной групп до и после экспериментального обучения, согласно теоретическому руководству, провели сравнительный анализ, обработали результаты исследования подтверждено, что проведения с выбранным приёмом развития умственной способности, при котором студенты показали высокий уровень, способствует позитивному сдвигу в формировании развития личности учащихся наряду с успехами в учебе.

Результаты теоретических и экспериментальных исследований.

Теоретическим обоснованием исследования послужили научные труды отечественных и зарубежных ученых–исследователей, которые были использованы при выведении заключения. Например: нами были изучены и проанализированы теории и концепции таких ученых, как Л.С. Выготский, А.А. Леонтьев, Ноэм Чомский, Гарднер, С. Крашен. Также мы придерживались идей монгольских ученых Л. Жамц, Д. Нямжав, Б.Туяа, Я. Хишигт, П. Цэрэндондов. Таким образом, теоретическим обоснованием данного исследования являются теория по психолингвистике (теория по овладению речевыми умениями, психолингвиста А.А. Леонтьева), концепции американского лингвиста, представителя универсальной лингвистики Н. Чомского, Стивена Крашена, когнитивная теория, которая может применяться в обучении иностранному языку. В этих целях полностью исключается старое понятие, в котором доминирующую роль играет преподавание, деятельность учителя. Мы выдвигаем целесообразную идею об организации в обучении английскому языку, при котором сформировались умения и способности учащихся преобразовать (трансформировать) грамматический материал в реальном использовании путем развития умственной способности учащихся, заложив основу через активную творческую

2. Cambridge Advanced Learner s Dictionary, 2006

деятельность учащихся.

Основываясь на теории умственной совокупности, в организованное экспериментальное обучение были вовлечены студенты с 1-го по 3-ий курсы английского отделения университета “Орхон”, получены результаты по уровню умственной способности. Нами отмечено, что подачу упражнений, заданий, самостоятельной работы возможно регулировать по умственной способности учащихся. Важно отметить, что занятия по грамматике-языкознанию в целях их реального использования, нужно сочетать с практикой речи, проводить поэтапно, хорошо подготовиться.

Процесс обучения и овладения английским языком в нашей стране рассматривается нами с точки зрения теории совокупности умственных способностей; экспериментальное обучение было проведено в университете “Орхон”, учебная методология по реальному использованию английского языка разработана на примере занятий по грамматике. Нами проведён анализ освоения знаниями по грамматике среди студентов английского отделения, обучающихся на начальном и среднем этапах обучения в университете “Орхон”, было проведено экспериментальное обучение, подведены итоги, разработан методический материал, в результате проведенной работы мы пришли к соответствующим выводам. Таким образом в целях реализации результатов данного исследования в учебной практике нами рассмотрен в совокупности широкий круг теоретико-практических проблем: разработка экспериментальной модели по грамматике английского языка, предназначенной для монгольских студентов, теоретическое обоснование по педагогике, психологии, реализация учебной программы по иностранному языку (английскому).

В учебном эксперименте нами была отмечена возможность усвоения знаний при использовании правильно оформленной грамматической модели, путём реального использования и трансформации. Также можно отметить теорию трансформации, числа предложений по универсальной модели в порождающей грамматике, выдвинутой Нео́мом Чомским. Наше экспериментальное обучение показало эффективность при организованном сочетании занятий по грамматике с овладением речевыми умениями. Важной идеей в области практической лингвистики оказалось применение классификаций современных методов в учебном эксперименте.

Ссылаясь на факты исследования, мы попытались показать с одной стороны, что овладение фундаментальными знаниями по грамматике английского языка монгольских студентов зависит от творческого мышления, умственных способностей, что проанализировано в концепции ученых о положительном влиянии типичных признаков мышления, также нами сделана попытка показать существенную разницу в лексике и грамматике двух языков. Таким образом, тщательное изучение положительного и отрицательного влияния родного языка у изучающих английский язык монгольских студентов рассматривается как возможность повысить результативность в обучении. В качестве подведения итогов (заключения), проделав анализ и наблюдение над ошибками, возникающими вследствие влияния родного языка, в силу грамматического различия, можно написать рекомендацию. Хотя в вузах нашей страны английский язык изучается в учебных условиях достаточно много лет, но из-за недостаточности единых задач, планирования, методологических рекомендаций, не учитывается влияние грамматических ошибок, наблюдается смешение типичных признаков и особенностей языков в обучении, что заслуживает особого внимания.

Теория указывает, что интеллект человека не только воспринимает внешнее раздражение, но и как другие живые организмы, которые развиваются, изменяются, адаптируются, является результатом развития эволюции. Это подтверждено исследованием по установлению уровня умственных способностей учащихся, вовлечённых в наше экспериментальное обучение.

Таблица 1. Единая оценка показателей умственных способностей 99 учащихся, привлеченных в экспериментальное обучение.

№	Контрольные группы	Привлечено	Уровень умственных способностей	Речевая способность	Математическая абстракция	Зрительное пространство	Движения	Музыка	Совместная работа	Самостоятельная работа	Общение с природой
1	Экспериментальная группа	61	высокий	10	9	5	6	4	8	10	2
			средний	37	34	40	33	27	37	34	38
			низкий	14	18	16	22	30	16	17	21
2	Контрольная группа	38	высокий	4	6	6	4	3	6	2	1
			средний	19	20	17	17	14	20	24	11
			низкий	15	12	15	17	21	12	12	26
3	Единая оценка	99	высокий	14	15	11	10	7	14	12	3
			средний	56	54	57	50	41	57	58	49
			низкий	29	30	31	39	51	28	29	47

При обобщении уровневых показателей умственных способностей учащихся экспериментальной и контрольной групп, участвующих в экспериментальном обучении, в процессе исследовательской работы, мы детально исследовали умственный уровень монгольских студентов, подвели результаты по программе SPSS, зафиксировали результаты и показатели в графике.

График 1.

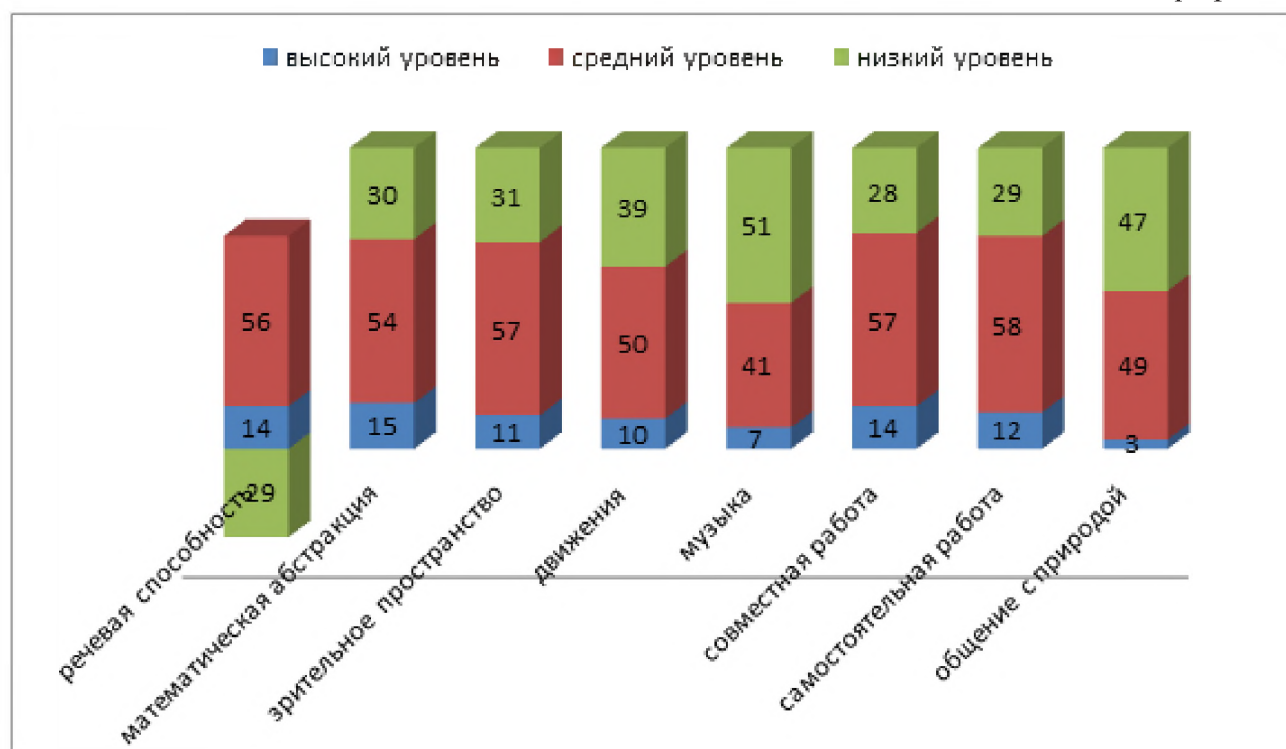

Таблица 2.

SPSS Statistics

	course	age	sex	Verbal	math	visual	body	music	inter	intra	nature
<i>Valid</i>	99	99	99	100	100	99	99	99	99	99	99
Missing	3	3	3	2	2	3	3	3	3	3	3
Mean	2.45	22.07	1.73	4.82	4.90	4.48	4.00	3.99	4.60	4.70	3.87
Std. Deviation	3.202	3.299	.448	1.992	2.052	2.154	2.104	1.919	2.065	2.102	1.694

В процентном соотношении высокий уровень умственной способности монгольских студентов составляет 3-15%, средний уровень 41-58%, низкий уровень 29-57%. Исходя из этого, мы отмечаем высокий показатель по среднему уровню умственной способности студентов, привлеченных в исследование. По показателям, конкретно рассчитанным по программе SPSS

Среднеуровневый показатель умственных способностей студентов составляет 3.87-4.90, межспособностные отношения 1.694-2.154.

Заключение

После проведенного экспериментального обучения сократилось число учащихся с низким и средним уровнем, увеличилось число учащихся с высоким уровнем, что говорит об эффективности экспериментального обучения наряду с повышением множественного интеллекта в учебном процессе, что доказано результатами исследования.

Достоинством в методике обучения иностранному языку монгольских студентов является то, что особое внимание придавалось методу обучения студентов по умственным способностям, модульному методу, в котором иностранный язык преподается в межпредметной связи с другими предметами, методу, в котором иностранный язык выступает как культурологическое средство, мониторинговой модели, методу, учитывающему цель и потребности учащихся, переводному методу.

Однако грамматические ошибки, допускаемые студентами, позволяют справляться с трудностями в обучении и приобрести знания. Изменения в ошибках имеет важное значение при определении процесса обучения. Поэтому нами разработано методологическое пособие по реальному использованию грамматики английского языка и проведено экспериментальное обучение.

Литература

1. Armstrong, T. Multiple Intelligences; Seven ways to approach curriculum. Educational Leadership, 1994., 52.
2. Brain Hemispheres Fiction and fact, Encyclopedia of Educational Technology. 1994 – 2006
3. Burmaa Ts. Bayanjargal P. Methodology of teaching English. УБ. 2010.
4. Cheekily, K. The first seven and the eighth: A conversation with Howard Gardner. Expanded Academic ASAP [on-line database]. Original Publication: Education, 1997., 116.
5. Даваажав Б. Монгол хүний нөөц чадавхийн хөгжлийн өнөөгийн төлөв байдал, хэтийн чиг хандлага нэг сэдэвт зохиол. УБ., 2005.
6. Douglas, H. Brown Principles of Learning and Teaching, Fourth Edition. 2000.
7. Dunn, R, Denig S, and Lovelace M. Multiple Intelligence and Learning Styles. 2001., the journal for School Library Professionals, 9-15
8. Lazear D.G. Multiple Intelligences approaches to assessment: Solving the assessment conundrum. 1994.
9. Нямжав Д. Гадаад хэл заах арга зүйн онол, хэрэглээ. УБ., 2011.
10. Нямжав Д. Русский язык и изобразительное искусство”Учебное пособие по русскому языку для студентов художественно графического отделения вузов Монголии. Улаанбаатар 1999.
11. Smagorinsky, P. Expressions: Multiple Intelligences in the English class. Urbana., 1991

Резюме

Энэхүү судалгаагаар зохиогч Орхон их сургуулийн бааз суурин дээр монгол оюутны англи хэл сурч / эзэмших үйл явцыг оюун ухааны цогцолбор онолын үүднээс авч үзээд дүрмийн мэдлэг эзэмшилтэд дүн шинжилгээ хийж туршилт сургалт зохион явуулж үр дүнг нь тооцоолон гаргаж зохих дүгнэлт өгч, заах аргазүйн хувилбарыг шинжлэх ухааны үндэслэлтэй тусган үзүүлсэн юм.

МОНГОЛЧУУДЫН ЦАГААН ӨНГӨӨР НЭРЛЭСЭН ГАЗАР НУТГИЙН НЭРИЙН ТУХАЙД

П.Энхжаргал*

Түлхүүр үг: цагаан өнгө, газар нутгийн нэр, нэрлэх ёс, бэлгэдэл утга, соёлын утга

Монголчуудын өнгийг таньж, түүгээр бэлгэдэж, нэрлэж ирсэн эртний уламжлал нь уул ус, газар орон, байгалийн биетийг нэрлэж ирсэн байдалд нь тусгалаа олсон байдаг.

Аливаа нэгэн өнгөний нэр байна гэдэг бол тухайн хэлээр ярилцагч ард түмэн, тэрхүү өнгийг танин мэдэрсний үр дүн агаад эд өлгийн зүйл, мал амьтныг тухайн өнгөөр тодотгон нэрлэх амьдралын шаардлага байна гэсэн үг юм. Монгол хэлэнд малын зүс заасан үг хэллэг их байдаг нь нүүдлийн мал аж ахуй эрхлэх амьдралын шаардлагаас улбаатай бөгөөд малыг зүслэх өнгө зүсний нарийн тогтолцоог бий болгожээ. Тухайлбал, Ч.Батсүрэн “Малын зүс заасан үгсийн тухай” өгүүлэлдээ монгол хэлний малын зүс заасан үгсийн онцлог нь зөвхөн малд хэрэглэдэг үг хэллэг байхын хамт эдгээр нь бусад өнгөтэй дүйхгүй болохыг, мөн малын бие байдлын онцлог, үс ноосны онцлог, үр төл өсөх үржих онцлог, зан ааш, явдал хөдөлгөөнөөр тодотгон малаа зүслэдэг болохыг тодорхойлжээ.

Өнгө зүс заасан үгийн монгол газар нутгийн нэрэн дэх өнгө зүс заасан үгсийн утга, хэлбэрийн талаар судалсан бүтээл төдийлөн их биш ч газар нутгийн нэрийн онолын судалгаанд өнгө зүс заасан үгсийн талаар дурьдсан байдаг. Үүнд: Өнгөний нэр бүхий газар нутгийн нэрийг Ч.Догсүрэн газрын тогтоц, байдалтай холбоотой нэр, “өнгө зүсэнд нь таацуулан өгсөн нэр”-ийн бүлэгт багтаасан бөгөөд ийм нэр ихэвчлэн тэмдэг нэрээс бүтнэ гэж үзсэн бол О.Сүхбаатар өнгө зүс заасан нэрийг “танин мэдэхүйтэй холбогдож үүссэн нэр”-ийн хэсэгт оруулж, Тарлан хайрхан, Ухаа овоо, Бор-Өндөр, Цагаан уул, Халиун хөндий, Цэгээн нуур, Орог нуур, Хүрэн хайрхан, Бүгий цав гэх мэт жишээг дурьдсан байна. Энэ ангилалаас газар нутгийн нэрэн дэх өнгө зүс заасан үгс нь өнгийг болоод өнгөөр илрэх бэлгэдэл болон соёлын утгыг ч илэрхийлэх боломжтой болох нь харагдаж байна. Мөн Л.Балдан “Монголын нууц товчоо”-нд гардаг өнгө заасан үгэнд ажиглалт хийж, ногоон өнгө байхгүй байгаа нь дорно дахинд зарим ургамал, байгаль, эд юмсыг махбодийн өнгөөр нэрлэдэг байсан уламжлалтай холбоотой гэсэн таамаглал дэвшүүлсэн байдаг. Тэрээр газар нутгийн нэрэн дэх өнгө зүс заасан үгийг тухайлан судлаагүй хэдий ч “НТ-д гардаг уул ус нь: улаан, хар, хөх, шар. Hula'an burqad /170/, Qara se'ül /159/, Kō kō na'ur /89/, Šira ke'er/252/” [3:5] болохыг тэмдэглэсэн байна.

Э.Равдан “Ертөнцийн юм үзэгдлийг тухайн ард түмэн ямар цэг өнцгөөс хүлээн авснаас нь шалтгаалсан өвөрмөц дүрүүд ертөнцийн үндэсний зураглалыг бүрдүүлдэг ажээ. Юм үзэгдлийн шинж, төлөв, зориулалт, өнгө, хэлбэр дүрс, зэргээс ард түмэн бүр өөр өөрийн сонголт хийж, тэрхүү юм, үзэгдлийг нэрлэдэг нь маргаангүй. Монгол орны газар нутгийн мянган нэр тутамд

*Монгол Улсын Их Сургууль

ойролцоогоор 20 орчим хувьд нь “цагаан”, “бор”, “хар” гэх мэт хүртээл нэр ордог” [7:200] гэсэн нь өнгөөр илэрхийлсэн газар нутгийн нэрийн утга хэлбэрийн судалгаа хийх шаардлага буйг харуулж байна. Түрэг судлаач Молчанова О.Т. Уулын алтайн хязгаарын газар нутгийн нэрийн 14 орчим хувийг өнгө заасан нэр эзэлдэг агаад хар, цагаан, шар, хөх, улаан зэрэг өнгө өндөр давтамжтай ордог болохыг дурьджээ. Цагаан өнгийг заах “ак” нь гол усны нэрэнд цагаан, сүүн цагаан, бүрсгэр цагаан, бохир цагаан, мөсөн, урсгал гэх зэрэг утга илэрхийлдэг. Тухайлбал, Аксу “цагаан гол” нь Казакстан, Киргизэд цас мөсний усаар тэжээгддэг гол, Узбек, Азарбайджанд цэнгэг ус гэсэн утгыг, уулын тухайт нэрэнд “ак”-цагаан нь цагаан, цасан, мөнх цас, нүцгэн, модгүй, цэвэр гэх зэрэг утгыг илэрхийлдэг гэж дурьджээ.[6,38]

Энэ судалгаанд монгол газар нутгийн нэрэн дэх цагаан өнгөний нэрийн илэрхийлэх утгыг газар нутгийн нэрийн домгийн хүрээнд шинжилж монголчуудын газар нутгаа өнгөөр нэрлэх ёс, уламжлалыг тодруулахыг оролдов.

Юуны өмнө монгол газар нутгийн нэрэнд ямар өнгө зүс заасан үг хэдий хэр давтамжтай ордог болохыг “Монгол газар нутгийн нэрийн зүйлчилсэн толь”-ийн баримтанд тулгуурлан үзэхэд цагаан 8589 удаа, улаан, улааны 8412 /389/, хар 7638, хөх 4544, хүрэн, хүрэнгийн 2911 /76/, бор 2513, эрээн, эрээний 757 /212/, алаг 720, ногоон, ногооны 698 /18/, буурал 317, ягаан 288, шарга, шаргын 306 /77/, бараан 175, халтар 140, харлаг 25, цэнхэрийн 22, гэгээн 16, гялааны 15 тус тус тохиолдож байна. Өнгө зүс заасан нэрийн монгол газар нутгийн нэрэнд орох давтамж хамгийн өндөр байгааг харж болно.

Ингээд монгол хэлний “цагаан” үгийн утга, хэрэглээг, толь бичгийн хүрээнд тодруулахын зэрэгцээ түүний бэлгэдэл утга, үндэсний соёлын утгыг судлаачдын бүтээлд тулгуурлан авч үзье.

Монгол хэлний тайлбар толь дахь “цагаан” үгийн утгыг шүүн үзвэл “1) харын эсрэг өнгө, цас шиг өнгө 2) Бартаа саадгүй, амар хялбар 3) Ариун, үнэнч, шударга сайхан сэтгэл 4) Тэнгэрийн эшийн арван өнгийн долдугаар 5) Билгийн улирлын нэгдүгээр сар 6) Махгүй идээ, хоол” [1:2874-2877] гэх зэргээр тодорхойлсон байна. Харин цагаан гэдэг үгийн гарал нь “гарваль зүйн хувьд ча-йи-ку, чэ-йи-кү, са-йи-р, гараль зүйн хувьд ча-га-н, ча-йи-бу-р, чэ-гэ-н, чэ-кэ-р, гармал зүйн хувьд ча-га-н(хөнгөн хялбар), ча-йи-л-га-н, гарал зүйн хувьд ча-га-начэ-гэ-н ача-га(цагаа-үр) ажээ” [2:10]. Цагаан өнгөний бэлгэдэл утгыг профессор С.Дулам “Монголчуудын уламжлалт байгалийн шүтлэг, гүн ухааны ёсоор бол өнгийн бэлгэдлийн хамгийн анхдагч эсрэгцэл нь гэгээ харанхуй, гэрэл сүүдрээс иш үндэстэй хар цагаан хоёр өнгө юм. Цагаан өнгө нь нарны гэрэл, гэгээн цагаан өдрийн дохио болж дүрслэгдээд, эртний хүмүүсийн байгалийн шүтлэг, үзэл бодлоос аяндаа үүсч гарсан болохыг, тэр нь чинагшид хүн зоноос үл нууцлах, ил тодорхой, цэвэр ариун, сайн сайхан үйлс хэргийн ёгтолмол болж, дохио утга нь гүнзгийрэн даамжирсан болно.” [5:4] хэмээн үзсэн байна. Г.Элдэв-Очир “Монгол хэлний цагаан өнгө илэрхийлсэн үгийн үндэсний соёлын утгад хийсэн ажиглалт”-даа цагаан өнгө нь цэвэр ариун, сайн сайхан, сүү цагаан идээ, хаврын баяр, элбэг баян, хувьсгалын эсрэг, магтаал сайшаал, эрхэм дээд язгууртан, эрх мэдэл зэрэг үндэсний соёлын утга илэрхийлж буйг тогтоосон байна.

Монгол газар нутгийн нэрийн мянган домгийн чуулганд “Цагаан булан, Цагаан гол, Цагаан нуур, Цагаан олом, Цагаан даваа, Цагаан толгой, Цагаан уул, Цагаан хайрхан, Цагаан дэглий уул, Цагаан зандантай уул, Цагаан ламын даваа, Цагаан үнээт уул, Цагаан морьт уул, Цагаан хайрхан уул, Цагаан зээрийн хөтөл, Цагаан чулуут бэл, Цагаан чулуут гүвээ, Цагаан чулуут толгой, Цагаан голын рашаан, *Цагаан хөндийн рашаан, Цагаан толгойн булаг*, Цагаан гүүний уяа, *Цагаан тэмээгийн говь, Цагаан нохойт дош*, Цагаан ядамын агуй, *Цагаан ханагийн агуй*,

Цагаан булагийн гулгуур, *Цагаан бургасны шивээтийн хад*, Авга цагаан уул, Адагийн цагаан нуруу, Байтын цагаан хад, Баян цагаан газар, Баян цагаан нуур, Баян цагаан уул, Баян цагаан уул, Баян цагаан хайрхан уул, Баян цагаан ээж, Бөх цагаан хад, Вангийн цагаан уул, Гангын цагаан овоо, Нохойн цагаан овоо, Ганц цагаан хулсан мод, Гэрэлт цагаан хуварга, Сартагтайн цагаан чулуу, Нохойн цагаан овооны тал, Сөдөтийн цагаан чулууны бичээс, Сэгс цагаан богд, Тойнын цагаан булш, Тугчийн цагаан толгой, Дай цагаан нуур, Дээд цагаан нуур, Уянгын цагаан нуур, Хагийн цагаан нуур, Харийн цагаан нуур, Хунтайжийн цагаан нуур, Цэнгэл цагаан нуур, Ширээ чулуут цагаан нуур, Хөндийн цагаан овоо, Ширээтийн цагаан овоо” зэрэг давхардсан тоогоор 60 гаруй нэр багтсан байна. Дээр өгүүлсэн цагаан өнгөний үндсэн утга, бэлгэдлийн утга, үндэсний соёлын утга эдгээр нэрэнд хэрхэн нөлөөлж буйг шинжилж, утгыг нарийвчлан авч үзвэл доорхи онцлогууд ажиглагдлаа. Үүнд:

1. Өнгөөр нэрлэсэн

- Цагаарч, цайрч харагдах байдлаар нэрлэсэн.

Хөвсгөлийн Цагааннуур сумын нутаг “Дархадын хотгорт Дээд цагаан нуур, Доод цагаан нуур гэсэн хоёр нуур бий. Их усан сан нь цагаан өнгөтэй харагдах тул “Цагаан” гээд газрын байрлалаар нь Дээд, Доод гэжээ.” [9,593] Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын нутагт Аксу буюу Цагаан гол гэж бий, тэр гол айраг шиг цагаан өнгөтэй харагддаг тул ийнхүү нэрлэсэн бөгөөд түүний эхэнд байдаг рашааныг Цагаан голын рашаан гэдэг байна. Говь-Алтайн Баян-Уул сумын нутагт байх өндөр цайвар өнгийн уулыг Цагаан хайрхан гэдэг байна.

- Тухайн газарт байгаа цагаан өнгөт биетээр нэрлэсэн

Баян хонгор аймгийн Бөхийн цагаан хад, Өвөрхангайн Хайрхан дулаан сумын Байт цагаан хад, Увс аймгийн Наранбулаг сумын нутагт байх Наран сарвах уулын бэл үхрийн чинээ цагаан чулуутай тул Цагаан чулуут бэл, Архангайн Жаргалант сумын Цагаан чулуут толгой, Өмнөговийн Ханбогд сумын нутагт байх бөгөөд цагаан өнгийн дэвсгэр талбайтай дээр хоёр жижиг цагаан овоотой Цагаан хайрхан уул зэрэг байна.

2. Бартаагүй, төвөггүй, саадгүй гэсэн утгаар нэрлэсэн.

Цагаан олом Завхан голын гарам, дугуйран гарсан олом хэлбэртэй тул олом хэмээн гарамгүй газраар гарам гаргаж бартаа саадыг арилгасан тул цагаан гэж нэрлэсэн. Мөн Ч.Догсүрэн “Орчин цагийн монгол хэл дэх уулын тухайт нэр томъёо” өгүүлэлдээ цагаан даваа гэдэг нэрийн “цагаан” гэдэг нь бартаагүй гэсэн санаа бүхий үг гэж тайлбарласан байна.

3. Бэлгэдэж нэрлэсэн

- Сайн сайхан, баян тансагийг бэлгэдсэн

Төв аймгийн Эрдэнэсант суман дахь Цагаан толгой цагаан зааны дэлэн шинжтэй, Архангайн Өндөр-Уул сумын Баян цагаан нуур бор өнгийн сарлагийн бухтай холбоотой, Говь-Алтайн Төгрөг сумын хойно байх хэвтэж буй арслангийн төрхтэй Цагаан хайрхан уул гэх зэрэг.

- Цагаан өнгөөр эерүүлж нэрлэсэн

Өвөрхангай аймгийн Уянга сумын нутагт байх нэгэн голын дэргэд тулаан болж, голын ус улаанаар эргэлдэж байсан тул нутгийн ардууд цагаан сүү дусаан Цагаан гол хэмээн нэрлэсэн домогтой ажээ. Түүнчлэн бартаа ихтэй уул давааг эерүүлэн цагаан даваа гэх зэргээр нэрлэдэг байхыг үгүйсгэх аргагүй.

4. Хүндэтгэж нэрлэсэн

Ихэвчлэн гол усны нэрэнд тухайн гол усыг хүндэтгэсэн сэтгэлээ шингээн нэрлэсэн тохиолдол цөөнгүй байна. Баянхонгор аймгийн нутагт байх Байдрагийн голыг хүндэтгэн Баян цагаан ээж,

Хөвсгөл нуурийн эртний нэр болох Цэнгэл цагаан нуур гэх зэрэг байна.

Хэдийгээр энэ судалгаанд нэрийн хэлбэр бүтцийг тухайлан авч үзээгүй ч өнгө заасан газар нутгийн нэрэнд бүтцийн хувьд зарим нэгэн онцлог ажиглагдсныг дурьдах ёстой болов уу. Тухайлбал, “N+цагаан+дэвсгэр нэр” бүтэц бүхий нэр нь “цагаан + дэвсгэр нэр” газрын ойр хавьд нь амьдардаг байсан түүхэн хүнтэй холбоотой байх элбэг байна. Дорнод аймгийн Халх гол сумын нутагт байх Вангийн цагаан уул, Архангай аймгийн Хотонт сумын нутагт байх Дай цагаан нуур, Увс аймгийн Өндөрхангай сумын нутагт байх Тугчийн цагаан толгой, Сүхбаатар аймгийн Эрдэнэцагаан сумын нутагт байх Ширээтийн баян цагаан овоо, Булган аймгийн Бүрэгхангай сумын нутагт байх Хунтайжийн цагаан нуур зэргийг дурьдаж болно. Өөрөөр хэлбэл уг газар нутгийн нэрэнд хожим нь тухайн газар амьдарч байсан түүхэн хүний хийсэн сайн үйл, зэргээс улбаалан тэр хүний нэрийг нэмж оруулсан бололтой.

Харин “цагаан+N+дэвсгэр нэр” хэлбэр нь ихэвчлэн тухайн газар нутагт байсан Цагаан нэртэй хүнтэй, эсвэл цагаан зүсний малтай холбоотой нэрлэсэн байдал ажиглагдаж байна.

Архангай аймагт байх Цагаан даваа-Цагаан ламын даваа-ны энгэрт Цагаан гэх лам хүн амьдарч даваагаар нааш, цааш зорчих хүмүүст зориулан ном уншдаг байснаас ийн нэрлэсэн ба он цагийн эрхэнд ламын гэдэг нь гээгдсэн байна. Ховд аймгийн Зэрэг сумын нутагт байх Өлийн Ташлай гэдэг газар Цагаан-Ядамын агуй гэж байна. Цагаан-Ядам гэх сайн эр нуугдан байсан тул ийн нэрлэсэн гэж домогт өгүүлжээ. Говь-Алтай аймгийн Алтай сумын нутагт байх Элэгний эхийн орчимд тахьтай нийлсэн цагаан морийг анчид ан хийхэд саад болоод байсан тул хороож, хожим нь толгойг нь уулын оройд залснаас Цагаан морьт уул гэсэн нэртэй болсон байна.

Хэдийгээр домгоор тайлсан нэрийн гарлын толинд багтсан цөөн үгний хүрээнд хийсэн судалгаа боловч “цагаан” өнгө заасан үг нь өнгөний үндсэн утгаас гадна бэлгэдлийн, хүндэтгэсэн, эерүүлсэн, бартаа саадгүй гэсэн утгыг илэрхийлж байгаа нь ажиглагдав. Монголчуудын газар нутгаа өнгө зүс заасан үгээр нэрлэх нь зөвхөн харагдах байдал өнгө зүсэнд нь тулгуурлаагүй агаад бэлгэдэж, эерүүлж, утга шилжүүлж нэрлэж болдог гэж үзэж болохоор байна.

Resume

In this article were analyzed semantic types of place names with colours related to the legends and was defined tradition of naming by colour.

НОМЗҮЙ

1. Монгол Улсын Шинжлэх Ухааны Академи “Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь”,УБ, 2008
2. Базаррагчаа М., “Монголчууд юмын өнгө зүсийг хэрхэн нэрлэж сурсан бэ?” МУИС-ийн эрдэм шинжилгээний бичиг, боть 9(126)8-21
3. Балдан Л., “Өнгө заасан нэгэн үгийн эрэл, таамаглал /НТ-ны эх хэрэглэгдэхүүн дээр/”, МНТ-ы 750 жилийн ойд зориулсан олон улсын бага хурал, УБ,2000
4. Догсүрэн Ч., “Орчин цагийн монгол хэлэн дэх уулын тухайт нэр томъёо” Хэл зохиол 16 боть, 92-97, 1987
5. Дулам С., “Монгол бэлгэдэл зүй 2 өнгийн бэлгэдэл зүй, зүг чигийн бэлгэдэл зүй”, УБ, 2007
6. Молчанова О.Т., “Прилагательные семантических полей «черный цвет» и «белый цвет» в ономастиконе Алтайцев”, Советская тюркология №3, 31-42, Баку,1985
7. Равдан Э., “Монгол газар нутгийн нэрийн хэлбэр-утгазүйн судалгаа”, УБ,2004
8. Равдан Э., “Орчин цагийн хэл шинжлэл”, УБ, 2005
9. Равдан Э., “Монгол газар нутгийн нэрийн мянган домгийн чуулган”,УБ, 2012
10. Элдэв-Очир Г., “Монгол хэлний цагаан өнгө илэрхийлсэн үгийн үндэсний соёлын утгад хийсэн ажиглалт”, Оюуны хэлхээ олон улсын эрдэм шинжилгээний бичиг боть 2(04), УБ, 2009

МОНГОЛ ХЭЛНИЙ ҮГИЙН НЭГДҮГЭЭР ҮЕИЙН [i] ЭГШИГИЙН АНИРШИЛ

Хасмандал*

Монгол хэлний үгийн нэгдүгээр үеийн богино эгшигийн тухай олонхи хэл зүйн бүтээлүүдэд: “Үгийн нэгдүгээр үеийн эгшиг тодорхой сонсогдож, хоёрдугаар үеэс хойш орсон богино эгшиг нь балархайшиж гээгддэг.” гэж тайлбарлаж байна. Ойрын жилүүдэд туршилт авиа зүйн аргыг монгол хэлний судалгаанд ашиглаж, авиа зүйн судалгааг нарийсган гүнзгийрүүлж байгаа билээ. Үгийн нэгдүгээр үеийн богино эгшигийн тухай профессор Чойжонжав “ Монгол хэлний өргөлтийн тухай авианы туршилтын завсрын мэдүүлэлт “ хэмээх бүтээлдээ: “ Үгийн нэгдүгээр үеийн эгшиг анирших ба зарим нөхцөлд бүрмөсөн арилах үзэгдэл оршиж байна.” Гэж тэмдэглэсэн байна. Профессор Баярмэнд “ Байран аман аялгууны судлал “бүтээлдээ: “ Нэгдүгээр үеийн эгшиг анирших буюу гээгдэх үзэгдэл байна.” Хэмээн бас дурдсан байна. Мөн Анастасия Муканова Карлсон “Rhythm and Intonation in Halh Mongolian “ номондоо: “Монгол хэлний үгийн эхний эгшиг заримдаа гээгддэг боловч үгийн хоёрдугаар үеийн эгшиг харин хэзээд тод авиалагддаг.” гэсэн тайлбарыг өгүүлсэн байна. Миний бие мөн энэ асуудалд ихээхэн анхааралтай хандаж, аль эгшиг чухам ямар авианы орчинд бараг хэдий нь аниршиж гээгдэж байгаа талаар ажиглалт хийж,” Монгол хэлний үгийн нэгдүгээр үеийн эгшиг авианы гээгдэл буюу аниршил” хэмээх гэх судалгааны өгүүлэл нийтлүүлсэн юм. “Монгол хэлний үгийн нэгдүгээр үеийн эгшиг авианы гээгдэл буюу аниршил “- д, үгийн нэгдүгээр үед орох бүх богино эгшигийн өмнө ба хойно нь адил бус гийгүүлэгч авиа орж болох бүх нөхцөлийг хангасан 1204 дан үгийг сонгож, эрэгтэй эмэгтэй зургаан авиалагчаар тус тус гурав удаа уншуулан задлалт хийжээ. Ажиглалт задлалтын үр дүнд монгол хэлэнд бүх эгшиг бүр аниршиж байх бөгөөд өмнө хойнох авианы орчин нь хамжих, хамжин шүргэх, шүргэх гийгүүлэгч байвч, голдуу амьсгалын түрэлттэй гийгүүлэгч буюу амьсгалын хүчлэг шүргэх гийгүүлэгч орох авианы орчин болно. Бас хойнох авианы нөхцөл нь [r][m][w] болох байдал ч эгшиг аниршиж байна. Тус удаа “Монгол ярианы хэлний материалын сан” □ - г ашиглан эгшиг авианы гээгдэх буюу анирших үзэгдэлд задлалт хийх болно. Иймээс нийтлүүлж өнгөрсөн дурдсан өгүүлэлтэй нэг сэдэвт бүтээл болно.

1. Материалын эрэлт

“Монгол ярианы хэлний материалын сан”-гаас арван цагийн материалд гарах [i] эгшигийн гээгдэх буюу анирших үзэгдэлд задлалт хийх болно. “Монгол ярианы хэлний материалын сан”(доош “ материалын сан” гэж дөхөмчилье) гэдэг нь БНХАУ-ын Нийгмийн шинжлэх ухааны фондын дэмжлэгээр хийсэн судалгааны бүтээл болно. Тус “материалын сан” хоёр хүний гучин минут орчмын чөлөөт ярилцлагаар бүрэлдсэн юм. Авиалагчид нь баримжаа авианы хичээл хүмүүжил хүртэж өнгөрсөн Хөххотод байгаа багш, оюутан, нэвтрүүлэгч буюу сурвалжлагч найруулагч юм. Тус удаа энэ “материалын сан” - гаас арван цагийн

*Өвөрмонголын Их Сургууль

материалыг сонгон задлалт хийх болно. Иймээс тус удааны задлалтд дөчин авиалагч байх бөгөөд арван зургаан эрэгтэй ба хорин дөрвөн эмэгтэй байна. Шингээлт хийхдээ материал уншуулан шингээсэн биш, харин чөлөөтэй ярилцлагыг шингээн авсан болохоор өдий төдий нутгийн ярианы онцлог гарч байна. Гэвч ийм материалыг ашиглан ярианы үзэгдлийг судлах нь дан үг буюу өгүүлбэр уншуулсан материалыг хэрэглэхээс илүү хэлний бодот байдлыг олж мэдэж чадна.

2. Задлалт хийсэн арга

“Материалын сан”- гийн фел (file) нэгбүрд шингээл хийсэн дууны Wav материал ба түүнийг задалж боловсруулсан TextGrid материал буй. “Материалын сан”-г судалгаанд ашиглахын төлөө тусгайлан боловсруулсан хайлтын Програмтай юм. Бид тус Програмыг ашиглан TextGrid материалыг Excel-д уншиж болно. Дараа нь “Материалын сан”- г боловсруулахад эгшигийн гээгдэлд тавьсан тэмдэг ба Excel- гийн чадамжийг уялдуулан эрж бүртгэх ажлыг гүйцэтгэсэн юм.

3. Задлалт хийх нь

Эгшиг авианы анирших гэдэг бол авиалахад дуутай эгшиг авиа нь дуугүй болох, дарий дууны хөвч доргихгүй болох үзэгдлийг зааж байна. Ийм байдалд авианы зурагт холбогдох гийгүүлэгчээс ил ялгаа байхгүй жигд бос долгионоос бүтсэн дууны долгионы зураг харагдаж балархайшсан эгшиг авиа сонсогдог. Эгшиг авианы гээгдэх гэдэг нь эгшиг авиа нь устаж, байхгүй болох үзэгдэл болно. Ийм байдалд балархайшсан эгшиг сонсогдохгүй мөртөө авианы зурагт холбогдох гийгүүлэгчийн зураг байхаас биш эгшгийн зураг харагдахгүй. Эгшиг авианы аниршилын тухай нарийн судалгаа хийхэд гээгдэх ба аниршихыг ялган үзвэл зохино. Бид тус өгүүлэлд эгшиг авианы гээгдэх ба анирших үзэгдэлийн тухай зөвхөн авианы орчны талаас задлалт хийх тул нарийн ялгасангүй гэдгээ тодорхойлъя.

Тус өгүүлэлд аниршил гэж хэлээд аниршаад байхгүй болж арилсаныг ч багтааж байна.

Эгшиг авианы анирших үзэгдэл нь бусад хэлэнд бас байх боловч хэл бүхний байдал адилгүй. Жишээлбэл, Япон хэлний эгшигийн аниршилийн тухай нэлээд урт удаан судалгааны түүхтэй бөгөөд хэлний авианы орчинд шинжилсэнээр барахгүй хоолойн булчингийн цахилгаан зургийг ашиглан судалж өнгөрчээ. Бас эгшгийн аниршилын газар орны тархалт жич үгийн өргөлт зэрэгтэй ч холбогдуулан судалжээ. Maekawa “Эгшиг авианы аниршил” - д, Япон хэлний уйтан эгшиг [i] [u] бусад эгшигийг бодвол амархан аниршдаг, түүний өмнө хойнохь авианы нөхцөл нь дуугүй гийгүүлэгч (онцгойлон шүргэх гийгүүлэгч) орох үед амархан аниршина гэжээ. Монгол хэлэнд аль ч эгшиг бүр аниршиж болох боловч тус удаа зөвхөн [i] эгшигийн анирших үзэгдэлд задлалт хийнэ.

Арван цагийн материал (бараг зуун мянга гарий үг буй)-ын задлалтад [i] эгшгийн аниршсан байдлын илэрсэн тооноой зөрөө их мөртөө үгийн давтамжийн зөрөө ч их байна.

Нарийн байдлыг доор үзье.

Арван цагийн материалд адил авианы орчинд [i] эгшигийн аниршсан тоо дөрвөөс дээш болохыг хураангуйлвал хүснэгт мэт. Үүнд: C1 нь аниршсан эгшигийн өмнөхь гийгүүлэгч, C2 нь аниршсан эгшигийн хойнох гийгүүлэгчийг илтгэж байна.

C1	tʃ	tʃ	tʃʰ	tʃʰ	tʃʰ	p	p	ʃ	ʃ	ʃ
C2	ʃ	l	m	k	n	tʃʰ	tʰ	ŋ	l	n
бүх тоо	58	348	16	18	58	165	28	57	65	125
Анир- шсан тоо	47	10	6	5	13	66	5	10	10	12
эзлэх харьцал	81%	3%	38%	28%	22%	40%	18%	18%	15%	10%

Доор хүснэгтийг үндэслэн хураангуйлан задалъя.

Өмнө хойнох гийгүүлэгчийн адил бос болохыг дагалдан эгшигийн анирших тооны зөрөө нэлээд их. “Материалын сан”- д гарсан үгийн давтамжын зөрөө ч нэлээд их байна. [i] эгшигийн аниршсан тоо нь хамгийн ихдээ материалд гарсан бүх тооны 81% байхад, хамгийн бага нь сай 3% л байна.

[i] эгшиг аниршиж байгаа байдалд, Өмнө орсон гийгүүлэгч нь [ʃ,tʃʰ,tʃ,p] зэрэг шүргэх, хамжин шүргэх, хамжих гийгүүлэгч болно. Хойно орсон гийгүүлэгч нь [ʃ,tʃʰ,k,tʰ] зэрэг шүргэх, хамжин шүргэх, хамжих гийгүүлэгчээс гадна, хамрын ба хажуугийн [m,n,ŋ,l] зэрэг дуутай гийгүүлэгч буй.

Аниршсан эгшигийн эзлэх харьцлын өндрөөс дараалуулвал өмнө хойнох гийгүүлэгч нь [tʃ-ʃ], [p-tʃʰ], [tʃʰ-m], [tʃʰ-k], [tʃʰ-n], [p-tʰ], [ʃ-ŋ], [ʃ-l], [ʃ-n], [tʃ-l] болно. Сонирхолтой нь, дээрхи “гийгүүлэгч-гийгүүлэгч” холбоололын “Материалын сан”- д гарсан холбогдох үг нь бүр ганц хоёрхон юм. Өмнөх гийгүүлэгч нь хамжин шүргэх [tʃ], хойнох гийгүүлэгч нь шүргэх [ʃ] орох авианы нөхцөлд [i] эгшигийн аниршсан харьцал хамгийн их. Тус холбоололын “Материалын сан”- д гарсан нь “жишээ” гэх үгний олон хувилал болно. Тус үг нь үгсийн холбоонд орвол [tʃiʃə:] гэж тодорхой хэлэгдэх нь цөөн, 81% нь нэгдүгээр үеийн [i] эгшиг гээгдсэн бол үлдсэны олонхи нь үгийн эхний [tʃi] үе гээгдэж байна. [tʃ] ба [ʃ] бол авиалахад амны хэлбэр [i] -тэй маш ойролцоо, тус хоёр гийгүүлэгч хамт ороход [i] эгшиг амархан аниршдаг.

[i] эгшиг аниршиж байгаа авианы нөхцөл нь өмнөх нь бүр дуугүй гийгүүлэгч болно. хойнох нь дуутай, дуугүй хоёр зүйлийн байдал буй. Үүнд өмнө хойнох авианы нөхцөл нь бүр дуугүй, хамжих, хамжин шүргэх зэрэг гийгүүлэгч байх нөхцөлд [i] эгшиг аниршиж байгаа нь бүх аниршсан эгшигийн 67% байх тул, хойнох эгшиг нь дуутай болохоос давуулаг байрыг эзэлж байна.

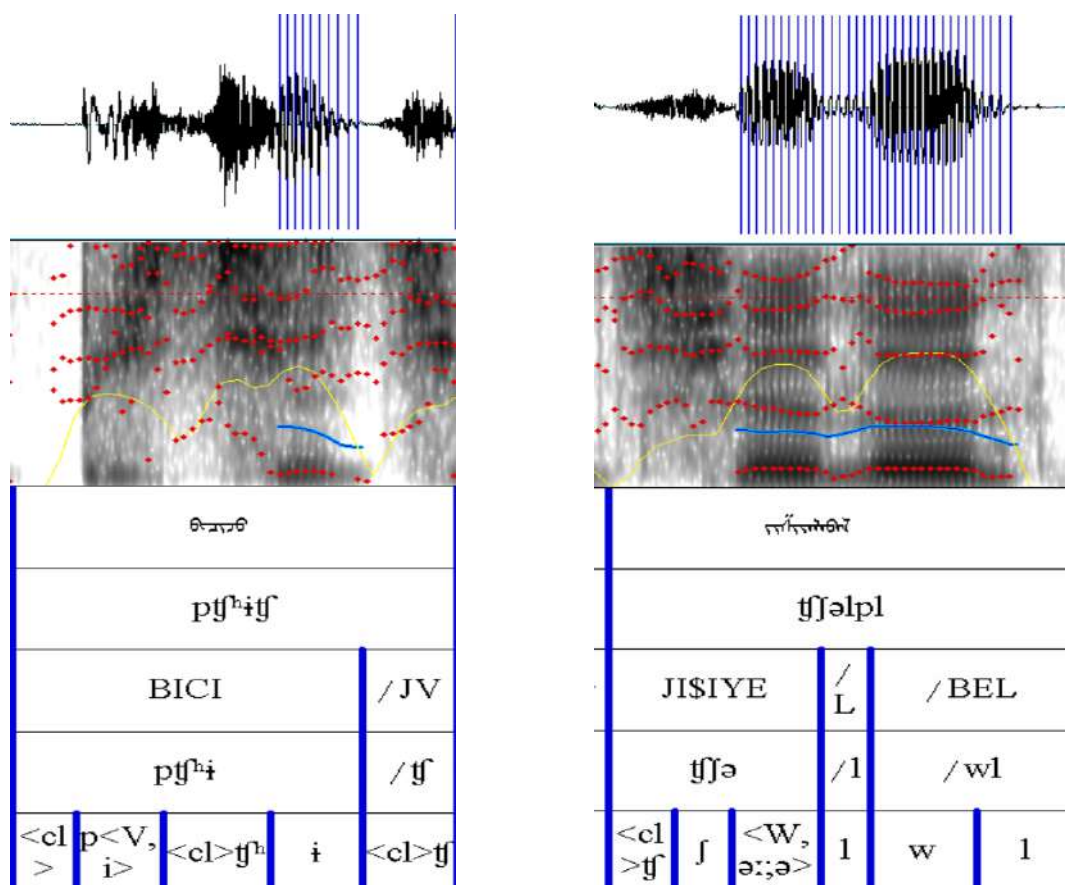
Эгшигийн аниршилтай холбогдох гийгүүлэгч нь хамжих, хамжин шүргэх, шүргэх зэрэг дуугүй гийгүүлэгч гол болж байна. Яагаад ийм авианы орчинд эгшиг амархан аниршдагийг задалж үзвэл, хамжих ба хамжин шүргэх гийгүүлэгчийг авиалахад харш саад үүсгэх, үргэлжлэх, саадаа давах гурван алхмаар явагдах тул авиалах цаг нь харьцангуй урт байдаг. Шүргэх гийгүүлэгч нь ер нь бусад гийгүүлэгчээс авиалах цаг нь урт онцлогтой.

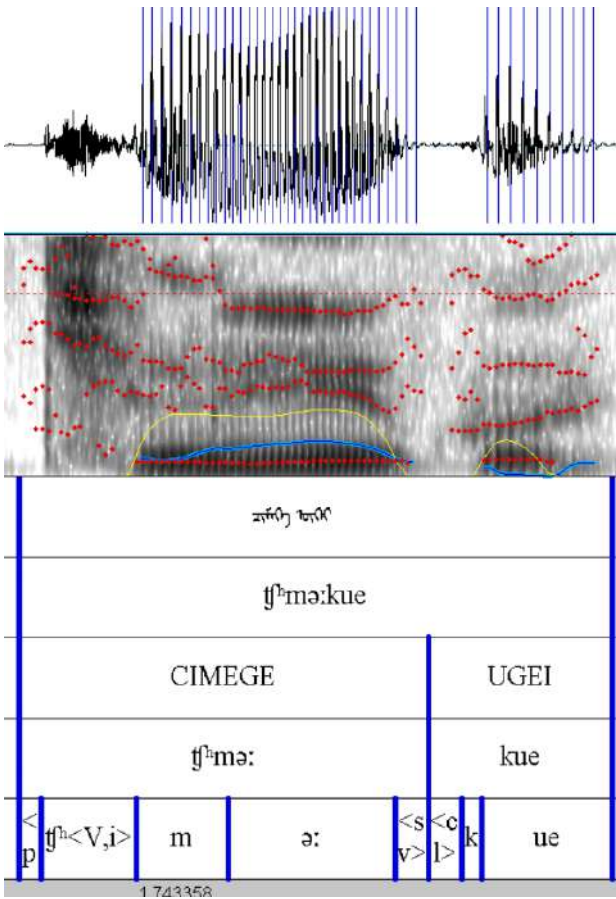
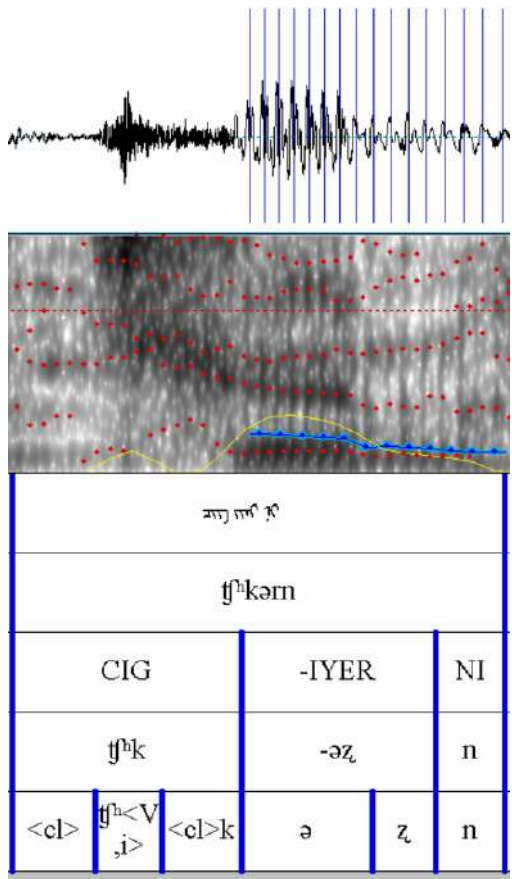
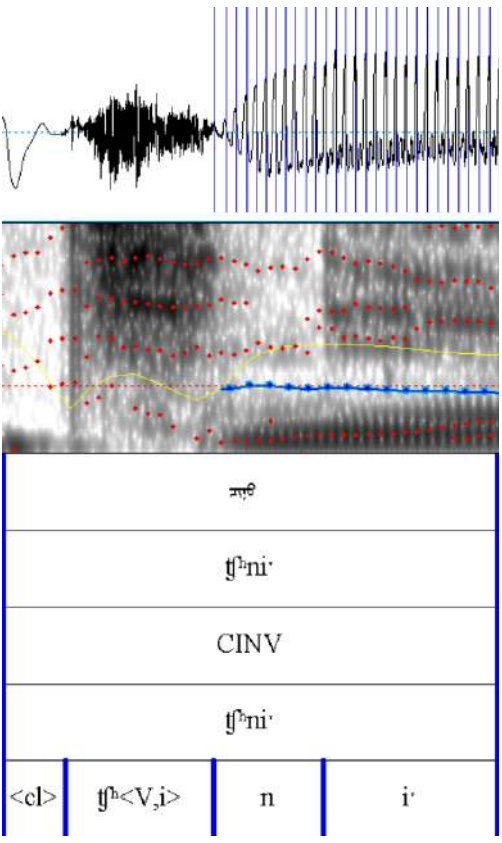
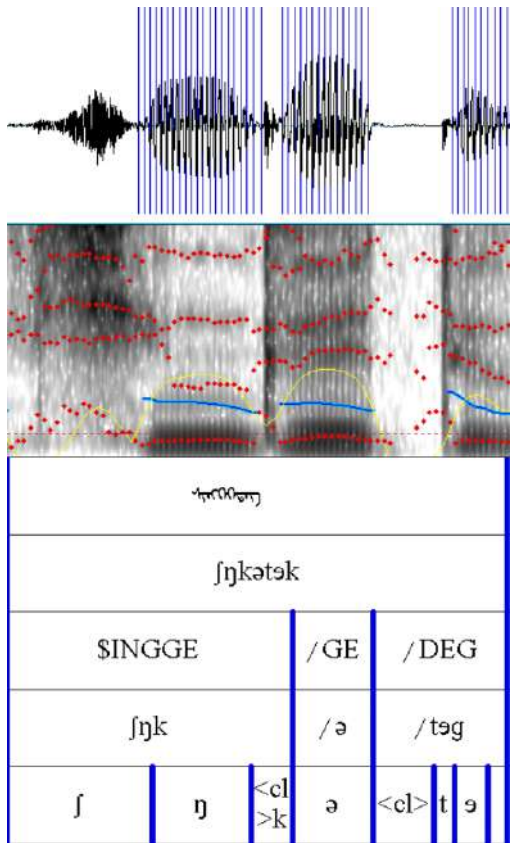
Хойно нь адилхан урт шиг авиалагдах адил онцлогтой хамжих, хамжин шүргэх буюу шүргэх гийгүүлэгч орвол дууны хөвч доргихоос өмнө, хойнох гийгүүлэгчийн онцлог нь илрээд, эгшиг тод авиалагдаж чадахгүй аниршиж байна.

Хойнох гийгүүлэгч нь дуутай гийгүүлэгч болох үед ч эгшиг аниршиж байна. Ийм байдал баахан будлиантай юм. Авианы зургаас үзэхэд чухам аниршсан эгшиг юм уу, дуутай гийгүүлэгч үү гэдгийг ялгахад хүчиртэй, Өмнө орсон хамжих, хамжин шүргэх ба шүргэх гийгүүлэгчийн нөлөөнд нэгэнт дууны хөвчийн доргилтоо алдсан эгшиг нь хойнох дуутай гийгүүлэгчтэй ижилшиж байгаа байдалтай.

Тус удаа арван цагийн чөлөөт ярилцлагын материалыг ашиглан үгийн нэгдүгээр үед орох [i] эгшигийн анирших үзэгдэлд задлалт хийсэн юм. Олсон дүгнэлт гэвэл, [i] эгшигийн анирших гол болох авианы орчин нь өмнө хойнох гийгүүлэгч нь хамжих, хамжин шүргэх, шүргэх зэрэг дуугүй гийгүүлэгч орох байдал болно. Энэ нь Япон хэлний байдалтай нэлээд ойролцоо байна. NHK “日本語発音アクセント辞典” ⑦_д Япон хэлэнд уйтан эгшиг [i] [u] - гийн өмнө хойно нь [p,t,k,ф,s,ʃ,ç,ʈ,tʃ] зэрэг гийгүүлэгч орох нөхцөлд аниршдаг гэжээ. Ихэвчилэн үзэхэд бүр өмнө хойнох гийгүүлэгч нь хамжих, хамжин шүргэх, шүргэх зэрэг дуугүй гийгүүлэгч болно. Гэвч монгол хэлний бол хойнох гийгүүлэгч нь дуутай болох авианы орчинд ч аниршиж байгаа нь 33% - ыг эзэлж байна. Эгшигийн анирших үзэгдэлд өмнө хойнох авианы орчн нь гол болох нөхцөл болдог. Авианы анирших үзэгдлийг цааш судлахад түүнийг нөлөөх бусад элемент жишээлбэл, дууны чанга сул, өндөр нам жич авиалах хурдац буюу нутгийн аялгууны нөлөөлөл, үгийн өргөлт зэрэг олон талтай холбогдуулах чухалтай юм.

дагалдуулал Эгшиг авианы аниршлийн зураг

Зүүлт

1 Чойжонжав,” Монгол хэлний өргөлтийн тухай_авианы туршилтын завсарын мэдүүлэлт”, “Өвөр монголын их сургуулийн эрдэм шинжилгээний сэтгүүл”, 1993/1.

Баярмэнд,” Байран аман аялгууны судлал“, Өвөр моголын ардын хэвлэлийн хороо, Хөххот, 1997 он.

Anastasia Mukhanova karlsson ,”Rhythm and Intonation in Halh Mongolia” , printed in Sweden Student Iitteratur Lund 2005.

Юй рүн (Насмандал),” Монгол хэлний үгийн нэгдүгээр үеийн эгшиг авианы гээгдэл буюу аниршил”,”Өвөр монголын их сургуулийн эрдэм шинжилгээний сэтгүүл”, 2011/6.

Монгол Улсын Боловсролын Их сургууль,” Монгол судлалын чуулган”, эрдэм шинжилгээний сэтгүүл , 2012/2, Улаанбаатар.

前川喜久雄、「母音の無声化」、「日本語と日本語教育」 第2巻、日本語の音声音韻、杉籐美代子編集、明治書平成元年。

NHK 「日本語発音アクセント辞典」, NHK 放送文化研究所, 2009, 付録P137。

Номзүй

1. Хөхө Чойжинжав, " Монгол хэлний авианы дууны ухааны задлалт", Өвөр монголын их сургуулийн хэвлэлийн хороо, Хөх хот, 1999 он.
2. 日野資純, 「母音の無声化有声化の実態と諸条件」、『人文論集』静岡大学人文学部人文科学研究報告、N17、1966年。
3. 前川喜久雄, 「共通語における母音の無声化の確率について」, 『言語の世界』1巻2号、昭和58年。
4. 杉籐美代子, 「母音の無声化—東京と大阪の場合—」と「日本の8都市における母音の無声化」、『日本語の音』日本語音声の研究3、杉籐美子編集、和泉書院、1996年。
5. 吉田夏也, 「音声環境が母音の無声化に与える影響について」『国語学』第53巻3号、2002年。
6. Kikuo Maekawa and Hideaki Kikuchi ,<Corpus-based analysis of vowel devoicing in spontaneous Japanese:an interim report>, Voicing in Japanese Edited by Jeroen van de Weijer Kensuke Nanjo Tetsuo Nishihara, Mouton de Gruyter Berlin NewYork, 2005.

**УСТУПИТЕЛЬНОЕ НАКЛОНЕНИЕ В БУРЯТСКОМ ЯЗЫКЕ
(К ПОСТАНОВКЕ ВОПРОСА)**

Бадмацыренова Н.Б*

Уступительная модальность не нашла своего должного решения в глагольной системе монгольских языков. Функционирование глагольных форм в монгольских языках, составляющих парадигму уступительного наклонения в частности, и вопрос выделения уступительного наклонения в целом, не получили удовлетворительного освещения в исследованиях по современным монгольским языкам. Современные исследования по монгольским языкам также обходят уступительное наклонение глагола. Вопрос об уступительном наклонении в данных языках требует тщательного анализа. Тем не менее, мы считаем возможным говорить об уступительном наклонении в монгольских языках как самостоятельной грамматической форме глагольной модальности, поскольку оно имеет свои оформившиеся морфологические показатели, которые служат для выражения определенных, закрепившихся за ними модальных значений.

В монголоведном языкознании сложилась традиция выделения лишь двух разновидностей наклонения: изъявительного и повелительно-желательного. Однако согласно последним исследованиям Рассадина В.И. «...сложились следующие 4 наклонения со своими конкретными формами, выражающими различные виды отношений действия к действительности:

1. Темпоральное наклонение (изъявительное, индикатив, временное):
 - а) Формы прошедшего времени.
 - б) Формы настоящего времени.
 - в) Формы будущего времени.
2. Модальное наклонение:
 - а) Формы повеления (императив).
 - б) Формы увещевания.
 - в) Формы призыва.
 - г) Формы желания и воли.
 - д) Формы опасения и предостережения.
3. Адвербиальное наклонение (обстоятельственное):
 - а) Условная форма (форма условия действия).
 - б) Уступительная форма (форма уступки действия).
4. Ирреальное наклонение:
 - а) Сослагательная форма» [Рассадин 2011: 103]

В данной работе изучение категории уступительности сфокусировано в рамках семантико-синтаксического подхода. Данный подход заключается в изучении формальных средств выражения уступительных отношений и, в частности, в синтаксической и семантической классификации уступительных союзов, описании способов их локализации в предложении и

* Буриадын Улсын Их Сургууль

выявлении различий в их употреблении.

Рамки уступительности в монгольских языках принято было очерчивать придаточным уступительным предложением, уступительным деепричастием и уступительным союзом. В объективной действительности действия чаще всего происходят не в линейной последовательности, а при выполнении/ невыполнении каких-либо дополнительных условий. В связи с этим, в системе языка появились специальные формы глагола, отражающие данные условия. К таким условиям в монгольских языках относятся и форма уступки действия (по В.И. Рассадину). Так, вопрос об уступительном наклонении он считает безусловно решенным. «В бурятском языке оно образуется на базе условной формы, которая включает уступительную частицу *-шье*: *-аашье хаам*, *-аашье хааш* и т. д. Например: *Мүнөөдэр хура бороо ороошье хаа, бидэ дача руу ошохомнай* «Хотя сегодня и пойдёт дождь, мы поедем на дачу». В халха-монгольском языках эти отношения выражены уступительным деепричастием *-вч*, в калмыцком - формой *болв чигн*, например, монг. *Чи өнөөдөр орой харьж ирэвч, би чамайг хүлээж байх юм* «Хотя ты сегодня поздно вернёшься домой, я тебя буду ждать», калм. *Тер залху болв чигн, сурхулян сээнэр сурдг билэ* «Учился он хорошо, хотя и был ленив» [Рассадин, 102]. Одним из показателей сформированности наклонения принято считать спрягаемость аффиксов, что мы, и наблюдаем на материале бурятского языка.

1 л. ед. ч. *-шье хаам*

1 л. мн. ч. *-шье хаамнай*

2 л. ед. ч. *-шье хааш*

2 л. мн. ч. *-шье хаатнай*

3 л. ед. ч. *-шье хаань*

3 л. мн. ч. *-шье хаань*

В разговорной речи произошло стяжение представленной аналитической формы, состоящей из настоящего (незаконченного) причастия на *-аа* (*-оо*, *-ээ*), уступительной частицы *шье* и условной частицы *хаа* до *-шхаам* в 1 л. ед. ч.

В современном бурятском языке значение уступительности выражается не только при помощи указанной выше аналитической формы, но и при посредстве изъявительной формы прошедшего времени – *ба* (*-бо*, *-бэ*), уступительной частицы *шье* и условной частицы *хаа*. Специфика этой формы заключается в том, что она в отличие от разговорного варианта, не принимает лично-предикативных частиц: *Хуса үбгэн наһатай болобошье хаа, шадалтай, дорюун зандаа байгаа*. «Хоть старику Хуса и было немало лет, он был силен и крепок»

В литературном бурятском языке согласно грамматике бурятского языка 1962 года было принято считать, что союз *шье хаа* образован посредством сочетания частицы *-шье* с *хаа* и, употребляясь для связи причастных оборотов и придаточных предложений с главным имеет уступительное значение [ГБЯ, 1962:325]

Грамматические формы уступительного наклонения не употребляются в независимой позиции. Они функционируют только в составе сложного предложения, главным образом в составе уступительного периода, вступая в различные закономерные связи и отношения с глагольными формами индикатива и императива. В таком своем сопряженном употреблении формы уступительного наклонения выражают отношения обратной стимулирующей обусловленности: глагольная форма в данном наклонении сообщает факт, вопреки которому совершается действие, обозначенное аподозисом: *Алдар ахатан ядажа тулижа ябадаг түрэл садандаа хододоо туһадагшье хаань тэдэнь туһыень туһаш гээжэ ойлгодоггүй байгаа*. «Несмотря на то, что семья старшего брата Алдара всегда помогала его вечно страждущим родственникам, но они и за помощь - то это не считали».

В современном бурятском языке отношение обратной стимулирующей обусловленности,

обозначенное в уступительном периоде, может быть точечным (однократным, разовым) или континуативно-итеративным (многократным, длительным). Грамматические формы уступительного наклонения имеют обычно фиксированное место в предложении: они употребляются в протазисе сложноподчиненных предложений, занимая препозитивное положение по отношению к глагольным формам аподозиса: *Машина зэмсэгүүдэй хэды элбэгжээшье хаань, адуунай хэрэг болихогүй юм* (Балдано, Эхиндэ).

В современном монгольском языке вопрос об уступительном наклонении тесно связан с вопросом о статусе деепричастных оборотов и придаточных предложений. Однако не возникает никаких сомнений, что непосредственно аффикс уступительного деепричастия в монгольском языке имеет отглагольное происхождение. Более того, данный показатель представляет собой аффикс прошедшего времени изъявительного наклонения на –в в сочетании с уступительной частицей ч. Несмотря на то, что аффикс уступительного деепричастия на –вч давно приобрел свой статус, при восприятии все же ощущается оттенок прошедшего времени: монг. *Цас оровч, гадаа хүйтэн биш*. «Несмотря на то, что выпал снег, на улице не холодно».

Таким образом, опираясь на понимание сути наклонения как грамматической формы, выражающей отношение действия к действительности, причем, принимая широкий спектр этих отношений, включая не только модальность, т.е. отношение говорящего к предмету высказывания, в данном случае к действию, но и отношение ко времени действия, к реальности действия, а также маркированность этой формы и ее спрягаемость, можно прийти к выводу что, что в современном бурятском и монгольском языках, наряду с реальными наклонениями функционирует и система обстоятельственных наклонений, одной из форм которой является форма уступки действия. Несомненно, вопрос о данном наклонении все еще открыт и требует более детального анализа.

Abstract

Though, although under the category of general linguistics treated fairly unique. As a rule, the proposals expressing concessive relations, the two situations are related. In this case, one of them made an unfavorable condition, circumstance preventing another situation. Perhaps such a relationship when one situation contains an amendment that limits the lie are absolute that is approved in another situation. Operation of verb forms in the Mongolian languages that make up the paradigm of concessive mood in particular, and the allocation of concessive mood in general, have not received a satisfactory lighting in research on modern Mongolian languages. Though, although the question of the mood in these languages requires careful analysis and detailed consideration in terms of values and meanings transmitted.

Библиография

1. ГБЯ 1962 - Грамматика бурятского языка. Улан-Удэ, 1962, с. 325
2. Рассадин 2011 – Рассадин В.И. Очерки по морфологии и словообразованию монгольских языков. Элиста. 2011, с. 103

OIRAD – THE PRESTIGE LANGUAGE¹

Ethnolinguistic Approach to the Altai Oirad Language and its Dialects

Dr. Prof. Birtalan Ágnes*

The phenomenon and the approach

In order to introduce the discussion of the phenomenon and to avoid some unnecessary misunderstandings as the approach indicated in the title could be comprehended in different ways as well, it is inevitable to establish and expose the frame how it is implied concerning the Altai Oirad language on the basis of my fieldwork material.

The key notions and factors in the frame of which Altai Oirad is examined in the present article are:

- determination of the ethnic group, ethnic identity,
- relation between the community (ethnic group) and the individual(s) of the group,
- strategies, means of self-identification of an Oirad individual,
- the determination of the prestige language among the Oirads,
- use of the language/dialect as means of prestigious self-identification.

The approach to be followed in these lines focuses on how ethnic peculiarities and aspects appear or do not appear at various linguistic levels of a language and a dialect (phonetics, morphology, syntax and thesaurus). As for the definition of the ethnic group,² it will be discussed in both senses: as the affiliation endeavour to the supra-group of Oirads and to a particular Oirad group (Bayad, Dörwöd, Khoton, Myangad, Ööld, Uriankhai, Torguud, Zakhchin), too.³ This dichotomy is realised at the levels of the language (Oirad) and the dialect (e. g. Bayad, Dörwöd, Ööld, Torguud, Uriankhai, Zakhchin, etc.).⁴

The notion of an Oirad ethnic group is used in its traditional comprehension, as

- a group of people claiming to have common ancestry (Oirad ethnogenetic myths),⁵
- common language and dialect,
- identical material (dwelling, food, dressing, objects, artefacts)⁶ and spiritual culture (folklore,

* Eötvös Loránd University (ELTE), Department of Inner Asian Studies, Budapest

1. The version of the present article was originally published in the book: Birtalan, Ágnes (ed.) 2012: Oirad and Kalmyk Linguistic Essays. (Talentum Sorozat 11. Ed. Kulcsár Szabó, Ernő – Sonkoly, Gábor). ELTE Eötvös Kiadó, Budapest pp. 59–74. with the support of the TÁMOP-project; the volumes of the series were published not for sale.

2. On the problem of the “ethnicity” and “local communities” in Western-Mongolia, cf. Szykiewicz 1984, 1986, 1992; Oberfalzerova 2007; on the problem of ethnic group cf. among others: Barth 1969; Banton 2007; Brubaker 2004; Wimmer 2008.

3. The Khotons are of Turkic origin, and also have an Oirad self-identification; their case is more complicated and needs to be investigated specifically.

4. The detailed elaboration of particular dialects cf. Birtalan 2003 and Rákos 2012.

5. In detail, cf. Birtalan 2002b.

6. On the basis of the records of the Expedition a DVD devoted to the material culture of ethnic groups living in Mongolia has been issued, the readers are invited to consult the articles concerning particular areas of the material culture: Birtalan

customs, religion),

- and share a common homeland (presently the Altai region).

The Oirads are clearly recognized also by the national majority Khalkhas as a diverse group with well-definable characteristics as well. However, the boundary discerned internally and externally seems to be flexible depending on the situation an individual appears in. The Oirads have a double or maybe triple identity: they are Mongols, and they belong to the Oirads, and also identify themselves with a particular group of the Oirads.⁷ The investigated situation on the pages of the present article is the discourse between the native informant and the foreign researcher, the reactions of the informants in the situation in which the research topic “being Oirad” turns up. What do the ethnic group and the individuals identify themselves with? What does “being Oirad” mean? on the basis of the field research (sporadically from 1982, regularly in 1991–2001), as well as investigations in 2007–2009, two different responses emerge. At the level of a group mainly the cultural (material and spiritual cultural) aspects appear as the means of self-identification, whereas at the level of the individual the language (the Oirad language with its dialects) is the first and spontaneous instrument for self-identification. The self-identification endeavour of an ethnic group or an individual wishing to demonstrate his belonging to a particular ethnic group, is manifested in a variety of ways, such as

- using objects (usually wearing items of clothing) referring to that group,
- following specific behavioural rules,
- performing or simply citing specific folklore genres characterising that group and
- the language usage. These markers clearly bear the message suggesting that one should perceive the individual(s) as representative(s) of the particular ethnic group.

The comprehension and demonstration of “being Oirad” in domestic discourse⁸

In the Republic of Mongolia the Oirads are comprehended as a well-defined ethnic group and also a minority with characteristics features. Primarily the Khalkhas as the majority ethnicity are meant here in whose linguistic and cultural environment the Oirads determine themselves. Several segments of their “Oirad culture” are obvious and known to other ethnic groups as well.

What makes an individual or a group Oirad? The Oirad material culture is well demonstrated in various albums devoted to the everyday life; concerning the spiritual culture, collections of folklore genres promulgating the treasure of Oirad heritage have been published too. These publications convey not only academic purposes to introduce aspects of the Oirad culture, but endeavour to communicate the Oirad pride, too. The magnificent album (*The Cultural Monuments of Western Mongolia*) of Amgalan, an artist of Zakhchin origin, is a meticulously compiled survey of the Oirad material culture (with a brief outlook on the Kazaks’ culture and with an additional archaeological survey).⁹ Bāsanxū published another album under the title: *Material Culture of Mongol Altai Region* examining primarily, but not exclusively the Oirad culture in a regional (predominantly Khalkha) context.¹⁰ Concerning the spiritual culture, historical and religious documents and folklore genres have been presented in several series devoted to the Oirad cultural heritage. Far from being complete, here only some specimens are referred to in proof of the diversity of the publishing activity in circles endeavouring to preserve the diversity of the Oirads’ culture. The most important series of Mongolian folklore edition is the **Collection of Mongolian Folklore** (*Mongol aman joxiolin čūlgan*) which

2008.

7. Cf. the phenomenon in the case study on the Khoshuuds (Xošūd) living among the Torguuds (Torgūd) in Khovd province written by Szyrkiewicz 1986.

8. There are, however, obvious tendencies for internationalising this inner discourse, including other Oirad groups living in Russia and China (cf. some homepages discussed below).

9. Amgalan 2000.

10. Bāsanxū 2006.

includes several volumes devoted to Oirad dialectal folklore genres, e. g.:

- *The Songs of the Thirteen Horses (Collection of Oirad Folklore)* (*Arwan gurwan xülgün dūn / Oird aman joxiolīn comorlog*),¹¹
- *The Torguud Folklore* (*Torgūd ardīn aman joxiol*),¹²
- *The Dsakhchin*¹³ *Folklore* (*Jaxčīn ardīn aman joxiol*),¹⁴
- *The Dörwöd Folklore* (*Dörwöd ardīn aman joxiol*), etc.¹⁵

There are other series devoted only to Oirad materials, such as *Documenta Oiratica Collecta. Oirad sudlalīn čülgan* (already 14 volumes) e. g.:

- *The Pure Offerings to the Thirteen Altai* (*Arwan gurwan Altain ariun sangūd oršiwoi*),¹⁶
- *The Uriankhai Tradition* (*Urianxain öw soyol*),¹⁷
- *From the Thesaurus of Oirad Folklore* (*Oirad aman joxiolīn san xömrögös*),¹⁸
- *Songs of the Thirteen Altai* (*Arwan gurwan Altain dūn*), etc.¹⁹

The series *Bibliotheca Oiratica* (already 20 volumes) includes the re-edition of previously published sources on the history and religion of the Oirads; with newly added more elaborated annotation, the volumes are put on the homepage of the Mostaert Centre Ulaanbaatar: <http://www.mostaertcenter.mn/4/page/2/>

The above listed abundant series testify to the enthusiastic activity of scholars mostly of Oirad origin to preserve their cultural heritage and to communicate its richness to other non-Oirad groups as well in both national (Mongolian Republic) and international respects. Although these series are of an academic nature, many of them are aimed at the larger public as well. The particular folklore editions focus in most cases on the folk genre(s) of a specific ethnic group, while fewer are concerned with the demonstration of a larger scale of Oirad groups. However, by carefully reviewing the genres and the texts, one can define a great number of common Oirad items. My personal fieldwork experience verifies the same tendency: during the recording of folk songs among various ethnic groups several texts were comprehended as their own heritage.²⁰ There are, however, aetiological myths that connect some stories to a particular ethnic group. An example is the song *Bātr beilīn ung* which was recorded by B. Ja. Vladimircov at the beginning of the 20th century and translated by me into German.²¹

More popular ways to demonstrate material culture and oral folklore tradition are the web pages on the Internet, such as: <http://www.Oirad.mn>, or <http://www.west.mn> which help to internationalise their culture. Both sites are very detailed concerning e. g. the foremost personalities of Oirad history and culture, peculiar Oirad objects and customs, using the possibilities given by the Internet with a lot of illustrations and short movies.

Oirad – the prestige language²²

The above academic and popular works focus on representing the historical and ethnocultural

11. Colō 1987.

12. Katū 2002.

13. The transcription of the Khalkhaised pronunciation of the ethnonym, i. e. Dsakhchin is used only if Khalkha material is referred to, otherwise its Oirad form, i. e. Zakhchin is used.

14. Katū–Pürewjaw 2004.

15. Katū 2005.

16. Colō 1999.

17. Colō–Mönxceceg 2008.

18. Pürewjaw–Colō–Önörbayan 2009. Nominhanov's further materials are also published in the series.

19. Colō–Enebiš 2011.

20. In detail: Birtalan, Ágnes (manuscript): *Oiratische Volkslieder der Vladimircov-Sammlung. Gattungen und Sprache im Licht der neuen Feldforschungen*.

21. Birtalan: *Oiratische Volkslieder* (in print).

22. For the theoretical background of the analysis cf. among others: Cseresnyési 2004; Wimmer 2008; Landweer (internet source: <http://www.sil.org/sociolx/ndg-lg-indicators.html>); Mufwene (internet source: <http://www.rnld.org/sites/default/files/mufwene%202003.pdf>).

aspects of “being Oirad” and pay less attention to the language and dialects. Even the publications on Oirad folklore genres are published in Khalkha or a “mixed language” in-between the Oirad and Khalkha. In order to acquaint the real pronunciation of the Oirad dialects a more precise transcription is needed. Very exhaustive descriptive linguistic publications on particular dialects and summarising studies concentrating on a specific language feature exist, and offer the basis for Oirad dialectological research.²³ However – as far as I know – there are not any popular works focusing on the peculiarities of the common Oirad or its dialectal appearance.

While the coherence of Oirads as a group is clearly expressed via the historical and cultural phenomena (publications, festivals) for internal and external discourses, at the level of the individual(s) the language is always “present” and is the easiest instrument to convey a kind of self-determination as the member of a specific group. talking in the language that expresses the self-identification does not need any specific preparation, contrary to the festivals of Oirad identity where Oirad costumes, typical objects are demonstrated to show Oirad awareness.²⁴ A native – foreign / informant – researcher discourse, which takes place occasionally and spontaneously, generates – especially at the first meeting – the intention to demonstrate “being Oirad” and the given means is the language.

As the enumeration of the publication series, events and internet sources suggests, the individuals are endowed with a highly developed awareness of belonging to the Oirads at the group level. In the discourse between informant and researcher, when the research purpose turns out, the reaction of the majority of the Oirad informants is similar: they say Oirad words, expressions. The main purpose is to demonstrate their familiarity with typical Oirad language phenomena. People with Oirad awareness reveal their “being Oirad” through language usage and in a native – foreigner relation this acquires even greater value. Regardless of being fluent in Oirad or having only reduced command of the language, all informants knew the typical basic features. Though Khalkha is the language of the national majority and the official language, and in this regard it appears in the role of the prestige language, the Oirads use at least the characteristic minimum (lexicon, typical phonetic features) as the means of self-identification and in this respect as the prestige language. The mentioned discourse appears in two different situations, either in the Oirad homeland (Altai, provinces Uws and Khowd) or in an urban environment, i. e. in Ulaanbaatar, meeting representatives of Oirad ethnic groups living torn from their original territory. In the previous case the language usage is obvious, the prestige language becomes apparent at the first meeting with the researcher when the informant enumerates some typical expressions, demonstrating his/her proficiency in his/her language and also to test the foreigner how deeply he/she is trained. The second case is similar to one of the research approaches to the prestige language, the aspect of the rural–urban relation.²⁵ Adapting this theory to the Mongolian situation, *rural* is taken for the countryside and *urban* is for Ulaanbaatar. In this situation the majority of my informants were students who came to study in the capital city. In our communication the reaction was similar even if they did not switch from Khalkha to Oirad: they uttered almost the same group of words, expressions as people in the countryside, to show their proficiency in Oirad. By inserting particular words into the fluent Khalkha speech act they tried to exert perlocutionary effect on the speaking partner with their utterances. The further question is whether the informant identifies him- or herself only with the Oirads or also with a special group of the Oirads? In the majority of the

23. Colō 1965; Wandui 1965; Sambūdorj 1996; Battulga–Badamdorj 2005; for further detail cf. Birtalan 2003, and Rákos 2012.

24. Among the many local and also wider arrangements, the festival Ix xōgsū was the most impressive. A lot of internet sources witness its magnificence: cf. homepages on Ix xōgsū (In detail, cf. the internet sources at the end of the present paper.). The ethnomusicologist and singer Č. Otgonbātar of Zakhchin origin interviewed the main organisers of the event, Sanjid (Uriankhai) and Čapajev (Kazak) about its significance. They elucidated that named the festival in accordance with the meaning of the Mongolian xōg “tune, harmony” (with additional -s plural suffix). I would enhance this revelation with the clarification of -ū, as an emphatic ending.

25. Cf. Landweer (internet).

cases, the informants did not deny their Oirad awareness, but identified themselves with a particular group, i. e. Dörwöd, Bayad, Zakhchin, Ööld. etc. Which is the basic vocabulary that creates the milieu of a prestige language and demonstrates belonging to an ethnic group? Regardless of belonging to any of the particular Oirad groups, the most frequently mentioned lexicon was almost identical. According to my experience, the most frequently uttered items can be arranged into two categories:

1. typical Oirad expressions, including syntactic units,
2. lexemes common with the Khalkha vocabulary, but pronounced “in the Oirad way”.

To group 1 belong the following most frequently mentioned words regarded as “typical” Oirad words; they are partly of Turkic origin²⁶ and they are not used in Khalkha. Below the “top thirty” have been chosen from my fieldwork; it is noteworthy that the lexemes follow an approximate hierarchy according to the order in which the informant uttered them. It must be mentioned here that Khalkhas acquainted with the Oirad language also remember the following ones:²⁷

- *garāc, xarāc, xarāč* “smoke hole” (Khalkha *tōno*),
- *tērm* “wall of the yurt” (Khal. *xana*),
- *kīlg* “shirt” (Khal. *camc*),
- *örūn* “morning” (Khal. *öglō*),
- *asgn* “evening” (Khal. *oroī*),
- *xās* “pot” (Khal. *togō*),
- *xašg* “spoon” (Khal. *xalbaga*),
- *sewger* “girl” (Khal. *xūxen*),
- *samgan* “woman, wife, old woman” (Khal. *emgen, exner*),
- *arxad* “leather sack also for kumis” (Khal. *xöxūr*),
- *edrn* “a toothed implement of wood or metal” (Khal. *xedreg*),
- *mal’ā* “whip” (Khal. *tašūr*),
- *odāk* “other, that one” (Khal. *nögō*),
- *ul’r* “snow cock” (Khal. *xoilogo*).

To group 2. belong lexemes known in Khalkha as well but pronounced differently (as developed from the common Mongolian form according to the phonetic rules):²⁸

Typical Oirad long vowels versus the diphthongs in Mong. and Khal.

- *āg, āg* “bowl” (Khal. *ayaga*)
- *kītṡ* “cold” (Khal. *xüiten*)

Strong palatalisation in the surroundings of *i*

- *xō, xōnā üsn* “sheep, sheep milk” (Khal. *xon’, xoninī sū*)

Labialisation of *i* in front of *ü* (<-*egü, -ayu*)

- *bürü* “two-year-old calf” (Mong. *birayu*, Khal. *byarū*)

Preservation of Mong. *i* (breaking occurred only to a certain extent in Oirad dialects)

- *ilā* “fly” (Mong. *ilaya*, Khal. *yalā*)

Preservation of ancient Mongolian *k-* and *-k-* in words with palatal vowels

- *kūn, kümün* “man” (Khal. *xūn*)
- *ken* “who” (Khal. *xen*)

26. For detailed data on the Turkic parallels of particular lexemes cf. Kempf 2012; data from the source languages will not be mentioned here.

27. No special detailed research has been carried out on this aspect of the present topic, it is the task of the future.

28. For the particular phonetic features of Oirad dialects in detail cf. Birtalan 2002a and Birtalan 2003, further, the article of Rákos 2012.

- *kezē/kezā* “when” (Khal. *xejē*)
- Preservation of Written Mongolian *q* before *-i*
- *kimr* “a kind of drink, salted boiled mixture of milk and water” (Khal. *xyaram*)
- Final *-s* versus *-l* of Mong. *-(l)sun/- (l)sün*: followed by the disappearing of *-d/-t*
- *γosn* “boots” (Mong. *γutalsun*, Khal. *guta*)
 - cf. also *gesn* “belly” (Mong. *gedesün*, Khal. *geds*)
- Consonant metathesis
- *malxā, maxlā* “cap” (Khal. *malgai*)
 - *ūs* “milk” (Khal. *sū*),
- Dropping of consonants
- *ut* “long” (Khal. *urt*),
- Differing suffixation of adverbs
- *cārān* “away” (Khal. *cāšā*),
 - *gazā* “outside” (Khal. *gadā*),
 - *īgān* “hither” (Khal. *īšē*),
 - *tīgān* “thither” (Khal. *tīšē*),
 - *urūyān* “forward” (Khal. *uragšā*),
- Further frequent examples;
- *bašlg* “cheese” (Khal. *byaslag*)
 - *ūlzŋ* (Khal. *öwöljō*),

The above examples show a strong connection between the Oirad culture and language, as many of the most frequently uttered examples refer to the traditional nomadic way of life. Semantically numerous items designate objects. The measure of “being Oirad” is the Khalkha culture and language and although the above items occur in the nomadic Khalkha culture as well, their names with their typical Oirad forms provide the specifying characteristic of the Oirad community. It is also remarkable that the items are linked to the social sphere of life and the natural phenomena are almost wholly missing. The numerous adverbial expressions that are not in connection with the traditional nomadic culture (prestige culture) prove their everyday use in the communities, as numerous informants remembered them among the very first Oirad words. Sometimes fragments of popular folk songs are also quoted, such as *Nārīč!* “Come here” (Khal. *Nāš ir!*). These items in the above list certainly occur in several other text types (folklore texts, everyday conversations, answers on linguistic questionnaires) recorded during the field trips by the members of the Expedition.

Conclusion

According to my field experience, informants behave themselves almost the same way in their Oirad environment, i. e. in the local community and being uprooted, removed from it usually in the “urban, i. e. Ulaanbaatar” milieu. The physical location does not make any difference. Whenever I informed an Oirad person of my investigation purpose, the usual reaction was a change in the Khalkha language usage and the enumeration of a series of words considered to be real Oirad, which is the situative means of the self-identification in a personal identity discourse. In this respect the common Oirad lexicon and phonetic features appear as the identification of the informant with the Oirads and also with a particular group of the Oirads as well as with a particular dialect.

Bibliography

Amgalan, M. 2000: *Barūn mongolčūdīn edīn soyolīn dursgalt jūils*. The Cultural Monuments of Western Mongolia. Monsudar, Ulānbātar.

- Banton, Michael 2007: Max Weber on 'Ethnic Communities': a Critique. *Nations and Nationalism*, 13, pp. 19–35.
- Barth, Fredrik 1969: Introduction. In *Ethnic Groups and Boundaries*. http://www.bylandy.com/kvetina/kvetina_etnoarheologie/literatura_eseje/2_literatura.pdf (Last downloaded: 01.02.2011.)
- Bāsanxū, Besūd Ayūšīn 2006: *Mongol Altain büs nutgīn ard түмнi edīn soyol. Material Culture of Mongol Altai Region*. Mongol Altai Sudlalīn xūrēlen, Ulānbātar.
- Battulga, S. – Badamdorj, D. 2005: *Öld aman ayalgūnī oilogo*. [History of the Ööld Dialect.] EKIMTO XXX, Ulānbātar.
- Birtalan, Ágnes: *Oiratische Volkslieder der Vladimircov-Sammlung. Gattungen und Sprache im Licht der neuen Feldforschungen*. Manuscript.
- Birtalan, Ágnes 2002a: Battulag's Ölot Wordlist – Some Features of an Oirat Dialect. Dialectological and Sociolinguistical Aspects. *Inner Asian Survey*, 1. (Spring) pp. 18–33.
- Birtalan, Ágnes 2002b: An oirat Ethnogenetic myth in Written and oral traditions. A Case of oirat Legitimacy. *Acta Orientalia Hung.*, 55. (Volume commemorating the 100th birthday of the founder Louis Ligeti.) pp. 69–88.
- Birtalan, Ágnes 2003: Oirat. In Janhunen, Juha (ed.): *The Mongolic Languages*. /Routledge Language Family Series./ Routledge, London – New York, pp. 210–228.
- Birtalan, Ágnes (ed.) 2008: *Ulamjalt mongol soyol. / Traditional Mongolian Culture. Part I. Material Culture. / Traditionelle mongolische Kultur. Teil I. Materielle Kultur. / Hagymányos mongol műveltség I. A mongol nomádok anyagi műveltsége*. DVD. IVA-ICRA Verlag – ELTE, Belső-ázsiai tanszék, Wien–Budapest.
- Birtalan, Ágnes (ed.) 2012: *Oirat and Kalmyk Linguistic Essays*. (Talentum Sorozat 11. Ed. Kulcsár Szabó, Ernő – Sonkoly, Gábor). ELTE Eötvös Kiadó, Budapest
- Brubaker, Rogers 2004: *Ethnicity without Groups*. Harvard University Press, Cambridge.
- Colō, J. 1965: *Jaxčinī aman ayalgū*. [The Dsakhchin Dialect.] Šinjlex Uxānī Akademīn Xewlel, Ulānbātar.
- Colō, J. 1987: *Arwan gurwan xülgīn dūn. Oird aman joxiolīn comorlog*. [The Songs of the Thirteen Horses. Collection of Oirat Folklore.] Mongol Ulsīn Šinjlex Uxānī Akademi, Xel Joxiolīn Xūrēlen, Ulānbātar.
- Colō, J. 1999: *Arwan gurwan Altain ariun sangūd oršiwoi. /Oirat sudlalīn čülgan, I./* [The Pure offerings to the Thirteen Altai. /Documenta Oiratica Collecta./ – The Latinised series title appeared only from the second volume.] Mongol Ulsīn Šinjlex Uxānī Akademi, Xel Joxiolīn Xūrēlen, Ulānbātar.
- Colō, J. – Enebiš, J. 2011: *Arwan gurwan Altain dūn. Bayad, dörwöd, torgūd, jaxčin, urianxai tūl'*. [The Songs of the Thirteen Altai. Bayad, Dörwöd, Torguud, Dsakhchin, Uriankhai Epics.] /Oirat sudlalīn čülgan – Documenta oiratica Collecta, XII./ Mongol Ulsīn Šinjlex Uxānī Akademi, Nüdlīn Soyol Irgenšilīg Sudlax Olon Ulsīn Xūrēlen – Xel Joxiolīn Xūrēlen, Ulānbātar.
- Colō, J. – Ganbātar, J. – Enxjargal, S. 2009: *Mongol xelnī nutgīn ayalgū sudlal*. /Mongol ulsīn šinjlex uxān, 11./ [Studies on Mongolian Dialects. /Science in Mongolia, 11./] Sogō nūr, Ulānbātar.
- Colō, J. – Mönxceceg, A. 2008: *Urianxain öw soyol*. [The Urianxai tradition.] /Oirat sudlalīn čülgan – Documenta Oiratica Collecta, VI./ Mongol Ulsīn Šinjlex Uxānī Akademi, Xel Joxiolīn Xūrēlen, Ulānbātar.
- Cseresnyési László 2004: *Nyelvek és Stratégiák*. [Languages and Strategies.] Tinta Kiadó, Budapest.
- Katū, B. 2002: *Torgūd ardīn aman joxiol*. /Mongol aman joxiolīn čülgan, XVIII./ [The Torguud Folklore. /Collection of Mongolian Folklore, XVIII./] Mongol Ulsīn Šinjlex Uxānī Akademi, Xel Joxiolīn Xūrēlen, Ulānbātar.
- Katū, B. 2005: *Dörwöd ardīn aman joxiol*. /Mongol aman joxiolīn čülgan, XXVI./ [The Dörwöd

Folklore. /Collection of Mongolian Folklore, XXVI./] Mongol Ulsīn Šinjlex Uxānī Akademi, Xel Joxiolīn Xūrēlen, Ulānbātar.

Katū, B. – Pūrewjaw, E. 2004: *Jaxčin ardīn aman joxiol.* /Mongol aman joxiolīn čūlgan, XXIV./ [The Dsakhchin Folklore. /Collection of Mongolian Folklore, XXIV./] Mongol Ulsīn Šinjlex Uxānī Akademi, Xel Joxiolīn Xūrēlen, Ulānbātar.

Kempf, Béla 2012: Kalmyk – Semantical Categories of Turkic Elements in Kalmyk. *Oirad and Kalmyk Linguistic Essays*. Ed. Birtalan, Ágnes. (Talentum Sorozat 11. Ed. Kulcsár Szabó, Ernő – Sonkoly, Gábor). ELTE Eötvös Kiadó, Budapest pp. 134–162.

Landweer, M. Lynn 2000: *Endangered Languages. Indicators of Ethnolinguistic Vitality*. Originally printed in *Notes on Sociolinguistics*, 5.1. pp. 5–22. <http://www.sil.org/sociolx/ndg-lg-indicators.html> (Last downloaded: 07.01.2012)

Mufwene, Salikoko S.: *Language Endangerment: What Have Pride and Prestige Got to Do with it?* <http://www.rnld.org/sites/default/files/mufwene%202003.pdf> (Last downloaded: 12. 01. 2012.)

Oberfalzerova, A[lena] 2007: *Mongolīn nūdelčdīg sudlaxad etno-xel šinjlelīn ūdnēs xandax n’.* [The Ethnolinguistic Approach in Studying the mongol Nomads.] *Mongolica*, 20 (41) pp. 128–134.

Pūrewjaw, E. – Colō, J. – Önörbayan, C. 2009: *Oirad aman joxiolīn san xömrögös (C-D. Nominxanowīn arxiwās VI–VIII dewter – III. bot’).* [From the Thesaurus of Oirad Folklore.] /Oirad sudlalīn čūlgan, X./ Mongol Ulsīn Šinjlex Uxānī Akademi, Xel Joxiolīn Xūrēlen – Orosīn ŠUA-īn Xümünlegīn Sudalgānī Xalimagīn Xūrēlen, Ulānbātar.

Rákos, Attila 2012: Introduction to Oirad Dialectology. *Oirad and Kalmyk Linguistic Essays*. Ed. Birtalan, Ágnes. (Talentum Sorozat 11. Ed. Kulcsár Szabó, Ernő – Sonkoly, Gábor). ELTE Eötvös Kiadó, Budapest pp. 25–59.

Sambūdorj, O. 1996: *Torgūd aman ayalgūnī temdeglel.* [Notes on the Torguud Dialect.] Without publisher, Ulānbātar.

Šagdarsüren C. (ed.) 2009: *Xalimag bolon Mongolīn Oirdūdīn xel ayalgū, soyolīn tūxen xelxē xolbōnī asūdald.* MUIS-īn Mongol Sudlalīn Tōw – Kalmyckij Gosudarstvennyj Universitet, Ulānbātar.

Szynkiewicz, Sławoj 1984: Polish Studies on Mongolian Ethnology. *Ethnologia Polona*, 10., pp. 211–221.

Szynkiewicz, Sławoj 1986: The Khoshuts of the mongol Altai. Vicissitudes of Self-Identification. *Ethnologia Polona*, 12., pp. 37–50.

Szynkiewicz, Sławoj 1992: The Local Mongolian Community. *Ethnologia Polona*, 17., pp. 25–33.

Wandui, E. 1965: *Dörwöd aman ayalgū.* [The Dörwöd Dialect.] Šinjlex Uxānī Akademi, Xel Joxiolīn Xūrēlen, Ulānbātar.

Wimmer, Andreas 2008: The making and Unmaking of Ethnic Boundaries: A multilevel Process Theory. *American Journal of Sociology*, 113., pp. 970–1022. <http://www.sscnet.ucla.edu/soc/faculty/wimmer/WimmermakingUnmaking.pdf> (Last downloaded: 10. 02. 2012)

Internet sources (Last downloaded: 01. 30. 2012)

Mostaert Centre in Ulaanbaatar: [www.http://www.mostaertcenter.mn/4/page/2](http://www.mostaertcenter.mn/4/page/2)

On the festival Ikh Khögsüü: Oirad culture: www.Oirad.mn

Ikh Khögsüü:

<http://www.west.mn/news/830.html?task=view>

<http://www.medee.mn/main.php?eid=6297>

<http://news.niigem.mn/content/11755.shtml>

<http://www.mongolnews.mn/i/12756>

http://www.inet.mn/?vfile=9&vmet_id=30018&vmet_main=2624&vt=archive&vl=archive&vdate=&vofile=&left=yes&vpage=108

FORMATION OF A SUBSTANTIVE CORE OF THE POLYSEMOUS VERB OF RELATIONS

Professor Svetlana Kisselyova, Doctor of Philology
Professor Nelly Trofimova, Doctor of Philology
High School of Economics, St. Petersburg

This investigation is implemented within the cognitive approach and is dedicated to the formation of a substantive core of the polysemantic verb, particularly of the verb of relations in the modern English. The cognitive approach is suspected image mainstay as well as third meaning mainstay; it means the meaning of the speech act, which is realized by the speaker in the proper communicative situation or inside of the fitting context on the basis of the nominative and primitive terms, included in the words. The substantive core of the polysemantic word is appealed to integrate all its lexical-semantic variants (LSV) and not to allow falling into homonyms.

Now it's anecdotal evidence, according to which the lexical entry (definition) of a word should include all elements of plan of contents of a linguistic unit. And with this opinion there are hold the researches in the sphere of «semantic compactness», as the result of hypothesis appearance under finding out of the substantive core in the single meaning level as well as in polysemous word.

In terms of the first line, the word's definition has referential information about lexical item, connotative, communicative and pragmatic semes. Actually, plan of content of words includes much more meanings as it is written in lexical entries. For instance, sufficiently complete description of the denotative meanings of some words for their differentiation is written in the treatise of A. Vezhbitskaya [15, 33-37]. While I. Arkhipov considers, that such huge definitions were combined while finding out of real information units of issue about words in memory, but these definitions do not suit to the substantive core role. With all evident superfluity of such definitions of lexical entries there can be the forcible position «any designation onto any lost sign» [2, 15-19].

It is very important for the article the restriction of the semantic values of meanings of verbs a treatment, particularly, with the meaning «combination of parts into the whole» till min necessary ones to identify partial semes. The substantive core on the level of a separate meaning of a verb of the partial semantics should intend narrowing of semantic components till the minimum necessary до минимально необходимых (stable, central). Moreover, the value “part and the whole” should be recognizable.

Among famous linguists implementing the investigations in this sphere, it is necessary to notice some linguists (S. Katsnelson, V. Serebrennikov), developing the concept of A. Potebnya about the nearest and the furthest meanings. A. Potebnya considers that the word's meaning includes «two different issues», one of them is called «the nearest meaning», belonged to the study of language, the other one - «the furthest meaning», a subject of other studies. But only the nearest meaning has the real content of thought while its pronouncing [10, 19-20]. While pronunciation of the word the person's consciousness does not focus on complex of all word's characteristics, because it needs time and definite intellectual operation. It's the author's opinion that a word out of the context extends not

the full content, but only one material sign. He calls it the nearest meaning, which is together with the flight of imagination makes the understanding between a speaker and a hearer intelligible. The nearest (or objective) meaning is called by A. Potebnya «public», because he considers that people of one linguistic community have similar thoughts. The further meaning is considered to be subjective. «The top thought's objectivity appears from the private understanding, the scientific one, only by public understanding, it means language and tools, creation of which is driven by language existence» [11, 120-124].

Thus, the nearest meaning is a form, where the content is performed to our conscious. At that the inner form of the word implies the relations of thought's content and conscious. It gives an opportunity to see «unborrowed idea is arisen to person». According to opinion of A. Potebnya, this issue can explain why the language may have many words to define one and the same thing and vice versa, one word may define different things. Moreover, he thinks that sometimes it is absolutely impossible to mark in some definition the most single and quintessential characteristic. Therefore, the meaning's base includes not one but minimum possible amount of signs. The author considers that the word semantics, fixed in dictionary as the nearest meaning of the word is a secondary and derivative in relation to knowledge about the world, which is the further meaning [11, 124].

State about «nation» of the meaning is alive in nowadays as well. So, S. Apresyan makes distinctions of the formal and comprehensive meanings. The formal ones are defined by him as minimum general and at the same time more discriminatory criteria necessary to define and distinguish a thing [1]. From S. Katsnelson point of view, «The formal concept sums up the most important what we should know about the issue, that is why any new step in learning of issue is out of such meaning» [7, 20]. The comprehensive meaning comprises new sides of issue, its features and connection with other things. All people may have different concepts because of the individual experience, education level, talent, etc [7, 20]. Other ways of saying, the comprehensive meaning of the author agrees with the further meaning of A. Potebnya.

From Yu. Karaulov point of view, firstly there is a change of the furthest meaning of the word, then the components of this enriched meaning spread onto the level semantics and partially reflects in changes of the nearest meaning. «The information registered by the linguistic semantics reflects narrow part about world knowledge and in some cases can reflect them perversely» [6, 168-170].

There is still an open question about number abridgement of semantic components composed of meanings. Some linguists are trying to number of components by reduction of meanings. Other researchers consider, that this number cannot be limited, it intends that the meaning cannot be described by exhaustive set of semantic components while the semantic components itself is kernel, capable for further articulation of meanings elements [12]. Thus, many linguists point to the baffling complexity of such operations inside of the lexical-semantic variants (LSV).

V. Gak singles out core of word's meaning as semanteme, semantic category, semantic component or character (seme) (as reflection of distinctive feature). Semanteme corresponds with lexeme in plane of expression. He discerns archisemes, differential semes and potential semes in the semantic structure of the meaning. For example, archiseme «means of transport» calls characters, peculiar to the class of objects: bus, train, airplane, etc. Archiseme may become a differential seme regarding the semes of the higher level (for instance, «to go» and «to talk» has «to act» archiseme. The core of word's meaning corresponds to the differential semes essentially distinguishing semanteme of one word from the other one. Potential semes reflect minor, sometimes irrelevant signs of subject, different associations, with which the given subject is really associated in the speakers' minds. While usually usage of the word they are got in back, their functioning is connected with transferred meaning of the word [5, 13-14].

M. Nikitin singles out the intension concept pushed closer to minimum necessary substantial core.

Intension is regarded to be a substantial core of the lexical meaning, «structured part of semantic features, constituted the denotation class. Intension is the same content concept about class in logic. It is an intension that is the base of thinking and speaking operations on classifications and denotations naming» [9, 109]. For instance, all mothers are women-mothers; these two characters (parent and female) make the intension of the word “mother” in its direct meaning.

From M. Nikitin point of view, the semantic features in intension divide into two parts, connected by sexuated-specific (hyper-hyponimic) relations. The sexuated part of the intension is called hyperseme (archiseme), the specific part - hyposeme (differential features). Thus, he makes an example, connected with a girl, the intension of which is a female child, a hyperseme is a child concept, hyposeme – concept about female.

The varied relations and dependencies exist among characters. Thereby «some characters make to think about others with greater or lesser necessity» [9, 110]. The author considers, that relative to the intension, that is meaning core, the combination of such implied features forms the implication of a lexical meaning (LM), i.e. periphery of its information material. The information about denotation, which is brought by the word in the text, consists of two things: indispensable intensional features and some part of implicated features, brought up by the context.

From the point of view of M. Nikitin, implication of features can be strict (mandatory, necessary), highly probable, faint (free) and negative. In the first two cases the intension of the meaning implies features with probability, equal or close to 1. The package of such features forms a strong meaning implication. Its variety is a strict implication that forms the features package of the especially strong implication with probability equal to 1. Features of a strong implication are close to the intensional core, what is the integral part of LM, therefore rather often they are put into meanings interpretation in defining dictionaries. It is really true regarding the strict implication. Nevertheless they are beyond the intension limits because «theoretically possible absence of such feature in denotation does not exclude denotation from the class where he is supposed to be by the man» [9, 110]. For instance, the word's intensional of winter is a season from December till February (in the Northern hemisphere). The strong implication meaning include such features as the coldest season, it is snowing, water is frozen, the sun is shining lightly, people wear warm clothes, etc. This example shows us the difference between intensional and implication features: if winter is warmer than the other season, nevertheless it is still winter, because the determining feature is a time duration.

From the other hand, M. Nikitin says that implication of some features relative to intensional is seemed to be impossible or remote (features are incompatible), «besides strict or negative implication there is extensive area of features, their joint occurrence is in the rough: their presence and lack are equal possible and problematic, they can be or cannot be» [9, 111]. This features area against intensional of some meaning forms its weak or free implication.

Summing up it can be said that M. Nikitin presents lexical meanings like complex formations, which are directly in weaved into cognitive systems of consciousness. The structure of the lexical meaning is formed first of all by objective and lexical connections, extended by the intensional core and included in periphery of the content of some implication features. The intensional structure is formed by the logical dependences of its semantic features and first of all by sexuated-specific (hyper-hyponimic) relations. The implication features are also structurally ordered by its probabilistic characteristics and objective-lexical dependences [9, 115]. M. Nikitin considers intensional is in the nearest view (or equal) comprehensive core of meaning.

According to A. Vezhbitskaya opinion, to put together dictionary definitions it is necessary to use «reductive analysis» method, which supposes that all concepts should be defined by set of most indefinite semantic features [3]. The author quotes H. Leibniz that great number of concepts can be combined of several elements «because the nature tends to achieve the maximum effect with help of

the minimum number of elements, i.e. to act primary way» tran [4, 296].

From the point of view of A. Vezhbetskaya, the main issue is in positing of close set of semantic primitives, their contours are given by explanations of all lexical and grammatical meanings of natural language. «If there is some number of conceptual primitives, straightly understood (not through other concepts), so these primitives can be a very good base for all other concepts; infinite number of new concepts can be received from few number of semantic primitives» [4, 296-297]. The semantic primitives were developed and researched by the author in the area of body parts words.

It is worth of mentioning, that some linguists doubts in these or those semantic units as «arche», because according to the general language theory at the level of the base meaning units there appears a competition for the right of this or that unit to pretend to be a part of the meta language as an element [14; 7]. Therefore, the interpretation examples by A. Vezhbetskaya cause difficulties in perception, because there are no well defined syntax rules of forming of Meta language phrases. Although the author believes that every meaning of any word can be defined with maximum precision, the lexicographical value of the «multipurpose meta language» in great doubts.

From our point of view, the usage of semantic primitives by A. Vezhbetskaya undoubtedly brings scientists closer to the minimum comprehensive meanings, which explain the sense of functioning of lexical items. The explanation of first word meaning in dictionaries are not always available to consciousness of a just person, that is why A Vezhbetskaya offers stocktaking of suggested definitions without usage of a specific meta language.

Yu. Apresyan defines in his works some definitions as meta language and semantic primitives the way so that the meta language vocabulary reduces several times to two words types: 1) semantic primitives (undefined words, not accepted further semantic reduction), and 2) semantically more complex words, which can achieve primitives in one or two steps. The author states that «the words of the natural language which are chosen to be primitives, - these are the words of the «first plan», more implanted in language and culture. They service the more number of pragmatic situations». At that the real primitives – really existing senses, never materialized in words of the natural languages: physical perception (eyesight, hearing, etc.), defining «to percept», physical states (hunger, thirst, etc), meaning «to feel», physical acts and actions (to work, to relax, etc), meaning “to do”, etc [1, 486-481].

Thus, there are some definitions of the substantive core of the word meaning: «intensional» (M. Nikitin), «differential seme» (V. Gak), «semantic primitive» (A Vezhbetskaya, Yu.D. Apresyan) and others. A. Potebnya in his works notices that the substantive core («the nearest meaning») must be typical to «nationality» and «singleness» what is a part of a semantic core of the indication. «The formal concept» of S. Katsnelson should be well-known to all language team. All these authors are united by the way of understanding of the word meaning like singleness, its complex character presents specified cognitive reflection of reality. Well, the overall picture reflects the basic linguists' opinion regarding the notional alliance inside of the meaning that is its substantive core.

From our point of view, this survey helps to sum up that the substantive of the word's meaning has the following features: narrowing of the semantic elements till min necessary, stable components, where the meaning should be max recognizable; the opinion subjectivity is admissible from the point of view of the cognitive linguistics.

Thus, in view of the above it is possible to define the main cognitive mechanisms, which is the base of verb meaning «compose», and to define an invariant as the substantive core, connecting lexical-semantic variants of this verb. The purpose is either to proof the functioning of the verb's lexeme representative, expressing the relations between the part and the whole on the level of the language system and updating of transferred meanings at the speech level. Whereas on the basis of a nominative-primitive meaning is realized the cognition of all transferred meanings, it is formed

firstly. The primary meaning is produced of the dictionaries definitions with usage of components' analysis on the basis of the severalty principle. So, the nominative-primitive meaning of «compose» on the basis of the data of 28 defining dictionaries has the following look: «compose» (1) «to form things or people together as a whole». According to our opinion this definition includes the necessary and full components so that to recognize this word at the level of everyday awareness.

From our point of view the primary introduce of the verb “compose” was associated with the image of planks/logs, put/knocked together to create some building similar to house, wall, raft, etc. Eventually, when the life of people became more difficult and came into the world of artefacts, when more complex issues and things appeared, the relation between them, which also form and create more complex issues and things.

In the capacity of LSV of the researched verb, motivated by the nominative-primitive meaning, it is reasonable to make an example of any secondary meaning of this verb. Its analysis is realized on the basis of comparison as the traditional way of interpretation. It is believed an actual thing to find out the items are the basis while the formation and decoding of the metaphorical statements. At that, the analysis is based on the principles of the cognitive approach, supported of cognition and nomination for the appropriate images of perception. It is in prospect to proof whether the cognitive images which are in the basis of the nominative-primitive meaning are kept while understanding of the metaphorical statement.

The cognitive approach supposes the image support as well as the third meaning. Thus, the basis of the metaphor “She composed satirical poems for the New Statesman; It can’t be too difficult to compose a nice negative reply (if you compose a short piece of writing such as a poem or a speech, you write it; used especially when this requires skill or effort)” [CCELD, 285] is associated similarity on formation of parts into the whole. There is the reflection of the comparison with the partial relation between the specified subjects in the metaphorical meaning. According to planks, which are the parts of some building, this LSV on the basis of the primary meaning can be explained as the composition of the satirical meaning or the negative answer, implied creation of parts into the whole. This lexeme is based on the semantic elements «to write», «to create», «piece of writing», «ability», «to form words». Therefore, the semantics of «compose» supposes the existence of these semes. It is obvious, that the nominative-primitive issue is here like a seme “to form words”, where the component “words” represents the seme «part», other semes are eliminated. Therefore it is possible to say that in the given specific meaning a part of the primitive whole of the verb “to compose” is lost, because the verb acquires the creative features: She composed satirical poems for the New Statesman; It can’t be too difficult to compose a nice negative reply as if/so as compose (1) (to form things or people together as a whole) or to acquire integrity.

The next metaphor “Look at the way Hoyland composes his picture” [CCELD, 285] hypothetically is motivated by the comparison, connected with the specific style of painting, with creation of masterpieces, with the integrity formation. This image is associated with deviation from the conventional usage of the verb “to compose”. In this metaphor the meaning «to compose» is rethought incompletely, its semantics includes not only additional but the core components of the nominative-primitive meaning: “if you compose a painting, a garden, or a piece of architecture, you arrange its different parts in a deliberate and usually attractive or artistic way”, not given in the definition of the primary meaning.

It should be noted that the lexeme “compose” keeps the meaning of establishment of the partial relations between «the whole» and its «parts»: «the whole» and «parts» are represented explicitly. So, the nominative-primitive meaning is seen through the substantive core of this verb. In this metaphor there is an adaptation of the verb meaning “to compose”, implied of the direct meaning, but kept the idea to «combine the parts into the whole». At such abstract level the conceptual integration happens.

The content of this metaphor has the abstract character either: “In the second case, I will give you some tea to compose your spirits, and do all a woman can to hold my tongue” [Collins, 60]. As it was noticed, the word “compose” represents the image of combination of wood parts into the whole (construction), and the researched verb means only this. When such image (frame) is over the other image in this context with the specific lexical filling, so it does not keep its systematic meaning. A person understands that “to compose one’s spirits” – is to get up the nerve, to cool, to bring to senses. Here is a mechanism of searching more appropriate sense. The components which are in the basis of this meaning (to make an effort not being angry, to be calm, to pull yourself together, to be concentrated) cover all concepts of formation of the whole from the parts. The presence of the meaning of the common meaning attests that the semiosis is processed according to updating of the abstract concepts and the following introduces of this lexeme. The components of the nominative-primitive meaning are eliminated and the verb “to compose” is categorized into the class with meaning «to get up the nerve».

It should be noticed that this meaning is appeared in case that the memory of a person keeps the memories about the cases of realization of the actual transferred senses in the sense structures of the statements. It is to be supposed that this information proofs that the real people have a real image of relation between abstract things and between real people/things as the metaphoric understating with usage of the lexeme “like” and the construction “as if”. Therefore it is supposed to put the meaning into the meaning of the substantive core which has the following cover: nominative-primitive meaning “compose 1 (to form things or people together as a whole) or as if/like compose 1 (to acquire integrity)”.

In summary, the analysis results allow to form the following core of the lexeme “compose” as “to acquire integrity”. This invariant as the substantive core is an item of the lexical language system and all meaning are updated against the communicative set of participants of communication.

Thus, it should be noticed that the abstract meaning “to acquire integrity” is a strong reason of real existing of the substantive core connecting all verbs of one class but not showing the different features of separately taken verb. Every verb has its own substantive core, contained some specific components. The substantive core is perception of all common things that characterize all LSV of the polysemantic word. The nature of such meanings is so extensive настолько широка, that grows out of relations between real things.

LIST OF REFERENCES

1. Апресян Ю. Избранные труды. Т. 1. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. - М.: Школа «Языки рус. культуры», 1995. - 436 с.
2. Архипов И.К. Проблема языка и речи в свете прототипической семантики // *Studia Linguistica* N 6. Проблемы лингвистики и методики преподавания иностранных языков СПб., 1998 - С 5-22.
3. Вежицкая А. Язык. Культура. Познание. - М.: Рус. словари., 1996. - 411 с.
4. Вежицкая А. Язык. Культура. Познание. - М.: Прогресс, 1997.- 215с.
5. Гак В.Г. О семантическом инварианте и синонимии предложения // Сб. научн. тр. МГПИИЯ им. М. Тореца. - Вып. 112. - М.: Изд-во МГПИИЯ, 1977. - С. 42-50.
6. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. - М.: Наука, 1987. - 261 с.
7. Кацнельсон С.Д. Общее и типологическое языкознание. - Л.: Наука, 1986. - 315 с.
8. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. - М.: Наука, 1975. - 680 с.
9. Никитин М.В. Курс лингвистической семантики. - СПб, 1996. - 756с.
10. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т. 1-2. - М.: Наука, 1959. - 276 с.
11. Потебня А.А. Полное собрание трудов: Мысль и язык. Подготовка текста Ю.С. Рассказова

- и О.А. Сычева. Комментарии Ю.С. Рассказова. - Издательство ?Лабиринт?, М., 1999. - 268 с.
12. Стернин И.А. Лексическое значение слова в речи. - Воронеж: ВГУ, 1985. - 170 с.
13. Фрумкина Р.М. «Куда ж нам плыть?» // Московский лингвистический альманах. Вып. 1. - М.: Школа «Языки рус. культуры», 1996. - С. 67-82.
14. Шатуновский И.Б. Семантика предложения и нереферентные слова. - М., 1996. - 293 с.
15. Wierzbicka A. Lexicography and Conceptual Analysis. - Ann Arbor: Karoma, 1985. - 327 p.

SOURCES AND AUTHORISED ABBRIVATION

- CCELD - Collins Cobuild English Language Dictionary. Collins London and Glasgow, 1990. - 1703 с.
- Collins - W. Collins. The Woman in White. - England: Penguin Books, 1985. - 648 p.
- Davis - B. Davis. Midnight Partner. - New York, Toronto, London, Sydney, Auckland: Bantam Books, 1997. - 353 с.

Ж.ГАНГААГИЙН ӨГҮҮЛЛИЙН ГАЙХАЛТАЙ ГАНЦ ДҮРСЛЭЛИЙН ТУХАЙ

Д.Батжаргал*

Сэтгүүлч Ж.Гангаа хэдэн жилийн өмнө “Өдрийн сонин” дээр “Тэр хоёрын амьдрал” нэртэй нэгэн өгүүлэл хэвлүүлжээ. Тэр өгүүлэлд хөдөө орон нутагт ядуурлыг бууруулах байгаль орчныг хамгаалах чиглэлээр хэрэгжиж буй нэгэн төслийн хөөрхийлэлтэй хувь заяаг харуулдаг. Өгүүлэл нь *“Сабина орой болмогц лүдийн хар нөхрөө хайх ажилтэй. Сумын төв хүн төөрөхөөргүй цомхон ч Усси байнга яришиг төвөг удна. Нондин, одоо уржнан ч болж байна уу, Усси бээр төв Африкийн Конго улсаас манай Мөнгөнморьтод шууд ирж амьдарчээ”* хэмээн сонирхолтой эхэлнэ. Харц татах зүйлийн хамгийн түрүүн хараа булаадаг том дүнзэн байшингийн зураг тавьсан байгаа юм. Зургийн дор тайлбар тавиагүй ч гурван хэсэг ишлэл нь уншигчийн анхаарлыг эрхгүй татна. \дор үзүүлэв\ Ж.Гангаа гэдэг нэр нь бас анхаарал татна. Тэрбээр “Ээжийн тухай хаврын тэмдэглэл”, “Монголын элэг зүрхнээс уяатай өвчин”, “Харь буриадын нутаг дүүрэн цагаан гунигтай”, “Нуугдаж тоглох урлаг” зэрэг олон сайхан нийтлэлээрээ уншигчдын танил болсон хүн.

• *Бие товир, зүс оворжуу ч насаар хорь л гарч яваа болов уу. Өөрөө болохоор өнгөрсөн жил тавь хүрлээ. Энэ жил болохоор 55 хүрчихлээ гээд байдаг. Тэгэхнээ мань эр тоо сайн мэддэггүй болж таарав.*

• *“Зайлуул аль газраас яваа амьтны үр юм бол доо. Өвөл их л даардаг бололтой дог. Саявтархан шувууны өд сураад гүйж явсан. Нутагтаа нэг омгийн ахлагч юм уу, эсвэл ноёны хүүхэд гэсэн байх аа” хэмээн нутгийн хөгшид хүүрнэх нь өдрийн зугаа.*

• *Манай амьдралыг дээшлүүлэгчийг анх Мөнгөнморьтод хөл тавихад гурван золбин нохой тааралдаж анхаарлыг нь татсан байна. Тэр гурван жингэр эндэхийн ядуу иргэдээс ч өрөвдөлтэй харагдсан тул ихэд уярьч гэртээ оруулжээ.*

Ийм гурван мэдээллийг уншигчийн анхаарал татахаар зургийн дор баримтын хайрцагт хийн өгчээ. Сонины нүүрэнд анхаарал татах таван зүйлд “Нэгдүгээрт гэрэл болон гар зураг, хоёрт зургийн тайлбар, гуравт гарчиг, дөрөвт дэд гарчиг, хамгийн сүүлд бичвэр ордог”[□]. Тэгвэл өгүүллийг уншигчдад хүргэхийг сонины загвар дэглэгч чармайжээ.

Гангаагийн энэ бяцхан өгүүлэлд орсон “Харанхуйд чүдэнз зурах лугаа том цагаан шүд гаргаж, гэнэн томоогүй төрхөөр инээх бөгөөд час улаан алгаа дэлгэн гар барина” гэсэн дүрслэлийг онцолмоор байна. Учир нь энэ дүрслэл урьд өмнө хэн ч бичээгүй шинэлэг дүрслэл. Нөгөө талаар байгаль хамгаалах, ядуурлыг бууруулах энэ төсөл “Шүдэнз зурахын төдий юм” гэдгийг зохиогч ёгтлон гаргажээ. Ёгтлоод байгаа нь доорхи хэдэн баримтаас харагдана. Үүнд:

Уссигийн дүр төрх. Тэр хөгжөөн цэнгэлд дэндүү дуртай залуу гэдгийг “Хөөе! Усси!.”Cass”, “Боргио” гэвэл инээд алдана. Гоёхүүхэн гэхээр бүр илүүхөхөрнө...” гэх буюу “Үдэш байсхийгээд клуб, бааранд диско зохиогдоно. Уссигийн хувьд энэ чухал арга хэмжээг тэсч ядан хүлээнэ. Бүжиглэх, эргэлдэх, дэвхрэх зэргийг ёстой үзүүлж өгдөг гэсэн. Язгуур урлаг нь хэхрэх, хурхирах

*Монгол Улсын Их Сургууль

зэрэг болно гэгчээр хөл нь толгой дээрээ, толгой нь салтаа дундаа гэх мэт янз бүрээр янзын гоё дискодно. Булуу нь халаад ирэхээрээ аль тааралдсан эмс үрүү шүлэнгэтэх нь нутгийн заншил аж” гэх мэтээр төсөл хэрэгжүүлэгч тэр залуу эрхэмд зугаа цэнгэл бол юу юунаас чухал болохыг сэтгүүлч сонирхолтойгоор нүдэнд харагдтал үзүүлж чадсан байна.

Герман эмэгтэй Сабинагийн дүр. Түүний хувьд нэгд, Уссиг маллах, хоёрт, золбин нохдыг халамжлах нь хамгийн чухал аж. Усси дээр өгүүлсэнчлэн элдэв маяг үзүүлэн бүжиглэж шар айрагтаа халамцан ид “онгод орох” тэр мөчид ямар зөрчил үүсч байгааг харуулахдаа “Хөдөөний даруухан охидыг базан чангаан хөгжилдөж байх тэр агиинд эрхэм Сабина сэгсийн орж ирж холион манан татна. Залуу эрийг адгуулж, асрах нь ахимаг эмэгтэйн хувьд амьдын там тэр л юм. Ямар сайндаа орой үдшээр золигийн хар негрийг хайн үйлээ үзэж суухав” хэмээн илэрхийлжээ. Мөн анх Мөнгөнморьтод ирэхэд тааралдсан гурван жингэрээ өвөртөлж унтдаг тул нохойн эвгүй үнэр ханхалдаг гэж үнэртэй нь, тооцоотой герман эмэгтэйн чанараар жимбийсэн сайхан дүнзэн байшин барьж авсан атлаа хөдөө яаж ч явсан яахав гэсэн байдалтай хайш яйш хувцаслаж үс нь сэгсийн Монголын уншигч, үзэгчид сайн мэдэх “Галзуу Цэвэл” явна уу даа гэж андуурмаар хэмээн дүр төрхтэй нь үзүүлсэн байна. Дүрслэл нь аливаа бичвэрийн гол элемент болдгийн хувьд яах аргагүй уншигчийн сонирхол татаж тэр орчиндоо аваачаад байна.

Олон түмний хандлага. Сэтгүүл зүйн нэр томьёонд “Үр дагаврыг хүртэгсэд” хэмээн тодорхойлдог олон түмний үзэл бодол, үг хэлийг сайн тусгасан байна. Уг нь байгаль хамгаалах, ядуурлыг бууруулах төсөл ядарч доройтсон зон түмэнд үр өгөөжөө хайрлах учиртай. Гэтэл энэ төсөлд зарим нь дургүйцэж, зарим нь сэтгэл эмзэглэж байна. “Германы төслийг бидэнд хүртээлгүй гээд орон нутгийнхан их дургүй болчихжээ. Хүнээс үнэгүй зүйл авах албагүй юм шиг манайхны зан л даа. Харин учир мэдэх хүмүүс ярихдаа “янз бүрийн төсөл оруулаад хэрэгжүүлээд байхад өөдөө болдоггүй энэ монголчууд найдваргүй улс гэх вий” гэхээс л санаа зовж байна.

Дорж ингэж ярьж байхад Дондог ... гэж үзэж байна хэмээн эх сурвалжийн үг болгоныг нэртэй, зүстэй оруулах гэдэг хуучин аргаас аль болох зайлсхийж, бичвэртээ нягт уусган гол хоёр дүрээ барьж даарч, өд суран гүйж яваа Уссиг өрөвдсөн өрөвдөл буюу “Улс амьтан ярих нь Сабина, Усси хоёрыг эхнэр нөхөр гэлцэнэ. Зарим нь болохоор үгүй ээ, үгүй, Сабинагийн зарц нь байхгүй юу гэж мэдэмхийрэх” гэх хов живийн шинжтэй баримт, ишлэлүүдийг зэмлэхийг нь зэмлэн, зөвшөөрөхийг зөвшөөрөн шигтгэж өгсөн байна. Бас охидын аяг араншин, эсрэг хүйсийн далд хүсэмжлэлийг хүртэл “Сумын төвийн зарим охид, бүсгүйчүүл “Үүсий” гэж ирээд л аальгүйтнэ. Амьхандаа шинэ “хар” шөл амсчих сонирхол бий нь нууцгүй” гэж оруулсан байна. Энэ нь хүчээр гадна талд “наасан”, эсвэл албаар чихэж оруулсан биш давс хужир мэт уусган сүлэлдүүлсэн болохоор “амттай” найруулга сайхан болжээ.

Сэтгүүлчийн хандлага. Ж.Гангаагийн нийтлэлд өгүүлэгчийн үзэл бодол ихээхэн шингэсэн байдаг ч тэр нь тэс хөндлөн биш, бичвэрийн агуулга, олон түмний сэтгэл бодолтой нягт уялдаж гарч ирдэг. “Эзгүй хойгуур элдэв юм болдог”, “Шорон өөрөө удахгүй цаазлуулна”, “Зэвүүн ногоон муур зам хөндлөн гүйнэ” зэрэг бүтээлд гарчигнаасаа эхлээд намрын найр, ээлжийн амралтын үеэр болдог, улс төрийн заль мэх, халаа, сэлгээ, эсвэл хэчнээн “сайн эр”, хэдүй удаан суугаад засардаггүй шорон гэгч “амьдын там”-ын үүсэл гарал, учир начир, гэрт ногоортлоо унтах атал, хот мал сахиж яс мэрэгч нохойноос өндөр эрх ямба эдлэх пээдгэр муурын ааш араншинг инээд хүргэм, зэвүү төрөм, нээрээ тийм байдаг хэмээн уулга алдам бичдэг.

Эл өгүүлэлд “Нохойн толгойг ширээн дээр тавихад шороон дээр өөрөө ойчдог гэсэн афоризмын дагуу, нэг гичий нь зугатаад алга болчихжээ. Үрээ алдсан эх лугаа сөртөнгөө бартал хайгаад олдсонгүй. Сэтгэлээр унасан Сабина удалгүй тамхинд оров. Хөдөөнийхний

татдаг “Алтан навч” янжуурыг угсруулан маналзуулдаг болсон байна лээ” хэмээн үзэгдэл үйл явдал болгонд сэтгүүлчийн илэрхийлэл, хандлагаа шингээж оносон зүйрлэл, цэцэн үг хэрэглэдэг. “Сөртөнгөө бартал, лүдийн, золигийн” гэх мэт ард түмний хар ярианы хүчирхэг үгсийг олон хэрэглэсний дээр “Манай амьдралыг дээшлүүлэгч”, “Мөнгөнморьт сумын иргэдийг ядуурлаас гаргахад үлэмж хувь нэмэр” гэх мэт егөөдөн “цаашлуулсан” тодотгол их байна. Харин “хар хүүхэд”, “хар хүн” гэж арьсны өнгөөр нэрлэх боловч “негр” гэж хэлэх нь зохимжгүй тул дараагийн бүтээлдээ бодолцоход илүүдэх юун.

Үр дүнгийн илэрхийлэл. “Тэгээд яасан вэ. Юу болж төгссөн бэ?” хэмээн аливаа үйл явдлын төгсгөлийг уншигч түмэн хүлээдэг. Нүүдэлчин монгол удмын онцлогтой холбоотой ч байж ч болно. Уран зохиолд хүртэл бодуулах зорилгоор үлдээсэн төгсгөлийг гүйцээлгэх гэж нэхээд байдаг. Уссыгийн “галзуу” бүжиг, хөдөөгийн охид хүүхнүүд үрүү шүлэнгэтсэн харц, “Үүсий” хэмээн дуудан тал засч ханд өгөх бүсгүйчүүдийн аальгүйтэл юунд хүргэв гэдгийг “Гэтэл гай газар, дороос гахай Мөнгөнморьтын модон дотроос гэгч юм боллоо. “Мөнгөн”-д нярайлсан эхчүүдийн нэгнээс өнөө жил жигтэйхэн хөөрхөн хөө шиг хар хүүхэд төрсөн гэнэ. Хөөрхий муу Усси энэ хэрэгт сэжиглэгдэн орох байх газар нь бүрхэг болж саяхан хот руу яваад эзгүй байв” хэмээн төгсгөж, Сабина нэг гичийгээ алдаж, сэтгэлээр ихэд унасныхаа дараа авсан арга хэмжээг “Үлдсэн хоёр нохойгоо урьд урьдаас илүү бөөцийлөн халамжилж, сарын 40 мянган төгрөгийн цалинтай нохой маллагчийн орон тоог хүртэл бий болгов. Энэ нь дамаа Мөнгөнморьт сумын иргэдийг ядуурлаас гаргахад үлэмж хувь нэмэр болж нэг ажлын байр шинээр бий болсон тухай тайланд хавсрагдах учиртай” гэж бичжээ. Эдүгээгээс найман жилийн өмнөх 40 мянган төгрөг их үү, бага уу. Ер нь яаж ч бодсон олигтой цалин биш. Түүнийг зохиогч егөөдөн үлэмж хувь нэмэр болж тайланд хавсрагдах учиртайг хүртэл бичсэн нь нөгөө төслөө тохуурхасных.

Шүдэнз зурахад гялсхийгээд сарних төдий төслөө хэрэгжүүлж байгаа дүр төрх нь нэг иймэрхүү. Нохой малладаг ахимаг насны хүүхэн, зугаа цэнгээн хөөсөн африк гаралтай, бичиг үсэг үл мэдэгч залуу хоёрын хэрэгжүүлсэн төслөөс “буржгар толгойтой африк жаал”, “дүнхийсэн дүнзэн байшин” хоёр л үлдэх төлөвтэй. Гэхдээ бүх төсөл ийм үр дүнгүй биш шүү гэдгийг Хэнтийд Сандра гэх бүсгүй сайхан төсөл хэрэгжүүлснийг сэтгүүлч дурьджээ.

Манай бичгийн мэргэд, өмнөх үеийн аваргууд нэг нэгнийхээ ганц сайхан дүрслэл зүйрлэлийг магтан ярьж хөхиүлэн дэмждэг. Энэ нь тухайн уран бүтээлчийн ур чадварыг магтан “дуулж” байгаа хэрэг. “Явуухулангийн “туулайн гүйдэл шиг салхи”-ийг Ч.Чимид “гениальный строк” \ гайхамшигтай мөр\ гэж \гайхалтай ч гэж болно. Д.Б\ байн байн сайшаана. Үнэхээр ч тэр ганц мөр гайхамшигтай уран сэтгэдэг байсныг нь гэрчилнэ биз гэж зохиолч С.Эрдэнэ “Отгонтэнгэрийн хүү”¹ хөрөгтөө дурссан байдаг.

Дүрслэл бол ур чадвар. Дүрслэл бол аливаа бүтээлийн шинэ санааг илэрхийлэхэд хүчтэй нөлөөлдөг хүчин зүйл. Тиймээс чадвартай, чадалтай, авьяастай, онгодтой сэтгүүлчдийнхээ шинэ содон дүрслэл, зүйрлэл, зураглал, ёгтлолыг нэршүүлэн алдаршуулах нь чухал байна.

Ном зүй

1. Д.Батжаргал “Зуун жил” Уб, 2013
2. “Өдрийн сонин” 2005.10.10
3. “Утга зохиол урлаг” 1984 № 14

Summary

Description is basic elements of article piece. In this article, the author urges the need for a dedicated study on the characteristics and skills of the writings by well-known Mongolian publicists and journalists, and promotes the author’s recognition for their publications.

1. Д.Батжаргал “Зуун жил” Уб, 2013, хуудас 131

ХҮМҮҮС, АЖ АМЬДРАЛ

19

Тэр хоёрын амьдрал

Сабина бүрий болмолд лусийн хар-охроо хайж эхэлтэй. Сумын төв хүн төөрхөхөргүй цомхон ч Усси байнга ярихг төвөг удна. Ноднин, одоо үргэж ч болж байна уу Усси Бээр гэв. Аз-ривийн Конго улсаас манай Монголморьтод шууд ирж амьдарчээ. Халуун орны ширэн-гэнээс сэрүүн орны хөөчийн халз бараадан бөглүүхэн аж төрнө. Анх ирснээс бодвол одоо хэдэн монгол угтай болжээ. Юуны өмнө "Cass", "Хүүхэн" гэдэг хоёр уугийн дээжмэлч тогтоож авсан. Бас болохгүй ээ, хүүхэн дээрээ "тоё" гэдэг үгтэй зөйлшгүй эмнэ. Энэ гэдвээд эрхэмийн угсийн санд "Би чамд хайртай" гэж зэрэг Ази, Орос маягийн уян халил их л хожуу тогтоогдох тогтоотой. Бараг ч үгүй бие дээ.

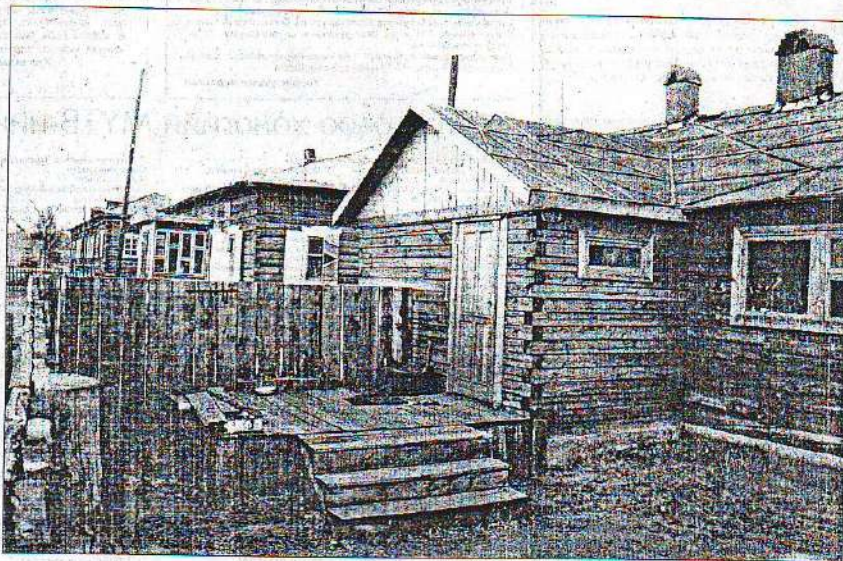
Улс амьтан ярих нь Сабина, Усси хоёрыг анхад нөхөр гэгцэнэ. Зарим нь болохоор үгүй ээ, үгүй. Сабинагийн зарч нь байхгүй юу гэж мэлэмхнээрэх. Энэ хоёр Герман улсаас Мон-голын хөдөөд байгаль хамгаалах, нутгийн иргэдийг адуурлаас гаргах мундаг төслийг өөрсдийн биеэр хэрэгжүүлэхээр ирсэн чухал улс юм гэнэ лээ. Манайдаа бол их өндөр цалин пүнлүүтэй. Тасалж хөнгө нь "одонд" хөдөлмөрийн үнэтгэмж, чуу ай хүрээг гээд л болчих.

Уссийг модны өдийд энх таарсан юм. Хоёр метр шахам өндөр түүний хэрээ шиг хар бие Мөнгөнморьтод их л оорон харагдах билээ. Бие товир, зүс оворжуу ч насаар 20 л гарч яваа болов уу. Өөрөө болохоор өнгөрсөн жил 50 хүрлээ. Энэ жил болохоор 55 хүрчихлээ гээд байсан. Тэгэхнээ мань эр тоо сайн мэддэггүй болж таарав. Мэдээж биш угийн талаар нар нь Африкийн орнуудын байдал л нэг үзэгдэл. Харьцангуй чухдээ зурах лугаа том цагаан шүд гаргах, гэнэн томсгогүй гэрхөөр нээх болоод чад улаан агтаа дагтан гар байна.

Хөөд Усси "Cass", "Берно" гэвэл нээдэ алдана. Гоё хүүхэн гэхээр Бүр илүү хөхөөнэ.

"Зайлуул аль газраас яваа амьтны үр юм бол доо. Өвөл их л даардаг бололтой дэг. Саявтархан шувууны өд сүраад гүйж явсан. Нутагтаа нэг омгийн ахлагч юм уу, эсвэл ноёны хүүхэд гэсэн байх аа" хэмээн нутгийн хөгшид хүүрнэх нь өдрийн зугаа.

Сумын төвийн харим охид бүсгүйчүүд "Уусий" гэж ирээд л аалгууяна. Амьхайдая шинэ "хар" шал айсичи сонирхол бий нь нууцгүй. Удш байсхийгээд клуб, бараад динд зохиогдоно. Уссийн хуваа 3-4 чухал орга хэмээх тусч адан хүлээнэ. Бүхнийг эргэлдэх дээрх зарлиг ёстой үзүүлж өгдөг гэсэн. Яагуур урлаг нь хэврэг, хурд-рах зэрэг болно гэгдээ хөл нь толгой дээрээ, толгой нь селтаа дундаа гэх мэт янз бүрдээ яланг дэг дээднээ. Булуу нь хөдөөд ирэхээрээ аль тааралдаан эмс рүү шилжээж нь нутгийн эрхэмтэй өх. Хөдөөний дэвүүхэн охидод баян чигдээ хөгмөдөж байх тэр агшид эхэм Сабина согсийн ори ирж хөдөлч манай тална. Залуу эрийг дэлүүж, арьх нь эхивэг эмэгтэйн хуягд амьсан тэм тэр л юм. Ямар сайндаа орой уднаар зогшийн хэр нэрийг хайч үйлээ үзэж

■ Бие товир, зүс оворжуу ч насаар 20 л гарч яваа болов уу. Өөрөө болохоор өнгөрсөн жил 50 хүрлээ. Энэ жил болохоор 55 хүрчихлээ гээд байдаг. Тэгэхнээ мань эр тоо сайн мэддэггүй болж таарав.

■ "Зайлуул аль газраас яваа амьтны үр юм бол доо. Өвөл их л даардаг бололтой дөг. Саявтархан шувууны өд сүраад гүйж явсан. Нутагтаа нэг омгийн ахлагч юм уу, эсвэл ноёны хүүхэд гэсэн байх аа" хэмээн нутгийн хөгшид хүүрнэх нь өдрийн зугаа.

■ Манай амьдралыг дээшлүүлэгчийг анх Мөнгөнморьтод хөл тавихдаг гурван золбин нохой тааралдаж анхаарлыг нь татсан байна. Тэр гурван жингэр эндхийн ядуу иргэдээс ч илүү өрөвдөлтэй харагдсан тул ихэд уярач гэртээ оруулжээ.

суухаа.

Сабина нь Герман улсын иргэн. Энд ирээд хөдөөнийсн сайхан дүндэн байшин бариад суурилуулээ. Бүх юм эмх цэгцтэй цэмцгэр. Аргагүй герман хүний тооцоотой нэгт төрх тэнд бий (Бүрэг дээрх байшин) Гэвч Сабинаг анх харсан хүн "Галауу Цэвэл" явна уу дээ гэж эмдүүрмээр шүү. Хөдөө "яах ч явсан нэгдэл юм" гэж боддог юм болов уу. Их л хэв шалгүй хуягдсан энэ цагаан-арст эмэгтэй хэдэн настай нь бүд мэд. Эмэгтэй хүний насыг асууштай биш дээ.

Манай амьдралыг дээшлүүлэгчийг анх Мөнгөнморьтод хөл тавихдаг гурван золбин нохой тааралдаж анхаарлыг нь татсан байна. Тэр гурван жингэр эндхийн ядуу иргэдээс ч илүү өрөвдөлтэй харагдсан тул нээд уярач гэртээ оруулжээ. Гурван-гийн Сабина хаа яана тэнд

хамт. Цуг өвөрлөж ундааг тул герман эрхмээс нохойны эсгүй үнэр хамгаана. Бид ч өвөрлөх л дээ. Гэвч хүний хамтар бөө-хоньны мах л үнэрдэг гэсэн.

Нохойн толгойг ширэн дээр тавихдаа широн дээр өөрөө сэгддэг гэсэн афоризмын дагуу нэг гиний нь зүгтээд алга болчихлоо. Үрээ алсан эх лугаа сөрөгнөө бастал хайгаад олдоогүй.

Сэтгэлээр ивэсэн Сабина удалгүй тэмцэн ороо. Хөдөөнийн татдаг "Алтан наян" янжуурыг угсруулан мангзуул-даг болон байна лээ. Үлдсэн хоёр нохойгоо урьд урьдаас илүү Соёцийн халамжилж, сарын 40 мянган төгрөгийн цалинтай нохой маллагчийн оон-тог хүртэл бий болгов. Энэ нь дараа Мөнгөнморьтод сумын нэгдэлд ядуурлаас гарчанад үсгэлж кувч нэмж болж нэг ажилч байр шинээр бий болсон тухай тайланд хавсаргаж учиртай. Хоёр жингэрийг банк-

рууд оруулдаг нь тэвчлүгй тул өнгөрсөн хавар хот руу ачаад явжээ. Тэгээд нийслэлийн мал эмнэлэг дээр 260 мянган төгрөгөө гарсан байх "бөөст" жигтэн уламжар савиу нь аважуулж ойнаа өмөрсөн гэнэ.

Германы төслийг бидэнд хүртээлгүй гээд орон нутгийнхэн их дургүй болчихжээ. Хүнээс үнэгүй зүйл авах өлбөгий юм шиг мавчигны зан л даа.

Харин учир мэдэх хүүүүс лондла "тэв бурх" төсөл оруулаад хэрэгжүүлээд байхад өөдөө болдотгүй энэ монгол-хууд найдааргүй улс гэх вий" гэхээс л санаа зовж байна. Германчууд Мөнгөнморьт, Хэнтийн Бет-ширээт хоёрт иргэдийн амьд-ралыг дээшлүүлэх зорилгоор томоохон төсөл оруулсан. Хэнтийд Са-дрэ гэрж бүсгүй мавч сайн амьтаж байгаа. Олон ч хүнийг ажилтай болгосно. Тэр хэрээр байгалийг сүйтгэх нь багассан шүү гэсэн юм.

Харин Африкийн ширэнгэнд

модноос модонд дүүлж явсан Усси Монголд ирээд амьдрал нь эрх дээшилж, герман хэлний ширэн сурах багш хөдөлж, цагаан толгой үзэгдэх болсон байна.

Сабина Монголд ирэхээсээ өмнө Хар тиад олон жил ажиллаж амьдралдаа энэ залуутай танилцан юм байх. Тэгээд хоёр юм нүднээс дадаг энд Монголын коогийг хөдөлжж амар авгалан амьдан байх. Гэтэл гой газар дорноос, гайм Мөнгөнморьтын модон дотроос гэгч юм боллоо. "Мөнгөн" д нэрлэсэн эхүүдийн нэлээд өнөө жил жигтэйхэн хөдөрхө хөө шиг хар хүүхэд төрсөн гэнэ. Хөвдхий муу Усси энэ хэрэгт сэмжлэгдэн орох байх газар нь бүрхдэг болж сөвхэн хот руу яваад зогүй байх. Манай Мөнгөнморьтын амьдрал ч яамай. Энэ хоёр мань эв уяраа ололцж улдсан гэнэ жилдээ буууулан дуусгаж байлаа.

Ж.ГАНГАА

ОЮУ ЧИХТ ХАН ХӨВГҮҮНИЙ ТУУЖ ЗОХИОЛЫН ЗОХИОГЧИЙН ТУХАЙ
(*Gegeen toli orošiboi* зохиол, түүний бичлэгийн хэв шинжинд тулгуурлав.)

А.Мөнхцэцэг*

Төвдөөс дэлгэрсэн бурхны шашны дахин дэлгэрэлтийн үе болох XVII-XVIII зууны үеэс бурхны шашны сэдэвт зохиолууд хүчтэй нэвтрэн дэлгэрч байсны нэг нь баруун Монголд болон халхын зарим нутгуудаар *Оюу чихт хан хөвгүүний тууж*¹, *Үнэхээр төрөлхт сайн хааны тууж* нэртэй бичмэл хэлбэрээр дэлгэрсэн хойт эх-дагавар хүүхдийн сэдэвт нэгэн зохиол байдаг. Энэхүү зохиолыг чухам хэн хэдий үед орчуулсан аль эсвэл хэн нэгэн монгол хүн зохиосон уу гэдэг тодорхойгүй байгаа хэдий ч XVII-XVIII зууны үеийн бурхны шашны уран зохиолын хүрээнд авч үзэх нь зүйтэй юм. Ер нь “XVII-XVIII зууны үеийн хүүрнэл зохиол нь гол төлөв Энэтхэг, Төвдийн үлгэр домгийн шинж чанартай зохиолуудыг зохиомжлон орчуулсан буюу түүнээс сэдэвлэн монгол ахуй нөхцөлдөө нийцүүлэн найруулан зохиосон шинжтэй байдаг юм. Ийм маягийн зохиолын зарим нэг нь монгол оронд шарын шашин хүчтэй дэлгэрэх үед Энэтхэг, Төвд зохиолыг дууриалган зориуд найруулан бичсэн тодорхой баримт бас ажиглагдаж байна.”² Энэ санаанд тулгуурлан монгол газар оронд зохиосон байж болохуйц нэгэн зохиол бол *ОЧХХ* зохиол бөгөөд уг зохиолтой утга агуулга хийгээд бичвэрийн найруулгын хэв маягийн хувьд төсөөтэй нэгэн зохиолтой харьцуулалт хийсний үндсэн дээр монгол газар оронд, монгол хүн зохиосон байж болох юм гэсэн таамаглалыг дэвшүүлж байгаа билээ.

**1. *Gegeen toli orošiboi*³ нэрт зохиолын агуулга хийгээд
зохиогч, орчуулагчийг тодруулах нь**

Ойрадын Зая бандида Намхайжамц (1599-1662)-ын тууж *Сарны гэрэл*⁴ зохиол дахь Зая бандида хийгээд түүний шавь нарын орчуулсан бүтээлүүдийн жагсаалтанд *Gegeen toli* хэмээх зохиол багтсан байдаг.

54.3смх18.5 см хэмжээтэй давхарлаж наасан зузаан муутуу цаасан дээр 31-34 мөрөнд бичсэн нийт 134 хуудас 267 тал бүхий хар болон улаан шунхан хулсан үзгээр тод бичгээр хичээнгүй бичсэн энэхүү зохиол нь Монгол Улсын Үндэсний Номын сангийн тод үсгийн хөмрөгт 8434/96 дугаартай хадгалагдаж байна. байна.

*Монгол Улсын Их Сургууль

1. Цаашид ОЧХХ гэж товчлов. Оуу čikitü хаān köböüni toūji orošiboi (Тод үсгээр). ХИС-ын МХУЗ-ын тэнхмийн харьяа “Монголчуудын бичиг үсгийн дурсгалын сан”-д ТоБ №95.; Ünekeer törölkitü sayin xāni toūji orušibui. /Тод үсгээр./ УҮННСангийн тод үсгийн хөмрөгт 8308/96 401 дугаартай. ; Üneker törülkitü sayin qaγan-u tuγujī orušibui. /Монгол бичгээр./ УҮННСангийн монгол бичгийн хөмрөгт 7963/96 89 v-856 дугаартай.; Оюу чихт хан хөвгүүний тууж тэргүүтэн монголын сонгодог уран зохиолын хэдэн дурсгал. Эрхэлсэн Д. Ганболд, 2005.

2. Д. Цэрэнсодном, “XVII-XVIII зууны үеийн уран зохиол” Монголын уран зохиолы судлалын шинэ хандлага. Улаанбаатар. 2008: 63

3. Цаашид ГТО гэж товчлов. Gegeen toli orošiboi (Тод үсгээр). УҮННСангийн тод үсгийн сан хөмрөг.

4. Rabjamba Say-a bandita-yin tuγujī saran-u gerel kemekü ene metü bolai /Монгол бичгээр/. CSM. T-V, Fasc.2. Улаанбаатар. 1959.; Заябандида, Равжамба. Сарны гэрэл оршвой. Улаанбаатар. 1967.

Зохиолын ерөнхий агуулга нь Энэтхэг, Хятад, Монгол, Төвдийн номын хаадын түүхийн үе, хийгээд хутагт Нүдээр үзэгч бодьсадва (*Skt. Avalokiteśvara; Tib. Sryan ras gzigs*) “хязгаар хөшүүн” Цастын орныг номхтгосон тухай цадиг түүхүүдийг багтаасан 16 бүлэг бүхий хоёр тусдаа зохиолын эмхтгэл бөгөөд Нүдээр үзэгчийн магтаал дуулал, Номын хаадын түүхийг бичихэд ашигласан зохиолуудыг тусгайлан дурдснаас гадна хэн зохиосон хийгээд монголчлон орчуулсан (найруулсан) тухай өгүүлсэн төгсгөлийн үгтэй нилээн том хэмжээний зохиолд багтах юм. Зохиолын бүлэг тус бүрийн гарчгийг нь үзвэл

1. Урьд галав ямар тогтсоноос Энэтхэгийн номын хаан улам өөд болсон хийгээд багш Шакъяамуни ертөнцөд өөд болон дээд ном дэлгэрсэн бүлэг.
2. Шакъяамуни бурхны гурван бие босгохуй хийгээд сайтар амилан оршуулан үйлдсэн бүлэг.
3. Хятад, Монголын оронд дээд ном дэлгэрсэн хийгээд хааны үе ямар өөд болсныг үзүүлсэн бүлэг.
4. Хутагт бадмаас хувилсан хийгээд зургаан үсгийн ач тус үзүүлсэн бүлэг.
5. Хутагт Нүдээр үзэгч эрхэт Цастын амьтан нугуудыг боловсрон гэтэлгэхүйд зохиосон урьд бүлэг.
6. Морины хаанд хувиран амьтны тус үйлдсэн бүлэг.
7. Эзэн хийгээд албат болон Төвдийн хүний үндэслэл сарбэчин хийгээд хадын эм мангасаас болсон бүлэг.
8. Төвдийн хааны язгуур үе урьд ямар өөд болсныг үзүүлсэн бүлэг.
9. Хутагт Нүдээр үзэгчийн биеэс дөрвөн гэрэл цацарснаас Номын хааны бие хувилсан бүлэг.
10. Түшмэл Томи самбудда (*Mtonmi Sambhuda*) Энэтхэгээс үсэг орчуулсан хийгээд хаан арван буяныг зарчимласан бүлэг.
11. Хааны Ядам бурхан Энэтхэг хийгээд Балбын орноос залсан бүлэг.
12. Балба төрхт Цагаан дара-г залсан бүлэг.
13. Хятад Ногоон дара-г залсан бүлэг.
14. Хязгаар номхтгох хийгээд бас номхтгох сүм хийгээд их Зуу хийгээд бага Зуу нугуудыг сайтар босгосон бүлэг.
15. Хоёр зуун хязгаар номхтгох хийгээд бас номхтгох бурхны сүм тэргүүтнийг сайтар дуусч сайтар амилан оршуулсан бүлэг.
16. Сан дарсан хийгээд Төвдийн албат нугуудыг номд зохиосон бүлэг.
17. Хутагт эрхэн Нүдээр үзэгч бодьсадвагийн магтаал, залбирал
18. Төгсгөлийн үг

Уг зохиолын төгсгөлийн үгийг дэлгэрэнгүй үзүүлбэл: “*arban zügiyin xamuq burxadiyin nigöülesküi amitani itegel Yeke nigöülesüqči tere : aldarşıqsan Töböd oron-du sarbečin kigeēd eme raḡxa-beēr : aryalan Töböd uluši uduridun üyiledüqsen kigeēd & narmai yeke Töbödi nomoyodxon üyiledküyin tula : naran metü şudurḡu sürtei Nomiyin xaān-du xubilji : nada metü uxaān-yeēr Töböd uluši erkedü xuraān : nasu ürgüljide arban buyani zasaqtu zoḡoāboi & xamugiyin itegel xoyor Zoügi xoyor ḡaḡini zalaji : xara zügiyin mangḡus jidküri nomoyodxon üyiledči : xamuqtu tügeēmēl xoyor Zoü Samye-yi terigöüteni bariqsan kigeēd : xaādiyin üye nomloqson Todorxoi toil kemeēkü öüni : töröl Mongḡul bolboči Töbödtü öēdö bolun Töbödiyin nomdu erke orčiülün üyiledči töröqsen orondu xarin <...ridi> mongḡolčilon törö şajini delgereülün üyiledüqči erdeni zarligiyin ḡurban ači töḡüsüqsen boqdo Za ya bandida erkin töüni zarligiyin arašaān-yeēr amiduraqsan ecüs şabi eke boluqsan amitan*

*noγoūdtu tusa bolumu kemeēn : ende dalai metü šajini nemüridü soqbun Sayin erdeni orčiūlbai*⁷
[134a4-26] гэжээ.

Эндээс үзвэл Их нигүүлсэгч хутагт Нүдээр үзэгч Төвд оронд сармагчин болон эм шулмасаар аргалан Төвд улсыг удирдан, Төвдийг номхтгохын тул Шударга төлгөн номын хаанд хувилан, хүмүүний ухаанаар тэднийг гэгээрүүлсэн болон хоёр Зууг хэрхэн бүтээсэн, Цагаан дара, Ногоон дара-г хэрхэн залсан, хар зүгийн мангас чөтгөрийг дарсан болон хоёр Зууг Самъяа хийд(*Bsam yas*)⁵-эд барьсан тухай өгүүлсэн Нүдээр үзэгч бодьсадвагийн цадиг түүх бүхий нэг зохиол⁶, Энэтхэг, Хятад, Монгол, Төвдийн хаадын үе номлосон *Todorxoi toli*⁷ хэмээх өөр нэгэн түүхийн зохиол байгаа ба уг зохиол доторхи Номын хаадын түүхийн үеийг өгүүлсэн *Todorxoi toli* зохиолыг *tenggeri toyin Coq erdeni duraduqsan tala-du : očir bariqči Buyan ilayūqsan belge : xaγacaliyin endöürel tebčiji ... ere šorui glü jil-dü Coqtu Samyayin yeke süme-dü sayitur zoqoāqson* [133a28; 133b29] гэсэн нь Buyan ilayūqsan belge (*Tib.* Bsod-nams Rgyal-mtshan) сав ертөнцийн орон хэрхэн үүссэн болон Монгол, Хятад, Төвд, Энэтхэгийн орон хаана орших хийгээд тэр улсын хаадын язгуур угсааг тоочсон байгаагаас гадна Энэтхэгийн оронд Ялгуун төгсөн үлсэн бурхан арван хоёр зохионгуйг хэрхэн үзүүлсэн тухай түүхийг бусад ном зохиолуудыг ашиглаж эр луу жилд зохиожээ. Тэрхүү “эр луу жил”-ийг хэдэн он болохыг барагцаалан үзвэл, зохиолын доторхи хаадын түүхэн он цагийн хэлхээст байгаа Монголын сүүлийн хаан нь “*Tömör хаān xan oron döčin nayiman jil barin:... tegeēd xan oro Rgya-dai nere-tü хаān-du aldabai kemeēldemüi*” [15b9-12] гэсэн нь Юан гүрний сүүлчийн хаан болох Тогоон төмөр хаан (1333-1370)-ыг хэлсэн бөгөөд “1368 онд Жу Юан Жанаар толгойлуулсан улаан алчууртнууд Юан улсыг мөхөөж Мин улсыг байгуулсан”⁸ тухай өгүүлсэн байна. Тиймээс зохиолд дурдагдаж байгаа “эр луу жил” нь 1388 онд эсвэл 1448 он гэсэн хоёр он цагийн аль нэг нь таарах юм. Тиймээс Энэтхэг, Хятад, Монгол, Төвдийн номын хаадын түүхийн *Todorxoi toli* нэрт зохиолыг Буян ялгуусан бэлгэ буюу Содномжалцан Samya süme (хийд)-д байхдаа XIV зууны сүүлийн 1388 он юм уу, XV зууны 1448 оны эр луу жилд зохиосон ажээ.⁹

Харин XVII зууны дунд үед Ойрадын Зая бандида Төвдөөс гарсан үеэс хойш буюу Далай ламын “Миний төлөө монгол хэлтэнд гарч шажин хийгээд амьтанд ном орчуулан туслан үйлд” гэсэн захиасыг гүйцэлдүүлэхээр “долоон хошуу дөрвөн Ойрадад” шажин дэлгэрүүлэхээр ном судар орчуулах тодорхой зорилготой байсан үе гэгддэг 1638-1650¹⁰ оны үеэр бурхны шашны тэр дундаа хутагт Нүдээр үзэгчийн цадиг түүх, магтаал залбиралыг олноор орчуулж байснаас “эцэс шавь” сойвон Сайн эрдэнэ (Ринченсамбуу) буюу Раднаабадраа нь дээр өгүүлсэн Буян ялгуусан бэлгэ буюу Содномжалцаны Номын хаадын түүхийг товчлон өгүүлсэн *Todorxoi*

5. Ертөнцийн төв, Сүмбэр уулыг бэлгэдэж, мандал хэлбэртэй баригдсан хийд. <http://gohistoric.com/places/samye-monastery>

6. Улсын нийтийн номын сангийн монгол бичгийн хөмрөгт Gegen toli oršibai нэрт нэгэн зохиол хадгалагдаж байна. Энэ зохиол нь төгсгөлийн үг байхгүй тул хэн, хэдийд орчуулсан тухай мэдээлэл үгүй юм. Харин энэ нь уг цадигийн 2, 4, 5, 9-15 бүлгүүдийн хувилбар орчуулга байна. Бидний таамаглаж байгаагаар Л.Хүрэлбаатар багшийн бичсэн Алтангэрэл увшийн орчуулсан “Алдаршсан буянт” буюу Содномдагвын зохиосон Соронзонгомбо хааны гэгээн толь хэмээх 27 бүлэгтэй түүхийн зохиол” нь дээрхи зохиол байж болох юм. Л. Хүрэлбаатар, 1995: 49-69-ээс иш татан харьцуулав.

7. Номын хаан нугуудыг товчлон хураасан тууж Тодорхой толь хэмээх нэр нь төгсгөлийн үгэнд гурван удаа давтагдаж байгаа юм. [133a,b; 134a]

8. http://mn.wikipedia.org/wiki/Тогоонтөмөр_хаан

9. Сажа Дондов тойны орчуулсан Содномжалцангийн Гэгээн толь хэмээх зохиол нь дээрхи Тодорхой толь нэрт зохиол байж болох юм. Л. Хүрэлбаатар, “XV-XVI зууны үеийн орчуулгын зохиол” Монгол орчуулгын товчоон (Сонгодог орчуулгын зарчим, уран чадварын асуудалд). Улаанбаатар хот. 1995: 49-69; Тод бичиг болон Зая бандида Намхайжамц судлалын асуудал Bibliotheca Oiratica-XIII. Улаанбаатар. 2009: 95-105-аас иш татан харьцуулав.

10. Л. Хүрэлбаатар, “XV-XVI зууны үеийн орчуулгын зохиол” Монгол орчуулгын товчоон (Сонгодог орчуулгын зарчим, уран чадварын асуудалд). Улаанбаатар хот. 1995: 49-69; Тод бичиг болон Зая бандида Намхайжамц судлалын асуудал Bibliotheca Oiratica-XIII. Улаанбаатар. 2009: 95-105.

толь зохиолыг хутагт Нүдээр үзэгч Төвдийн орны *номхтголын* эзэн болоод Шударга төлгөн хаан болон *гурван цагийн мянган бурхад* ч номхтгож чадахгүй байсан хязгаар хөшүүн Цастын хамаг амьтныг бурхны шашинд оруулсан түүхийг Нүдээр үзэгч бодьсатва буюу Шударга төлгөн хааны цадиг түүхээр баяжуулан эмхтгээд ГТО нэрт 16 бүлэг¹¹ болгон бүтээсэн ажээ. Энэ тухайгаа “*үл зохин, үл харих нугуудыг найрахуйн тул өчүүхэн орхисон хийгээд үг нэмсэн ч буй. Үг утга шинжилж өршөөн ясан (засан) үйлд. Огоот үлгэр тэднийг илүү дутуу болсон болохул хүлцэн соёрх*” хэмээн төсгөлд нь тэмдэглэсэн байдаг.

2. “Үнэхээр төрөлхт сайн хааны Малаяагийн жаргалант орон” нь “Хязгаар хөшүүн Цастын орон” болох хийгээд Оюу чихт хан хөвгүүний тууж зохиолын зохиогчийн тухай

ОЧХХ зохиол нь Нүдээр үзэгч бодьсатвагийн урьд дүрийн цадиг үлгэрийг Ялгуун төгсөн үлсэн бурхан зургаан мянган бодьсатва нарт номлож, Нүдээр үзэгч бодьсатван Энэтхэгийн төв дундад орны Үнэхээр төрөлхт сайн хааны Оюу чихт хан хөвгүүн болон эцэг хийгээд хамаг амьтныг шулмасын зовлонгоос салгаж байгаа тухай хойт эхдээ хөөгдсөн эгч дүү хоёрын явах замын саад зовлонг хэрхэн туулан давж, Шанхалагийн оронд очиж, Оюу чихт хан хөвгүүн тэр орны эзэн Цог төгссөн Цагаан хутагтын гэгээний дүү Сэтгэлийн чимэг хэмээх охинтой ханилан, Эрдэнэ авхай цэцэг хэмээх эгч нь Саналын чимэг хэмээх дүүтэй нь ханилаад, Оюу чихт хан хөвгүүн хорин насанд хүрэх цагтаа өөрийн эцгийг шулмас хатнаас аварч, өөрийн ард иргэдийг Шанхалагийн оронд аваачиж тэнд жаргаж байгаа тухай цадиг юм.

Зохиолын үйл явдлын тайлал хэсэг болох Оюу чихт хан хөвгүүн өөрийн эцгийг аварч Албинга нэрт таван хорт сэтгэлт шулмас хатныг алаад, “*түүний арьсыг өвчин тэлж их алтан дэлхийд хувилган, махы нь цогцлоон Сүмэр уул болгон, цусы нь дөрвөн их далай*” болгодог бөгөөд “*Урьд Үнэхээр төрөлхт хааны баясгалангийн ой цэцэрлэг өдгөө мангар шумну эмийн хорт амь таслагч тэрсийн орны нүгэлт цэцэрлэг мөн*” болсон тул ард иргэдээ Шанхалагийн улс руу хамтдаа явахыг уриалснаар Буяны дохио мэдэгч хэмээх түшмэл тэргүүлэн гурван мянган түшмэл, таван бум нөхөдтэй ирдэг. Дээрхи ишлэл санаа нь ГТО зохиолын 14-р бүлэгт Ногоон дара Хязгаар хөшүүн цастын орныг үзээд “*эм мангас гэдрэг хэвтсэн дүртэйд мэдэн, Сүн далай үүнийг эм мангасын зүрхний цусанд мэдэн, гурван уулыг зүрхний ясанд мэдэн, энэ газар эм мангасын зүрхэн дээр тогтсонд мэдэн тэр шулмас эмийн орныг бурхны сүм барих газар болгосон*”¹² тухай өгүүлсэн хэсэгтэй яг таарч байгаа нь их сонирхолтой юм. ГТО зохиолд дүрслэгдсэн Хязгаар хөшүүн Цастын тэр орон нь урьд Үнэхээр төрөлхт сайн хаан шулам хатантай нөхцсөнөөр “Шулмасын нүгэлт цэцэрлэг” болсон тэр Малаяагийн жаргалант ой байж болох нь үйл явдлын цуваа холбоосоор тохирч байгаа юм. Энэхүү хоёр зохиолд дүрслэгдсэн “Шулмасын нүгэлт цэцэрлэг” болон “Хязгаар хөшүүн Цаст орон” нь *шулмасын арьсыг өвчин газар дэлхийд тэлэн хувилгасан буюу эм мангас гэдрэг хэвтсэн: махы нь цогцлоон Сүмэр уул болгосон буюу гурван уулыг зүрхний ясанд мэдэн: цусы нь дөрвөн их далай болгосон буюу Сүн далай үүнийг эм мангасын зүрхний цусанд мэдсэн* нь нэг л ижил дүрслэл байна. Энэхүү хоёр зохиолын цуваа холбоос нь, Нүдээр үзэгч бодьсатва урьд төрөлдөө Оюу чихт хан хөвгүүнд хувиан Үнэхээр төрөлхт сайн хааны хөвүүн болсон бөгөөд эцэг нь Албинга нэрт шулам хатантай нөхцсөнөөр хамаг амьтан зовлонгийн далайд унахад Оюу чихт хан хөвгүүн шулмас хатныг устгаж, ард олныг дагуулан Шанхалагийн оронд очсон тул урьдны Үнэхээр

11. УҮННСангийн монгол бичгийн хөмрөгт Gegen toil oršibai зохиолд Морины хаанд хувиан амьтны тус үйлдсэн 6-р бүлэг болон Төвдийн хүний үндэслэл сарбэчин хийгээд хадын эм мангасаас болсон 7-р бүлэг байхгүй байгаа тул Раднаабдраа нэмж орчуулсан байж болох юм.

12. “Энэ Цастын газарт аварга эм гэдрэг хэвтсэн газар байна. Энэ нуур аварга эмийн цус байна. Энэ гурван уул зүрхний яс байна. Энэ нуурыг бүтээж дээрийг сүм барилтай буюу. Эд муу заяатны хаалга буюу.” УҮННСангийн монгол бичгийн хөмрөгт байгаа Gegen toil oršibai, 43b12-26.

төрөлхт сайн хааны Малаяагийн жаргалант орон “Шулмасын нүгэлт цэцэрлэг” болсон бөгөөд орхигдсон тэрхүү Хязгаар хөшүүн орныг Нүдээр үзэгч бодьсатва зургаан мянган бодьсатва нарт амлалт өгөн тэр орны “*номхтгох бэрх амьтан нугуудыг тонилсон бодид зохион чадах хийгээд чөтгөр мангас тэргүүтэн тэд бүгдийн эцэг эх мэт*” болохоор хойт төрөлдөө Шударга төлгөн хаан болон эргэн ирсэн холбоост цадиг байна гэж үзэж байна. Цаашилбал, ОЧХХ-д “*зүүн зүгт Шанхалын орон урьд хязгаар хөшүүн мөн. Өдгөө Цагаан хутагтын их буяны үрээс бүтсэн эрдмийн цогцод тэр орны улс өдгөө манагар шүтсэнээр сайваар номын баясгалангийн хуримт цэцэрлэг мөн*” гэснээс үзвэл, урьд жаргалангийн орон байсан Үнэхээр төрөлхт сайн хааны Малаяагийн цэцэрлэг нь ГТО дахь “Хязгаар хөшүүн орон” болсон гэдгийг илтгэж байна. Тэрчлэн “*хутагт Нүдээр үзэгч урьдны ерөөлийн хүчинд шүтэж: цаст Төвдийн амьтан нугуудыг боловсрон гэтлэхүйд зохион: хязгаар хөшүүн орон энэ балар харанхуй дотор зул бадарсан мэт болон эрдэнийн тивд*” [35a19-21] үзсэн нь Нүдээр үзэгч бодьсатва өөрөө тэр газар орныг эцгийн ачийг хариулахын тулд шулмасын алж, “Шулмасын нүгэлт цэцэрлэг”-т хувилгасан тэр Хязгаар хөшүүн орныг дараах төрөлдөө Шударга төлгөн номын хаан болж ирээд, номхтгох их буяныг үйлдэх тайлал зохиол болсон мэт сэтгэгдэл төрж байна.

ГТО зохиолд Нүдээр үзэгч бодьсатва Хязгаар хөшүүн орныг хэрхэн номхтгосон тухай цадиг үлгэрүүд байдаг бөгөөд юуны учраас Хязгаар хөшүүн орон болсон тухай цадиг үлгэр нь ОЧХХ зохиол байж болох талаар өмнө дурдсан билээ. Энэхүү хоёр зохиолыг нэгтгэж байгаа зүйл нь зөвхөн дээрхи дүрслэл биш бөгөөд уг хоёр зохиолд гарч байгаа үг хэллэг, болоод уг хоёр зохиолын үйл явдлын баатар нь болох Оюу чихт хан хөвгүүн болон явж эцгийн ачийг хариулдаг бол нөгөө нь Шударга төлгөн хаан “Хязгаар хөшүүн Цаст орон”-ы номын хаан болсон тухай өгүүлдэг бөгөөд энэ нь Нүдээр үзэгчийн өмнөх болон хойт дүр юм. Тиймээс дээрхи хоёр зохиол нь нэг хүний ухаанаар бичигдсэн бүтээл байх магадлалыг илүү өндөр болгож байгаа юм. Тухайлбал, ОЧХХ зохиолд эрхэн Нүдээр үзэгчийн арав гаруй магтаал байгаа бөгөөд тэдгээр магтаалуудын утга агуулга нь ГТО зохиолын үг хэллэгтэй төсөөтэй байгаа юм. Тэдгээрээс дурдвал, *Наюуд тоот номын сан баригч ертөнцийн эрхт [ОЧХХ 23b28] найман түм дөрвөн мянган номын цогц [ГТ 19a25]; Онтогогүй усан шил эрх барьсанд оройгоор мөргөмүй. [ОЧХХ 28b2] гэснийг баруун дорд цагаан шэл эрх барин [ГТ 17a27]; Оюуны мянган гэрлийн нигүүлсэхүй сайтар төгссөн [ОЧХХ 28r26], Энэрэхүй нарны мянган гэрлээр гийгүүлэгч [ОЧХХ 46v4] гэснийг гэрэл хийгээд гэрэл арван зүгт цацрахуй нэгэн [ГТ 17b3]; Орчлонгийн дөрвөн далайн долгионоос гэтэлгэгч их онгоц чи [ОЧХХ 34a17] гэснийг Орчлонгоос гэтлэх онгоц сал мөн [ГТ 20b7]; Хэт ялгуусдын эрдэм нэгэнд хураасан мөн чанар [ОЧХХ 81b21] хамаг бурхдын хураангуй [19b31]* гэж дүрсэлсэн байгаагаас тодорхой ажиглаж болно.

Дээрхи хоёр зохиолын үйл явдлын хэлхээ холбоо, дүрслэлийн шинж байдал хийгээд хоёр зохиолын үг хэллэгийн тайлбар сэлт зэргийг үндэслээд баруун монголд анхлан дэлгэрсэн *Оюу чихт хан хөвгүүний тууж* зохиолыг Зая бандидын эцэс шавь хэлмэрч, хэлмэр Сойвон, Сойвон Сайн эрдэнэ хэмээн бичигт тэмдэглэгдсэн Раднаабадраа Энэтхэг Төвдийн ардын аман зохиолууд болон тухайн үед Монголын уран зохиолд хүчтэй түрэн орж байсан хойт эх-дагавар хүүхдийн сэдэвтэй зохиолын үндсэн санаанд тулгуурлан хутагт Нүдээр үзэгчийн хойд төрөлдөө Төвдийн орны эзэн болсон тухай цадиг түүхийн эргэх холбоо буюу тайлал болгон Түүний урд төрлийн цадиг үлгэрийг зохиосон байж магадгүй гэж үзэж байна.

RESUMÉ

THE TALE OF A PRINCE TURQUOISE-EARS.

(A literary comparison about authorship with *Gegeen toli orošiboi*)

This article is concerned with the question of authorship of a Mongolian literary text: *Oyoün čikitü xaān köböüni toūyiji orošibui* or *Ünekeēr törölkitü sayin xaāni toūji orošiboi*. (Eng. *The Tale of a Prince Turquoise-ears*) In order to investigate this issue, it is important to situate this text in the general context of the XVII-XVIII Buddhist literature after mass conversion in Mongolia.

The XVII-XVIII saw an emergence in the translation and composition of literary texts with Buddhist characters and motives that were inspired by religious texts from India and Tibet. With regards to *The Tale of a Prince Turquoise-ears* the question of the authorship can be state as follow: is the text an original composition or is it a translation of an Indian text?

In order to answer this question a literary comparison is made between this text and another other text, the *Gegeen toli orošiboi* edited by Ratnabadraa a disciple of Zaya bandita. The subsequent discussion about the author, the literary style of *Gegeen toli orošiboi* reveals similarities in style with the text under discussion, the *The Tale of a Prince Turquoise-ears*.

Ашигласан бүтээл:

1. *Gegeen toli orošiboi* (Тод үсгээр). УҮННСанд 8409/96 294.3. Г-897 дугаартай.
2. *Gegeen toli orošiboi* (Монгол бичгээр). УҮННСанд 8434/96 294. Г-897 дугаартай.
3. Заябандида, Равжамба. *Сарны гэрэл оривой*. Улаанбаатар. 1967.
4. *Оуи čikitü xaān köböüni toūji orošiboi* (Тод үсгээр). ХИС-ын МХУЗ-ын тэнхмийн харьяа “Монголчуудын бичиг үсгийн дурсгалын сан”-д Тоб №95.
5. *Оюу чихт хан хөвгүүний тууж тэргүүтэн монголын сонгодог уран зохиолын хэдэн дурсгал*. Эрхэлсэн Д. Ганболд, 2005.
6. Rabjamba Сая-а bandita-yin tuūji saran-u gerel kemekü ene metü bolai /Монгол бичгээр/. CSM. T-V, Fasc.2. Улаанбаатар. 1959.
7. *Ünekeēr törölkitü sayin xaāni toūji orušibui*. /Тод үсгээр./ УҮННСангийн тод үсгийн сан хөмрөгт 8308/96 401 дугаартай.
8. *Üneker törölkitü sayin qaγan-u tuūji orušibui*. /Монгол бичгээр./ УҮННСангийн монгол бичгийн сан хөмрөгт 7963/96 89 v-856 дугаартай.
9. Хүрэлбаатар, Л. “XV-XVI зууны үеийн орчуулгын зохиол” *Монгол орчуулгын товчоон* (Сонгодог орчуулгын зарчим, уран чадварын асуудал). Улаанбаатар хот. 1995.; *Тод бичиг болон Зая бандида Намхайжамц судлалын асуудал* Bibliotheca Oiratica-XIII. Улаанбаатар. 2009.
10. Цэрэнсодном, Д. “XVII-XVIII зууны үеийн уран зохиол” *Монголын уран зохиолы судлалын шинэ хандлага*. Улаанбаатар. 2008.
11. http://mn.wikipedia.org/wiki/Тогоонтөмөр_хаан

МОНГОЛЫН УРАНЗОХИОЛДАХЬ “ТУУЖ” СУДЛАЛЫН ТОЙМ

Г.Нарантунгалаг*

Утга зохиолын төрөл зүйлийн дотор тууж ихээхэн хувь эзэлдэг. Монголын утга зохиол судлалын томоохон төрөл болох “тууж”-ийн нэр томъёоны судлалаар Г.Ринченсамбуу¹, Ш.Гаадамба², П.Хорлоо³, С.Буяннэмэх⁴, Д.Цэнд⁵, С.Дулам Ц.Хасбаатар⁶, Ш.Цэнд-Аюуш⁷, Ч.Билигсайхан⁸, Ф.Намжилцэвээн⁹, Б.Гэрэлт¹⁰, Ч.Хишигтогтох¹¹, Б.Катуу¹², Мандах¹³, Д.Галбаатар¹⁴, Г.Галбаяр¹⁵ нар судалгааны бүтээл туурвиж, уг асуудалд анхаарлаа хандуулжээ.

Энэхүү нэр томъёо нь төрөл зүйлийн доторх маргаантай асуудлын нэг болсоор ирсэн бөгөөд монголын эртний уран зохиолд Шастир, Судар, Цадиг, Тууж, Намтар, Бичиг, Тэмдэглэл, Үлгэр, Хууль, Түүх, Үлгэр тууж, Үлгэр тууль гэх зэргээр нэрлэсэн байна.

Тууж хэмээх нэрийн тухайд эрдэмтэд өөр өөрийн саналыг дэвшүүлсээр ирсэн бөгөөд үгийн гарлын хувьд “Г.Ринченсамбуу “тууль” гэсэн үг “тууж” гэдэг үгтэй гарал нэгтэй “tugu” гэсэн үндэс дээр “li” дагавар залгаж “tuguli” буюу “tuli”, “dzi” дагавар залгаж “tugudzi” “tuudzi” болгожээ. Тэгээд “tuguli”, “tuli” хэмээх нь яруу найргийн том хэмжээний зохиол “tugudzi”, “tuudzi” гэдэг нь төлөв үргэлжилсэн үгийн том хэмжээний нэр”¹⁶ гэж үзжээ.

Эрдэмтэн “Ш.Гаадамба “Туурвил” “tugurbil”, “туурвих” “tugurbih” гэдэг үгтэй ч төрөл үг мөн болно. Туурвих гэгч “юмыг санаанаас үүсгэн зохиож, байхгүй, оргүй зүйлийг санаагаараа цоо шинээр бий болгох” гэсэн утга учиртай учир тууль, тууж, туурвил цөм санаанаасаа зохиосон зүйл гэсэн утгатай үг”¹⁷,

Д.Цэрэнсодном “тууль”, “тууж” зэрэг үгс /нэршээл/ нэг гаралтай хэмээн үзсэн нь нэлээд бодитой байх магадлалтай. Үүнээс гадна “бүтээх”, үүсгэн буй болгох гэсэн утга бүхий “tugurbiqu” гэдэг үгээс эх үндэстэй гэрийн бичмэл цадгийг нэрлэх болсон “tuguri” гэдэг үгтэй холбож үзэх нь зүйтэй юм. Буриад монголчууд гэрийн бичмэл дэвтрээ “угай бичиг” гэж

*Монгол Улсын Их Сургууль

1. Ринченсамбуу Г “Монгол ардын баатарлаг туульс” 1960.
2. Гаадамба Ш Монгол ардын баатарлаг тууль “Аман зохиол судлал”. XVIII боть. УБ., 1988
3. Хорлоо П “Монгол утга зохиолын уламжлал шинэчлэл”, аман зохиол утга зохиолын тухай УБ.1975 он
4. Буяннэмэх С “Уран үгсийн чуулган” 1929 он Монгол бичгээс хөрвүүлж, өмнөтгөл бичиж, эрхлэн хэвлүүлсэн Г.Галбаяр УБ.2013
5. Цэнд Д “Монголын уран зохиолын хөгжлийн асуудалд” УБ.1979
6. Дулам С, Хасбаатар Ц “Уран зохиолын онолын үүд” УБ.1980
7. Цэнд-Аюуш Ш “Монгол тууж” УБ.1981
8. Билигсайхан Ч “Монгол эрхи товчис” УБ.2000
9. Намжилцэвээний зохиолын чуулган III боть. Чулуу цохолборлов
10. Гэрэлт Б “Монгол зохиолын онолын бичиг” ОМАХХороо 1985
11. Хишигтогтох Ч “Монголын эртний утга зохиолын шинэ судлал” ОМАХХороо 1998
12. Катуу Б “Монгол туулийн дүрийн тогтолцоо” УБ.2004
13. Мандах “Ардын аман зохиолын онол” Лионины үндэстний хэвлэлийн хороо 2003
14. Галбаатар Д “Утга зохиол: онол, түүх, шүүмжлэл” УБ.2012
15. Галбаяр Г “Уран зохиол шинжлэлийн лекц” УБ.2002
16. Ринченсамбуу Г “Монгол ардын баатарлаг туульс” 1960
17. Гаадамба Ш Монгол ардын баатарлаг тууль “Аман зохиол судлал”. XVIII боть. УБ., 1988.26-р тал

нэрлэсэн нь уг удам, гарал угсааны цадиг гэх утгыг илтгэх бөгөөд халхын аялгууны “tuguri” гэдэгтэй уг утгаараа яг тохирно. Тэд өөрийнхөө гарал, удам угсааг нэг бүрчлэн бүртгэж дансалсан зохиолыг нэрлэдэг энэхүү “tuguri” нь эртний түрэг хэлний “төрөх, үүсэх” гэсэн утгатай “tog” буюу “togur” /В.М.Наделяев 1969.570/ гэдэг үгтэй үндэс нэгтэй гэж үзэж иржээ. Мөн монгол хэлний “toruku” гэдэг үгийн “to” язгуурыг эртний түрэг хэлний үндэс язгууртай холбон үзэж болох юм. Үгийнх нь гарал үүслээр хөөж үзвэл “тууль” гэдэг нэршил нь хүмүүс өөрдийн гарал, удам угсааг уран сайхны аргаар найруулж өгүүлсэн цадиг гэж болмоор шинж тэмдэгүүд үзэгддэг билээ. Үүнд: “tuguri, “tuguli” “tugudzi” /тууль, туурь, тууж/-ийн аль алин нь айл гэр овог аймгийн удам судар, ямар нэг түүхт явдалтай холбогдож гарсан хэдий ч хөгжлийн явцад цаг хугацаа, орон зайн ялгавар бүхий утгуудыг өөрт хадгалсан “...салбарлан нарийсах явцад хувьсаж хөгжлийн жам ёсоор төрөл зүйлийн тодорхой ялгаа зааг бүхий тусгай бүтээлийг нэрлэх болсон болтой. Д.Цэрэнсодном нарын эрдэмтэд тайлбарласан байна.”¹⁸ /Д.Ц.1987.62/. Мөн “Тууж” гэдэг нэр томъёоноос үүдэж проф. С.Дулам Германд хэвлэгдсэн “Тууль хайлахын учир” /1989/ номдоо “tugu” хэмээх язгуурын талаар тайлбарлахдаа “энэхүү язгуураас дараах “тууж”, “тууль”, “туурь” гэсэн утгыг илэрхийлж болох бөгөөд “тууль” нь бичгийн уран зохиолыг, “туурь” нь гэрийн бичиг, ургийн бичээс, ойлбор бичиг зэргийг хамааруулсан байдаг”¹⁹, проф. Ч.Билигсайхан “Тууж гэдэг нэрийн талаар нэлээн тогтож ярьмаар. Шууд зааж буй утгаараа үйл явдлыг туурвих гэсэн санаатай. Туурвил гэдэгтэй гарал нэгтэй үг. “Туурвих гэдгийг монгол хэлний тайлбар толинд “үйл явдлыг төлөвлөн тогтоох, барагдуулан дуусгах” [Б.Дамдин “Монгол хэлний үндсэн үгийн товч тайлбар” ӨМСХХХороо 1988.140-р тал]” гээд “тууж”-ийг “хүүрнэн өгүүлэх уран зохиолын нэгэн зүйл... түүх” [Б.Дамдин “Монгол хэлний үндсэн үгийн товч тайлбар” ӨМСХХХороо 1988.141-р тал] гэж. Үүнээс үзэхүл түүх гэсэн нэгэн утга байдаг бололтой”²⁰, “Монгол үгсийн язгуурын тольд” “tuuli-нийгмийн амьдрал, түүхийн баатар хүмүүсийн тухай шүлэглэсэн буюу шүлэг, үргэлжилсэн үг хавсаргасан уртхан үлгэр. Эртний үед учир явдал, үлгэр түүх зэргийг дуулан ярьдаг байснаар нь зарим хүмүүс бас “дуу, дуулахтай” гарал язгуур нэгтэй хэмээн үздэг”. tuuji-1. Түүхэн баатарчуудын үйл хэргийг бичсэн үргэлжилсэн үгийн үлгэр тууль, намтар тэмдэглэл: жинхэнэ тууж 2. Романаас бага өгүүллэгээс их хүүрнэн өгүүлэх уран зохиол tuuji bičikü. Туужид хүмүүсийн амьдралын нэг үеийн явдлыг дүрслэн үзүүлдэг. tuugi- хүний гэрийн үеийн уламжилсан цадиг (sečenčoytu, 1988, 1952-1953) гэхчлэн тайлбарлажээ. Тууль гэдэг нь “тууж”, “туурь” гэх бусад үгийн адил туурвих зохиох гэсэн нэгэн язгууртай нэр томъёо юм.”²¹ гэж үзсэн нь зарчмын хувьд тохирч байна.

Орчин үеийн уран зохиолын судлалд ч “тууж” гэдэг нэр томъёо нилээд маргаантай асуудлын нэг бөгөөд тухайлбал С.Буяннэмэх “Бүр анхандаа романыг туужтай дүйцүүлэн ойлгож байв. “Тууж” хэмээхийг гадаадын хэлээр роман гэнэ. Тууж болбоос зөвхөн хүний үлгэр намтар бөгөөд жижиг үлгэрийн дээд шат болой... Тэр мэт тууж хэмээгч их төлөв үнэн зүйлийг бичих бөгөөд туужийн дотор гол болох хүмүүс нь олон байх бөгөөд хэрэв зөвхөн нэгэн хүний явсан явдал, хийсэн хэргийг бичих болбол түүнийг намтар хэмээнэ. Тууж намтрын утга чанар нь их л ойролцоо мэт ”²² гэжээ. Үүнээс харахад тууж, намтар, цадиг түүхийн зааг ялгааны талаар эрдэмтэд онолчдын санал тодорхойлолтууд одоо ч төдий л нэгдмэл болж чадаагүй байгааг харуулдаг. Орчин үеийн уран зохиолын онол болон судалгаанд туужийг эрдэмтэд дараах

18. Катун Б “Монгол туулийн дүрийн тогтолцоо” УБ.2004 11-12-р тал

19. Баярт Д. “монгол туужийн төрөл зүйлийн хувьсал хөгжил /Бээжин барын гэсэрийн жишээн дээр/” УБ2002 14-р тал

20. Билигсайхан Ч “Монгол эрхи товчис” УБ.2000он 128-р тал

21. Дулам С, Нандинбилиг Г “Монгол аман зохиолын онол” УБ 2007 179-р тал

22. Буяннэмэх С “Уран үгсийн чуулган” 1929 Монгол бичгээс хөрвүүлж, өмнөтгөл бичиж, эрхлэн хэвлүүлсэн Г.Галбаяр 2013 он 25-р тал

байдлаар тодорхойлж байна. Үүнд:

Профессор Ш.Цэнд-Аюуш “Тууж гэдэг нэр томъёо утга зохиолд эртнээс орж иржээ. Эртний хүмүүсийн ойлголтоор бол түүхэн үйл явдал, ахуй амьдралын онцлог талыг тусган өгүүлсэн уран зохиолыг ихэвчлэн тууж гэж ойлгож байсан бололтой. Энэ нь бидний ойлгож байгаатай адилаар тодорхой ангилал хүрээнд авч үзсэн биш, ер нь аливаа өгүүлэлт уран зохиолыг тууж, домог, үлгэр, шашдир, намтар, бичиг сургаал гэж томъёолж байсантай холбоотой байж болох юм. Юутай ч тууж гэдэг ойлголт уран сайхнаар бичсэн түүх, хүний явдал байж, одоогийнхоос хавьгүй олон янзаар хэрэглэгдэж байжээ.”²³

Проф. Д.Галбаатар “тууж /анг. story, tale, narrative/ Уран зохиолын үндсэн гурван төрлийн нэг туульсын зохиолын томоохон зүйлийг тууж гэнэ. Үргэлжилсэн, шүлэглэсэн, драмчилсан хэлбэр бүхий хүүрнэл зохиолыг хамруулна. Тууж нь туульсын бусад зүйл/үз/-ээс : -хэмжээгээрээ /өгүүллэгээс том, романаас бага/, дүрийн системээрээ /нэг гол баатар төвтэй, бүлэг дүрийн тогтолцоотой/, хэрэг явдлын хамрах хүрээгээрээ /гол баатрын амьдралын аль нэг үе, аль нэг талын орчил хүрээг хамрана/ бүтэц зохиомжоороо /өгүүлэгдэхүүний дан шугам, зохиомжийн зүйлсийг чөлөөтэй ашиглах/, цаг хугацааны орчил харьцаагараа /баатрын үйл хэргийн хамрах цар хүрээгээр/ тууж нь романтай харьцуулбал үйл явдал нь гол баатрын амьдралын нэг тал, эсвэл зурвас мөчлөг үеийг тууш өгүүлэх, мөшгих явдал бөгөөд үйл явдал нь гол баатрын дүрийн шугамд захирагдмал шинжтэй байна. Үйл явдал нь роман адил олон салбарлаж бус дан өгүүлэмжтэй, гол дүрийн явдалд бусад дүр нь захирагдмал шинжтэй. Гэхдээ үйл явдал нь хэд хэдэн чиглэлээр өрнөх, гол баатрын дүрийг тодотгох үүрэг бүхий туслах дүрүүдтэй холбогдсон зохиомж монгол туужид голлодог”²⁴

Судлаач Г.Галбаяр туужийг роман ба өгүүллэгээс доорх хэдэн зүйлээс ялгагдана гэж үзжээ. Үүнд: “Нэгдүгээрт: Хэлбэр хэмжээгээрээ романаас бага , өгүүллэг тууриас их. Хоёрдугаарт: тооны хувьд романаас олон, өгүүллэгээс цөөнөөр бичигддэг, Гуравдугаарт: туужийн үүсэл эхэн үедээ амаар хүүрнэн өгүүлэх уран зохиол байсантай нь холбон үзэж, он цагийн бичээс намтрын зүйлийг гаргадаг байсан онцлогоороо роман болоод өгүүллэгээс ялгаатай. Дөрөвдүгээрт: Роман нь өгүүлэгдэхүүний сэтгэл зүй, үйл явдал, баримт материалын бүхэл бүтэн комплест тулгуурладаг бол өгүүллэг нэг нэг агшны эгзэгтэй үед дүрийг тавьж үзүүлдэг бол туужид байгаль нийгмийн байдал, хүний амьдрал, үйл явдлын цөөн хэдэн онцгой гол явдалд төвлөрдөг. Тавдугаарт: Гол баатрын амьдралын хамгийн гол гол үеийг харуулдаг учраас үйл явдлын гол шугам нь нэгэн чиглэлээр өрнөдөг. Зургаадугаарт: Дээр өгүүлснээс үүдээд төрөл зүйлийн хувьд бие дааж бусдаас ялгардаг.”²⁵

С.Лувсанвандан “Монголын орчин үеийн уран зохиолын онол түүхийн асуудлууд” номдоо “Монгол тууж бичлэг найруулгын хувьд сонирхолтой. Өгүүллэгээс дэлгэр, романаас хураангуй хэлбэр бүхий тууж зохиол асар их урыг шаарддаг”²⁶ гээд “Монгол тууж гэдэг үг сонин юм. Энэ нь Энэтхэгийн авадан, заримдаа жатак, төвдийн догжод, оросын обрамленная повесть гэдэг үгтэй дүйж байна. Тууж гэдэг үгийг үргэлжилсэн болон шүлгийн хэлбэртэй, шашны болон иргэний хандлагатай тууж, домог, үлгэр, өгүүллэг зэрэг их бага янз бүрийн зохиолд хэрэглэж байжээ. Заримдаа ардын аман зохиолд ч хэрэглэдэг өргөн утгатай байсан бөгөөд гагцхүү сүүлийн үед л үргэлжилсэн үгийн бэсрэг зохиолыг нэрлэх болсон.”²⁷ зэргээр тодорхойлосон нь ерөнхийдөө оросын онол судлалын дэг сургуулийн нөлөө зохих хэмжээгээр ажиглагддаг.

23. Цэнд-Аюуш Ш “Монгол тууж” УБ.1981 он 10-р тал

24. Галбаатар Д “Уран зохиол: онол, түүх, шүүмжлэл” УБ.2012. 259-р тал

25. Галбаяр Г. Уран зохиол шинжлэлийн лекц Редактор Ч.Дагвадорж УБ.2002 он 159-160-р тал

26. Лувсанвандан С. Монголын орчин үеийн уран зохиолын онол түүхийн асуудлууд Редактор Ц.Мөнх УБ.1973 209-р тал

27. Лувсанвандан С. Монголын орчин үеийн уран зохиолын онол түүхийн асуудлууд Редактор Ц.Мөнх УБ.1973 218-219-р тал

Тухайлбал Н.А.Гуляев “Уран зохиолын онол”, Л.И.Тимофеев “Уран зохиолын онолын үндэс” бүтээлдээ уран зохиолын төрөл ба зүйлсийн талаар дэлгэрэнгүй тайлбарлажээ. Харин доорх тодорхойлолтууд эртний уламжлалт тууж бичлэг, монголын уламжлалт түүхэн уран зохиол бичих уламжлалыг хадгалсаныг харж болохоор байна. жишээлбэл:

“Монгол эрхи товчис” ганц сэдэвт зохиолдоо эрдэмтэн Ч.Билигсайхан “Тууж гэдэг төрөл нь зохиолын хэмжээтэй огт хамааралгүй ойлголт, шинэ цагийн уран зохиолын түүхийг авч үзэхдээ өгүүллэгээс том, романаас бага үргэлжилсэн үгийн зохиолыг оноон нэрлэж ирсэн нь үндсээрээ буруу.

Тууж түүхэн үндэстэй хэрэг явдлыг уран сайхан оруулан хувиргаж бичсэн, томоохон хэмжээний шүлгээр юм уу үргэлжилсэн үгээр бичсэн зохиолыг л заасан утга дийлэнх төрөл шиг байна” гэж үзсэн нь “Ихэнхдээ хэмжээгээр нь үнэлээд романаас багаахан, өгүүллэгээс томоохон зүйлийг тууж гэж үзэх явдал их бий. Гэтэл энэ нь дэндүү хэлбэрийг баримталсан шалгуур болох бөгөөд түүнчлэн өгүүллэг туурьд зохиолын баатрын нэгэн үйл явдлыг дүрсэлнэ, туужид бол хэд хэдэн үйл явдлыг дүрсэлнэ, романд бол бүхэл бүтэн аж амьдралыг нь үзүүлнэ гэсэн ойлголт байдаг нь зарим романд нэг өдрийн явдлыг ч гаргасан байдаг тул төдийлөн баттай зүйл биш юм.”²⁸ гэж хэмжээ болоод өрнөх цаг хугацааны харьцаагаар “тууж” юмуу “роман” гэж нэрлэхийг эргэн харах хэрэгтэй гэжээ.

Үндэсний болон гадаадын онолч, судлаачид туужийн талаарх сонгодог үзэл ойлголтууд харьцангуй нэгдмэл, ойролцоо байх хэдий ч үндэстний уран зохиолын тодорхой нэг төрөл зүйл дээр түшиглэсэн учраас зөрүү ялгаа нэлээд харагдаж байна. Энэ нь үндэстнүүдийн сэтгэлгээ, ур зүй, уламжлан тогтсон арга барилтай холбоотой юм. Уран зохиолын алив төрөл ба зүйлүүд ерөнхий хэв маяг, зарчим зүй ойролцоо шинжтэй боловч үндэстний бичиг соёлын уламжлал, хөгжлийн өвөрмөц зам, үндэсний онцлогтой уялдан зөрүү ялгаа нэлээд байгаа бөгөөд энэхүү ялгааг үндэсний бичиг зохиолын онолын сэтгэлгээнд шинээр томъёолох, шалгуур үзүүлэлтүүдийг нарийвчлах, тодорхой болгох, үндэсний онцлог, уламжлалыг тодруулах, бусад үндэстний бичгийн уран зохиолоос “канон”-члагдсан онолын томъёолол-ойлголтуудыг монгол туурвил зүй, онолын сэтгэлгээнд зөв суулгаж суулгаж өгөх шаардлага байгааг харуулна.

Дээрх эрдэмтдийн туужийн судлалын талаарх тодорхойлолтуудыг нэгтгэж үзвэл:

1. Нэр томъёоны хувьд тууж хэмээх үг нь туурвих, бүтээх гэсэн утгатай үг буюу *tuguri*, *tuguji*, *tugurbihu* зэрэг монгол эх сурвалжийн туршлагаас улбаалан буй болж, хөгжлийн явцдаа ихээхэн хувьслыг үзсэн цогц ойлголт боловч үндсэн ухагдахуун, үндэсний өвөрмөц онцлог нь хадгалагдсан хэв шинж бүхий нэр томъёо юм.

2. “Тууж” хэмээх хүүрнэл зохиолын томоохон төрөл-зүйлийн тодорхойлолт ба тайлбарууд олон янз хийгээд эрдэмтдийн санал зөрөө ялгаа бүхий байгааг шүүмжлэхэд бус уг бүтцийн нээгдээгүй талууд, дотоод бүтцийн асуудлыг нээн тодруулах нарийвчлах шаардлагатайг харуулж байна. Энэхүү нэр томъёо хөгжлийн явц, уламжлал, шинэчлэлийн хуулиар хувьсаж, шинэ эрэл туршилтууд хийх, нэгдэж нийлэгших, хөгжлийн явцад шинэ хэлбэрүүдийг үүсгэх, мөн шинжлэх ухааны салбаруудын ойртолт-нийлэгшил эрчимжиж байгаатай холбоотой, нарийвчлах, бүтэц байгуулалт, дүрийн системд хувьсал гарах, өөрчлөгдөх, тэрчлэн үндэстнүүдийн уран сайхны соёлын хөгжлийн хурдац, шинэ туршилт, төрөл зүйлүүдийн нийлэгшил уялдаа, нөхцмөл хам шинжтэй холбоотой үзэгдэл аж.

3. Тууж хэмээх нэр томъёоны дор монгол түүхэн уран зохиолын дүрийн систем бүхий шүлэглэсэн /эртний/ болон хүүрнэл /орчин үе/ зохиолын хэлбэр рүү шилжилт хийсэн бүхий л зохиолыг нийтэд нь ийн нэрлэж асан бол орчин үеийн уран зохиолд мөнхүү хүүрнэл, шүлэглэсэн

28. Дулам С, Хасбаатар Ц “Уран зохиолын онолын үүд” редактор Л.Түдэв УБ.1980 он 231-р тал

томоохон хэмжээний зохиолын гол дүрд захирагдсан туслах дүрүүдийн систем бүхий бүтцийг тууж хэмээн үзэж, уран сайхны бие даасан бүтэц бүхүй уран сайхны бүтээц төрөл, хэлбэрийн хувьд улам бүр нарийсан нийлэгшиж буйг ажиглаж болно. Судлаачид туужийг туульсын, сэтгэл зүйн, баримтат, уянгын, шог хошин, адал явдлын, уран зөгнөлийн, түүхэн, намтарчилсан, шүлэглэсэн... зэргээр нэршээж ангилах нь бүтэх арга, илэрхийлэл дүрийн системээр нь онцлог ялгамжааг нь бусад төрөл зүйлээс ялгах, тодруулах оролдлоготой холбоотой байна.

4. Тууж нь хэмжээний хувьд төдийгүй дүрийн систем-дүрийн тоо ба багтаамж, дотоод зохион байгуулалтын хувьд бие даасан нийтлэг атлаа өөр хоорондоо ялгарах онцлог бүхий туульсын бие даасан зүйл болно. Мөн кино-тууж, уянгын тууж, туульс тууж, шүлэглэсэн тууж, драм тууж зэргээр зориулалтаас шалтгаалсан тусгай ангилалууд ч эрчимтэй хөгжиж, туужийн сонгодог хэлбэршил шинэ эрэлхийлэл-туршилтуудаар баяжин хөгжиж байна.

Outline of ‘novel’ studies in Mongolian literature

G.Narantungalag

In this paper, author compares definitions, distinctive features and inner structure of novel - the main genre of literary - as defined by various scholars.

**“XX ЗУУНЫ ӨРНӨ, ДОРНЫ УРАН ЗОХИОЛ”/МОДЕРНИЗМ, ПОСТМОДЕРНИЗМ,
НЭН ШИНЭ ҮЕ/ ШИНЭ СУРАХ БИЧГИЙН ТУХАЙ**

Г. Галбаяр*

Хүн төрөлхтний бүтээсэн оюуны соёлын гайхамшигт нэг өв бол уран зохиол юм. Уран зохиолыг уншиж, түүний гоо сайхан, тансаг амтат, мянган ээдрээ түмэн зангилаат ертөнцөөр аялах гэдэг өөрийнхөө болон өрөөл бусдын аж төрөл, амьдралын ямар нэг “нууц”-гүй ертөнцөөр зөвхөн цор ганцаар ая тухтай зугаалах үйл ажиллагаа билээ. Зохиолоос танин мэдсэн нүднээ ил, үл үзэгдэгч амьдралын түг түмэн үзэгдэл үйл явцын ээдрээ, учир зүйг тайлаад зогсохгүй, зохиолын яруу сайхан дүрслэл, гүн утга тээсэн сэдэл-дүрслэл бүхэн нэг ёсондоо уншигчийн аж төрөл, оюун санааны шавхагдашгүй ундарга, урам зориг, хүсэл мөрөөдлийн жигүүр болж хүмүүнийг өнө мөнхөд тэтгэдэг амой. Соёлжсон хүн төрөлхтөн уран зохиолын энэ увдист эрхшээгдэн автаж үеийн үед бие биенийхээ бүтээж туурвисан зохиол бүтээлийг эх хэлнээ орчуулан уншиж, ухаарал урам зоригоор тэжээгдэн, амьдралын эрэн бараан, учир зүйг үнэнээр таньж, аж төрөх зам мөрийг олдог гэхэд үнэнээс нэг их хэлтийхгүй бизээ.

Эртний түүх-соёлт их гүрний хувьд Монголчууд өөрийн ба дэлхийн сонгодог уран зохиолтой эртнээс нааш танилцаж, басхүү судлан шинжилж учир холбогдлыг нь ухаарч дээдэлсээр иржээ. XX зуунаас өмнө дорно, өрний уран зохиолын өв сангаас сонирхсон бүтээлээ сорчлон эх хэлнээ орчуулж, судлан шинжилж асан бол өнгөрөгч зуунд Орос ба өрнөдийн реалист арга барилын хүрээнд бичигдсэн сонгодог уран зохиолоос эх хэлнээ түүвэрлэн орчуулахын зэрэгцээ, шилдэг бүтээлүүдийг бүх шатны сургуулийн сургалтанд ашиглаж ирсэн билээ.

Дэлхийн уран зохиолын хөгжлийн түүхэнд XIX зууны хоёрдугаар хагасаас урлахуйн шинэ чиглэлүүд бий болж, XX зууны эхээр модернизмын үзэл санаа туурвил зүйд нэвтрэн дэлхийн урлаг, соёл, уран зохиол, шинжлэх ухааны салбаруудыг хамарсан том хөдөлгөөн болж төлөвшсөн юм. Амьдралыг учир зүйн дагуу бодчилон өгүүлдэг зарчим бүхүй реалист сэтгэлгээс чөлөөт сэтгэлгээний зарчим буюу хийсвэрлэх, хэлбэрдэх, бүтэцлэх, ондоошуулах, бэлгэдэх зэрэг бодгүйчлэх янз бүрийн арга зарчмын цөм нэгдэл болсон модерн урлаг, уран зохиол дэлгэрч, улмаар 1960-аад оны орчим дээрх чиглэл “пост” үе рүүгээ шилжиж, энэ үе шат ч эдүгээ хуучрах төлөвтэй болжээ. Хүн төрөлхтний утга соёлын ертөнцөд бий болсон энэ өв сан бидэнд харин төдийлөн танил биш явж ирсэн нь нууц биш. Монголын уншигч, суралцагчид энэ үеийн дэлхийн уран зохиолын ололт амжилттай танилцаагүй нь үндсэндээ дэлхийн нийгэм-улс төр, үзэл суртлын хоёр том системийн зөрчилдөөнөөс шалтгаантай байв. Энэ үеийн урлал зүйн ололттой төдий л танилцаагүй орон зайг нөхөж МУИС-ийн Монгол Хэл, Соёлын Сургуулийн Утга зохиолын тэнхимийн эрхлэгч, Хэлбичгийн шинжлэх ухааны доктор, профессор Д. Галбаатар “XX зууны өрнө, дорны уран зохиол” /Модернизм, постмодернизм, нэн шинэ үе/ нэрт шинэ сурах бичгийг зохиожээ. “Бид сүүлийн зуун жил дэлхийн уран зохиолын түүхийг судлахдаа ганц реалист сэтгэлгээний ололтыг авч үзсэн ном сурах бичгээр хязгаарлагдаж, өдгөө ч төдийлөн сайн ухаарч чадаагүй байгаа XX зууны дэлхийн уран

*Монгол Улсын Их Сургууль

зохиолын сонирхолтой бүрэлдэхүүн хэсэг-модернизм, постмодернизм, түүний салбарласан олон урсгалуудын зохиол бүтээлийг орхигдуулсан “асар том орон зай”-г бага боловч нөхөх зорилгоор” /05 дугаар тал/ энэхүү сурах бичгийг зохиожээ. Хэдийгээр олон жилийн турш манай бүх шатны уран зохиолын сургалт социалист реализмын зарчим зүйд түшиглэсэн өрнө, дорны уран зохиолоос хятадын Лү Шюнь /Лу Синь/, Дү Сү лин..., америкийн Т.Драйзер, Марк Твен, У.Уйтмен..., английн В.Шекспир, францын В.Гюго, Ж.Байрон, оросын М.Горький, К.Федин, А.С.Пушкин зэрэг уран бүтээлчдийн бүтээл туурвилаар төлөөлүүлэн үздэг байв. Өнгөрсөн үеийн сургалтын энэ үйл явцыг өөрчлөн эрчимтэй даяаршиж буй хил хязгааргүй дэлхий ертөнц дээр аж төрж буй энэ түүхэн цаг үеийнхээ аяс амьсгалд нийцүүлж, оюутан суралцагчдынхаа оюуны цараа, мэдлэгийн санг арвижуулах нэгэн үзүүрт сэтгэлээр энэхүү шинэ сурах бичгийг зохиогч хэвлүүлжээ. Энэ нь уг сурах бичиг өрнө ба дорно дахины уран зохиолын хичээлийг судалдаг оюутан, заадаг багш нар төдийгүй зохиолч, уран бүтээлчид, уран зохиолыг сонирхогч хэн бүхэнд хэрэгтэй бүтээл болсныг гэрчилж байна.

Профессор Д.Галбаатар сурах бичгийнхээ эхний хэсэгт XIX-XX зууны зааг үеийн Грекийн яруу найрагч К.К.Кавафисийн бидний өвөг дээдэс Хүннү нарын сүр хүчин хийгээд өрнөдийн ноёд хаадын ичгүүрт байдлыг уудалсан “Хүннүгийн дуулал”-ыг Монгол Улсын Соёлын Гавьяат Зүтгэлтэн, зохиолч, орчуулагч Г.Аюурзаны орчуулгаар, мөн XX зууны оюун санаа, урлаг, шинжлэх ухааны хөгжилд хувьсгал хийсэн томоохон сэтгэгч Иммануил Кант, Зигмунд Фрейд, Карл Гюстав Юнг нарын үзэл баримтлалыг удиртгал болгож зориуд оруулсан нь уг сурахын зорилгыг тодорхой харуулаад зогссонгүй модернизм, постмодернизм, түүний дараа үеийн хөгжлийн явц чиг хандлагыг танин мэдэхэд тустайн дээр сонгож оруулсан зохиолч, сэтгэгчдийн хүн төрөлхтний оюун сэтгэлгээний ертөнцөд оруулсан хувь нэмэр, шийдсэн шийдлүүдийг ойлгомжтой сонирхолтойгоор багцлан бичсэн байна.

“XIX зууны төгсгөл, XX зууны өрнө дахины уран зохиол” хэмээх тэргүүн бүлгийнхээ эхэнд өнөөгийн дэлхийн уран зохиол судлал, уншигчдад “хүн төрөлхтний бүтээсэн уран зохиолын сан хөмрөгт шинэ үзэгдэл болсон” хэмээн өндрөөр үнэлэгдэгч XIX зууны хоёрдугаар хагасын Оросын суут зохиолч Федор Михайлович Достоевскийн амьдрал, уран бүтээлийн тухай бичжээ. “Тэм зэм”, “Ах дүү Карамазовынхан”, “Солиот”, “Дорд үзэгдэгсэд” зэрэг бүтээлүүдээр нь жишээлэн Ф. М. Достоевский “XX зууны туульсын зохиолын сэтгэц шинжлэл, ур зүйд модерн чиг хандлагын үүтгэл үндсийг тавьж” /40 дүгээр тал/ дараа үеийнхнийхээ сэтгэлгээ, туурвин бүтээх үйлд шинэ зам нээснийг В. Фолкнер, З. Фрейд нарын бүтээлээр жишээлэн сонирхолтой бичсэнийг та таалан болгоох боломжтой. Үргэлжлүүлээд аливаа зүйлийн айзам хэмнэл, хөг аялгууны давтамж, өнгөний хослолыг үгээр илэрхийлж, гүн утга илэрхийлэх авьяасаараа гайхагдагч Францын суут найрагч Артур Рембогийн амьдрал уран бүтээлийн онцлог,

Өглөө сайхан гэнэ ээ, юу л бол доо

Орой онцгой гэнэ ээ, бас юу л бол доо

Гэхдээ бүхнийг үгүйсгэж болохгүй шүү дээ

Гэрэл гэгээ өглөө оройн завсарт л оршдог доо ... гэх зэргээр шүлэглэсэн Францын суут найрагч Жерар дө Нервал, хүн төрөлхтний туурвиж ирсэн хүүрнэл зохиолын бичлэгийн арга маягийг эвдэж, хаалга хаалтгүй чөлөөт сэтгэлгээнд дулдуйдсан өвөрмөц урлал бүхий хүүрнэлийн мастер Марсель Пруст (франц) зэрэг XX зууны эхний модернистуудын намтар түүх, хүн төрөлхтний урлаг уран зохиолын хөгжилд оруулсан хувь нэмрийг нь онцлон дэлгэрэнгүй өгүүлсэн суралцагчдын мэдлэг мэдээлэлд үнэмлэхүй хувь нэмэр оруулсан сурах бичиг гэдгийг илтгэх ажээ.

Хоёрдугаар бүлэгтээ XX зууны дэлхийн уран зохиолын ноён оргилууд болох Испанийн Федерико Гарсиа Лорка, Аргентины Хорхе Луис Борхес, Ирландын Жеймс Жойс, Америкийн Томас Стернз Элиот, Эзра Паунд, Францын Сэмюэл Беккет, Жан Поль Сартр, Альберт Камю, Японы Акүтагава Рюносүкэ, Австрийн Франц Кафка, Англи-Ирландын Уильям Батлер Йейтс,

Колумбын Габриэл Гарсиа Маркес зэрэг “аваргууд”-ын намтар түүх, уран бүтээлийг дэлгэрэнгүй бичжээ. Тэдэн дундаас онцлон “Үргэлжилсэн үгийн жинхэнэ мастер” (Луйс Борхес), “ХХ зууны романы эцэг” (Жеймс Жойс), “Модернист яруу найргийн үлгэр дууриал” (Томас Элиот), “Ньюмодернизмын эцэг” (Эзра Паунд), “ХХ зууны оюун сэтгэлгээний гайхамшигт галзуу” (Сэмюэл Беккет), “Дэлхийн уран зохиолыг донсолгогч дорны хөх луу” (Акүтагава Рюносүкэ), “Галзуу солиотойн туйл” (Франц Кафка), “Оршихуйн гүн ухаан, уран зохиолын оршихуйн хэтэрхий ихэмсэглэл” (Жан Поль Сартр), “ХХ зууны шидэт реализмын эцэг” (Габриэл Гарсиа Маркес), Оросын “мөнгөн үе”-ийнхэн болон постмодернизмын үед хамаарах Оросын зохиолч Б.Пастернак, И.Бродский зэрэг дэлхийн урлаг, уран зохиолын ертөнц төдийгүй оюун сэтгэлгээний орчилд алдар суу олсон суутнуудын гол бүтээл туурвилаас дэлгэрэнгүй өгүүлж уншигч, оюутан залуусын оюуны зулд тос нэмж, гэгээрэл боловсролыг тэтгэсэн нь анхаарал татна.

Сурах бичгийн дараагийн бүлэгт манай уран зохиолын сургалтад нэн дутмаг асан ХХ зууны Азийн бүс нутгийн уран зохиолын хөгжил хувьслын онцлог мөн чанарыг гол төлөөлөгчдийнх нь намтар түүх, уран бүтээлээр жишээлэн өгүүлсэн нь “евроцентризм”-ийн хэтэрхийллээс ангид болохыг илтгэж, төгсгөлд нь хорвоо ертөнцийн хамгийн хоцрогдсон бүдүүлэг хэмээгдэж асан Африк, Арабын бүс нутгийн уран зохиолын чиг хандлагыг голлох төлөөлөгч орнууд тухайлбал Танзани, Зимбаб, Нигери болон Азийн бүсээс хаалттай шахам байсан БНСУ, Японы ХХ зууны уран зохиолын тойм ба төлөөлөгчид, БНХАУ-ын 2013 оны Нобелийн Уран зохиолын салбарын шагналтан Мо Яны намтар бүтээлүүдийг зохиогч сонгон оруулж, хил хязгааргүй уран зохиолын мөн чанар, дэлхий дахины уран зохиолын өнөө цагийн хөгжил хувьслын талаарх мэдээллийг оруулж, бие даалт, даалгавар, семинари, онолын нэмэлт мэдээллийг хослуулж бичсэн нь уг сурах бичиг энэ цагийн эрэлт шаардлагад бүрнээ нийцсэн бүтээл болжээ. Сурах бичгийн төгсгөлд Оросын модернизмын дэлгэрэл ба тасалдал, дахин сэргэлтийн үеийн төлөөлөгчдийн уран бүтээлийн талаар оруулсан нь сонирхолтой төдийгүй өргөн дэлгэр баялаг эх сурвалжтай болсныг онцлох учиртай.

“ХХ зууны өрнө, дорны уран зохиол” /Модернизм, постмодернизм, нэн шинэ үе/ бүтээл сурах бичгийн зориулалтаар бичигдсэн тул XIX зууны төгсгөл, ХХ зууны дэлхийн уран зохиолын хөгжлийн зүй тогтлыг уран зохиол шимтэн сонирхогчдод ойлгомжтой, нарийн тогтолцоотой тоймлон бичжээ. Дурдан буй үеийн гол төлөөлөгчдийн намтар, уран бүтээлийг уншигч-суралцагчдад сонирхолтой, үр өгөөжтэй болгох үүднээс сүүлийн үед уран зохиолын түүхийг бичиж байгаа дэвшилтэд шинэ арга барилаар, хэсэг бүлэг бүрийн ард онол ба түүхийн холбогдох нэмэлт шинэ мэдээллүүдийг оруулсан нь уг сурах бичгийн үр өгөөжийг өргөтгөжээ. Мөн уг сурах бичгээс олж авсан мэдлэг мэдээллийг семинарийн хичээлээр ямар ном зохиолоос дэлгэрүүлэн үзэж болохыг зааж, бие даалтын сэдэв, сорил, асуултуудыг өмнөх хэсгийн агуулгатай нь уялдуулж нарийвчлан оруулсан зэрэг нь уг сурах бичгийн бүтэц, үр өгөөж, ач холбогдлыг гэрчилнэ.

Ийнхүү уг сурах бичгийг бүрэн уншиж танилцсаны дараа нэн тэргүүнээ:

- Уран зохиол нь ямар нэг онол, үзэл баримтлалд баригдахаасаа илүүтэйгээр зохиолч өөрийн авьяас билиг, мэдрэмждээ дулдуйдан ертөнцийг өөрийнхөөрөө ойлгож, тэр ойлголтоо өөрийнхөөрөө урласан нь ХХ зууны уран зохиолын гол онцлог болж үлдснийг,

- Хүний сэтгэлгээний бололцоо нөөцийг урнаар нээн илэрхийлэх чадвараараа ХХ зуун онцлон тэмдэглүүштэй амжилтад хүрснийг,

- Дэлхийн модернизм ба постмодернизм, түүний онол бодролын талаар бүтэн зууны туршид мэдлэг мэдээлэл багатай, энэ чиглэлийн сурах бичиг ховор хомс явж ирсэн манай их дээд сургуулийн багш, оюутан нарт хичээлийн төдийгүй мэдлэгийн чухал хэрэглэгдэхүүн, шинэ сан хөмрөг болсныг

- Уран зохиолын хөгжил хувьсалтай холбоотойгоор сүүлийн үед уран зохиолын сургалтын

Г.Галбаяр

явц, сурах бичгийн бүтэц, төрх төлөв ямар онцлогтой болж байгаа зэргийг цогцоор нь ухаарч болохоор байгааг онцлон өгүүлье.

Эцэст нь сурах бичгийн зохиолчийн тухайд, Галаа багш монголын уран зохиолын судлал шүүмжлэлийн салбарыг нэр төртэй тэргүүлэгч төдийгүй мэдлэгийн хамгийн хүнд салбарууд руу нэвтэрч бидний өмнө шардлагатай, хэрэгтэй шинэ асуудлуудыг хөндөн дэвшүүлж, орчин үеийн дэлхийн уран зохиолд гарч буй сонирхолтой, эгзэгтэй шинэ асуудлуудыг сөхөж, уран зохиолын судлалд шинэ шинэ зам мөр гаргадаг эрдэмтэн хүн гэдэгт шавийн хувьд би огтхон ч эргэлздэггүйгээ илэрхийлэхийг хүсэж байна. Тэрбээр 1990-ээд оны ардчилсан хувьсгалын үеэс өнөөг хүртэл уран зохиол судлалын салбарт ажиллаж, орчин үеийн дэлхийн уран зохиолын ерөнхий чиг хандлагыг мэдэрч монгол уран зохиолын шинэчлэлийг тэр зүгт хөтөлсөн гол хүн юм. Үүнийг эл ном ч бас нотлох буйзаа.

Монголчууд бид XIX зууны төгсгөл, XX зууны дэлхийн уран зохиолыг дан ганц реалист арга, сэтгэлгээний илэрхийлэл болсон бүтээлүүдээр ойлгож, формалист уран зохиол, түүний салбар олон урсгалуудыг орхигдуулан үлдээж ирсэн орон зайг профессор Д. Галбаатарын бичсэн энэ сурах бичиг бүрэн нөхөж чадахуйц бүтээл болжээ.

Номын цагаан буян үлэмж дэлгэрэх болтугай

“НОЁНЫГ МАГТСАН ДУУ” БУЮУ “ЭРХЭМ ГУРВАН ЭРДЭНЭ”

Хас-Эрдэнэ*

Монгол Улсын ШУА-ийн ХЗХүрээлэнгийн дуу судлагч Ү.Загдсүрэн гуай “Монголын судлал” сэтгүүлийн 1971 (Tom VIII) дугаарт “Бичмэл нэгэн дууны тухай” гэх сэдвээр “Ноёныг магтсан дуу” гэх бүтээлийн анхны судлалыг анх нийтэлжээ. Тэрээр судалгааны бүтээлийн эхний хэсэгт: “ЗХУ-ын ШУА-ийн Дорно дахины судлалын хүрээлэнгийн Ленинградын салбарын гар бичмэлийн хөмрөгт 21 бадаг, 84 мөр шүлэг F-57 гэсэн тэмдэг бүхий 46х43 см хэмжээтэй хоёр хуудас хонин цаасан дээр бичсэн “Ноёныг магтсан дуу» гэсэн монгол үсгийн сонирхолтой нэгэн бичмэл буй. Үүний нэг дэх хуудасны баруун дээд өнцөгт: оды песням /?/ 1911 г. Ордос. Ж. III. 60 гэж бичснээс үзвэл эрдэмтэн Жамсрангийн Цэвээн 1910-1911 оны үеэс Өвөрлөгч нутгаар аялан явж байхдаан Ордосоос олж ирсэн нь илэрхий байна. Уг дууны утга санаа болон дээрхи нэр сэлтээс үзвэл энэхүү дуу дээдсийн тухай магтуу болох нь тодорхой билээ. Гэвч үүний үндсэн гол агуулгыг харгалзан 1-11 бадаг дуу эхний хэсэгт ихэс дээдсийн тухай, 12-21-р бадаг буюу эцсийн хэсэгт янаг амрагийн тухай тус тус үзүүлжээ!” хэмээн товчлон тэмдэглэжээ. /1/

Өвөрлөгч нутгийг зорьсон аялал дунд Ж.Цэвээний цуглуулж бүрдүүлсэн далай эх хэлний шинжлэлийн материалуудын бүрэн жагсаалтыг 1911 оны 5-р сарын 27-нд В.Л.Котвич гаргажээ. Тэрбээр жагсаалтын эхэнд “1909 оны 12-р сараас 1910 оны 10-р сар хүртэл дорнод ба өмнөд монголоор аялахад Ж.Цэвээн цуглуулсан хэлний шинжилгээний материалын жагсаалт” гэдэг гарчиг тавьсан байв. Аялалын тухай тайлан “Дундад ба дорнод Азийг судлах Оросын хорооны мэдээ” сэтгүүлийн 1913 оны №2-т нийтлэгдсэн бөгөөд Цэвээний үеийн нэгэн эрдэмтний үгээр иш татан “Өвөр монголын аман зохиол, нутгийн аялгуу, зан заншлын тухай эдгээр тэмдэглэл бол шинжлэх ухааны хосгүй чухал бүтээлүүд мөн.” гэж үнэлэн цохолсон ажээ.

1991 онд И.Д.Бураев Улан-Үдэд хэвлэгдсэн “Цыбен Жамцарено: жизни и деятельность доклады и тезисы научной конференций” (Улаан-үдэ 1991. Стр 55, 63) бүтээлдээн “Оросын Холбооны Улсын ШУА-ийн Дорно дахины судлалын хүрээлэнгийн Ленинградын салбарын архивт буй Ж.Цэвээний фонд” дахь материалын жагсаалтыг дахин нийтэлжээ. Энэ сан хөмрөг дэх Ордосын хэсгийн тоо дахь дэвтэр 20 зүйлтэй цөм уу, найм дахь дэвтэр 148 зүйлтэй цөм оньсого, есдүгээр дэвтэр үг, хэллэгийн тайлбар багахан тэмдэглэлүүд байдгаас гадна хорь дахь дэвтэрт цахар, ордос, урад, горлос, үзэмчин, барга нарын хуримлах ёсонд холбогдох материалууд” байдаг ажээ /2/. Эдгээр материалыг бид өнөө хүртэл бараг мэдэхгүй шахам явж иржээ. Дөчин жилийн дараа азаар Ү.Загдсүрэн гуайн өгүүлэл болон Д.Бураевын нийтлэлийг нягтлан уншаад олзуурхан баясаж, зуун жилийн тэртээх Орос оронд “хосгүй чухал бүтээл” гэж үнэлэгдсэн аман зохиолын өвийн нэг “Ноёныг магтсан дуу” гэсэн дууны тухай нарийвчлан тодруулга хийхийг зорьлоо.

Эзэмшисэн материал сэлтэд тулгуурлан үзвэл уг дууг Их зуугийн чуулганы Ордосын баруун гарын өмнөд хошууны захирагч (амбан) Санжайдорж бээр Бүрэнт засагч хааны 13 (1874)-р

*Өвөр Монголын Их Сургууль

оны сүүлч буюу Бадаргуулт төрийн тэргүүн он (1875) –ы үеэс гаргасан байжээ. Санжайдорж болвоос Манжийн Төр гэрэлт, Түгээмэл элбэгт, Бүрэнт засагч, Бадаргуулт төр зэрэг дөрө төрийн өнгийг элээсэн бичээч гаралтай түшмэл байжээ. Зуршилаар Сайнжэй мээрэн гэдэг. Бадрах ноён таалал төгсөх үе Санжайдорж хошуу захирагч байсан бөгөөд хөвгүүн Чагдарсэрэн засаг засаг суусны дараа шэлин бүрэлгэж, ард амьтныг гаслуулж эхэлсэнд, хуучин түшмэдийн овор эсгэж ятгаж сануулсаар байж эвлэршгүй зөрчилтэй болгоод тушаалаа мултлууснаас хойш тайранхай Санждорж гэж хочлогдох болжээ. Түүний талархан магтдаг ихэс дээдэс бол Ордосын баруун гарын өмнөд хошууы засаг бэйл Бдрах (1808-1883) ноён болно. Тэрээр Сайшаал ерөөлтөөс Бадаргуулт төр хүртэлх таван үеийн хааны хишгийг хүртэн, 55 жил засаг ноён сууж, 30 жил Их зуун чуулганы тэргүүн (дэд да суусан 3 жилийг багтаасан) буюу Найман цагаан ордны тайлгыг эрхлэх жонон ноёны эрхэм тушаал хүлээж, төр шашныг тэтгэн орон нутгаан амаржуулсан адбиш буянтай ноён байсан тул “Богд да ноён” хэмээн алдаршиж, дуу шүлэгт орж хүндэтгэл үзэж байсан ажээ /3/.

Их зуугийн чуулганы Ордосын баруун гарын өмнөд хошуу (Үүшин)-ний баруун мэйрэн занги, захирагч занги агсан цахар харъяаны Санжайдорж (1830-1903) зуу гаруй жилийн тэртээх Лигдэн хааны цагаан тугийг эрхшүүлэн тахиж байсан Тогоот гэдэг газар төржээ. Түүний дээдэс нь цахарын Лишдэн хутагт хааны харъяат байж, хар бичин жил (1632) Хөхнуурт хүрсэн байв. Хөх нохой жил (1634) хаан эзэн Хөхнуурын Шар талд буту өвчнөөр таалал төгссөний хойно, бутран сарнисан улс аймаг нь айсин хирү овогтны эрхэнд орж, зүүн тийшээн Мүгдэн рүү нүүх үе тэд нар Үүшин хошуунд үлдэж нутагшижээ /4/.

Санжайдоржийн удам угсаа нь Үүшин хошууны цахар харъяаны их сүмд харъяалагдах эртний христос шашны үртэс эрхэгүд овогтон болно. Эрхэгүд овогтон нэг зүйлийн нууцгай шашин шүтдэг, тэд дархан цол үгүй боловч гаальгучуур тушаах, цэрэгт мордох, хар ажил хийх..., зэрэг эл албанаас хэлтрэх онцгой эрхтэй байсан бөгөөд хар хүмүүс шиг тайжид бүрмөсөн харъяалагдах биш, харин бүлэг бүр нь багшдаан харъяалагддаг. Багшийн тушаалыг эцгээс хүүд уламжилна. Багш нь эргээд хүнд маш хүндтэй бөгөөд Үүшин хошууны ван ноёноос олгосон онцгой мэдэлтэй болохоор зарга шүүх, ташуурдаж залхаахаас гадна засаршгүй хулгайчийн амийг хороох эрхтэй. Тэд алтан урагтны харгалзлалыг хүртдэг боловч Чингисийг шүтдэггүй болохоор бусад монголчуудад шоовдорлогдохоор барахгүй, дархад хүмүүст ад болж байжээ /5/.

Санжайдоржийн дээдэс нь Монол хаант улсын есөн хөлт цагаан туг сүлдийг сахин хамгаалж тайж тахьсаар ирсэн хишигт цэргийн хэвтүүлийн албат тугч нарын бүлэг болох тавиад өрхтэй хамт нүүдэллэж байсан бололтой. Тэд Лигдэн хааны авч явж байсан туг сүлдээн Манжийн хаанд тушааж тахилуулахгүйн тулд Юань улсын арван дөрвөн малжилын талбайн нэг болох Цагааннуурын адуун талбай байсан Цагаан балгасан цайдам (эдүгээ Шанси мужид харъяалагдав)-д зүүн тийш одох зам дундаас үлдэж хоцорчээ.

Үүшин хошуунд үлдэж хоцорсон цахарчууд анх нэлээд олон байсан тул Ордосын жонон Эринчин, Үүшиний ноён Ринчин нар тэднийг Цагаан хэрмийн араар нутаглуулсан байв. Удсангүй цахар нутгаас тусгай ноёд түшмэд томилон ирүүлж, Ордост үлдэж хоцорсон цахарачуудаан дагуулж явахаар шаардаж хураан цуглуулжээ. Гэтэл Ордосын ноён цахарчуудыг нутаг буцаах дургүй байсан болохоор алба төдий аргацааж, томилолтоор ирсэн түшмэдэд мянга гаруй хүмүүсийг эвлүүлж өгөөд ам тагласан ажээ. Энэ удаагийн шүүрдэлтэд Санжайдоржийн дээдэс нь Цагаан хэрэмийн ар дахь Хөнөгийн бортолгой хавиар нутаглаж байсан тул үлдэж хоцорсон байв. Цахар нутгийн туг ч нар ч бас Цагаан хэрэмийн зах хөвөө дагуу бургас шугуй багширсан зэлүүд бэлчээрт суурьшиж байсан тул азаар нуугдан өнгөрчээ. Тэд их цэргийн хөл үймээн намдсаны дараа Цагаан хэрэмийн ар дахь Хөнөгийн бортолгойн оройд туг сүлдээн гаргаж босгоод тайж тахих болсон байна /6/.

Хөнөгийн бортолгой

Эрхэгүд овогтон Цагаан хээрмийн ард ойрхон байгаа Хөнөгийн бортолгой гэдэг газар суурьшиж байх үе Энх-Амгалан хаан хүрч иржээ. Улаагчин үхэр жил (1697) –ийн 3-р сарын эхээр, хаан эзэн Цагаан хэрэмийн гадуур, Үүшин хошууны урд захаар баруун тийш аялж, цагаагчин тахиа өдөр Иүй Лин (тэмээт) хотод хүрч иржээ /7/. Тэндээс Ниншиэн (иргай) аялах замдаан мичэт задгайд үзэж, маргааш нь цахарчуудын суурьшиж байгаа Тал булаг, Халиутын голыг зорог замын гудаст Хөнөгийн бортолгой гэдэг газар айлд хоногложээ. Тухайн үе Санжайдоржийн дээдэс болох ах дүү гурав тэр хавь дэх Их Загараг гэх газар суурьшиж байсан бөгөөд том нь мэйрэн, дундах нь аргач, бага нь шинжээч хүмүүн байжээ. Тэр шөнө асар гэрэлтэй нэг од Хөнөгийн бортолгой орчим харваж буулаа гэж хэлэлцэхийг сонсоод шинжээч дүү нь үзвэл ер бусын одтой хүн дэргэд нь ирж хоноглосон совин буусан ажээ. Эрхэгүд шинжээч маргааш өглөө нь ойр орчмын айл өрх бүхнийг хэсэн сураглаж явсаар байгаад нэг айлд монгол үг, монгол засалтай үл таних зочинтой учирч гэнэ. Ажиглавал өмсч зүүсэн нь жирийн ардаас ялгаагүй боловч нүүртээн цогтой, нүдэндээн галтай, ер бусын хийморьтой бөгөөд өгүүлж ярих мэргэн цэцэн, асар гүн ч утга санааг урсгаж байгаа тул “Хаан эзэн сайн морилж явна уу!” гэж хүндэтгэн ёсолсонд нөгөө зочин буруулж бултах аргагүй болоод өөрийгөө Энх-Амгалан мөн гэж гарлаа ил болгосон тул цахарын домогтон олон цугларан идээ тариа бэлдэн хүндэтгэн зочилсон байжээ. Хаан эзэн эрхэгүд овгийн билиг өс ах дүү гурваа маш арвин бодит зүйлийг асууж ойлгож аваад ихэд ханамжтай болж өмч бэлчээр зааж өгсөн байв. Тэдэнд зааж өгсөн бэлчээр нутгийн урд зах нь Цагаан хэрэм тулж, хойд зах нь Шивэрт нуур, зүүн зах нь Цагаан балгас, баруун зах нь Улаан хадан хөөрөг тулж, эргэн тойрон зуун газар хүрч байжээ. Хаан эзэн тэндээс аяарлахдаа цаарчуудыг нэг сүм барьж, бас нэг овоо босгож тахьтугай! хэмээн айлдаж,

Цайдамын гол дэх довцог дээр хоёр хоёр тоосго босгож тэмдэг тавиад Хөнөгийн бортолгойн оройд нэг сум хатгаж овоо босгох газрыг зааж өгсөн байв. Хөнөгийн бортолгой гэдэг өндөрлөг дэвсгэр дээр будаа цайлгадаг бултай төсөөтэй нэг хэсэг суварган хөх хад цухуйж байжээ. Тэр хадыг эрхэгүд овогтнууд Бул хатуу гэж нэрлэдэг бөгөөд хожим нь түүнийг тойруулан дөрвөлжин хэрэм байгуулж, нийтийн онгоны хүрээлэн болгожээ. Энэ Бул хад суурь нь өргөн, дундах нь бүдүүн, үзүүр нь шовгор тул сүүлээр нь тухайн газарт суурьшсан Ирхэчүүд хаан эзэн морилон саатахад тэнгэрээс буусан суварга хэмээн алдаршуулж, гадуур нь сүм байгуулж тахьжээ. Хаан эзэн нийслэл хотод буцсаны дараа Иүй Лин хотын зүүн хойт дүүрэгт хоноглохдоо алга боов идүүлсэн тариачин эмгэнээс мэргэжлийг нь суралцахаар эрхэгүдийн шинжээчээр билгэ шинжүүлэх нэрийдлээр нэжгээд урилга айлтгаж, хамтад нь Бээжинд залж аваачаад зочлон талархаж, нутаг буцах үе “гайхамшигт мэргэн шинжээч” гэсэн цол хайрлаж, гүрэнд алдаршуулсан байв /8/.

Энх-Амгалан хааны зааж өгсөн газар байгуулсан бурханы сүм нь Цагаан хэрэмийн хойд талд, эдүгээгийн Тэмээт хот (Иүй Лин)-ын балгас шияан (сум)”аас баруун тийш арваад газар зайтай байх Зиү миюү вэн (хуучин сүмийн тохой) гэдэг газар байсан бөгөөд Тэнгэр Тэтгэгчийн 6 (1740)-р онд Нэсү-гийн сүм (Үүшин хошууны Үүшин зуу хийд)-ийн чуулган болоход зурсан “Ордос монгол долоон хошууны газрын зураг” дээр “Жэхи бэдэйгийн сүм” гэж тэмдэглэсэн байдаг /9/.

Цахар харъяаны ард бурханы сүм байгуулсан явдал нь эрхэгүд овогтны шүтлэг бишрэлд шарын шашны агуулга нэмэгдэж орсныг харуулж байгаа юм. Жэнхи бэдэй-гийн сүмд бас Энх-Амгалан хааны торгон хүрмийг дурсгал болгон тахиж байжээ. Сүүлээр нь эндэх газрыг ирэхэтчүүдэд түрээслэн тавьснаас болж гучин жилийн дотор сүмээ гурван удаа урагш нүүлгэж, Сайшаал Ерөөлтийн: (1800)-р оны үе Шинэ шилд нүүлгэж барьснаар Шинэ сүм гэж нэрлэгдэх болов. Энэ сүм Бүрэнт Засагчийн 8(1869)-р онд хотонгийн уралгааны дээрэмд түлэгдсэн болохоор үймээн намдсаны дараа Санжайдорж нар Бүрэнт Засагчийн 13 (1874)-р онд, 25 тасалгааны хэмжээ бүхий цогчин дуганыг дахиж байгуулжээ /10/.

Энх-Амгалан хаан цахар харъяаны эрхэгүд овогтны түрэгчүүдэд хүндэтгэл үзүүлж байр бэлчээр олгосон, сүм шүтээн байгуулах газар зааж өгсөн зэрэг үйл хэргээс болж, Санжайдорж ч гэсэн эзэн төрд шударга байхыг хичээж, засаг ноёнд үнэнчээр үйлчилсээр иржээ. Тэдний гэрийн амьдрал баян чинээлэг байсан учир бага насандаа бичиг үсэг сурч яамны бичээч болсноор барахгүй Үүшин хошууны 10-р үеийн засаг Бадрах ноёны үед, шадар хиа, шадар бичээч болж нийслэл хот зэрэг их хөлийн газарт удаа дараагаар бараадалцан явж байжээ.

Түгээмэл Элбэгтийн 4 (1854)-р онд, Далад хошууны засаг бэйс, Их зуу чуулганы дэд да Дашдорж ноён таалал төгссөн болохоор Ордос долоон хошууны засаг ноён энэ орыг эзлэх гэж тэмцэлдэв. Дэд да ноён ойр бол Их зуу чуулганы да, Найман цагаан ордны тахилгын хэргийг эрхлэх жонон суух бэлтгэл шат болохоор энэ орыг эзлэх гэж ихэд улайлцдаг байжээ. Тийм болохоор отог хошууны засаг бэйл Эрдэнэцогт, зүүнгар хошууны засаг бэйл Зангарди, Үүши хошууны засаг бэйс Бадрах гурвуул энэ тэмцээнд ширүүн өрсөлджээ. Отог хошуу Ордосын хамгийн том хошуу мөртөө Алаша хошууд хошуунд баруун туйл (Хатан голын баруун, баруун хойт тал дахь байр бэлчээр)-ийг талбиж өгсөн гавъяатай болохоор угаасаа Манжийн төрд хүндтэй байлаа. Зүүнгар хошуу баялаг дээрээс засаг бэйс Занагарди Манжийн хаантай ураг садны сүлбээтэй болохоор өрсөлдөх хүчин чанга байв.

Гэхэд Бадрах ноён бол үрэлгэн танхай явж байгаад тушаалаа огцруулсан эцэг ноёны орыг залгамжилсан нэр нөлөө бага, мөнгө төгрөг хомс, зөвхөн нэг их хэнгэрэг гэдэс дүүжилсэн ноён байсан учир хааш хандсан ч нөхцөл барагтай байжээ. Тэрээр нэг удаагийн хоолонд бүхэл хонины махыг идчихдэг бүдүүн гэдэстэй нэгэн байсан юм гэнэ. Зоог барих үе эхлээд өөхийг нь үмхүүлж, дараа нь хар махыг нь хүртдэг бөгөөд тарга барагтай бол тосонд дүрж байгаад хүртдэг дадалтай байсан ажээ. Сүүлээр нь хэтэрхий таргалсан тул хэр баргийн морь даахаа болиод шарга зүсмийн хос морь хөллөсөн сүйхээр аялдаг болжээ. Тэрээр ард олны амьдралыг ойлгож, найрсаг харилцдаг хичээнгүй ноён байсан тул замын гудас айл өрхөд орох үе зоргоор хүүхэд таарвал хиагаараа тэврүүлэн авчирч, цулцгар том гэдэсний харвинд гарыг нь хавчуулж шоглодог байжээ. Алиа хүүхэд тэлчилэн тэмцсэн ч ноёны харвингаас гараан сугалж дийлдэггүй мөртөөн бүдүүн тарган лагшинг нь үзээд айн сүрдэхдээ аяндаа номхорчихдог байж гэнэ.

Чуулганы дэд тэргүүний орыг өрсөлдөх цаг мөч тулгам байсан болохоор Үүшин хошууны засаг ноён Бадрах халуун зунаар нийслэл хотноо хүрч, эзэн хаанд шударгыг гүйцээж, мянган агт өргөсөн байв. Гэвч бэлэг сэлт нь нөгөө хоёр өрсөлдөгчөөсөө хавьгүй бага байсан тул чуулганы дэд да болохоос өнгөрлөө хэмээн тачаадан багтарч, хишигт мөргөх учрын тухай да ноёны

тамгат бичгийг хаван швэ (үйлчилгээний албан)—нд оруулаад, Шар хотын зүүн этгээдийн буудалдаа буцаж 4-5 хоног үхширтэл унтсан байв. Засаг Бадрах тамгат бичгээ өргөөд хошууны дахиж бараа сүүдэр үзэгдсэнгүй хэд хоносны дараа монгол журганы швэ күвэн (зочин хүлээн авах алба)-ны газрын түшмэд уурлахдаа Үүшин хошууны засаг нийслэл хотноо ирээд өдий удсан байтал эзэн хаанд бараалхахаар ирсэнгүй хэмээн Түгээмэл Элбэгт хаанд мэдүүлсэнд хаантан дургүй хүрч, зууч хиаг томилон очуулж учрыг чандлан асуулгажээ. Зууч хиа ял асууж ирснийг үзээд Бадрах айхдаан юу хэлэхээн мэдэхгүй хар хөлсөөн чийхруулан хөлөрсөнд бичээч бөгөөд шадар хиагийн үүрэг гүйцэтгэж явсан Санжайдорж сугдан өргөж: “Манай засаг эзний хишгээр хэтэрхий мяраалж, лагшин хүндрээд халуунд явж суухад дөхөм үгүй болсон тул ёс алдахаас айгаад хаанд бараадаж эс чадав!” гэж өрсөн айлтгасан байжээ. Түгээмэл Элбэрт хаан энэ үгийг сонсоод пүнлүү хүртээж байгаа засаг ноён зөндөө байдаг боловч “Хаан төрийн буянаар мярааллаа. ” гэж ярьсан хүнтэй анх тохиолдож байгаа болохоор гайхаш төрж, өөрийн хэрэглэдэг найман хүн дамнадаг сүйхээн томилон очуулжээ. Тэр үе Үүшин хошууны засаг бэйс Бадрах хэрээс хэтэрхий мяраалж, төрийн малгай, ёслолын дээлэндээн багтаж ядсан их буянтан байсан болохоор хаан эзний өмнө сөгдөх гэж тонгойвол, үхрийн хүзүү шиг нүсэр том харвин гэдэс нь өвдөг хөсөрдөхөөс урд газар тулаад мөргөж ч чадахгүй дэмий л бондгонож гэнэ. Зарим хүмүүс шадар хиа Санжайдорж нар бэлдэж сандрахдаа Бадрах ноёны хойт хормой дээр нь сөгтгөөд суучихсан болохоор мөргөж ёсолж бүтэхгүй мэлхий шиг навтайхаас өөр аргагүй болсон гэдэг. Юу ч атугай Түгээмэл Элбэгт хаан эр байдлыг үзээд сонирхол төрж, тайганаар хувцсыг тайлуулан харвинг нь өргүүлж байгаад хөөрөгт нь тавин лангийн мөнгөн өлгий авчруулан чихэж оруулсанд бараа тас болсон тул ихэд инээж: “Үнэхээр эрхэм ихт буянт сайд болой!” хэмээн шагшиж, гайхаж баярлахдаан Их зуу чуулганы дэд да ноёны орд дэвшүүлжээ. Үүшин хошууны засаг бэйс Бадрах ноён тэр цагаас “Буянт ноён” гэж өргөмжлөгдөх болсон бөгөөд дэд да ноёны суудалд гараад жил өнгөрөхөд засаг хошууны засаг тайж, Их зуу чуулганы да ноён Энхбаяр таалал төгссөн тул ор суллагдаж, чуулганы да, Найман цагаан ордны тайлгыг эрхлэх жононгийн суудлыг хялбархнаар эзэлсэн билээ /11/.

Бүрэлт Засагчийн тэргүүн он (1862)-д, Тай Пин дияан Хүйвэ-гийн хөдөлгөөний нөлөөгөөр Юнань мужид Дои Ввэ Шиү-гийн дайчилсан хотон үндэстний урвалгаанаас үүсч, баруун хойд оронд Чин улсын төрийг эсэргүүцсэн өргөн хэмжээний хотон үндэстний бослого дэгдэв. Хотонгийн бослого нь Шанси мужийн хойд хэсэг болон Гансу муж зүг хөгжиж, баруун хойд орон дэхи Чин улсын ноёрхлыг ноцтой сүрдүүлэв. Энэ үе засгийн газар нь хятадын дотор оронд Тай Пин дияан Хүввэ-гийн тариачны бослогыг дарангуйлж байсан болохоор хотонгийн урвалгааныг хүчээ төвлөрүүлэн доройтуулах боломж бүрэлдэхгүй байж, Их зуу чуулганы 500 цэргийг Гансу мужийн Чин Янг хотноо томилж, үлдсэн цэргийг зарлигдан Улаанцавын чуулганы цэрэг лүгээ хамт Ордосын баруун хязгаар болон Хатан голын зах хөвөөгийн боомт бэлчээрийг чандлан сахиулж байжээ. Энэ ташрамаар урвалга гаргасан мусламын шинэ шашны бүлэг нь Ниншиян (Иргай) хотын урд доор байрлах Жин Зи боу, Гансу-гийн Лхи Зиү, Сү шиү (Зиү Чиүэн) болон Хөхнуурын Шинин зэрэг дөрвөн газарт Чин улсын төрийг эсэргүүцэх суурин газар байгуулж завджээ.

Ийнхүү дээр өгүүлэн буй зүйлтэй холбогдол бүхий түүхт газруудын сонирхолтой зургууд бас өнөө хэр олдсоор байна. 2009 оны 7-р сард туурвигч миний бие Баянтолгой гацааны ахмад малын эмч Балж гуай, жолооч Баяр ахын хамт Бага Цагаан нуурын зүүн эрэгт байсан хуучин нүхэн сүмийн буурийг сурвалжилсан билээ.

Уг сүмийн үүх түүх энэхүү “Ноёныг магтсан дуу” буюу “Эрхэм гурван эрдэнэ” хэмээх дуутай салшгүй холбоотой байна. “Эрхэм гурван эрдэнэ” хэмээх дуу эдүгээ олон хувилбартай болсон бөгөөд даруй хориод бадаг болж баяжсан байна. Энэ удаад ийм нэг дууг судлаачдын сонорт хүргэж байна. Дууны уг эхийг хавсаргав.

[illegible]

06
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

2. $\frac{1}{\sqrt{2}} \begin{pmatrix} 1 & 1 \\ 1 & -1 \end{pmatrix}$ for $\frac{\pi}{4}$ and $\frac{3\pi}{4}$

۱۳۰۶ و ۱۳۰۷

من مصنفین عصر زہدین

05
لا رهمص لا لاسم كى ففسم

ප්‍රතිපත්තිමය ප්‍රතිපත්ති

لەحەزەری ھەفتە ھەشتەم ئۆچ

ملفوظات امیر المومنین

[illegible]

20. የግንባታ ስራ ለማጠናከር

تصريح / محلي ميسر لل من من من

$\frac{d\psi}{dt} = \frac{\partial \psi}{\partial t} + \nabla \psi \cdot \mathbf{v}$

٤٣ / فصل في

نیمو کس م نیمو مکتو مکتو

[illegible]

نفسه را به خود می‌بخشد...

02 ימל חכ תול תסנ) זרע

— (1) —

1. *Phragmites australis* (Cav.) Trin. ex Steud.

הנהגתו של המושל

تاریخ: ۱۳۹۵/۱۱/۱۵

అంశములు 11 లకు 9 ముద్రలతో : అంశములు 12 కు 8 ముద్రలతో

[illegible]

- * [11] «Хүний эрх зүйн үндэс» / Хүний эрх зүйн үндэс / Хүний эрх зүйн үндэс. 1999. 01/р40 ~41 ..
- * [10] «Хүний эрх зүйн үндэс» / Хүний эрх зүйн үндэс / Хүний эрх зүйн үндэс. 2000. 06/р257 ..
- * [9] «Хүний эрх зүйн үндэс» / Хүний эрх зүйн үндэс / Хүний эрх зүйн үндэс. 1987. No2/р168 ..
- * [8] «Хүний эрх зүйн үндэс» / Хүний эрх зүйн үндэс / Хүний эрх зүйн үндэс. 1988. 10/р27 ~35 ..
- * [7] «Хүний эрх зүйн үндэс» / Хүний эрх зүйн үндэс / Хүний эрх зүйн үндэс. 2010. 09/р248 ~ 251. 258. 268 ..
- * [6] «Хүний эрх зүйн үндэс» / Хүний эрх зүйн үндэс / Хүний эрх зүйн үндэс. 1992. 06/р637 — 653 ..
- * [5] «Хүний эрх зүйн үндэс» / Хүний эрх зүйн үндэс / Хүний эрх зүйн үндэс. 1995. 04/р38 ~ 43 ..
- * [4] «Хүний эрх зүйн үндэс» / Хүний эрх зүйн үндэс / Хүний эрх зүйн үндэс. 2001. 04/р4~5 .. 32~35 .. 106 ~ 109 .. 115~137 ..
- * [3] «Хүний эрх зүйн үндэс» / Хүний эрх зүйн үндэс / Хүний эрх зүйн үндэс. 2004. 01/р484 ..

1991. СТР 55 — 63 үндэсний үндэс ..

11

* [2] «Хүний эрх зүйн үндэс» / Хүний эрх зүйн үндэс / Хүний эрх зүйн үндэс. 2010/р300 ~ 307 ..

* [1] «Хүний эрх зүйн үндэс» / Хүний эрх зүйн үндэс / Хүний эрх зүйн үндэс. 1971 (Tom. VIII) /р107~114 ..

Хүний эрх зүйн үндэсний үндэс

Хүний эрх зүйн үндэсний үндэс — үндэсний үндэс ..

Хүний эрх зүйн үндэсний үндэс

Хүний эрх зүйн үндэсний үндэс

11 Хүний эрх зүйн үндэсний үндэс

Хүний эрх зүйн үндэсний үндэс

Хүний эрх зүйн үндэсний үндэс

Хүний эрх зүйн үндэсний үндэс

10 Хүний эрх зүйн үндэсний үндэс

Хүний эрх зүйн үндэсний үндэс

Хүний эрх зүйн үндэсний үндэс

Хүний эрх зүйн үндэсний үндэс

09 Хүний эрх зүйн үндэсний үндэс

Хүний эрх зүйн үндэсний үндэс

Хүний эрх зүйн үндэсний үндэс

Хүний эрх зүйн үндэсний үндэс

08 Хүний эрх зүйн үндэсний үндэс

Хүний эрх зүйн үндэсний үндэс

Хүний эрх зүйн үндэсний үндэс

Хүний эрх зүйн үндэсний үндэс

07 Хүний эрх зүйн үндэсний үндэс

Хүний эрх зүйн үндэсний үндэс

Хүний эрх зүйн үндэсний үндэс

“С. БУЯННЭМЭХ СУДЛААЧ” НЭРТ ЭРДЭМТЭН ВАН МАНДУГА

До.Цэнджав*

Монголын уран зохиолын гучаад оны үе бол нэг намын үзэл суртлын нөлөө харьцангуй сулавтар, хөгжлийн эхэн үе байсан тул гаднын нөлөөлөл бага байсан учраас зохиолч, шүлэгчид өөр өөрсдийн бодол, төрөгдөл, төсөөлөлөөрөө албадмал бус аргаар бичиж байсан болохоор “чөлөөт сэтгэлгээний үе” ч гэж болохоор санагддаг. Иймээс арга барилын хувьд судлаачдын сонирхлыг татаж ирснээр өнөөгийн бидний ярьдагчилан олон урсгалт уран зохиолын үр хөврөл бүрэлдэж байжээ. Энэ нь европын туурвилзүйн мөн чанар, утга зохиолын шинэ онолыг тэгтлээ сүрхий тусгаж тэр чиглэлээр хөгжүүлж байсантай холбоотой бус, ерөөс зохиолч өөрсдийнх нь оюун сэтгэлгээ, жам ёсны үйлдэл байсантай холбоотой. Манай орчин үеийн уран зохиолын онол, шүүмжлэл, түүхийн хуудсанд гучаад оны уран зохиол гайхам бишрэм шинэ үеийг тунхагласан гэхэд хэцүү ч, бүтээвэр, зохиомж, өгүүлэгдэхүүн, агуулга, арга барилын хувьд яахын аргагүй анхаарал татам сонирхолтой үе гэхэд болно. Манай ахмад болон дунд үеийн судлаач шүүмжлэгчид чамгүй зүйлийг бичсэн ч гэлээ, гагц энэхүү сэдвийг судалгааны гол зорилго болгон тууштай барьж гүнзгий орж, тал бүрээс тайлан тайбарласан, ховор олдврыг нийтэд дэлгэсэн, шинээр нээсэн зүйл элбэг биш юм. Утга зохиолын судлаач эрдэмтэн Д.Цэнд “Орчин үеийн уран зохиолын судлал, шүүмжлэлийн тойм” бүтээлдээ 1929-1964 оны хоорондох утга зохиолын хөгжил, шүүмжийн тухай анх удаа хөндөн гаргасан нь бусдын анхаарлыг энэ зүгт хандуулахад чухал алхам болжээ. Үүний дараа судлаач шүүмжлэгч Ц.Мөнх “Монголын шинэ үеийн уран зохиолын шүүмжлэлийн түүхэн найруулал” ном бичиж, шүүмжлэлийн тоймыг гарган тавьж, үзэл сурталжсан, хатуу хяналттай социаслит реализмын аргыг голчилж байсан үед ихээхэн зөв баримжаалалтай дүгнэлт өгсөн нь үнэндээ хаалттай хаалганд ямар ч байсан завсар зай гаргажээ.

Үнэндээ намын үзэл сурталчид 30-аад оны уран зохиолын төлөв байдал, гол гол төлөөлөгчдийн бүтээлээс цэрвэж, тэр тухайд ярихаас зайлсхийж байсан нь түүхийн цагаан толбо хэлмэгдүүллийн хор уршигтай холбоотой. Энэ үед ид хийж бүтээж явсан гол гол зохиолч улстөрийн хэлмэгдэлд өртөж, зохиол бүтээл нь хураагдаж, ихэнхдээ үрэгдэхэд хүрсэн. Тавиад онд улс төрийн талаар хэлмэгдсэн зохиолчдыг бие хувь хүний хувьд цагаатгасан боловч, хэлмэгдсэн уран бүтээлийг нь цагаатгалгүй орхисон юм. Иймээс энэ үеийн бүтээл туурвил удтал утга зохиол судлалд “хаалттай бүс” хэвээрээ байв. Энэхүү хаалттай бүсийг сэтлэн давах анхны үйлсийг судлаач Г.Дүйнхэржав дотоод яамны архивт ажиллаж байсны хувьд ихээхэн эр зориг гарган С.Буяннэмэх, М.Ядамсүрэн, Ш.Аюуш нарын зохиолыг бүртгэж, цуглуулж, эмхэтгэн хэвлэх, оршил намтар тайлбарыг бичсэнээр энэхүү “сэжиг” бүхий үеийн судалгааг эхлүүлсэн гавьяатай. Тэр үеийн зохиолчдын байгууллагын удирдагч С. Удвал болоод ялангуяа МЗЭ-ийн шүүмж судлалын зөвлөлийн эрхлэгч Ц.Мөнх чамгүй анхаарал тавьжээ. Д.Цэнд, Ц.Мөнх хоёроос өөр эрдэмтэд энэхүү ээдрээ зөрчилтэй гучаад оны үеийн уран зохиол судлал руу зөвхөн “далайн захад хөл дүрэх” хэмжээнд л хааяа үг дуугарч байсан нь, нэгд

*Монгол Улсын Их Сургууль

улстөрийн учир шалтгаантай, хоёрт, маш их хэмжээний олдоцгүй материалыг цуглуулж эрж хайх учиртай, гуравт, монгол бичгийг төгс чадварлаг эзэмшсэн байх шаардлагатай байв. Дээхнэ үеийн сэхээтнүүд монгол бичгийг сайтар эзэмшсэн байсан учир энэ нэг их саад байгаагүй ч, арай залуу хэсэг нь түүнээс ихэд салж төсөөрсөн байв.

ЗО-аад оны уран зохиолын гол индэр “Уран үсгийн чуулган” сэтгүүл, (1929), “Хувьсгалт уран зохиол” сэтгүүл (1932) “Шинэ толь” (1938) “Ардын үндэсний эрх”(1838) “Хувьсгалт залуучуудын эвлэл” (1928) байв. Энэ бүх саадыг давж, хуучин сэтгүүл, сонин, архивын өдий төдий нууц далд болоод нээж дэлгэж тавиагүй материал руу нэгэн биеийн зовлонг туулан орж, жинхэнэ эрдэмтэн хүний нөр их хөдөлмөр зүтгэлийг гарган тууштай орсон эрдэмтэн бол эдүгээ Бээжингийн Төвийн үндэстэний Их сургуулийн Монгол хэл соёлын сургуулийн захирал профессор Ван Мандуга юм. Монгол судлал, тэр дотроо орчин үеийн гучаад оны үеийн утга зохиолын судлалыг энэ эрхмээс ангид авч үзэх аргагүй учраас эхлээд түүний товч намтрыг мэдээлэх нь зүйн хэрэг.

Шинжлэх ухааны доктор, профессор Ван Мандуга ӨМӨЗО-ны Жирэм аймгийн Хорчин зүүн гарын хойт хошуунд 1955 ? онд төржээ. Тэрбээр бусдын адил ерөнхий боловсролын сургуулиудыг дамжиж, 1982 онд төрөлх сургууль болох Бээжингийн Төвийн үндэстний их сургуулийг төгссөн байна. 1991-1992 онд МУИС-д мэргэжил дээшлүүлжээ. Ингээд 1995 онд Монгол улсын ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнд “Монголын уран зохиолын онол шүүмжлэлийн судалгаа” сэдвээр дэд докторын зэргийг амжилттай хамгаалжээ. Дараа нь Японы Ки- фүгийн Их сургуульд 1999- 2000 он хүртэл суралцаж орчин үеийн японы хэл-уран зохиол судалж, японы хэлийг чадамгай эзэмшжээ. 2000-2003 онд Бээжингийн Төвийн Үндэстэний их сургуулийн докторонтурт суралцаж, 2003 онд шинжлэх ухааны доктор цолыг “Монголын орчин үеийн уран зохиолын онол-шүүмж-судлал” (1921-1940) сэдвээр хамгаалсан байна. Ван Мандугайн монгол судлалд оруулсан их хувь нэмрийг үнэлж МУИС-ийн Монгол хэл соёлын сургуулийн хүндэт доктор, СУИС-ийн хүндэт доктор, ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн хүндэт доктор, “Улаанбаатар” Их сургуулийн хүндэт доктор, Баруун хойтын Үндэсний Их сургуулийн зочин профессор зэрэг цолыг тус тус хүртжээ. Энэ нь түүний ямар хэмжээний судлаач болох зиндааг тодорхойлж байна. Одоо эрдэмтэн Ван Мандуга 2002 оноос хойш Олон улсын монгол судлалын холбооны гишүүн, БНХАУ-ын Монгол судлалын нийгэмлэгийн байнгын хэрэг эрхлэгч, дэд нарийн бичгийн дарга, БНХАУ-ын Монголын утга зохиолын нийгэмлэгийн Хэрэг эрхлэгчдийн дэд эрхлэгчийн сонгуультай ажиллаж байна. Улаанбаатар хотод болсон Монголч эрдэмтдийн их хуралд 1992 оноос оролцсноос гадна YIII, IX, X их хуралд илтгэл тавьж оролцжээ.

Ван Мандуга утга зохиолын судалгааны ажлыг бүр оюутан цагийн гуравдугаар ангиасаа эхэлж, сургууль, эрдэмтэн багш нарынхаа анхаарлыг татаж чаджээ. Анхны судалгаа нь Инжиннашийн “Хөх судар” болон “Монголын нууц товчооны” Чингис хааны дүрийг харьцуулан судалсан нь ихээхэн сонирхолтой судалгаа төдийгүй энэ залуугийн ирээдүйн эрдмийн зам мөрийг хөөх эхлэлийг тавьжээ. Монголын шинэ үеийн уран зохиолын үндэслэгчийн нэг, ууган зохиолч С.Буяннэмэхийн судлал руу 1989 оноос орж, үүгээр дамжин хэлмэгдсэн зохиолч М.Ядамсүрэн, Ши.Аюуш, Ч.Дашням, Д.Чимэд, Ц.Дамдинсүрэн, Б.Содном нарын амьдрал уран бүтээлийн онцлогийг судалж ном бүтээлээ гаргасан байна. Судалгаагаа алхам алхмаар лавшруулсаар Б.Ринчен, Д.Цэвэгмидийн бүтээл туурвилыг ч судалжээ. “Монголын уран зохиолын түүхэн цаг үеийн ЗО-аад оны судалгаа иж бүрдмэл биш, тойм бүрхэг, гүйцэд лав ороогүй, хамрах хүрээ хязгаарагдмал, зарим нь мэдээлэл төдий, тайлж тайлбарласан дүгнэлт янз бүр, заримдаа эргэлзээтэй ончтой бус, утга зохиолын бусад үеийнхээс судалгаа хоцронгуй байсан байдлыг нэхэн хөөх, нөхөн нээх, харьцуулалт аналогийн аргаар судалж, өнгөрсөн цаг хугацааг хэт эдүгээчлэх туйлширлыг арилган “түүхэн зарчмыг” баримтлан, “Буяннэмэх

судлалыг” бодитойгоор бий болгосонд Дундад Улсын Өвөр монголын нэрт эрдэмтэн, монгол судлаач Ван Мандугайн судалгааны ажлын гавьяа зүтгэл оршино”

“Буяннэмэх судлалыг” гүнзгийрүүлэн хөгжүүлэхэд амьдралынхаа 20 гаруй жилийг зориулж, эдүгээ ч зориулсаар байна. Эрдэмтэн Ван Мандуга утга зохиолын судалгааны ажлыг хийхдээ, тухайн хүнтэй холбогдол бүхий олон газар орноор явж, цөхрөлтгүй эрэл хайгуул хийж, номын сан, улсын архивын газар, хувь хүний архиваас маш ховор баримт олж авах, мэдэж таних хүмүүс эрдэмтэн мэргэдтэй нүүр тулж уулзан мэдээ занги цуглуулж, олсон материалаа няхуур нямбай тал талыг бодон боловсруулж, бусад судлалд байгаа болон байхгүй зүйлтэй харьцуулж дүгнэлтээ гаргадаг судалгааны өөрийн арга барилтай нь ажиглагдлаа. Нэвтрэхэд маш төвөгтэй, бараг хаагдмал шахуу Тагнуулын төв газрын архивт хүртэл орж, зорьсон материалаа олж амжсан байна. Ингэж эрдэмтэн хүний зүтгэл бүтээлийг гаргаснаар гучаад оны утга зохиол судлалыг тогтолцоонд оруулжээ. С. Буяннэмэх Данзантаны хэрэгт нэр холбогдож, арга буюу амиа авч гарахын тулд сэхээ самбаа гарган улсын дорнод хилээр гарч Барга, Өвөрмонголд гараад юу чухам хийж бүтээж байсан, ямар нөхөдтэй холбоотой ажиллаж байв зэрэг намтрын балархай бүдэг үеийг судлан шинэ мэдээллийг гаргаж, түүний намтар судлалд хувь нэмрээ оруулсан юм.

Өөрөө утга зохиолын онол, шүүмж судлалаар дагнадагийн хувиар С.Буяннэмэхийн онол, шүүмжлэлийг илүүтэй сонирхож, онолын дүгнэлт гаргажээ. Түүний “Утга зохиолын үүд”, 1936 оны “Шинэ толь” сэтгүүлийн № 3.4 –д нийтлэгдсэн “Шинэ үеийн уран зохиол” зэрэгт нийтлэгдсэн утга зохиолын онол, зарчмын зүйлийг гарган дэвшүүлж, өөрийн дүгнэлтийг гаргасан нь Монголын уран сайхны шүүмж судлалд жинтэй хувь нэмрийг оруулсан гэж болно. Зохиолчийн амьдралыг судлахдаа заавал хэн нэгнээс үүвэр түүвэр сонссоноо бичих биш, нүдээр үзэж, чихээр сонсож, ихээхэн эрэл сурал тавьдагийг үүнийг бичиглэгч биеэрээ үзэж мэдэрсэн юм. 2012 оны хур бороо жигдэрсэн зуны дэлгэр цагаар профессор Ж.Баянсан бидний нөхөд С.Буяннэмэхийн турсан нутаг Дундговь аймаг, аймгийн төвөөс цааш Дэлгэрхангай, Сайхан-Овоо, Эрдэнэдалай, Мандалговиар мянга гаруй км замыг туулж, С.Буяннэмэхийн хамаатан садан төрлийн бүх хүмүүстэй уулзаж нягт нямбай тэмдэглэл хөтөлсөн юм. “Зохиолчийн намтар судлал” гэдэг бол зохиолчийн ертөнцийг үзэх үзлийг тодруулаад зогсохгүй заримдаа зохиол туурвилын хувь заяа, далд үл ойлгогдох зүйл, эргэлзээтэй зүйлийг тайлахад нэн нөлөө тустай байдаг. Иймээс л “Зохиол бол зохиолчийн араншин байдаг” гэсэн хэлц үг гарсан болов уу?

Манай утга зохиолын шүүмжлэл “далд утгат” шүлэг гэгчийг 70 жилийн турш элдвээр шүүмжилж ирсэнийг “Буяннэмэхээс далд утгатай шүлгийг чухалчилж тайлбарлахыг эрсэн шүлэг бичиж оролдож байсныг мөн дэндүү дутагдалтай шал дэмий оролдлого гэх мэтээр үзэж болохгүй, харин зохиолчийн урлагийн замнал дундах эрэл хайгуул” гэж үзэх ёстой гэж анх дуугарсан хүн Ван Мандуга юм. “Эрэл хайгуул” гэж үзэх ёстой гэдэг үг аргагүй л голыг олж хатгасан дүгнэлт байв. Эрдэмтэн хүний үнэлгээнээс нэг үг ч болохноо эрдэнэ мэт чухаг байдаг.

Ван Мандугагийн судалгаа шинжилгээний ажлын нэг зарчим бол дангаараа биш, бусад эрдэмтэдтэй хамтарч, хүчээ хавсаргавал, илүү үр бүтээл гаргана гэсэн үзлийг баримталдаг нь ганц нэр төрийн асуудал биш жинхэнэ шинжлэх ухааны төлөө төрсөн эрдэмтний ухаан гэдгийг харуулж байна. Ялангуяа сүүлийн 20 гаруй жилийн туршид Монголын утга зохиол судлал руу гүнзгий орж, судалгааны чухаг үнэт зүйлсийг бий болгож байгаа эрдэмтэн бол доктор, профессор Д.Цэдэв юм. Тэрбээр их зохиолч Д. Нацагдоржийн зохиол бүтээлийн иж бүрэн гурван ботийг эх бичгийн буюу “текстлогийн” үнэн бодит судалгаанд тулгуурлан, өмнөх үзэл сурталжсан болоод буруу ташуу ойлгосон алдааг засаж чадсан юм. Ван Мандуга 2002 онд Д.Цэдэвтэй олон улсын монголч эрдэмтдийн YIII их хурлын үеэр тохиол таарч, суудал зэрэгцэн сууж сайтар танилцсан байна. Юманд ултай ханддаг нягт нямбай, уйгагүй хөдөлмөрч, аливаа туйлшралд авталгүй бодит үнэнд тулгуурладаг гээд ижил төстэй зүйл энэ хоёр эрдэмтэнд

бий. Хэдийгээр сүүлд хамтарч нийлсэн ч гэлээ Д.Цэдэвтэй хамтран ажиллах болсноор түүний судалгааны ажил улам өргөжиж, улам жинтэй болж, улам шинэ шинийг нээх бололцоо гарсан байна. Д.Цэдэв абугай Буяннэмэхтэй холбогдох материалыг Оросын Буриадаас олсон бол Ван Мандуга Өвөрмонголоос ховрыг шүүрдэн олж “Буяннэмэх судалгаанд” мэдэгдэхгүй, таамаг яриа төдий байсан олон зүйлийг тодруулж чадсан юм. С.Буяннэмэх Өвөр монголд гараад “Дотоод Монголын Ардын сэтгүүлийн” эрхлэгчээр ажиллаж, тус сэтгүүлийн 1 -ээс 9 дугаарыг гаргасан гэсэн мэдээ бидэнд мэдэгдэж байсан боловч бүрэн бүрдүүлж чадахгүй байсаар өдий хүрсэн. Тэгвэл нэгэн баг болж ажилласан энэ хоёр эрдэмтний чармайлтаар тэрхүү сэтгүүлийн 8 дугаарыг бүрдүүлж чадсан нь Монголын утга зохиол судлалд маш үнэ цэнтэй зүйл болжээ. Энэхүү 8 сэтгүүлийн эх зургийг хуулбарлан буулгаж, тайлбар сэлт хийж, юу юу нийтлэгдсэн жагсаалтыг гаргаж, иж бүрнээр бүртгэж, тус сэтгүүлийн нийтлэлийн бодлогыг тодорхойлсон нь ганц утга зохиолд төдийгүй сэтгүүлзүйн судалгаанд ихээхэн хувь нэмрийг оруулжээ. Ингэсний эцэст Ван Мандуга, Д.Цэдэв хоёр хамтран юу юу хийхээ товлон хувааж аваад монгол бичгээр “Сономбалжирын Буяннэмэх” хэмээх дөрвөн ботийг нийтлүүлсэн нь хамгийн гүйцэд, хамгийн бүрэн, хамгийн тулгуур эх болгож барих цэгцтэй боть гэж бүрнээ дүгнэж болно. Үүнд урд өмнөх түүврүүдэд ороогүй олон материал оржээ. Дөрвөн ботийн тоймыг өгүүлбэл,

Нэгдүгээр ботид: Яруу найраг ший жүжиг

Хоёрдугаар ботид: Үргэлжилсэн үгийн зохиол

Гуравдугаар ботид: Түүх бичлэг, орчуулга сэлт

Дөрөвдүгээр ботид: Судлал шүүмжлэл, бусад зүйл гэсэн ангиллын дор гаргажээ. Энэ дөрвөн ботийг манай Хэл зохиолын хүрээлэнгийн мэргэжилтнүүд кирилл бичигт буулгах ажилдаа ороод бараглажээ.

Ван Мандугайн шинжилгээний ажил зөвхөн С.Буяннэмэхээр хязгаарлагдсангүй, өмнө дурдсанчилан 30-аад оны уран зохиолын гол төлөөлөгчид болох Ши.Аюуш, М.Ядамсүрэн, Ч.Дашням, Ц.Дамдинсүрэн, Д.Чимэд, Б.Содном, Но.Данзан нарын амьдрал уран бүтээлийг судалж, орчин үеийн уран зохиолын нэгэн бүхэл бүтэн үеийн судалгааг урагш түлхэж өгсөн юм. Энэхүү судалгааны ажил бол эрдэмтэн хүнээс ихээхэн хүч чармайлт гаргах, байнгын эрэлхийллээр бүтэх амаргүй хөдөлмөр. Түүнээс биш бэлэн зэлэн зүйлийг нэгтгээд орхих асуудал биш. Хориод оны сүүлч, гуч дөчөөд оны олдоц муутай сонин сэтгүүлийн шарласан хуудас бүрийг сөхөж, том номын сангуудад байгаа материалыг шүүрдэн үзэж, хүнд суртал, хайхрамжгүй хандлага, элдэв бэрхшээлийг давж бүтээсэн байна.

Эрдэмтэн хүний нэг үүрэг, нэр төрийн хэрэг бол маш ховор таамаг төдий мэдээлэлийг олж, судалгаа шинжилгээнд оруулах нь буянтай үйлс байдаг. Жишээлэл, авьяаслаг шүүмжлэгч Ч. Дашнямын 1931-1937 он хүртэл бичиж хэвлүүлсэн 30 гаруй шүүмж, шүүмжлэл, тэмдэглэл, өгүүлэл зохиолуудыг олж судалжээ. Чимэддоржийн Дашням уран зохиол, урлагийн бүх төрөл зүйлийн онцлогийн тухай өгүүлж, тэдгээрийг хэм тэгш хөгжүүлэхийг уриалж, уран зохиолын стилийн тухай буруу үзэл ойлголтыг шүүмжилж байсны хамт өөрөө уран зохиолын стиль бүрийг анхааран шүүмж бичиж, тодорхой нэгэн зохиолыг нарийвчлан шинжлэх явдлыг эрхэмлэж байсан монголын уран зохиолын шүүмж судлалын хөгжилд их хувь нэмрийг оруулсан гол төлөөлөгч” гэдгийг тодруулан тавьсан байна.

Ван Мандуга олон жил их сургуульд багшилж зуу зуун шавьтай болж, долоон докторын ажлыг удирдаж, хоёр орны хэл судлал, уран зохиолын судалгааны хамтын ажиллагааг хөгжүүлэхэд ихээхэн санаачилга зүтгэлтэй ажиллаж байгаа дээд боловсролын шилдэг удирдагч юм. Үүний зэрэгцээ утга зохиолын онолын сурах бичиг цөөнгүйг зохиож түүнийг Дундад Иргэн Улсын цөөнх үндэсний их дээд сургуулиудад үзэх сурах бичиг, гарын авлага болж, олон үеийн оюутан сурагч, магистр, докторантуудад чиг баримжаа болжээ. Тэднээс заримыг дурдвал “Монголын уран зохиолын орчин үеийн судлал шүүмжлэл” (1999) “Монголын орчин үеийн уран зохиолын

судлал шүүмжийн хураангуй” (2000) “Монголын уран зохиолын онол шүүмжлэлийн судлал” (2007 онд кирилл бичиг дээр гарсан) “Монголын уран зохиолын онол шүүмжлэлийн хөгжлийн тойм” зэрэг сурах бичиг бүтээлүүд гаргажээ. Модернизмын тухай манайх 90 –ээд оноос хойш ярьж түүгээрээ шинэчлэл хийж байгаа гэж үздэг боловч, төдий л нээлттэй бус гэгддэг Дундад улсад бүр наяд онд Фрейд, Сартр, Кафка, Ницшегийн онол яригдаж модернист аргаар бичдэг, түүнийг дууриадаг олон шүлэгч гарсан нь өөрийн эрхгүй сонирхол татна. Энэ нь Дэн-Сяо-Пенийн “Нээлттэй хаалганы” бодлоготой холбоотой хятадын өвөрмөц онцлогтой социализмын нөлөө юм. Европын гэж болох энэхүү шинэ урсгал чиглэлийг сурах бичиг бүтээлдээ оруулж, дэлгэрүүлэхэд хувь нэмрээ оруулсан хүний нэг нь профессор Ван Мандуга юм.

Түүний жинтэй томоохон бүтээл нь “Монгол хятад хоёр хэл хавсарсан Дандины зохист аялгууны толь” (2000) юм. Манай тооллын долдугаар зуунд зохиогдсон энэтхэгийн яруу найргийн онолч Дандины яруу найргийн онол буюу найруулга зүйн их бүтээл “Дандины зохист аялгууг” манай эрдэмтэн мэргэд аль ХҮШ зуунаас орчуулж зохиол туурвилын онол сэтгэлгээнд гол болгож, олон бүтээлийг энэ жишгээр гаргаж байсан юм. Үүнийг манайд түгээн дэлгэрүүлсэн их номч эрдэмтэд гүүш нар бол сүмбэ хамба Ишбалжир, цахар гэвш Лувсанчүлтэм, Агваандандар буюу Дандарлхаарамба, Агваантүвдэн, халхын эрдэнэ бандид Жамъянгаравын зэрэг эрдэмт лам хуврагууд юм. Харин Дундад улсад бүр саяхан 1981 онд хэсэгчилэн орчуулж, долоон жилийн дараа бүрэн хэмжээнд орчуулсан нь манай утга зохиолд хятадын уран зохиолын нөлөө багагүй байдаг ч, Дандины зохист аялгууны онолын хувьд нангиадын нөлөө ширхэг ч байгаагүй, цэвэр энэтхэгээс төвд рүү, төвдөөс монгол руу урсан орж ирсэн “оюуны их урсгалыг” батлан харуулж байна.

Эрдэмтэн Ван Мандуга энэ их чимхлүүр хэцүү хөдөлмөрийг сургуулийг удирдах болоод олон сонгуульт нөр их ажлын хажуугаар цаг завьг гойд ашиглан бүтээжээ. “Монгол хятад хоёр хэлний хавсаргасан Дандины “Зохист аялгууны толь” номыг Б.Ринчен оршил бичиж, Х.Галдан удиртгал бичж хэвлүүлсэн “Дандины зохист аялгууны толь” (1972), Ш.Бира Х.Гаадан, О.Сүхбаатар тайлбар хийж шинэчилсэн орчуулга хийсэн “Дандины зохист аялгууны толь” (1982) Жоу-Каны бүрэн орчуулга хийсэн хятад хэвлэлийн “Зохист аялгууны толь” (1989) зэрэг дөрвөн бүтээлээр эх болгоод монгол-хятад хоёр хэлээр дүйцүүлэн харьцуулан харуулжээ. Аливаа харьцуулалтаас үнэн ба худал, зөв ба гоомой эндэгдэл илэрхий харагддаг. Галигласан орчуулга Ш.Бира нарын шинэчилсэн орчуулга хийгээд Хятадын Жоу-Каны хятад орчуулга зэрэг гурван хэвлэлийг эх барьж, бадаг дараалан дүйлгэн найруулжээ. Бадаг бүрийн утгыг монгол хуучин орчуулга, шинэ орчуулга хийгээд хятад орчуулгатай нь харьцуулж зөвөөр ойлгоход дөхөм болгож бүх зүйлийн ард зүүлт тайлбар гаргасан байна. Хоорондоо зөрчилдөж ташаарсан зүйлийг зөв чиглэл рүү оруулсан нь шинжилгээ судалгааны ихээхэн туршлага мэдлэг зарсан хэрэг болоод зогсохгүй Дандины “Зохист аялгууны толийн” орчуулгыг монгол хятад хэлэнд харьцуулсан анхны судалгаа болж, хуучин монгол орчуулгын эндүүг ариутгаснаараа бас нэг шинэ зам гарцыг нээж өгч байгаа юм. Эрдэмтэн мэргэд “Монгол хятад хоёр хэлний хавсарсан Дандины “Зохист аялгууны толь” хэмээх нэн сонирхолтой, шинжилгээ судалгаанд нэн ашиг тустай энэхүү ном бүтээлийг судалж үгээ хэлэх бизээ. Учир нь энэхүү толийг судлагчид, сонирхогч эрдэмт хүмүүн монгол угсаатанд нэн олон тул тэдэнд хожмын үгээ үлдээвэй.

Бээжин хот. 2012 оны есдүгээр сарын 21, 22-ны өдрийн баасан, бямба гараг, аравдугаар сарын 1-ний ням гараг

Wan Manduga , a professor of Beijing National University, has been contributed his efforts for the “S. Buyannemekh study” for 20 years. This note highlighted his contribution to “Mongolia study” and researched his research methodology, findings, value, and the relevance of his study.

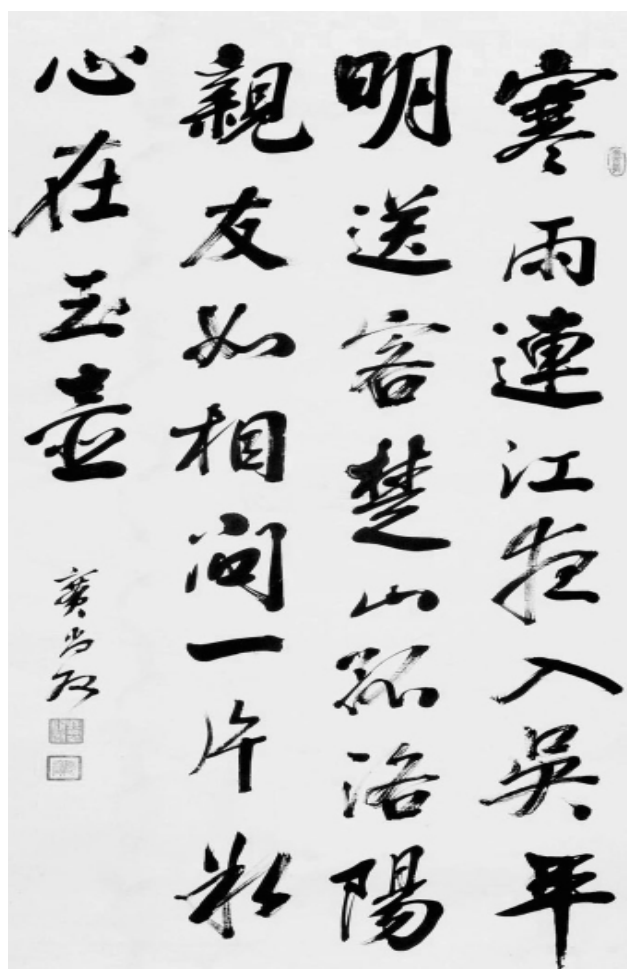
**ЧИН УЛСЫН ҮЕИЙН НЭРТ ЭРДЭМТЭН САЙШАНГАА БОЛОН
ТҮҮНИЙ ХЭЛШИНЖЛЭЛИЙН ЗОХИОЛ БҮТЭЭЛИЙН ТУХАЙ**

Цэцэнбаатар (Өвөр монголын их сургууль)

Чин улсын үед монгол хэл бичгийн судалгаа нэлээд эрчимтэй хөгжиж, монгол хэл шинжлэлийн түүхэнд нэр нөлөө ихтэй хэл бичгийн эрдэмтэд өдий төдий цолгорсоноор үл барам, монгол хэл бичгийн тухай судалгааны зохиол бүтээл ч олон гарсан билээ. Гэхдээ тэр үеийн монгол хэл бичгийн судалгаа нь Энэтхэг, Төвдөөс уламжлалтай ба Манж, Хятадын хэл шинжлэлийн нөлөөг хүртсэн гэх хоёр урсгал бүлэгт салбарласан байдаг. Энэтхэг, Төвдөөс уламжлал бүхий монгол хэл шинжлэлийн эрдэмтэд “Огторгуйн маань”-ийг зохиосон Үзэмчин Данзандагва, “Хэлний чимэг”, “Сарны гэрэл” зэргийг зохиосон Алшаа Агваандандар, “Алтан толь”-ийг зохиосон Авга Лхамсүрэн нар багтлалцах бөгөөд Манж, Хятадын хэл шинжлэлийн нөлөөг хүртсэн эрдэмтэд гэвэл “Гурван зүйлийн үг хадмал үзэхэд хялбар болгосон бичиг”-ийн зохиогч утга үнэн гүн гэгч Жин Жай Гүн (敬公) жич түүний хөвгүүн Фүгюнь (富俊), “Монгол үсгийн бүгд тайлбар бичиг”-ийн зохиогч баруун Түмдийн Галсан хийгээд Монгол бичгийн чухлыг заасан бичиг”-ийн зохиогч Сайшангаа жич түүний эцэг Жин Хуй (景輝) нарыг дурдаж болно. Дээр дурдсан эрдэмтдийн дотроос Сайшангаагийн тухай, мөн түүний зохиол бүтээлийн талаар судалсан өгүүлэл зохиол цөөвөр бий боловч нягтлууштай зүйл бас олон байгаа. Ийнхүү энд холбогдол бүхий түүх сурвалжид тулгуурлан, Сайшангаа болон түүний хэл шинжлэлийн зохиол бүтээлийн тухай товчхон танилцуулахыг зорилоо.

Нэг. Сайшангаагийн товч намтар

Сайшангаа 1794 онд төрсөн, өргөсөн нэр Хэ Тин (汀), Чин улсын үеийн монгол найман хошууны нэг---Шулуун хөх хошууны хүн. Тэрээр нийслэл хотноо сурвалжит өрхөд төрж өссөн бөгөөд хар багаасаа Манж, Монгол, Хятад бичиг сурч, 1816 онд улсын шалгуулаар дамжин орчуулгын өргөгсөд болов. Тэгээд тэр урьд хожид гадаад монголын төрийг засах явдлын яамны бичээч, сайд нарын зөвлөлийн бичгийн дэслэн унших сайд, тэргүүн зэргийн хиа, Хамилын хэрэг эрхэлсэн сайд, хошууг захирагч сайд (дүтүн), цахарын дүтүн зэрэг тушаалд байв. 1831 оноос хойш тэрээр олон

*Өвөрмонголын Их Сургууль

газраар тойрон явж, авилгач ноёдыг шийтгэх ба хилсдэгсэдийг цагаатгах ажлыг голч бөгөөд хянамгай хийснээс Чингийн төрийн сайшаал хөхүүлэлийг олонтаа хүртэж, зэрэг жинс нь ч залгаагаар ахиж нэмэгдсээр байв. Энэ зуур тэр бас төрийн түүхийн ордны ерөнхий харгуулагч, ерөнхий хэрэг мэдэгч, орчуулгын шалгуулийн шалгагч түшмэл, орчуулах ордын сайд зэрэг бичгийн түшмэлийн сууринд ажиллаж байв. Сайшангаа 1841 онд (анхдугаар удаагийн хар тамхины дайны сүүлч үе) Тяньжин, Шанага боомт зэрэг газарт томилогдон хүрч, сэргийлэн хамгаалах ажлыг хариуцаж байв. Дараа жил нь Английн цэрэг Жэжян мужийг товтолж далай дагуу орон түгшүүртэй болсноо Сайшангаа Тяньжинд байцаагч түшмэлээр томилогдож, далайн сэргийлэлтийн хэрэг явдлыг хариуцжээ. “Нанжины гэрээ” тогтсоны дараа тэрээр нийслэл хотдоо буцаж, сангийн явдлын яамны эрхэн сайд, явган цэргийн бүгдийн даргаар томилогдон ажиллав. 1851 онд Сайшангаа Вэнь Хуа Дянь харшийн бичгийн эрхэн сайд ба цэргийн тухайн тэргүүлсэн сайдаар дэвшиж, сангийн яамыг хариуцав. Тус жил түүхэнд алдартай Тай Пин Тянь Гүөгийн тариачны хөдөлгөөн өрнөсөнд Сайшангаа дахинтаа байцаагч түшмэлээр Хунаньд томилогдон дайтсан боловч бослогчдод ялагдсанаас зэргээ хусуулж, хөрөнгөө хураалган, хүндээр яллагдсан байна. Сүүлээр нь Хорчин нутагтай шадар сайд Сэнгэричений гар дор хэдэн жил хүчин зүтгэл өргөж, ялаа гавъяагаар тайлсанаас 1861 онд Шулуун улаан хошууны монгол дүтүнгээр томилогджээ. 1875 онд Сайшингаа 82-той насан өөд болсон байна.

Сайшангаа бол Чин улсын Тэнгэр тэтгэгч, Сайшаалт Ерөөлт, Төр гэрэлт, Түгээмэл элбэгт, Бүрэнт засагч, Бадруулт төр зэрэг зургаан төрийг сундалсан том түшмэл билээ. Тэрээр “Гадаад монголын төрийг засах явдлын яамны дүрэм хууль” зэрэг засаг захиргааны хууль дүрмийг тогтоох ажилд голлон оролцож, ялангуяа бичгийн эрхэн сайд ба цэргийн тухайн тэргүүлсэн сайдын хоёр их өндөр тушаалд байсан явдал түүний байр суурь маш дээгүүр байсан гэдгийг гэрчилнэ. Чингийн төрд энэ хоёр тушаалыг үүргэлсэн хүн эрх сүрээр ер нь манж хааны дараа л ордог. Чин улсын түүхнээ ийм өндөр тушаалд дэвшсэн найман монгол сайдын нэг нь даруй Сайшангаа билээ.

Хоёр. Сайшангаагийн овог угсаа

Сайшангааг 阿 特 (Alute) овогтон гэж Хятад түүх сурвалжид тодорхой тэмдэглэсэн нь буй. Энэ овгийг “Алтад” овог гэж зарим ном зохиолд тайлбарласан байхад бас зарим бүтээлд түүнийг “Монголын нууц товчоон”-д гардаг “Арулад” хэмээх овог аймгийн нэртэй холбож үзсэн ч байдаг. Чухам аль нь зөв болохыг хойшдын судалгаагаар тодорхой үр дүнтэй болгох явдал шаардагдаж буй боловч “Арулад” овог хэмээн үзэгсэд нэн олон байдаг. “Чин улсын нэвтэрхий ойллого, овог аймгийн хураангуй, монгол найман хошууны овог” хэмээх хятад сурвалж бичигт тэмдэглэсэнээр бол, Alute овогтон цахар нутагт үе улиран оршин суурьшиж байжээ. Энэхүү тэмдэглэлээс үзэхэд, Сайшангаагийн өвөг дээдэс нь Манж Чинд орж өгөхөөс өмнө Монголын цахар түмний харъяат байсан гэж төсөвлөж болно. Учир нь Чин улсын үед, найман хошууны монголчуудыг тэдний нутаг аймаг буюу уугуул нутгаар нь “Цахарт үе улиран нутаглаж байв”, “Харчинд үе улиран суурьшиж байв” гэх мэтчилэн тэмдэглэж бичдэг нь ерөөс зуршил билээ. Энэ дашрамд дуурдахаас арал хойгийн “арал” гэдэг үгнээс гаралтай “Арулад” хэмээх эртний монгол овог эдүгээгийн цахар нутгийн Хөвөөт шар хошуунд ч өргөн тархаж буй.

Сайшингаагийнх удмаараа бүр Чингийн төрд дээгүүр байр суурьтай явсан сурвалжит айл өрх байжээ. Түүний эцэг Жин Хуй бол Сайшаалт ерөөлтийн 7-р он, өөрөөр хэлбэл 1802 оны өргөгсөд, гадаад монголын төрийг засах явдлын яамны тэмдэглэгч түшмэл, харъяат аймгийг даасан ариутгах хэлтсийн туслагч түшмэл, үйлдэх явдлын яамны жигүүрийн сайдаас авахуулан сангийн яамны эрхэн

сайд, дүтүн зэрэг тушаалд байсан бөгөөд Сайшаалт ерөөлтийн үед Манж, Хятад, Монгол 3 хэлний толь бичиг найруулж байсан бичгийн эрдэмтэн байжээ. Тэр бас Өрөөсөн чулуун хаалганы өртөөнд алба хааж байсан бөгөөд Төр гэрэлтийн 3-р он буюу 1823 онд Төвдөд томилогдон тушаал үүргэлжээ. Сайшангаагийн гутгаар хөвгүүн Чүн Чи (崇祿) бол мөн Чин улсын үеийн нэрт монгол түшмэл, Мүгдэний жанжин, сангийн яамны эрхэн сайд, түшмэдийн яамны эрхэн сайд хүртэл дээд зэргийн тушаалд байсан бөгөөд Ци Ши Тайхүү 慈禧太后-гийн өргөж гаргасан Хуан Тайзцы (хааны суурин залгамжлах хөвгүүн) Айшин Гиоро овогт Пү Жюнь (溥俊) -ий багш нь байжээ. Найман улсын холбоот цэрэг Бээжин хотод цөмрөн орж ирсэн тэр жил, өөрөөр хэлбэл 1900 онд Чүн Чи арга бус Бао Динг хотод дутааж очсон бөгөөд эцэстээ тэнд биеэ хорлосон байна. Тэрээр Бүрэнт засагчийн 3-р он буюу 1864 оны шалгалтад эрхэм шилдэг (ᠷᠡᠯᠡ, шалгуулийн тэргүүн байранд тодрогч)-ээр шалгарч, бүхий л Чин улсын 200 гаруй жилийн түүхэн дэх цорын ганц монгол эрхэм шилдэг болж тодорсон байна.

Сайшангаагийн охин, Чүн Чигийн охин дүү нь 1872 онд 16-тайдаа Бүрэнт засагч хааны сул хатан болсон бөгөөд 19 наснаасаа бэлэвсэрч, 1921 онд 65-тай нас барав.

Чүн Чигийн охин нь Буян гэгч нэртэй, 1872 онд 19 настайдаа Бүрэнт засагч хаанд мордож гол хатан нь болсон Шяо Жэ И Хуанхүү (孝哲毅皇后) бөлгөө. Гэвч төрийн эрхийг эзэрхсэн Ци Ши Тайхүү (хааны эх) түүнд дургүй байсан бөгөөд элдэв шалтгаар хаанд ойртуулахгүй тарчилган зовоож байжээ. Бүрэнт засагч хаан 1874 онд нас барсаны дараа, 22-хон настай тэрээр Ци Ши Тайхүүгийн харгис хэрцгий хардлагаар арга бус биеэ хорлосон байна. Ийнхүү Сайшингаа, Чүн Чи эцэг хөвгүүн хоёр үеэрээ бүр Бүрэнт засагч хааны хадам эцэг нь байжээ.

Гурав. Сайшингаагийн хэлшинжлэлийн зохиол бүтээл

Сайшингаа бол Чин улсын төрд насан туршид зүтгэсэн монголын дээд түшмэдүүдийн нэг нь болохоор барахгүй, монгол хэл бичгийн судалгаанд үлэмж зүтгэлтэй эрдэмтэн хүн байжээ. Төр гэрэлтийн 28-р он буюу 1848 онд модон бараар хэвлэгдсэн “Монгол бичгийн чухлыг заасан бичиг” гэдэг 4 ботид цуврал номыг Сайшингаа найруулан эмхэтгэсэн бөгөөд энэхүү эмхэтгэлд нь “Монгол үсгийн журмыг салгасан бичиг”, “Монгол бичгийн хуульт дүрэм бичиг”, “Үзэхүйдүр хялбар болгосон бичгийн ташаарсан явдлыг залруулсан бичиг”, “Үзэхүйдүр хялбар болгосон бичгийн тасалдсаныг ану нөхөлхийлсэн бичиг” гэх 4 бүтээл орсон бөгөөд бас нэлээд хэдэн хавсралт дагалдуулжээ. Үүнд эхний 2 бүтээл нь Сайшингаагийн эцэг Жин Хуйгийн үлдээсэн бүтээл, Сайшаалт ерөөлтийн үе (1796-1821)-д бичигджээ. Гэхдээ Сайшингаа эцгийнхээ энэ хоёр зохиолд нөхөлт, засалт оруулсан байна. Харин сүүлчийн хоёр нь Сайшингаагийн өөрийнх нь бүтээл юм. Эдгээр зохиол бүтээлүүд Дундад улсын Бээжин, Хөххот, Далянь, Шанхай зэрэг хотодын номын сангуудад байхаар барахгүй, Монгол, Япон, Орос зэрэг бусад улсад ч уламжлагдан хадгалагдаж буй.

“Монгол бичгийн чухлыг заасан бичиг”-ийн 1, 2-р боть нь “Монгол үсгийн журмыг салгасан бичиг” юм. Тус бүтээлийн өмнө нь манж, хятад, монгол 3 хэлээр Сайшингаагийн бичсэн өөрийн оршилтой. Тус бүтээл дээд доод 2 дэвтэр, 193-н нүүр, нийт 1514 толгой үгийг манж, хятад, монгол 3 хэлээр харьцуулсан, манж үсгийн цагаан толгойгоор дараалуулсан толь бичиг юм. Тус толь бичигт өдөр тутмын хэрэглэгээний байнгын үгсийг хураамжлан оруулсанаас гадна, тийн ялгалын дагаварыг ч багтаасан байна. Мөн олон утгат үгсийн утга нэг бүрийг нэг нэгээр орчуулан илтгэв. Жин Хуйгийн найруулсан уулын ном нь зөвхөн манж, монгол толь бичиг байсан, хятад орчуулгыг Сайшингаа нэмсэн юм.

“Монгол бичгийн хуульт дүрэм бичиг” болвоос “Монгол бичгийн чухлыг заасан бичиг”-ийн 3-р боть нь. Тус номд манж, монгол хоёр хэлний үйл үгийн янз бүрийн хувилалыг манж хэлний ala-(хэлэх) болон монгол хэлний “хэл-” хоёрын жишээгээр харьцуулан үзүүлж, нийт 147 зүйлд хураангуйлсан байна. Хавсралтын хэсэгт Жин Жай Гүн, Фүгюнь нарын найруулсан “Гурван зүйлийн үг хадмал үзэхүйдүр хялбар болгосон бичиг” дэх үйл үгийн хувилалын талаарх алдаа мэдгийг зассан бөгөөд тэгэхдээ холбох эгшгийн дүрэмд холбогдох зөв бичилгийн агуулгуудыг тодорхой жишээн дээр үзүүлсэн байна. Тус ботийн эхэнд монгол үсгийн цагаан толгой, хятад хэлний авиаг тэмдэглэх үсгүүдийг нийт 127 жагсаажээ. Гэхдээ

эгшгийг “Гурван зүйлийн үг хадмал үзэхүйдүр хялбар болгосон бичиг”-тэй адилаар дүрсээр нь “а, э, и, о-у, ө-ү” гэж 5-хан үсэгт хураангуйлсан явдал монгол хэлний бодит байдалд зохицохгүй болсон байна.

“Үзэхүйдүр хялбар болгосон бичгийн ташаарсан явдлыг залруулсан бичиг” хийгээд” Үзэхэд хялбар болгосон бичгийн тасалдсаныг ану нөхөлхийлсэн бичиг” хэмээх хоёр зохиол “Монгол бичгийн чухлыг заасан бичиг”-ийн 4-р ботид хамт түүвэрлэгдэн оржээ. Эхний зохиолдоо Сайшингаа “Гурван зүйлийн үг хадмал үзэхүйдүр хялбар болгосон бичиг” дэх алдаа ташааг зассан бөгөөд засалт нь нийт 297 толгой үгэнд холбогдсон байна. Засвар оруулсан зүйлд монгол, хятад үсгийн ташаа бичлэг, тийн ялгалын дагаварын ташаарал, орчуулгын алдаа мадаг, тухайлбал монгол, манжийг хольсон ба монгол үгийг манж үгээр орлуулсан зэрэг зүй зохисгүй зүйл харагдана. Хоёр дахь зохиолдоо зохиогчоор “Хааны бичсэн манж үгний толь бичиг”-т тулгуурлан, “Гурван зүйлийн үг хадмал үзэхүйдүр хялбар болгосон бичиг”-т орсонгүй орхигдсон 828 үгийг шинээр нөхөж, тэдгээрийг мөн манж, хятад, монгол 3 зүйлийн үсэг бичгээр жагсааж тавьжээ. Тус ботийн эхэнд Сайшингаагийн манж, монгол, хятад 3 хэлээр бичсэн оршилтой, түүнд “Гурван зүйлийн үг хадмал үзэхүйдүр хялбар болгосон бичиг”-ийн найруулагдаж хэвлэгдсэн явцын тухай товчхон танилцуулж уг толь бичгийн ач холбогдлыг үнэлэн, алдаа ташааг нь засварлах учир шалтгаан зэргийг дурдсан байна.

Энэ мэтчилэн “Монгол бичгийн чухлыг заасан бичиг” нь нийт 4 хэсэгт хуваагдах бөгөөд монгол хэл шинжлэлийн түүхэн дэх толь бичиг, хэл зүйг хамтруулсан чухал дурсгал бичиг юм. Энэхүү бүтээл хэдийгээр хуудас хэмжээгээр нимгэн, тольчилсон үгийн тоо цөөхөн боловч манж, монгол хэл бичиг сурах ба орчуулга хийхэд чухал гарын авлага болж байжээ.

Сайшингаагийн бас нэг чухал бүтээл нь “Монгол үсгийн хураасан бичиг” хэмээх монгол, хятад, манж 3 хэлний томоохон хэмжээний толь бичиг юм. Тус толь бичиг Түгээмэл элбэгтийн тэргүүн он (1851) ба Бүрэнт засагчийн 8-р он (1869) –ны гар бичмэлээр уламжлагдсанаас бус жинхэнээр барлагдаагүй. Түгээмэл элбэгтийн тэргүүн оны гар бичмэл нь нийт 16 боть, үдмэл дэвтэр, нийт 1121 нүүр, 18924 толгой үгтэй. Манж, монгол, хятад 3 хэлээр бичсэн зохиогчийн өөрийн оршилтой. Уг оршилд Жин Жай Гүн, Фүгюнь нарын найруулсан “Гурван зүйлийн үг хадмал үзэхүйдүр хялбар болгосон бичиг”-ийн үнэ цэнийг өндөр үнэлсэний хамт, тус толь бичиг найруулсан зорилго ба явц зэргээ тодорхойлжээ. Оршилоос үзэхэд, Сайшингаа залуу бага насандаа эцэг Жин Хуйд туслан монгол бичиг харыг манжаар орчуулж өгдөг байсан ба 1823 онд эцэг нь Төвд орноо албан ажилд томилогдсоноос хойш гадаад монголын төрийг засах явдлын яамны бичээчийн хувиар манж, монгол бичиг харын орчуулгыг бие даан гүйцэтгэх болсон байна. Тэр цагаас эхлэн Сайшингаа орчуулах явцад тохиолдсон хүчиртэй асуудлуудыг бүртгэн, “Хааны бичсэн дөрвөн зүйлийн үсгээр хавсарсан манж үгний толь бичиг” тэргүүтнээр лавлалт

болгож, урьд хожид 30 гаруй жилийн цаг зарцуулж байгаад энэхүү толь бичгийг найруулж гаргасан байжээ. Гэвч тэр нас болтлоо энэ бүтээлээ барлуулж амжсангүй. Сайшингаагийн энэ толь бичиг түүнээс хожуу үеийн толь бичгүүдэд маш их нөлөө үзүүлсэн юм. Жишээлбэл Чин улсын Бадруулт төрийн 17-р он буюу 1891 онд барлагдсан “Зарлигаар тогтоосон монгол үсгийн хураасан бичиг” бол гадаад монголын төрийг засах явдлын яамны эрхэн сайд Сүн Сэнь (松森) тэргүүтэй олон түшмэд хаанд айлтгаж, Сайшингаагийн “Монгол үсгийн хураасан бичиг”-ээр эх дэвтэр болгон мөн бусад толь бичгүүдээр лавлалт болгож байгаад найруулж гаргасан толь бичиг юм. Мөн тус жил, гүүш лам Ли Хун (李 亨, өргөсөн нэр 品三) нар бас Сайшингаагийн “Монгол үсгийн хураасан бичиг”-т тулгуурлаж байгаад “Монгол үгний бүгд хураасан бичиг”-ийг найруулан хэвлүүлсэн байна. Ер нь Чин улсын сүүлч үеэр иймэрхүү “Хураасан бичиг” гэж нэрлэгдсэн монгол, хятад 2 хэлний буюу монгол, хятад, манж 3 хэлний толь бичгүүд хэд хэдэн зүйл гарсан бөгөөд тэдгээр нь бүр шууд буюу дамаар Сайшингаагийн “Монгол үсгийн хураасан бичиг”-ээс улбаалсан юм.

Keywords: Saishangga; Qing dynasty; Linguistic works

Abstract: There were many famous Mongolian scholars in the history of the Qing dynasty and they left a lot of scholarly works on humanities and natural sciences. Of those famous people, Saishangga (Sayiṣangγ-a, 1794-1875) was a cabinet minister as well as a civil official. In some historical documents, Saishangga's surname was recorded as Alute (阿 兀特), which should be the Mongolian surname Arulad affiliated to the Chakhar tribe. Saishangga was from the Pure Blue Banner (siluγun köke qosiγu) which was one of the Eight Mongolian Banners. He had spent a lifetime serving as a chief official of the Qing government. Saishangga's father Jinghui was also a cabinet official of the Qing dynasty while his son Chongqi was the only Number One Scholar (元 元) in the history of the Qing dynasty. Chongqi's daughter Buyan was married to Emperor Tongzhi together with her aunt. Hence both Saishangga and Chongqi were fathers-in-law of Emperor Tongzhi. On the other hand, Saishangga was a famous linguist of that time. His linguistic works includes “Mongγol bičig-ün čiqula-yi jiyaysan bičig” and the Mongolian-Chinese-Manchu dictionary named “Mongγol üsüg-ün quriyaysan bičig”. The first one is a serial works with four volumes, of which the first two were written by Saishangga's father Jinghui and revised by Saishangga while the last two were written by Saishangga himself. These works are also small-sized dictionaries with some grammatical and orthographical explanations. Saishangga's these linguistic works rank very high in the history of Mongolian linguistic studies.

Ном зүй

1. “Mongγol sudulul-un neberkei toli (üge kele üsüg bičig), Öbör mongγol-un arad-un keblel-ün qoriγ-a, Kökequta, 2004 on.
2. А. Лувсандэндэв, Б. Амаржаргал. “Монгол үсгийн журмыг салгасан бичиг” хэмээх толь. Бамбадоржийн Амаржаргалын “Халх аялгууны үгийн сан, утгын судалгаа” номоос. УБ. 2007.
3. 春花；《代蒙文典研究》， 内蒙古人民出版社， 2008年。
4. (元) 高宗 敕撰《元朝通志》卷六“氏族略·蒙古八旗姓”。
5. 栗林均編《蒙文倒綱》（資料編·原本印影）、東北大 東北アジア 研究センター、仙 台、2012年。

ЮАН УЛСЫН ҮЕИЙН ОРДНЫ “ЁСЛОЛ ХӨГЖИМ” ХЭМЭЭХ ОЙЛГОЛТЫН ТУХАЙ

*Х.Саранчимэг**

Агуулгын товч: “Ёслол хөгжим” хэмээхүй нь өнө эртнээс уламжилж ирсэн дундад орны соёлын “бэлгэ тэмдэг” юм. Юан улсын үеийн ордны ёслол хөгжим нь Баруун Тангуд улс, Алтан улс, Сун улсын ордны ёслол хөгжмийн суурин дээр бүрэлдэн буй болсон аж. Монголын Юаны төр дундад орныг эрхшээлдээ оруулсны дараа ёслол хөгжмийн соёлыг ордноо нэвтрүүлсэн хэдий ч угийн ёс заншилд нь эсрэгцэх байр сууринаас хандаж байжээ.

Түлхүүр үг: Юан улсын үе, ордны ёслол хөгжим

Монголчууд Их Юань улсын үед хятад орныг зуугаад жил ноёрхохдоо Хятадын ёс заншил, хуулийн дагуу хятад үндэстнийг захиран засаж, барихын сацуу Монгол угсаатныхаа ёс заншлыг хадгалж, уламжилсаар иржээ.

Монголын хаант төр дундад орныг дайлан эзэлж бүрэн эрхшээлдээ оруулснаар нийслэлээ Бээжинд нүүлгэн төвлөрөн суух болсон тэр цагаас хааны ордонд дундад орны соёл хүчтэй нөлөөлөх болжээ. Хубилай хаанд шадарлах хятад язгууртнуудын нөлөөгөөр их ордноо хятадын өнө эртний уламжлалт ордны соёл болох “ёслол хөгжим” дахин сэргэж эхэлсэн аж. Хятадын бичгийн сургаалтнуудын хувьд өөрсдийн эл уламжлалт соёлоо хадгалан үлдээхийн төлөөх үзэл гол зорилт болж, үүнээ хэрэгжүүлэхийн тулд “цөөхөн тоот үндэстнийг хятадчилан уусгах” өөрөөр хэлбэл бусад үндэстний соёлыг ижилсүүлэх замаар ёслол хөгжмийн соёлоо уламжлуулах, дэлгэрүүлэхийг махран хичээж байжээ. Гэвч уг соёлыг авч хэрэгжүүлэх, ашиглахыг хориглож байсан монгол язгууртнууд, ихэс дээдсийн эсэргүүцэлтэй тулгарч байв. “Ёслол хөгжим”-ийн үйл ажиллагаа Юан улсын үед нийгмийн дээрх нөхцөл дор хан үндэстний өмнөх хаант төрүүдээс нэлээд өвөрмөц ялгаатай явагдаж байсан нь дамжиггүй юм. Юан улсын үеийн соёлыг ерөнхийд нь ажиглавал “хятадчилах” хийгээд “хятадчилагдахын эсрэг” гэх хоёр үзлийн дуусашгүй тэмцэл байсныг харж болно.

Ордны “ёслол хөгжим” гэж юу вэ?

“Ёслол хөгжим” хэмээхүй нь “ёсыг тогтоож, хөгжмийг үүсгэнэ” гэх утгыг заах ба үүнийг эртний дундад улсын үе үеийн хаант төр улс төрдөө ашиглаж, нийгмийн амьдралаа төвхнүүлж ирсэн уламжлалтай.

“Ёслол” хэмээхүй нь эртний дундад улсад нэг талаар улс төр, нийгмийн харилцаанд “эмх цэгц, дэг журам” тогтоох сургаал, нөгөө талаар хувь хүний үйл ажиллагааны хэм хэмжээг номлох номлол юм. Жоу¹ улсын үеийн бичгийн сургаалтны сонгодог бүтээл болох “Жоу улсын ёслол” (“Жоу улсын ноёд”)-д 6 бүлэг 377 зүйлийн ноён тушаалыг тэмдэглэсэн байдаг ба эл 6 бүлэг нь “тэнгэрийн ноён”, “газрын ноён”, “хаврын ноён”, “зуны ноён”, “намрын ноён”, “өвлийн ноён” гэж ангилагддаг. Энэхүү түүхийн бичигт дундад улсын тариалангийн нийгэм, хувь хүмүүсийн өдөр тутмын үйл ажиллагаа, цаг уур түүний хувирал гээд амьдралын бүхий л цар хүрээг хамруулахдаа хэрхэн эмх цэгц (дэг журам)-тэй хийгээд эе зохиролтой байх талаас нь өгүүлжээ. Ёсон

*Өвөр Монголын Их Сургууль

¹周朝, Жоу улс (МЭӨ 1046- МЭӨ 256 он), Шан улсын дараах төр.

аваас хүний үйл ажиллагаанд дүрэм тогтоож, хяналт тавьдаг. Өөрөөр хэлбэл, хүний үзэх, хэлэх, сонсох, хөдлөх бүр ёслолын дүрэмд нийцсэн үйлдэл байх ёстой. Хүний үйлдэл ёсонд нийцэж байх аваас “ёс суртахуун”-тай байх болно. “Ёсон” бол хүний бүхий л амьдралын мөрдлөг гэж эртний хятадын бичгийн сургаалтнууд онцлон үзэж байжээ.

Мөн “ёсон” бол “тэнгэрийн санаа”-наас эх үндэстэй. “Ёслолын бичиг”-ийн “Ёслолын үйл”²-д: “Ёсон бол тэнгэрийн санааг илтгэнэ”, “Ёсон хэмээхүй, хаан бээр тэнгэрийн санааг уламжилж, ардын сэтгэлийг төвшитгөнө” хэмээжээ. Эртний хятадын хүмүүс тэнгэрийг шинжиж, түүний санаагаар газрын ёсонг тогтоохыг эрхэмлэдэг байсан.

Ёслолд суралцах гол арга бол “хөгжимд боловсрох”. Тэнгэр газрын таалалд нийцсэн хөгжмөөр ард түмний сэтгэл санааг засна. “Шан шу”-гийн “Яо диан”³-д Шун хаан хөгжмийн ноён Куй-д хөгжмийн хэргийг захирах зарлиг буулгажээ. “Угсаа залгамжлах их хүүд хөгжмийн боловсрол олго, хойч үесээ сурган хүмүүжүүл” хэмээжээ. Эртний хятадын “хөгжим” гэдэг ойлголтод хөгжмөөс гадна шүлэг, яруу найраг, бүжиг, дуу зэрэг урлагийн бусад төрлүүд багтдаг байна. Хөгжим нь эртний хятадын нийгэмд онцгой байр суурь эзэлдэг. Учир нь эртний хятадын нийгмийн амьдралд хөгжим нь тайлга тахилга, дайллага, найр наадам, ёслолын зан үйлтэй салшгүй холбоотой оршиж байжээ. Хөгжим нь ёслолын утга санааг илэрхийлж байдаг ба хүний сэтгэлд нөлөөлөх асар их хүчтэй гэж үздэг.

Ер нь бичгийн сургаалтнууд “ёсон” хийгээд “хөгжим” хоёрыг адилтгаж үздэг. “Ёслолын тэмдэглэл, хөгжмийн зүйл”-д ёслолын мөн чанар бол “эмх цэгц”, хөгжмийн мөн чанар бол “зохирол” юм хэмээжээ. Ёслол хөгжмийн мөн чанарыг ухаарвал түүний үнэ цэнийг мэдрэх боломжтой. “Шүн зы, Хөгжмийн өгүүлэл”⁴-д өгүүлсэн нь: “Хөгжим бол эвдэж болшгүй эв эе, ёслол бол өөрчилж болшгүй журам. Хөгжим нь эвсүүлэн нэгтгэнэ, ёслол нь ялган тусгаарлана. Ёслол хийгээд хөгжим хоёр нэгдвээс хүний сэтгэлийг эзэмдэнэ”. “Хөгжмийн мөн чанар “зохирол, найрсал” тул түүнд хүний сэтгэлийг эе эвтэй байлгах үүрэг буй. Ёслолын мөн чанар “ялгах, тусгаарлах” тул түүнд аливаа сэжиглэлийг амирлуулах, чөтгөр шулмыг ялгах, дүрэм ёсыг нягтлах, өршөөл журмыг хүндэтгэх сэдэл оршиж байдаг, тиймээс хаан амгалан, улс төвшин байх болно”⁵. “Ёслол” аваас улс төрийн хэм хэмжээ, эрх баригчдын зэрэг дэсийн хоорондын ялгааг чандлан баримтлах, ёс суртахууны дүрэм хийгээд төрөл бүрийн хууль цаазын ерөнхийлсан нэр юм. “Ёслол” нь “зэрэг дэс”-ийн ялгааг чухалчлах бөгөөд энэ нь “хүндлэх” гэдэг санааг агуулдаг. “Хөгжим” болбоос ихэс дээдсийн ёслолын үйл ажиллагааг тодруулах, үзэл санааг илэрхийлэх хэрэгсэл болох ба хөгжим хөгжимдөж, бүжиг бүжихээр илэрдэг. Хөгжим нь “эв эе” гэдэг ойлголтыг төлөөлөх бөгөөд “элгэмсэх” гэдэг санааг агуулна. “Хүндлэлтэй” агаад “элэгсэг” байх аваас хоёр талын дотоодын эв нэгдэл бат бөх байх болно⁶.

² 《礼记·礼运》

³ 《尚书·尧典》

⁴ 《荀子·乐论》

⁵ 《礼记·礼运》

⁶ 《中国法制史》（第2版）（武汉大学出版社）第19页

“Ёслол хөгжим”-ийн үүрэг бол эв эеийг тогтоож, нийгэмд дэг журмыг бий болгодог. Эртний хятадын бичгийн сургаалтнуудын номлосон “ёсыг тогтоож, хөгжмийг үүсгэнэ” гэдэг эл номлол нь хүн ёс зүйтэй, нийгэм дэгтэй байхад сургасан томоохон сургаалын нэг юм.

Дундад улсыг дайлан эзэлсэн Монголын хаант төр тухайн үеийн нийгмийн бодит нөхцөл байдал өөрөөр хэлбэл, дундад орны хан үндэстнийг эрхэндээ байлгахын тулд өнө эртнээс уламжилж ирсэн “төрийг засах” хөтөч болох бичгийн сургаалтны номлол “ёслол хөгжим”-ийн дүрмийг авч хэрэгжүүлэх, ашиглах зайлшгүй шаардлагатай болсон. Иймээс Монголын дээд давхрагын хэсэг ноёд хятад үндэстний бүхий л төрд хэрэгжиж ирсэн ёслол хөгжмийн соёлыг төрийн бодлогод туршин хэрэглэж эхэлсэн байна.

Юан улсаас өмнө буюу Мөнх хааны төр ёслол хөгжмийг анхааран үзэж байсан тухай “Юан улсын судар”-ын 68-р ботид: “Хаан ёслол хөгжмийн хийж тогтоосон үүслийг асуухад Шы Лон (世隆) өчсөн ану: “Яо (尧) хаан, Шун (舜) хааны үед ёслол хөгжим хөгжибэй” гэж тэмдэглэсэн нь буй. Үүнээс үзвэл, Юан гүрнээс өмнөх монголын хаадын үед ёслол хөгжим хэмээх зүйлийг сонирхон үзэж байсан нь харагдаж байна.

Их Юан улсын үеийн ноёрхогчид төрийн ёслол хөгжмийн дүрмийг бүтээхдээ алдаа оноо, өөрчлөлт шинэчлэлт бүрийг бүх талаар хэлэлцэн зөвлөлдөж, “хаан төрөө засах” “ардын сэтгэлийг төвшитгөж, дэлхий дахиныг амгалан байлгах” түүхэн судрыг үйлджээ. Юаний түүх”-ийн Ёслол хөгжмийн боть 67-д тэмдэглэснээр: “Ёсон бол тэнгэр газрын дэг журам, хөгжим бол тэнгэр газрын зохирол юм. Ёсон болбоос хүмүн биеийг засна, гадаад төрхөд хоромхон зуур ч төв хүлцэнгүй бус байдал үүсвээс ихэрхүү санаа сэтгэлийг эзэмдэнэ. Хөгжим болбоос сэтгэлийг засна, сэтгэл амгалан бус, үл бахдах аваас болхи, мэхлэх санаанд сэтгэл автана. Эртний ёс хийгээд хөгжим нь хүмүний бие сэтгэлд оршино. Иймээс эл хоёрыг хэрэглэх аваас зан дадалыг хүндэтгэж, ёс журмыг баримтлах болой. Хойч үеийн ёслол хийгээд хөгжим нь нэгэнтээ мөн чанараа алджээ. Эл хоёрыг хамаарах тусгай хүмүн буй, эдүгээ зөвхөн чихнээ чимэгтэй яруу сонсголонт үгээр сэтгэлийг баясгах болж, иймээс энэ ёс нь эртний үеийн байдлаа үл гүйцэх амой.

Өмнөх мэргэдийн ёс дүрэм Жоу улсын үед бүрэн төгөлдөржжээ. Улсын гүн хаандаа зүтгэнэ, ёсыг тогтоож хөгжмийг үүсгэнэ. Мөн түүний дүрэм тогтоолыг ихэд дэлгэрүүлнэ. Энэ мэт байдал урьд өмнө үгүй билээ. Чин улс өмнөх төрийн ёслол хөгжмийг устгаж, Чин улсын дүрмийг баримтлан, төрийн ёслолыг туурвиж, дээдсийн сүмийн хөгжмийг бүтээсэн. Вэй улс, Жин улсын сүүлээр умардын таван үндэстний үймээн түйвээнээр Чин улс, Хан улс бас ноёрхолоо алдсан. Тан улсын эхний үед Суй улсын ёсыг уламжлан хэрэглэсэн... Чин улсын үед таван төр доройтон буурах байдал үргэлжилж, Тан улсын ёсыг баримталж Тай Чангийн ёслолыг өөрчөн хийж, “Их бадрангуй” ёслол хөгжмийг бүтээсэн ба эртний яруу гэж алдаршсан. Жин Каны хувьсгал хүрсний сүүлээр ёслолын бичиг хийгээд хөгжим нь устан үгүй болжээ”. Монголчууд ёслол хөгжмийн тухай судлан сурвалжилж, эл ухааныг танин мэдэж байсны гэрч буй за.

Юан улсын монголын ноёрхогч анги ёслол хөгжмийн дүрмийг хэрхэн зохиосныг ажиглавал, “Юаний түүх”-ийн Ёслол хөгжмийн боть 67-д тэмдэглэснээр:

Умард газраас үүсч мандсан Юан улс нь улсын их хуралдай хийгээд хурим найр, тайлга тахилгын ёслолыг үйлдэхдээ бүгд угийн зан заншлыг баримтлана. Тай Зу-гийн нэгдүгээр онд Онон голын хөвөөнөө мужийн эзэд чуулан хаан оронд залах хуралдайгаар Хуан Ди (Хубилай)-г хаан ширээнд залжухуй, ёсөн залма⁷-т цагаан тугийг бүтээжээ. Ши Зу Жы Юаны 8-р онд Лиү Бин Жон болон Шү Хэн⁸ нарт бараалах ёсыг эхлэн тогтоох зарлиг буулгасан. Энэ өдрөөс эхлэн хаан ширээнд залах, цагаалах өдөр, түмэн өлзийн баяр хийгээд мужийн эзэд болон гадаад улсаас бараалан ирэх төрийн түшмэд хаанд бараалхах, хааны хатан хийгээд хун тайжид навчит өргөмжлөл барих, сайд түшмэдэд алдар цол өргөмжлөх, өмнөх хааны хатанд хүндлэл үзүүлэх болон тэнгэр газар хийгээд өвгөд дээдсээ тахих, сайд түшмэд төрдөө хүндлэл үзүүлэх, бүгд төрийн хуралдайн ёсоор явагдана. Хааны угсааныхны их найр, их түшмэдийг шагнахад угийн заншлыг баримтлана”. Үүнд, “угийн заншлыг баримтлана” хэмээсэн нь монголчуудын уламжлалт ёс заншлын дагуу ёслолыг гүйцэтгэж байхаар тогтоосон байна. Мөн дээрх сурвалжид: “Юан Шы Зу Хубилай Жон Тон-гийн 2-р оны зун, хаан өөрийн биеэр баруун орныг дайлж, хуучны Хэн Жоу-гийн баруун хойд талд тэнгэр тахижухуй, гүүний сүүгээр сацал өргөж ..., хааны угсааны бус хүн оролцож үл болох, улсын зан заншлаар ёслолыг үйлджээ”. Мөн Ши Зу Жы Юаны 13-р оны зун Их Юан улсын хаан Хубилай өмнөд газар элч томилон зарлиг дуулгажээ. Үүнд: тэнгэрийн доорх бүхий л ард “Улсын ёсоор аливаа үйлийг гүйцэтгэтүгэй”⁹ хэмээв. Эл “Улсын ёсоор аливаа үйлийг гүйцэтгэтүгэй” хэмээхүй нь Монголчуудын тогтоосон дүрэм журмыг дагах зарлиг авай. Өмнөд Сун улсыг мөхөөгөөд улсаа дахин нэгтгэсний дараа Хубилай хаан хятадын шадар түшмэдийн саналыг хүлээн авч Кунзийн сургаалтныг урьж хан үндэстний хууль дүрмийг дахин эмхэлж, өмнөх үеийн тогтоосон дүрмийг хэлэлцсэн. Гэхдээ үндэстний уламжлалт соёлын ялгааны улмаас Алтан улс, Сун улсын ёслол хөгжмийн дүрмийг тэр хэвээр нь хуулбарлаагүй харин өөрийн гэсэн онцлог шинж чанараар тусгаж авсан байна. Хаад хийгээд хааны угсааны хүмүүс, их сайд түшмэд, ихэс язгууртнууд өөрсдийн уламжлалт ёс заншлын дагуу аливаа ёслол, тайлга тахилга, найр наадам зэргийг гүйцэтгэж байсан нь зориудаар хятадын соёлын эсрэг гаргасан үйлдэл бөгөөд хятадын уламжлалт соёлд үл автах, түүний эсрэг тэмцэж байсны нэг тод илрэл юм.

Юаны сударт тэмдэглэсэн нь: “Юаны таван ёслол болбоос улсын заншил ёсоор явагдана, тахилга тайх үед эртний ёсонг хянан байцаа. Өвөг дээдсээ тахих ёслолыг ёслолын ноёд нарийн тодорхой шалга, хуучны ёслолыг умартаж үл болохыг сануулан хэл. ...Умардын цөөхөн тоот үндэстэн тэнгэр дээдэлж, сахиуснаас эмээнэ. Бөө бөөлөхийг харахул түүнээс баяр хийгээд уур хилэнг мэдэрнэ... Юаны төр говийн умардаас манджээ, тэнгэрийг дээдлэх ёсон буй. Өмсөж зүүх нь сайныг эрхэмлэж, бөөгийн хэрэгслийг нандигнана, хаан хийгээд хааны угсааг хамгаална”¹⁰ хэмээжээ. Үүнд, “улсын заншил ёсоор явагдана” хэмээхүй нь Монголын уламжлалт зан заншлын дагуу явагдана гэсэн утга, харин “эртний ёсонг хянан байцаа” хэмээхүй нь дундад

⁷ Туг хиур (𐰇𐰏𐰤)-г торго бүсээр хийсэн бүч (Монгол үгсийн язгуурын толь, Сэцэнцогт найруулав, 1988 он, тал 2336).

⁸ 刘秉忠(Liu Bing Zhong) 许衡 (Xu Heng)

⁹ 《元史》卷 72

¹⁰ 《元史》卷 72

орны эртний ёслол хөгжмийн дүрмийг мөрд гэсэн санаа болов уу. Хэрэг дээрээ энэ нь хятад болоод монголын “хятадчилах” хийгээд “хятадчилагдахын эсрэг” тэмцэлийн илрэл болой.

Юан улсын үед ёслол хөгжим бүрэлдэн буй болсон үйл явцыг Юан улсын судраас хураангуйлах аваас доорх мэт байна.

Чингис хаан баруун Тангуд улсыг дайлан эзэлж, ордны хуучин хөгжмийг татварлан хэрэглэсэн. Өгөөдэй хааны 5-р он (1233)-д монголын цэрэг Биан Жин¹¹ хотыг бүсэлжээ. Тэр үеэр (Елүчуцай) элчээр томилогдон хотод орж Кунзийн 51-р үеийн ач Юан Цуо-г (元措) олсон ба яань шэн гон¹² цолыг түүнд нэхэн өргөмжилжээ. Тэрээр Юан Цуо-д тархан сарнисан хөгжимчид зэргийг хураан цуглуулах зарлиг буулгасан¹³. “Өгөөдэй хааны 10-р он (1238)-ы 11-р сард Кунзийн ач Юан Цуо Монголын хааны ордонд албан ёсоор бараалхаж, айлтган гуйсан. Үүнд: Мөхсөн Алтан улсын хөгжмийн ноёд, хөгжмийн ажилчид, ёслолын тэмдэглэл, хөгжмийн зэмсгийг хураан цуглуулахыг хүссэн. Үүний тул хааны ордноос “мөхсөн Алтан улсын хөгжмийн ёслолыг мэддэг хуучин хүмүүс болон тэдний гэр бүлийг Дон Пин (东平)-д очихыг зарлиг буулгаж, Юан Цуо-г захиран мэд хэмээн зарлигдав. Тус газраас эдгээр хүмүүсийн хүнсийг хамаартугай”. Иймээс “Яан Жин (燕京) хотод тэнүүчлэн байсан өмнөх Алтан улсын хэсэг хөгжмийн ноёд, хөгжимчид хөгжмийн зэмсэгээ авч Дон Пин-д иржээ. Тэд ордны сургуульд төвхнөсөн ба тэднийг бичгийн сургаалт Сүн Зи Жэнь (宋子贞) удирдаж, үргэлжлүүлэн ордны ёслолын хөгжимд сургажээ”¹⁴. Мөнх хааны 2-р оны 5-р сарын 13-ны өдөр Их тайлганы ёслол хөгжмийн хүмүнийг дуудаж, Наран саран ууланд очуулсан ба 8-р сарын 7-ны өдөр бичгийн дэд сайд Вэй Сиан Чин (魏祥卿) Сү Шы Лон (徐世隆), илгагчи түшмэл Яо Шу (姚枢) зэрэг, хөгжимчин Ли Мин Чан (李明昌), Сү Жэн (许政), У Дэ (吴德), Дуан Жи (段楫), Коу Жон (寇忠), Ду Яан Ниан (杜延年), Жао Дэ (赵德) зэрэг 50 илүү хүний хамт ордонд бараалхав. Хаан ёслол хөгжмийн хийж тогтоосон үүслийг асуухад Шы Лон (世隆) өчсөн ану: “Яо (尧) хаан, Шун (舜) хааны үед ёслол хөгжим хөгжибэй” хэмээжүхүй. Тэр үеэр Мин Чан (明昌) зэрэг хүмүн хөхүүргэ, хан туурга, лимбэ, бишгүүр, хуурхан бишгүүр, шавар бишгүүр, чао (巢) багласан бишгүүр тус тус бариад хааны өмнө үүсгэж аялгуу төгсгөөд, дахин нийлүүлэн үүсгэсэн ану бүгд гурван удаа болж төгсчээ. 11-ний өдөр сая давшиж дуулах хөгжмийг Наран саран ууланд дээд тэнгэрийн хааныг тахижуй. Тахиж дуусаад зарлигаар (морин) өртөөгөөр хөгжимч нарыг Дон Пин-д буцаан хүргэв¹⁵. “Хубилай хаан Сун Жоу Чэн-д хөгжимчидийг захируулсан ба төвийн захиргааны яамнаа өвөг

¹¹ 汴京 - одоогийн Хэ Нань мужийн Кай Фэн хот

¹² 衍圣公 - Кунзийн удам залгасан цол, язгууртны цол. Елүчуцай Юан Цуо-г олж тархан сарнисан хөгжмийн ажилчдыг нэгтгэн цуглуулах зарлиг буулгасан эл явдлыг Елүчуцай дундад орны уламжлалт соёлыг хамгаалахын төлөө хийсэн томоохон үйл хэрэг гэж думдадын эрдэмтэд тэмдэглэдэг.

¹³ 《中书令耶律公神道碑》见《国朝文类》卷 57

¹⁴ 《元史》卷 68《礼乐志二》；《振恤乐户记》，见《危太朴集》卷 4；《元史》卷 159《宋子贞传》；《东平府新学记》见《遗山集》卷 32

¹⁵ 《元史》卷 68《礼乐志二》 Гэвч энд тэмдэглэсэн зүйл нэлээд эргэлзээтэй. Мөнх хаан Монголын бусад хаадын адил уугуул нутгийн эзэн хаан. Тэрээр “Би болбоос өвөг дээдсийнхээ хууль дүрмийг ёсчлон дагаж, бусад улс үндэстний аливаа зүйлийг дуурайн залгамжлахгүй”(Юаны улсын судар, Мөнх хааны цадиг) хэмээсэн байдаг. Үүнийг эргэн судлууштай мэт санагдана.

дээдсээ тахихад давшиж дуулах хөгжмийг хэрэглэхийг, Ван Ён-д “Их бадрангуй” хөгжмийг бүтээх, ардын дунд хадгалагдаж байгаа Алтан улсын хөгжмийн зэмсгийг цуглуулахыг зарлигдав. Жы Юаны 3-р онд ордноо өлгөх хөгжим, давшиж дуулах хөгжим хийгээд бичиг цэргийн хоёр бүжгийг өвөг дээдсийн тахилгад хэрэглэхийг зарлигдав. Мөн Есүхэйн гэрээс Мөнх хааны гэр хүртэл найман гэрт ану бүгд хөгжмийн дүрэм тогтоосон. Гучдугаар онд дахин улсын хөгжмийн дүрмийг зохиосон¹⁶. “Өлзийтгөмөр хаан дүүргийн тахилгын аялгуу хийгээд бүжгийг тогтоож, дээдсийн сүмийн хөгжмийн дүрмийг дахин зохиож тунхаглав. Буянт Аюурбарвард хаан Тай Чангийн хөгжмийн ажилтанг нөхөн бүрдүүлж, өдөр бүр бэлтгэж байхыг тушаав. Их төлөв тайлга тахилгад яруу хөгжмийг хэрэглэх бөгөөд төрийн их хуралдай, найр наадамд эгэл (найрын) хөгжмийг хэрэглэнэ”¹⁷ хэмээжээ.

Юан улсын үед “Тай Чангийн ёслол дүрмийн хүрээлэнгийн дор Их хөгжмийн яамыг жон тонгийн 5-р онд байгуулсан, ноёд нь дагалт 6-р дэстэй.”¹⁸. “Их хөгжмийн яамны эрхилсэн түшмэл нэг, дэд түшмэл нэг. Дүүргийн тахилга, газар шороон тахилга, өвгөдийн сүмийн тахилгын хөгжмийг захирмой. Аливаа дүүргийн тахилга, газар шороон тахилга, өвгөдийн сүмийн тахилгын хөгжимд “ордноо өлгөх”-ийг хэрэглэмой, хөгжимчин 361 хүмүн. Шороо тариаланд болбоос “давшиж дуулах”-ыг хэрэглэмой, хөгжимчин 51 хүмүн. Дээрх хоёр хөгжмийн бүлгэмд нийт 412 хөгжимчин буй. Хэрэг учирт орлох 50 хүмүн буй”¹⁹. Давшиж дуулах хөгжмийн бүлгэм танхимын дээд хэсэгт тоглох ба ордноо өлгөх хөгжмийн бүлгэм танхимын доод хэсэгт тоглодог. Хөгжмийн бүлгэмд хөгжимчид гол байр суурь эзлэх бөгөөд хөгжимчидөөс гадна дуучид, бүжигчид байна. Бүжих бүжгээ “Бичиг цэргийн хоёр бүжиг” гэж нэрлэнэ. Ээлжлэн тоглодог. Умард Сун улсын үед ордны хөгжмийн бүлгэмд бас давшиж дуулах хөгжмийн анги, ордноо өлгөх хөгжмийн анги, бичиг цэргийн хоёр бүжиг нэгэнтээ байсан. Хөгжим бүжгийг эрхлэх газрыг үйл ажиллагааны чиглэлээс нь хамаарч Төвийн захиргааны яамны дэргэд Ёслолын явдлын яамыг байгуулсан. Ёслолын явдлын яамны дэргэд “Зан үйлийг эрхлэх газар” болон “Дуу бүжиг заан сургах газар” байгуулжээ. Энэ хоёр байгууллага нь өргөл тахил үйлдэх, найр баяр эрхлэх, хөгжимчин бүжигчин бэлтгэх зэрэг ажлуудыг тус тус хариуцдаг. Эдгээр хөгжим бүжгийг эрхлэх тусгай байгууламж байгуулагдсан нь тухайн үеийн монгол үндэстний соёл урлагийг цогцлоох төв болсноор барахгүй дундад орны болон бусад хил хязгаарын үндэстний соёл урлагтай харилцах төв болж улмаар урлаг хөгжин цэцэглэх, түгэн тархах үндэс болж өгсөн байна.

Хятадын эртний ордны хөгжим “яруу хөгжим” болон “найрын хөгжим” хэмээн ангилагддаг. Яруу хөгжим бол язгуур хөгжим, “урьд төр”-ийн үеэс хэрэглэгдэж ирсэн ба хөхүүргэ, хан туурга, хэнгэрэг, агуу их ятга, бишгүүр зэрэг уламжлалт хөгжмийн зэмсгийг хэрэглэдэг. Өвөг дээдсийг тайх ёслолын үеэр тоглоно. Эл хөгжим нь сүр

¹⁶ 《元史》卷 68

¹⁷ 徐远和, 元代礼乐思想探析《文史哲》1999年第3期, 页91

¹⁸ 《元史》卷 88《百官志四》

¹⁹ 《元史》卷 71《礼乐志五》 Ч.Дандаан хөрвүүлэг “Юан улсын судар” (УТНС, гар бичмэл)-т “ордноо өлгөх бүлгэмийн хөгжимчин 261, ...хоёр хөгжимд хөгжимч 312” гэж эндүү бичсэн байдаг. Үүнийг доктор С.Соронзонболд “Монгол хөгжим” (2013, тал 23-т үз) номондоо тэр хэвээр ташаа буулгасан байна.

жавлантай, төв чигч уур амьсгалыг бүрдүүлэх зорилготой. Яруу хөгжим дэх хөгжмийн зэмсгийн бүрэлдэхүүн хийгээд тоглох аялгуу нь маш бага хувирсан. Харин найрын хөгжмийг найр наадмын үеэр хэрэглэх бөгөөд хөгжилтэй, бадрангуй, баяр хөөртэй уур амьсгалыг бүрдүүлдэг. Найрын хөгжим дэх хөгжмийн зэмсэг хийгээд хөгжмийн аялгуу нь үе үеийн төрд маш их хувирсан. Олонх нь тухайн үеийн ард түмний хэрэглэж байсан мөн бусад үндэстний дуу хөгжмийн нөлөөн дор хувиран шинэчлэгдэж байжээ.

Юан улсын үеийн ордны ёслол хөгжим нь Баруун Тангуд улс, Алтан улс, Сун улсын ёслол хөгжмийн суурин дээр бүрэлдэн буй болсон. Тийм хэдий ч Юан гүрний монголын ноёрхогчид төрийн их хуралдай, тэнгэр газар хийгээд өвөг дээдсээ тахих, ихэс дээдсийн найр наадам зэрэг монгол язгууртнуудын оролцдог бүхий л үйл ажиллагаагаа монголынхоо уламжлалт зан заншлын дагуу явуулахыг эрхэмлэдэг байсан нь лавтай байна.

Их Юан улс бол олон үндэстнийг нэгтгэсэн гүрэн. Юан улсын үеийн соёл урлаг нь дундад орны соёл, дундад азийн исламын соёл, зүүн европын христийн соёл, өмнөд азийн буддын соёл, төвд гаралтай бурхан шашны соёлтой нягт харилцаатай маш өргөн цар хүрээг хамарсан, онцлог соёл юм.

Юан гүрний үед төр амгалан байж, урлаг соёл цэцэглэн хөгжжээ. Монголчууд эзэлсэн улсаа хомроглон устгахад биш зөвхөн өөрсөддөө бүрэн захирагдахыг л шаардаж, тэдний амьдрал, оршил, аж байдал, сүсэг бишрэл, нийгмийн харилцааг нь хөндөлгүй үлдээсээр ирсэн онцлогтой билээ.

Ашигласан ном судар:

- (明) 宋、濂等撰《元史》北京：中华书局，1976 年
《中书令耶律公神道碑》·《国朝文类》卷 57
《文史哲》1999 年第 3 期
《中华艺术通史》元代卷，北京师范大学出版社，2006 年
《元代文化史》广东教育出版社，2009
王景志《中国蒙古族舞蹈艺术论》内蒙古大学出版社，2009 年
“Юан улсын судар”，Монгол хэлнээ орчуулсан Ч.Дандаа, Монгол Улсын Төв Номын сангийн гар бичмэлийн сан хөмрөг.

**ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ КАК ОРГАНИЗАЦИЯ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА
PHRASEOLOGISM AS ORGANIZATION OF TEACHING PROCESS**

Ш.Цолмон*, Ц. Сэрээнэн**

Ключевые слова: зеркало культуры, подрастающее поколение, ознакомление учащихся с фразеологическими материалами, тематическая группа.

«Если язык можно сравнить с тканью мышления, то фразеологизмы – это драгоценные нити, сообщающие ткани своеобразную, неповторимую расцветку и блеск». Поэтому знание фразеологии – необходимое условие полноценного овладения родным языком. Следует особо подчеркнуть, что фразеологические обороты обогащают язык, делают речь яркой, образной, меткой. Умение правильно пользоваться фразеологическим богатством характеризует степень владения речью.

Ценность любого языка заключается в том, что он называет явления и события прошлого и настоящего страны, которые обычно не имеют аналогов в других национальных культурах, придает им неповторимое своеобразие и колорит, подчеркивает их глубоко национальный характер и, как подчеркивает Г.Ц.Пюрбеев, “народную физиономию языка” [1, с.9]. Поэтому для тех, кто интересуется историей, культурой своего народа, фразеология – одна из самых увлекательных и занимательных сфер языка.

“Фразеология – это величайшая сокровищница и непреходящая ценность любого языка. В ней, как в зеркале, отражается история и многовековой опыт трудовой и духовной деятельности народа, его нравственные ценности, религиозные воззрения и верования” [2, с.3].

“Как известно, в сокровищницу мировой культуры вошли памятники древнемонгольской литературы “Сокровенное сказание” монголов, Гэсэр, Джангар и др., которые содержат многочисленные фразеологизмы воспитательного и познавательного характера” [3, с.9].

Следует сказать, что ознакомление с фразеологическими материалами поможет учащимся получать наиболее разностороннее и углубленное представление о значении многообразных понятий окружающей действительности. Поэтому мы постарались затронуть в своей работе проблемы, которые непосредственно связаны с воспитательными и познавательными особенностями монгольских фразеологизмов.

“Как показывают факты, учащиеся затрудняются в процессе разговора составлять из знакомых им слов фразеологизмы, которые они предварительно крепко не запоминали” [3, с.3]. Чтобы активизировать восприятие учащихся, вызвать у них интерес к изучаемому объекту и расширить их кругозор, надо в первую очередь распределять фразеологизмы воспитательного характера по следующим двум тематическим группам:

1. Фразеологизмы, характеризующие понятия о человеке.

Правда и ложь: Как известно, фразеологизмы составляют важный элемент этнопедагогики монгольских народов и играют большую роль в деле нравственного воспитания подрастающего поколения. Иначе говоря, такие фразеологизмы учат детей ценить правду, бороться за

*Монгол Улсын Боловсролын Их Сургууль

**Монгол Улсын Боловсролын Их Сургууль

справедливость, быть честным, не лгать, осуждать обман и т.д. Например: үнэн үг арслангаас хүчтэй, үнэнч хүн алтнаас үнэтэй “правдивое слово сильнее льва, а честный человек дороже золота”; үнэн үг гашуун ч явдалд тустай “правда глаза колет”; үнэнчээр явбал үнэнийг олдог “правда путешествует без виз”.

Ум и глупость: Тэнэг хүн биеэ магтана, цэцэн хүн нөхрөө магтана “глупый хвалит себя, а умный – друга”; хүн ухаанаараа, бух эврээрээ хүчтэй “человек силен умом, а бык – рогами”. Следует сказать, что такие контрастные сравнения способствуют лучшему запоминанию и поминанию значения приведенных выражений.

Смелость и трудость: В фразеологизмах Зоригтой хүнийг зол дагадаг “смелого человека сопровождает счастье”; аймхай хүн арав үхдэг, баатар хүн нэг үхдэг “трус умирает десять раз, а герой – один раз” прославляется смелость и высмеивается трусость.

Почитание старших: Монголы и буряты со стародавних пор вежливо обращались к старшим. Они приучали детей не пререкались со взрослыми, слушаться их, уступать им дорогу, не стоять спиной к ним и т.д. В монгольских языках существуют многочисленные наставления, высказанные молодым людям с целью воспитать у них уважение к старшим. К ним относятся фразеологизмы: Буурлын үгийг сонс, болсон идээнээс амс “послушай слов старого человека, отведай сваренной пищи”; ах нь сургаж дүү нь сонсдог “старший брат приказывает, а младший выполняет”.

В “Сокровенном сказании” монголов, созданном в 1240 году, встречается фразеологизм “Бэе тэригту, дээл джахату” (ср. совр.монг. – хүн ахтай, дээл захтай), который выражает то, что человек обязан подчиняться старшему, а шуба должна иметь воротник [3, с. 63].

2. Фразеологизмы о человеческой деятельности.

Труд и трудолюбие: Ажил хийж эр болдог, ар давж хүлэг болдог “совершивший труд, становится человеком, а преодолевший перевал становится скакуном”; явсан нохой яс зууна, хэвтсэн хүн хээл алдана “кто ищет, тот всегда найдет”; эрт боссон хүн нэгийг үздэг “кто рано встает, тому бог подает”; эрхийг сурахаар бэрхийг сур “лучше учиться умениям, чем капризничать”. В этих фразеологизмах выражается мысль об уважительном отношении к труду, восхваляется трудолюбие и осуждаются лень и праздность.

Наука и знание: Мысль о том, что человек должен накапливать свои знания в процессе упорной, целеустремленной и планомерной учебы, выражена в таких фразеологизмах, как Сурсан далай, сураагүй балай “ученье – свет, неученье – тьма”; эдээр биеэ чимэхээр эрдмээр биеэ чим “лучше украшай себя знанием, чем одеждой”; эрдмийг хичээлээр, эрлийг сургаар “старательный учится, идущий найдет”.

Спорт, здоровье и традиционные игры: В старину большое значение в деле воспитания подрастающего поколения кочевников Монголии, Бурятии и Калмыкии придавали разнообразным играм, которые развивали у детей кругозор, память, находчивость, ловкость, наблюдательность, силу, волю и т.д. [3, с.56]. Ниже приведем примеры, которые имеют фразеологические названия: Цэц булаалдах “конкурс острословов на лучшее знание загадок, пословиц, поговорок и др.”; шагай наадах “общее название игр с бараньими альчиками”. Такие игры учили детей производить арифметические действия.

Наконец, мы пришли к выводу, что в познавательных и воспитательных целях с самого раннего возраста необходимо ознакомить учащихся с фразеологическими материалами воспитательного характера. Привлечение учителями такого материала на занятиях позволит учащимся акцентировать свое внимание на блоки и связки фразеологических оборотов и усваивать их не механически, а обдуманно.

Abstract

The basis of any popular Pedagogy is reflected on all forms of folktales and in the traditional phrases that have been passed on to generations to generations becoming as a “popular book” by providing moral, intellectual, labor, beauty, and physical education to teenagers and youth with expressive words and artistic descriptions. This article classifies phraseological expressions considering the cognitive and pedagogical importance; and develop the training process effectively by using them.

Литература

- [1] Пюрбеев Г.Ц. Глагольная фразеология монгольских языков. М. 1972. 207 с.
- [2] Быстрова Е.А., Окунева А.П., Шанский Н.М. Краткий фразеологический словарь русского языка. СПб. 1994.
- [3] Цыденжапов Ш.Р. Изучение бурятской фразеологии в школе. Улан-Удэ. 1989. 104 с.

Товъёг

ТҮҮХ СОЁЛ, НИЙГЭМ СУДЛАЛ

Л.Баасандорж	ГЕРМЕНЕВТИК АРГА ЗҮЙН ҮҮДНЭЭС МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧООГ СУДЛАХ НЬ	3
З.Батжаргал	К НАЦИОНАЛЬНО – КУЛЬТУРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ МОНГОЛИИ	12
Ч.Болдбаатар, Т.Цэцэгжаргал	АРИУН ДАГШИН СЭТЭР (ДОХИОЛБОР) АМБИВАЛЕНТ ШИНЖИД ХОЛБОГДОХ НЬ	17
С.Дашдэжид	ЛУВСАНДАНЗАНЫ “АЛТАН ТОВЧ” ДАХЬ БИЛИГ СУРГААЛЫН УТГА ТАЙЛАЛ	24
О. Лхагва	ХООСОН ЧАНАР БА МӨНХ ТЭНГЭР	34
Б. Мөнхцэцэг	ТУВА БӨӨ МӨРГӨЛИЙН СУДЛАГДСАН БАЙДАЛ	42
Л.Одзаяа	БООЛЫН БООЛ ГЭЖ ХЭН БЭ?	48
Л.Эрдэнэчимэг	НҮҮДЭЛЧДИЙН ЭСГИЙ УРЛАЛЫН НЭР ТОМЪЁО АРДЫН ДУУНД	52
Ц.Цэцэгжаргал EUGINA KIM	MARRIAGE MIGRATION OF MONGOLIAN WOMEN TO SOUTH KOREA	60
Uhrin Dorottya	MONGOLIAN TRIBAL NAMES IN THE HISTORIA TARTARORUM	70
Hang Hui Ling	MING YINGZONG EARLY WERE CAPTURED BY MONGOLIA MING MENG ENVOYS BETWEEN RESEARCH (AUGUST-OCTOBER ,1449)	75

ХЭЛ БИЧИГ СУДЛАЛ

Д.Баасанбат	“ГУТАЛ” ХЭМЭЭХ ҮГИЙН ХЭЛ, СОЁЛЫН АСУУДАЛД	80
Ж.Бат-Ирээдүй	МОНГОЛ ХЭЛНИЙ ДАВТАХ ЁСНЫ БҮТЭЦ ХЭЛБЭР, УТГА, НАЙРУУЛГА СУДЛАЛЫН АСУУДАЛД	90
Д.Отгонцэцэг	ГАДААДЫН ХҮНД МОНГОЛ ХЭЛ ЗААХ ЯВЦАД МОНГОЛЧУУДЫН ЭЦЭГ ЭХЭЭ ХҮНДЭТГЭДЭГ ЁСНООС ТАНИУЛАХ НЬ	102
Б.Пүрэв-Очир	НАЦАГДОРЖ, ЗОХИОЛУУДДАА ГАДААД ҮГИЙГ ХЭРЭГЛЭСЭН ТУРШЛАГА	109
Хасчимэг	ТАГНАЙН ЗУРЛАГАНД ТУЛГУУРЛАСАН МОНГОЛ ХЭЛНИЙ ГИЙГҮҮЛЭГЧИЙН СУДЛАЛ	115

М.Ууганбаяр	АНГЛИ ТҮРЭГ МОНГОЛ ХЭЛНИЙ ТИЙН ЯЛГАЛ БА ЗАЛГАА ЁСНЫ ТУХАЙ	120
Г.Сувдмаа	ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ С ОПОРОЙ НА ТЕОРИЮ УМСТВЕННОЙ СОВОКУПНОСТИ	123
П.Энхжаргал	МОНГОЛЧУУДЫН ЦАГААН ӨНГӨӨР НЭРЛЭСЭН ГАЗАР НУТГИЙН НЭРИЙН ТУХАЙД	129
Хасмандал	МОНГОЛ ХЭЛНИЙ ҮГИЙН НЭГДҮГЭЭР ҮЕИЙН [I] ЭГШИГИЙН АНИРШИЛ	134
Бадмацыренова Н.Б	УСТУПИТЕЛЬНОЕ НАКЛОНЕНИЕ В БУРЯТСКОМ ЯЗЫКЕ (К ПОСТАНОВКЕ ВОПРОСА)	140
Birtalan Ágnes	OIRAD – THE PRESTIGE LANGUAGE Ethnolinguistic Approach to the Altai Oirad Language and its Dialects	143
Svetlana Kisselyova, Nelly Trofimova,	FORMATION OF A SUBSTANTIVE CORE OF THE POLYSEMOUS VERB OF RELATIONS	151
УТГА ЗОХИОЛ СУДЛАЛ		
Д.Батжаргал	Ж.ГАНГААГИЙН ӨГҮҮЛЛИЙН ГАЙХАЛТАЙ ГАНЦ ДҮРСЛЭЛИЙН ТУХАЙ	158
А.Мөнхцэцэг	ОЮУ ЧИХТ ХАН ХӨВГҮҮНИЙ ТУУЖ ЗОХИОЛЫН ЗОХИОГЧИЙН ТУХАЙ	162
Г.Нарантунгалаг	МОНГОЛЫН УРАН ЗОХИОЛ ДАХЬ “ТУУЖ” СУДЛАЛЫН ТОЙМ	168
Г. Галбаяр	“ХХ ЗУУНЫ ӨРНӨ, ДОРНЫ УРАН ЗОХИОЛ”/МОДЕРНИЗМ, ПОСТМОДЕРНИЗМ, НЭН ШИНЭ ҮЕ/ ШИНЭ СУРАХ БИЧГИЙН ТУХАЙ	173
Хас-Эрдэнэ	“НОЁНЫГ МАГТСАН ДУУ” БҮЮУ “ЭРХЭМ ГУРВАН ЭРДЭНЭ”	177
До.Цэнджав	“С. БУЯННЭМЭХ СУДЛААЧ” НЭРТ ЭРДЭМТЭН ВАН МАНДУГА	186
Цэцэнбаатар	ЧИН УЛСЫН ҮЕИЙН ЭРДЭМТЭН САЙШАНГАА БОЛОН ТҮҮНИЙ ЗОХИОЛ БҮТЭЭЛИЙН ТУХАЙ	191
Х.Саранчимэг	ЮАН УЛСЫН ҮЕИЙН ОРДНЫ “ЁСЛОЛ ХӨГЖИМ” ХЭМЭЭХ ОЙЛГОЛТЫН ТУХАЙ	196
Ш.Цолмон Ц.Сэрэнэн	ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ КАК ОРГАНИЗАЦИЯ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА PHRASEOLOGISM AS ORGANIZATION OF TEACHING PROCESS	203